

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER
FAKÜLTESİ
DERGİSİ

Yıl: 2001
Cilt XX Sayı: 1-2

Uludağ Üniversitesi Basımevi - 2002

**ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER
FAKÜLTESİ DERGİSİ**

Cilt: XX Sayı: 1-2 Yıl: 2001

Derginin Sahibi

U.Ü. İ.İ.B.F. adına : Prof. Dr. İsmail EFİL

Editör

Prof. Dr. Mehmet ASLANOĞLU

Dergi Yayın Kurulu

Prof. Dr. Mehmet ASLANOĞLU

Prof. Dr. Yusuf ALPER

Prof. Dr. Mustafa SEVÜKTEKİN

Prof. Dr. Tayyar ARI

Doç. Dr. Mircan YILDIZ

Yard. Doç. Dr. Gül EMEL

Yard. Doç. Dr. Sertaç SERDAR

Araş. Gör. Dr. Adnan GERÇEK

Dergi Sekreteryası

Araş. Gör. Dr. Adnan GERÇEK

Araş. Gör. Aşkın KESER

Araş. Gör. Tolga DEMİRBAŞ

Araş. Gör. Gökhan ŞENOL

İletişim Adresi:

Uludağ Üniversitesi

İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

Dergisi Yayın Kurulu

16159 Görükle / BURSA

Tel: (0224) 442 89 41-48

Fax: (0224) 442 89 49

E-mail: iibfdergi@uludag.edu.tr

URL: <http://iktisat.uludag.edu.tr/dergi/>

ISSN: 1301 – 3386

© **Copyright:** Uludağ Üniversitesi

İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi 2002

Basım Tarihi: Haziran 2002

Dizgi: Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

Baskı: Uludağ Üniversitesi Basımevi

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ

Cilt: XX Sayı: 1-2 Yıl: 2001

İ Ç İ N D E K İ L E R

Nuran BAYRAM & Mustafa AYTAÇ:	Çok Değişkenli Varyans Analizi ve Akademisyenler Üzerinde Bir Uygulama	1
Rana A. ASLANOĞLU:	Bursa Kent Planlama Tarihi	11
Rana A. ASLANOĞLU:	Cumalıkızık'ın Toplumsal Yaşamında Şenliğin Önemi ve Kolektif Bellek	21
Mehmet ASLANOĞLU:	Anarşist Düşüncede Sanayi ve Teknolojinin Yeri: Kropotkin'in Yaklaşımı	25
Melek TÜZ:	Yeni Örgüt Modelleri.....	33
İlknur KILKIŞ:	Toplu İş Sözleşmeleri İle Genişleyen Bir Uygulama: Sosyal Yardımlar.....	43
İlknur KILKIŞ:	Toplu İş Sözleşmeleri İle İşverenin Fesih Hakkının Denetlenmesi.....	53
Fatma ACAR:	Güçlü (Robust) Konum Tahminçileri	65
Fatma ACAR:	Güçlü (Robust) Ölçek Tahminçileri.....	73
Zerrin FIRAT:	Bursa'da Özürlülere Yönelik Çalışmalar	79
Zerrin FIRAT:	İstihdam Hizmetlerinin Değişen Yapısı ve Özel İstihdam Büroları.....	93
Pir Ali KAYA:	İş Güvencesi: Türk Çalışma Mevzuatındaki Düzenleme, 158 Sayılı İlo Sözleşmesi ve Eylül 2000 Tarihli İş Güvencesi Yasa Taslağının Kısaca Değerlendirilmesi.....	103

Nihal SÜTÜTEMİZ & Nuran BAYRAM:	Deprem Sonrası Adapazarı'nın Yerleşim Yeri Olarak Seçiminde Etkili Olan Faktörlerin Analitik Hiyerarşi Süreci İle Belirlenmesi 117
Rasim YILMAZ:	Türk Bankacılık Kesimindeki Yapısal Değişimler Ekseninde Formal ve Formal Olmayan Finans Sektörü 129
Adem ANBAR:	E-Ticarette Karşılaşılan Sorunlar ve Çözüm Önerileri 145
Serkan GÜRLÜK:	Dünyada ve Türkiye'de Kırsal Kalkınma Politikaları ve Sürdürülebilir Kalkınma 161
Şule TURHAN & Bahattin ÇETİN:	Gıda Sanayiinde Doğrusal Programlama Yöntemiyle İşgücü Planlaması: Domates İşleme Sanayi Örneği 173
Peter M. LICHTENSTEIN Çeviren: Aylin BAKIRCI:	Çin'in Dış Ticaret ve Yatırım Rejiminin Liberalleştirilmesinin Birbirinin Karşıtı İki Görüş Tarafından Yorumlanması 187
Mehmet ASLANOĞLU:	ABD'de Servet Yoğunlaşmasının 1929 Büyük Bunalımı Üzerindeki Etkisi 197
Neriman ENER:	Yeni Yükselen Pazarlar (Emerging Markets) İçin Pazarlama Stratejileri 211
Huseyin OZER:	Demand For Food In Turkey 221
Zeynep TÜRK & Abitter ÖZULUCAN:	Tam Zamanında Üretim Ortamında Yönetim Muhasebesinin Değişmesi Gereği 231
Nejla ADANUR AKLAN:	Dünyada ve Türkiyede Gelir Dağılımı ve Gelir Dağılımını Etkileyen Faktörler 249
Nejla ADANUR AKLAN:	Para Kurulu, Fiyat İstikrarının Sağlanmasında Alternatif Bir Kurum Olabilir Mi? 263
Hülya KANALICI AKAY:	Bir İktisatçı Olarak Bentham 277

Değer ALPER:	Vadeli Faiz Sözleşmeleri	289
Sait Y. KAYGUSUZ:	Üretim Süresinin İşletme Performansına Etkisi	297
Adnan GERÇEK:	Türkiye’de Vergi İdaresinin Modernizasyonu Açısından Vergi Kimlik Numarası Uygulamasının Değerlendirilmesi	311
Mert GÖKIRMAK:	Bilgi, İktidar ve Üniversite.....	325
Mert GÖKIRMAK:	Avrasya Jeopolitiğinde Türkiye	341
Şahabettin GÜNEŞ:	The Effects Of School Quality On The Return To Education: A Survey.....	357
Georgi L. MANOLOV:	Siyaset Pazarının Karanlık ve Görünürdeki Yüzü.....	375
Zeynep DÖRTOK:	17. Yüzyıldaki Celâli İsyanlarının Bursa Kent Dokusuna Etkileri.....	387
Uğur SİVRİ & Can USTA:	Reel Döviz Kuru, İhracat ve İthalat Arasındaki İlişki	399

Uludağ Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi
Cilt XX, Sayı 1-2, Yıl: 2001, ss. 1-10.

ÇOK DEĞİŞKENLİ VARYANS ANALİZİ VE AKADEMİSYENLER ÜZERİNDE BİR UYGULAMA *

Dr. Nuran BAYRAM¹
Prof. Dr. Mustafa AYTAÇ²

GİRİŞ

Son yıllarda üniversitelerimizde ve akademik kadrolarda önemli değişikliklerin olduğu gözlenmektedir. Bu değişimde bir yanda Devlet Üniversitelerinin ülke çapında çoğalmasının yanı sıra, Vakıf Üniversiteleri'nin de sayısının son beş yılda hızla artmasının önemli bir rolü olmuştur.

Nitekim son dönemlerde;

- Genç akademisyenler çoğalmış,
- Kadrolarda ters bir piramit görünümü ortaya çıkmış, bir diğer ifade ile, profesörlerin sayısı, doçent, yardımcı doçent ve araştırma görevlilerinin sayısından fazla olmuş,
- Kadın akademisyenlerin sayısı artmış
- Maddi ve manevi tatminsizlik beraberinde belli statülerde özellikle 1995 yılından sonra Vakıf üniversitelerine geçişler başlamış,
- Çeşitli politik nedenlerle üniversite sayıları ve öğrenci sayıları sürekli artış gösterirken, bir yandan da öğretim üyesi eksikliğini giderici yasal önlemler alınma çabası içine girilmiş,
- Bozulan eğitimin kalitesini düzeltmek amacıyla, yeni akademik terfi ve atama kriterleri belirlenmiştir.

---

* Bu çalışma Uludağ Üniversitesi Araştırma Fonu Tarafından Desteklenmiştir. (Proje No:99/29)

¹ Dr., Uludağ Üniversitesi, İ.İ.B.F., Ekonometri Bölümü

² Prof. Dr., Uludağ Üniversitesi, İ.İ.B.F., Ekonometri Bölümü

Üniversitelerimiz, hatta bilim dalları arasında, eğitim ve öğretim olanakları yanında akademik güç ve araştırma potansiyeli yönünden bazı farklılıklar bulunduğu görülmektedir.

Gelişmiş üniversitelerimiz kendilerini statik bir yapıya götüren çok sayıda bir öğretim üyesine sahip iken, özellikle 1990'dan sonra kurulan üniversitelerimizde halen öğretim üyesi açığı bulunmaktadır.

Bütün bunların ötesinde öğretim elemanlarının insan olarak temel ihtiyaçlarının karşılanması yönünde ciddi sıkıntılar gündeme gelmiştir. Maaşların düşüklüğü, araştırma ve bilimsel yayın imkanlarının kısıtlılığı, akademisyenlerin iş motivasyonunu azaltarak bilimsel aktivitelerini de olumsuz yönde etkilemiştir. Bu durumun sonucu olarak son dönemlerde çok daha iyi ücret veren ve daha iyi koşullarda çalışma imkanı sağlayan Vakıf Üniversitelerine geçişler başlamıştır.

Uludağ Üniversitesi Araştırma Fonu tarafından desteklenen bir proje ile (Proje No:99/29) akademisyenlerin akademik yaşam ve sorunları irdelenmiştir. Bu doğrultuda hazırlanan anket formunu toplam ellibir (51) Devlet Üniversitesinden 3512 akademisyen cevaplamıştır.

Bu çalışmada da bu projenin veri grubundan yararlanılarak son yıllarda maddi ve manevi iş tatminsizliği tartışılan akademisyenlerin çalıştığı alanlar (bu alanların sınıflandırılmasında YÖK'ün tasnifi kullanılmıştır) doğrultusunda belirli konulardaki farklılıkları STATISTICA paket programı kullanılarak Tek-Yönlü Çok Değişkenli Varyans Analizi (MANOVA) ile ortaya konulmaya çalışılmıştır.

ÇOK DEĞİŞKENLİ VARYANS ANALİZİ (MANOVA)

Çok değişkenli varyans analizi (MANOVA), tek değişkenli varyans analizinin (ANOVA) genelleştirilmiş halidir (www.edu.bham...). Her iki varyans analizi modelleri, tek- yönlü, iki-yönlü, üç-yönlü, vb. şeklindedir. En basit anlamda tek-yönlü tek değişkenli varyans analizinde tek bağımsız değişken (faktör) ve tek bağımlı değişken yer almaktadır (<http://bill.psyc...>). Bağımlı değişken sayısı tek kalmak üzere, bağımsız değişken sayısı iki olduğunda iki-yönlü ANOVA olarak tanımlanır. Bu mantıktan hareketle, tek-yönlü ANOVA basit regresyona, iki veya daha fazla yönlü ANOVA da çoklu regresyona benzemektedir. Tek-yönlü MANOVA da ise, bağımsız değişken sayısı tek iken, bağımlı değişken sayısı iki veya daha fazladır. Şayet bağımsız değişken sayısı iki tane olursa iki-yönlü MANOVA söz konusu olur. Sonuçta, ANOVA da yön sayısı bağımsız değişken sayısının sayısına bağlı olurken, MANOVA da bağımlı değişken sayısının sayısına bağlı olmaktadır. Bu noktada, ANOVA ile MANOVA arasındaki fark ortaya çıkmaktadır.

Tek-yönlü çok değişkenli varyans analizi, g-gruptan elde edilen p-değişkene ilişkin grup ortalama vektörlerinin birbirine eşit olup olmadıklarını araştırır. Bu durumda g-grubun ortalama vektörlerinin karşılaştırılmasında MANOVA modeli, (Everitt, Dunn, 1992, s.)

$$X_{ijk} = \mu + \alpha_{ij} + e_{ijk}$$

X_{ijk} = i . gruptaki j . değişkene ilişkin k . gözlem değerini göstermek üzere, $i=1,2,\dots,g$ $j=1,2,\dots,p$ ve $k=1,2,\dots,n_j$ dir. Ayrıca, α_{ij} ; i . gruptaki j . değişkenin etkisini ve e_{ijk} ; i . gruptaki j . değişkenin k . gözlemdeki yapılan hatayı göstermektedir.

Yukarıda da belirtildiği gibi, MANOVA da g-gruptan elde edilen p-değişkene ilişkin grup ortalama vektörlerinin birbirine eşit olduğunu ileri süren $H_0 = \mu_1 = \mu_2 = \dots = \mu_g$ şeklindeki sıfır hipotezi test edilmektedir. Eğer bu hipotez reddedilirse en az iki grup ortalama vektörünün birbirinden farklı olduğu söylenir. Hangi ortalama vektörlerinin birbirinden farklı olduğu araştırılmak istenirse ANOVA dan yararlanılmaktadır. Bu durumda, test edilecek özel etki düzeyi/düzeyleri ile bağımlı değişken belirlenerek çoklu karşılaştırma testlerine başvurulur. Çalışmada çoklu karşılaştırma testlerinden en küçük anlamlı fark (LSD) testine yer verilmiştir (Bayram, 1998, s.145).

Diğer pek çok analizlerde olduğu gibi, çok değişkenli varyans analizinde de varsayımlar söz konusudur. Elde edilen sonuçların güvenilirliği için bu varsayımların yerine getirilmesi gerekir. Bu varsayımlardan biri, varyans-kovaryans matrislerinin birbirine eşit olduğu veya kısaca varyansların homojen olduğudur. Bu durumda, $H_0 = \sum_1 = \sum_2 = \dots = \sum_g$ şeklindeki sıfır hipotezi sınanır. Şayet sıfır hipotezi reddedilirse, varyansların homojen olmadığı söylenir ve varsayım ihlal edilmiş olur. Bir diğer varsayım ise, her bir grubun çoklu normal dağılıma sahip olduğu şeklindedir (<http://online.sfu.edu/...>). Fakat varyans analizinin varsayımlardaki ihlallere karşı güçlü olduğu da belirtilmektedir.

MANOVA da varyansların homojenliğini test etmek için, BoxM ve Sen & Puri'nin parametrik olmayan testi kullanılır. Sen & Puri'nin parametrik olmayan testi normal dağılımdan sapmalardan etkilenmediği için çalışmamızda tercih edilmiştir.

UYGULAMA

MANOVA da grup ortalama vektörleri test edilirken F testi yerine çeşitli testler ele alınmaktadır. Fakat analizin uygulandığı paket programda Wilks'in Lamddası ve Hotelling-Lawley İz Yöntemi olarak da bilinen Rao'nun R testleri kullanılmaktadır. Bu doğrultuda, Anket sorularında yer alan "Alanınız" değişkeni, "Kredili sistemin bir parçası olan yaz okulu uygulamasına taraftar mısınız?", "Ders ücreti ağırlıklı eğitim uygulamasına (ikinci eğitim) taraftar mısınız?", "Öğretim üyesinin kendini geliştirmesi açısından üniversite kaynak aktarımı yeterli olmadığı için danışmanlık hizmetinin uygulanabilirliği hakkında ne düşünüyorsunuz?" değişkenleri ile analiz edildiğinde aşağıdaki sonuçlara ulaşılmıştır.

Tablo 1 Tüm Etkilerin Özeti

	Wilks' Lambda	Rao's R	sd 1	sd 2	p-düzeyi
Alanlar	,925463	10,06560	24	8924	0,000

Tablo incelendiğinde p-değerinin küçük olması her iki test istatistiğine göre de grup ortalamalarının farklı olduğunu göstermektedir. Bir diğer ifade ile, sıfır hipotezi reddedilmiştir. Bunun yanı sıra, ilgili veri grubu için varyansların homojenliğini ölçmede kullanılan test istatistiğinin sonucu aşağıdaki gibi bulunmuştur.

Tablo 2. Sen & Puri'nin Parametrik Olmayan Testi

	Chi-Sqr.	df	p-level
Sonuç	1,352034	48	1,000

Tablo 2 incelendiğinde, gözlenen anlamlılık düzey değerinin 0,05'den büyük olduğu görülmektedir. Bu da varyansların homojen olduğunu ifade eden sıfır hipotezinin reddedilmeyeceği anlamına gelmektedir. Sonuçta, ilgili veri grubunun bu varsayımı ihlal etmediği bulunmuştur.

Bununla birlikte, Tablo 1'nin sonucunda ortalamaların aynı olduğunu ileri süren sıfır hipotezinin reddedilmesi sonucunda, hangi ortalamaların birbirinden farklı olduğunu bulmak için çoklu karşılaştırma testlerinden olan LSD testi kullanılmıştır. İlgili teste göre, yaz okulu uygulaması taraftarı değişkeni dikkate alındığında ulaşılan sonuçlar aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 3 Yaz Okulu Uygulaması Taraftarlığı Dikkate Alındığında Farklılık Gösteren Alanlar

	Dil-Ed. 1,649123	Mat-Fen 1,584229	Sağlık 1,589041	Sos.Bil. 1,614084	Uyg.Sos. 1,663650	Teknik 1,532009	Ziraat 1,617143	Sanat 1,620968
Dil-Ed.								
Mat-Fen	,231552							
Sağlık	,216232	,885930						
Sos.Bil.	,504734	,444413	,414635					
Uyg.Sos.	,769022	,022606	,002993	,122500				
Teknik	,022035	,159686	,043470	,017688	,000010			
Ziraat	,586055	,484221	,486696	,945894	,262089	,050018		
Sanat	,656526	,485414	,495266	,892422	,371300	,072102	,946754	
Belirsiz	,658157	,710866	,745968	,980262	,476687	,274217	,950475	,915622

Tablo incelendiğinde dil ve edebiyat alanlarının teknik bilimler alanlarından, matematik ve fen alanlarının uygulamalı sosyal bilimler alanlarından, sağlık bilimleri alanlarının uygulamalı sosyal bilimler ve teknik bilimler alanlarından, sosyal bilimler alanlarının teknik bilimler alanlarından ve uygulamalı sosyal bilimler alanlarının teknik bilimler alanlarından anlamlı bir şekilde ilgili değişken dikkate alındığında farklılık göstermektedir.

Yine çoklu karşılaştırma testi LSD dikkate alındığında alanların ders ücreti ağırlıklı uygulamasına ilişkin farklılıkları aşağıdaki tabloda sunulmuştur.

Tablo 4 Ders Ücreti Ağırlıklı Uygulama Dikkate Alındığında Farklılık Gösteren Alanlar

	Dil-Ed. 1,596491	Mat-Fen 1,652330	Sağlık 1,708904	Sos.Bil. 1,563380	Uyg.Sos. 1,591252	Teknik 1,598234	Ziraat 1,805714	Sanat 1,637097
Dil-Ed.								
Mat-Fen	,290875							
Sağlık	,017644	,083612						
Sos.Bil.	,517798	,019451	,000001					
Uyg.Sos.	,913472	,071975	,000002	,372876				
Teknik	,972101	,135064	,000059	,301200	,809669			
Ziraat	,000261	,000832	,013995	,000000	,000000	,000001		
Sanat	,510525	,766633	,115626	,137352	,324518	,420090	,002542	
Belirsiz	,288199	,053749	,004450	,463136	,249701	,218420	,000123	,113880

Tablo incelendiğinde, dil ve edebiyat alanlarının sağlık bilimleri ve ziraat ve ormancılık alanlarından; matematik ve fen alanlarının sosyal bilimler ile ziraat ve ormancılık alanlarından; sağlık bilimleri alanlarının sanat hariç tüm alanlardan; sosyal bilimler alanlarının ziraat ve ormancılık alanlarından; uygulamalı sosyal bilimler alanlarının ziraat ve ormancılık alanlarından; teknik bilimler alanlarının ziraat ve ormancılık alanlarından, ziraat ve ormancılık

alanlarının sanat ve belirsiz alanlardan ders ücreti ağırlıklı uygulama sorusu dikkate alındığında anlamlı bir şekilde farklılık göstermektedir.

En dikkati çeken nokta, ziraat ve ormancılık alanının ders ücreti ağırlıklı eğitim uygulaması açısından diğer alanlardan farklı düşünüyor olmasıdır.

Son olarak alanların danışmanlık hizmeti uygulanabilirliği hakkındaki görüşlere ilişkin farklılıkları LSD ile elde edilmiş ve aşağıdaki tabloda sunulmuştur.

Tablo 5 Danışmanlık Hizmeti Uygulanabilirliği Hakkındaki Görüşler Dikkate Alındığında Farklılık Gösteren Alanlar

	Dil-Ed.	Mat-Fen	Sağlık	Sos.Bil.	Uyg.Sos.	Teknik	Ziraat	Sanat
	2,026316	1,913978	1,877854	2,019718	1,772247	1,498896	1,388571	1,943548
Dil-Ed.								
Mat-Fen	,242549							
Sağlık	,084704	,543377						
Sos.Bil.	,943496	,126468	,009154					
Uyg.Sos.	,003779	,021680	,017715	,000014				
Teknik	,000000	,000000	,000000	,000000	,000000			
Ziraat	,000000	,000000	,000000	,000000	,000000	,151774		
Sanat	,460716	,751358	,428477	,398431	,042955	,000000	,000000	
Belirsiz	,252120	,671311	,870389	,217358	,507217	,005899	,000809	,553723

Tablo incelendiğinde dil ve edebiyat alanlarının uygulamalı sosyal bilimler, teknik bilimler ile ziraat ve ormancılık alanlarından, matematik ve fen alanlarının yine aynı alanlardan, sağlık bilimleri alanlarının sanat ve belirsiz hariç tüm alanlardan, sosyal bilimler alanlarının uygulamalı sosyal bilimler, teknik bilimler ile ziraat ve ormancılık alanlarından, uygulamalı sosyal bilimler alanlarının teknik bilimler, ziraat ve ormancılık ile sanat alanlarından; teknik bilimler alanlarının sanat ve belirsiz alanlardan; ziraat ve ormancılık alanlarının yine aynı alanlardan danışmanlık hizmeti uygulanabilirliği hakkındaki görüşler dikkate alındığında anlamlı bir şekilde farklılık gösterdiği görülmektedir.

Dikkati çeken önemli bir nokta, uygulamalı sosyal bilimler, teknik bilimler, ziraat ve ormancılık alanlarının diğerleriyle farklı düşünüyor olmasıdır. Bu üç alanda öğretim üyelerinin yoğun bir şekilde danışmanlık hizmeti verme olanağına sahip oldukları düşünülmektedir. Cevap veren öğretim üyelerinin büyük ölçüde bu tür danışmanlık hizmeti vermiş olmalarından dolayı, diğer alanlardan farklı düşünüyor olabilirler.

Yine “Alanlar” değişkeni “Halen yapmış olduğunuz öğretim üyeliği mesleği sizi manevi anlamda tatmin ediyor mu?”, “Bilimsel çalışmalarınızı yaparken internette yararlanıyor musunuz?” ve “Kurumunuzu veya işyerinizi

değiştirmeyi hiç düşündünüz mü?” değişkenleri ile ilgili analize tabi tutulmuş ve sonuçlar aşağıdaki tabloda sunulmuştur.

Tablo 6 Tüm Etkilerin Özeti

	Wilks' Lambda	Rao's R	sd 1	sd 2	p-düzeyi
Alanlar	,924112	10,25478	24	8924	0,00

Tablo 7. Sen & Puri'nin Parametrik Olmayan Testi

	Chi-Sqr.	df	p-level
Sonuç	0,842001	48	1,000

Tablo 7 incelendiğinde, varyansların homojen olduğunu ifade eden sıfır hipotezinin reddedilmediği bulunmuştur. Bununla birlikte, Tablo 6 incelendiğinde, yukarıda belirtilen üç değişkenin alanlara göre farklılık gösterdiği görülmektedir. Her bir değişkenin hangi alanlarda farklılık gösterdiğini ortaya koymak için yine LSD çoklu karşılaştırma testine başvurulmuş ve aşağıdaki tablolara ulaşılmıştır.

Tablo 8 Manevi Tatmin Değişkeni Dikkate Alındığında Farklılık Gösteren Alanlar

	Dil-Ed 1,709402	Mat-Fen 1,792115	Sağlık 1,776620	Sos.Bil. 1,680328	Uyg.Sos. 1,754148	Teknik 1,741573	Ziraat 1,662857	Sanat 1,817460
Dil-Ed.								
Mat-Fen	,257433							
Sağlık	,303472	,734340						
Sos.Bil.	,679704	,033959	,019936					
Uyg.Sos.	,500966	,422344	,511550	,087398				
Teknik	,640497	,318222	,365025	,190599	,756964			
Ziraat	,556665	,043283	,038540	,774344	,105291	,183411		
Sanat	,204368	,721741	,518359	,045318	,325875	,256781	,046038	
Belirsiz	,112920	,355722	,254048	,037686	,171894	,141077	,034275	,538908

Tablo incelendiğinde, matematik ve fen ile sağlık bilimleri alanlarının sosyal bilimler ve ziraat ve ormancılık alanlarından; sosyal bilimler ile ziraat ve ormancılık alanlarının sanat ve belirsiz alanlardan manevi tatmin değişkeni dikkate alındığında farklılık gösterdiği ortaya çıkmıştır. Bir diğer ifadeye göre sosyal bilimler alanı, matematik ve fen alanı ile sağlık bilimleri alanından tatmin düzeyi açısından farklılık göstermektedir. Aynı şekilde ziraat ve

ormancılık alanları da matematik ve fen alanı ile sağlık bilimleri alanından farklı tatmin düzeylerine sahiptir. Sanat alanının da sosyal bilimler ve ziraat ve ormancılık alanlarından farklı manevi iş tatmini düzeylerine sahip oldukları görülmektedir.

Tablo 9 İnternette Yararlanma Değişkeni Dikkate Alındığında Farklılık Gösteren Alanlar

	Dil-Ed	Mat-Fen	Sağlık	Sos.Bil.	Uyg.Sos.	Teknik	Ziraat	Sanat
Dil-Ed.	1,358974	1,204301	1,105324	1,371585	1,223228	1,146067	1,108571	1,428571
Mat-Fen	,000304							
Sağlık	,000000	,000218						
Sos.Bil.	,759812	,000000	,000000					
Uyg.Sos.	,000497	,494684	,000000	,000000				
Teknik	,000000	,049656	,072261	,000000	,001199			
Ziraat	,000000	,010624	,919656	,000000	,000520	,279285		
Sanat	,162847	,000000	,000000	,155504	,000000	,000000	,000000	
Belirsiz	,001543	,389767	,381610	,000158	,214843	,891294	,460474	,000018

Tablo incelendiğinde, dil ve edebiyat alanlarının sosyal bilimler ve sanat alanları ile; matematik ve fen alanlarının uygulamalı sosyal bilimler ve belirsiz alanlar ile; sağlık bilimleri alanının teknik bilimler, ziraat ve ormancılık ve belirsiz alanlar ile; sosyal bilimler alanlarının sanat alanları ile; uygulamalı sosyal bilimler alanlarının belirsiz alanlar ile; teknik bilimler alanının ziraat ve ormancılık ve belirsiz alanları ile, ziraat ve ormancılık alanlarının belirsiz alanlar ile internette yararlanma durumu söz konusu olduğunda farklılık göstermediği görülmektedir.

Dikkati çeken nokta, sosyal bilimler alanı, sanat alanı hariç diğer tüm alanlarla internet kullanımı açısından benzeşmektedir.

Tablo 10 Kurum Değişirme Değişkeni Dikkate Alındığında Farklılık Gösteren Alanlar

	Dil-Ed	Mat-Fen	Sağlık	Sos.Bil.	Uyg.Sos.	Teknik	Ziraat	Sanat
Dil-Ed.	2,222222	2,129032	2,155092	2,336066	2,174962	2,112360	2,148571	2,198413
Mat-Fen	,248422							
Sağlık	,352566	,605635						
Sos.Bil.	,143692	,000385	,000077					
Uyg.Sos.	,520245	,379925	,599562	,000746				
Teknik	,149186	,765804	,317752	,000016	,163475			
Ziraat	,400147	,782208	,914531	,005410	,671820	,579804		
Sanat	,800263	,377877	,535430	,069111	,742005	,244727	,560582	
Belirsiz	,100220	,007945	,010493	,423150	,018800	,003846	,017783	,063016

Kurum değiştirme değişkeni dikkate alındığında, Tablo 8 den de görüldüğü gibi, dil ve edebiyat alanının diğer bilim alanlarından bu konuda bir farklılık göstermediği ortaya çıkmıştır. Sosyal bilimler alanının ise dil ve edebiyat alanı hariç diğer tüm alanlarla “çalıştığı kurumu değiştirme fikri” değişkeni dikkate alındığında farklılık gösterdiği anlaşılmıştır.

SONUÇ

Bu araştırma sonucuna göre elde edilen bulgular şunlardır; akademisyenlerin büyük çoğunluğu ücretlerin düşüklüğü nedeniyle yaz okulu uygulaması, ders ücreti ağırlıklı ikinci eğitim uygulaması ve öğretim üyesinin kendini geliştirmesi açısından üniversite kaynak aktarımı yeterli olmadığı için ücret karşılığı danışmanlık hizmetinin uygulanması yönünde olumlu görüş bildirmişlerdir ve bu görüşler alanlara göre farklılaşmaktadır. Diğer alanlara göre farklılık gösteren en belirgin alanlar ise, ziraat ve ormancılık, teknik bilimler ve uygulamalı sosyal bilimler alanlarıdır.

Bununla birlikte alanlar, manevi tatmin, internetten yararlanma ve kurum değişikliği değişkenleri ile analiz edildiğinde farklılık gösterdiği ortaya konulmuştur. Manevi tatmin değişkeni dikkate alındığında diğer alanlara göre farklılık gösteren en belirgin alanlar sosyal bilimler, ziraat ve sanat, internetten yararlanma değişkeni dikkate alındığında diğer alanlara göre farklılık gösteren en belirgin alanlar, teknik, ziraat ve sanat alanlarıdır. Son olarak kurum değişikliği değişkeni dikkate alındığında diğer alanlara göre farklılık gösteren en belirgin alan ise sosyal bilimler olarak ortaya çıkmıştır.

Tatminsizliğin en belirgin sonucu olan işyeri değişikliği yönündeki talebin sosyal bilimler alanında farklılaşması ve daha iyi koşullar karşısında akademisyenlerin işyerlerini değiştirmeyi istemeleri düşündürücüdür. Bir diğer ifade ile, daha yüksek düzeyde maddi ve manevi tatmin sağlayacak başka bir iş fırsatı karşısına çıktığında sosyal bilimler alanındaki akademisyenlerin akademik kariyeri terk etme düşüncesinin belirgin olduğu yapılan analiz sonucunda ortaya konulmuştur.

KAYNAKLAR

Bayram Nuran, “Çoklu Karşılaştırma Testlerine İlişkin Bir Uygulama”, **III. Ulusal Ekonometri ve İstatistik Sempozyumu Bildirileri Kitabı (Mayıs 1997-Bursa)**, U.Ü. Basımevi, Bursa, 1998.

Everitt B., Dunn G., **Applied Multivariate Data Analysis**, Oxford University Press, New York, 1992.

French Aaron, Poulsen John (04/05/00),
(<http://online.sfsu.edu/~efc/classes/biol710/manova/manova.pdf>)

Garson Dave (1999), (<http://www2.chass.ncsu.edu/garson/pa765/manova.htm>)
<http://bill.psyc.anderson.edu/exdes/ex10.html>

<http://www.edu.bham.ac.uk/edit06/manova.htm>

<http://www.statsoft.com/textbook>

BURSA KENT PLANLAMA TARİHİ

Doç. Dr. Rana A. ASLANOĞLU*

GİRİŞ

Bursa kentsel planlama tarihi üzerine düşünmek, 19. yy da başlayan Türk modernleşmesinin Bursa izdüşümünü yeniden okuma anlamını taşır.

Modernite 17. yy dan itibaren Avrupa'da oluşan ve etkileri giderek yaygınlaşan toplumsal yaşam ve organizasyon biçimidir. Modernite kavram olarak iki dönüştürücü sürecin birlikte düşünülmesi ile anlaşılabilir. Bunlardan ilki genişleyen kapitalist pazarın itici gücüyle oluşan, sanayileşme kentleşme ve nüfus hareketleriyle yaratılan modernleşme sürecidir. İkincisi ise geleneksel bağlarından kurtulmuş, kendi aklıyla kendini yönetebilen bireyin doğması ve evrensel olarak geçerli ahlak ve hukuk alanının kurulabileceği düşüncelerini içeren kültürel boyutudur. (Cooke, 1988: 476-77) Modernite eş anlı olarak mekan ve zamanın belirli bir tarzda yaşanmasına denk düşer. (Berman, 1982) Modernite içinde örtük olarak yer alan önemli bir varsayım ise tüm mekanların (giderek tüm dünyanın) belirli bir zaman izinde modernleşeceğidir. (Giddens, 1991) Bu doğrultuda plan üretme mekanı (KENTİ) zaman içinde modernleştirmenin aracıdır. Kent planlarının yapılması ile kentsel alanların modernleşmesine yön verme amacı güdülür. Kentsel planlama ile yapıların, yolların, parkların, kamu kuruluşlarının kısacası kentin tüm fiziksel öğelerinin düzenlenmesi ve sosyo - ekonomik gelişmenin sağlanması amaçlanmaktadır.

Kent planlaması batıda 1850'ler sonrasında sanayi kentinin sorunlarının çözümü için geliştirilmiştir. Kent planlamasının gelişimi iki ayrı yoldan kaynak bulmaktadır. Bunlardan ilki, İngiltere'de çıkartılan sağlık yasalarıyla kentin planlanmaya çalışılması ikincisi ise 1860'lı yıllarda III Napolyon ve Haussman'ın Paris uygulamalarıdır (Tekeli, 1980).

Kent planlamasının modernleşme sürecinin içinde yer aldığı bilgisi ile Bursa Kent planlama tarihine bakıldığında ilginç bir durum ile karşılaşılır.

---

* Uludağ Üniversitesi İİBF Kamu Yönetimi Bölümü Öğretim Üyesi

Hausman'ın Paris operasyonunu izleyen üç yıl içinde Bursa'da benzer uygulamalar gerçekleşmiştir. Söz konusu uygulamaların analizi Bursa'da kentsel yapıda ortaya çıkan sosyal, ekonomik ve mekansal bir dizi değişikliği içeren planlama sürecine yakından bakmayı getirecektir. Bundan önce yapılması gereken saptama Bursa'da mekansal dönüşümün başladığı 19 yy'da gerçekleşen 1855 depreminden sonra kentin imarının saray için adeta bir prestij sorunu haline gelmesinin Cumhuriyet döneminde de devam etmesi ve İstanbul nazım planını yapmak için gelen üç şehirciye- Löcher, Prost ve Piccinato'ya - Bursa planının da yaptırılmasıdır.

PLANLAMA SÜRECİ VE DEĞİŞEN KENTSEL YAPI

19. yy da Bursa'da gerçekleştirilen imar uygulamaları Türk modernleşmesinin prototipi gibidir. Modernite ile ilgili yazın incelendiğinde modernite sürecinin Avrupa dışındaki ülkelerde iki farklı yoldan uygulamaya geçtiği görülür (Kazancıgil, 1982). Bunlardan ilki kapitalizmin işleyişinin yarattığı yayılcı etkilerdir. İkincisi ise Batıda ortaya çıkan gelişmelerin etkisinde kalan yönetici elitlerin çeşitli kurumsal düzenlemeler ve eğitim yoluyla bir tür sosyal mühendislik uygulamasına gitmeleridir. Bursa 19 yy da birbirinin içinde gelişen söz konusu uygulamaların etkisinde kalmıştır. Kapitalizmin merkezi ülkelerden çevreye yaygınlaşması değerlendirildiğinde Bursa'nın ipek üretim süreci ile öne çıktığı görülür (Erder; 1975, 1976, 1978; Aktar; 1995).

Bursa'da 16. yy da önemli bir sermaye birikimine yol açan ipek üretiminin (İnalçık, 1969) 19. yy da fabrikalarda üretilmeye başlamasıyla kent için önemini koruduğu görülmektedir (Erder, 1976). 1824'de Fransa'nın ipek üretim merkezi olarak bilinen Lyon kendinde kozadan ipek ipliği mekanik bir sistem ile çekilmeye başlandı. Bu teknoloji değişimi Avrupa ipek üretiminde devrim anlamına gelmekteydi (Aktar, 1993:121). Avrupa'daki bu gelişmeden sadece 10 yıl sonra Bursa'da buhar gücü ile çalışan iplik çekim fabrikalarının (filatür) görülmesi son derece ilginçtir. İtalya'nın ipek merkezi olan Piedmont bölgesinde buharla çekim tekniğinin Bursa'dan on yıl sonra görülmesi, Bursa'nın önemini vurgulayan bir diğer noktadır. 1850'lerin başında 1700 civarında olan işçi sayısı 1850'lerin ortasında 3800 (Erder, 1978) 1860'ların ortasında ise 7800'e ulaşmıştır. 1860'larda 90 civarında filatür vardır. Burada amacım 19. yy da Bursa'da gerçekleşen iktisadi oluşumların tarihini tekrarlamak değildir. Ancak Bursa'nın ipek ipliği üretiminde uzmanlaşarak dünya kapitalizmine eklenmesinin belirtilmesinin gerekliliği mekansal yapıda ortaya çıkan dönüşümler ile bağlantılıdır. Aynı yıllar içinde yabancı sermaye yatırımları ve ihraç edilen tarımsal mallar açısından gelişmiş ve farklılaşmış bir kentsel yapı sergileyen İzmir'e bakıldığında, sanayiye dönük yatırımların Bursa'ya göreli olarak çok düşük oranda olduğu görülür (Erder,

1975). Dolayısıyla Bursa mekansal yapısında fabrikaların etkisini belirgin olarak görmek mümkündür. Fabrikalar kentin doğu ve batısında olmak üzere Gökdere ve Cilimboz dereleri çevresinde bulunmaktadır. Bunun nedeni üretim teknolojisinin su ile gerçekleştirilmesidir. Fabrikalara ilişkin bilgiler Erkan-ı Harp Subaylarından Suphi Bey başkanlığında bir heyetin çizdiği 1860 haritasında görülmektedir. 19. yy ikinci yarısında Bursa'da İzmir Bornova yada İstanbul Pera örneğinde olduğu gibi yabancı tüccarlara ait mahalleler bulunmamaktadır. Cilimboz deresi civarında yabancı tüccarlara ait evlere ve bir kaç konsolosluk binasına rastlanmaktadır. Bununla birlikte yerli ipek tüccarlarının oturduğu evler İpekçilik mahallesinde yoğunlaşarak üst gelir grubuna ait bir konut alanı oluşturmuştur. Bu durum 19 yy da İngiltere'de sanayileşmiş ketler olarak tanımlanan Wakefield ve Liverpool'daki oluşumlarla paralellik göstermektedir (Calhoun, 1987). Ne var ki üst gelir grubu evleri açısından bu paralellik izlenirken, işçi konutları söz konusu olduğunda farklılıklar ortaya çıkmaktadır. İngiliz sanayi kentlerinde üst gelir grubu konutları gibi işçi konutları da ayrılaşmıştır. Bursa açısından bakıldığında her ne kadar nüfusun % 10 unun işçilerden oluştuğu kabul edilse de, işçilerin genellikle civar köylerden gelerek ipek çekiminin yapıldığı dönemlerde çalıştıkları daha sonra da köylerine döndükleri belirtilmektedir (Aktar, 1995). İşçi konutları için 19. yy ikinci yarısında Bursa için yapılabilecek en önemli saptama fabrikaların çevresinde yer alan bekar odalarının varlığıdır. Mekansal olarak ayrılaşmış bir işçi mahallesi olmayışının nedeni sanayileşmesinin oluşum koşulları ile diğer bir deyişle toplumsal bağlam ile ilişkilidir. Bursa'nın sanayileşmesi açısından bunun anlamı, ipek üretim teknolojisinin sadece iplik çekiminde mekanize olmasıdır. İpekli dokumada makineleşmenin izlerine 1910'larda rastlanmaktadır. Bursa sanayileşmesinin Lyon'da ipekli dokuma üretimine hammadde sağlamaktan öteye gidemeyişi ve dokuma alanında teknoloji dönüşümünün gerçekleşmeyişi, Bursa'nın mekansal yapısında işçi konutlarını ortaya çıkartan bir ayrılaşmaya yol açmamıştır. Bununla birlikte 1860'larda Bursa'nın görüntüsünü ne Sjoberg'in sanayi öncesi kent ne de Lapidus'un İslam kenti teorisi ile açıklamak mümkün değildir. İpek ipliği fabrikaları ve bunlara ilişkin ticari faaliyetin yoğunluğu farklı bir arazi kullanımına şekil vermiştir. Bursa çevresinde sanayinin yerleştiği bir kent görünümündedir.

19. yy da Bursa'da yazının başında belirtilen Haussmann türü planlama ile kurulan paralellik hatırlandığında 1863-1882 yılları arasında fasıllı da olsa Bursa'da etkin olan bir Osmanlı bürokratından Ahmet Vefik Paşa'dan söz etmek gerekecektir. Ahmet Vefik Paşa Bursa'da modernleşmeyi başlatan kişidir. Kente iki kez gelmiştir. Her gelişi kendi içinde bir öykü barındırmaktadır. Bursa'luların şikayetleri üzerine iki gelişinde de İstanbul'a geri çağırılmıştır. Bun karşılık çeşitli yollar - kanallar - drenaj sistemleri - hastane - okul yaptırmıştır. 1860-61 yılları arasında Paris'te elçi olarak

bulunmuş ve anılan dönemde Haussman'ın Paris'i imarını izlemiştir. Ancak Ahmet Vefik Paşa'nın şehircilik ile ilgisi sadece Haussman'ın imar operasyonlarını seyretmekle sınırlı değildir. Paris Elçiliğinden sonra İstanbul'a dönüşünde Evkaf Nazırlığı görevinde iken Süleymaniye Cami'nin restorasyonu ile uğraşmıştır. Ahmet Vefik Paşa'nın yol inşası ve yolların ekonomi ile bağlantısına değinen görüşleri son derece ilginçtir. Şehirlere adeta bölge plancısı gibi bakmaktadır.

“En çok yola ihtiyacımız vardır. Şehirlerimizde her yer taşlıktır. Dolayısıyla 1 mili bir saatte yürümekteyiz. Köylüler pazara getirip mal satamamakta sadece kendileri için üretmektedir” (Erder, 1976).

Ahmet Vefik Paşa'nın bu görüşleri sadece Haussmann'ı gözlemleyerek, Bursa imarını gerçekleştirilmesinin olanaklı olmadığını açıkça göstermektedir. Ahmet Vefik Paşa'nın imar faaliyetleri belli bir plan doğrultusunda yapılmamıştır. Ancak 1860 haritasının Ahmet Vefik Paşa için iyi bir mekansal rehber olduğu ortadadır. Paşa'nın Bursa'da imar faaliyetleri dört başlıkta toplanabilir: i) Şehir içi ve Şehir dışı yeni yolların açılması, ii) Tarihsel anıtların restorasyonu, iii) Yeni mahallelerin oluşturulması, iv) Yeni yapı ve kurumların inşası (Erder, 1976).

Ahmet Vefik Paşa yollara ilişkin görüşünü uygulamakta gecikmedi. Öncelikle taşranın büyük kentlerini Kütahya, Eskişehir ve Yenişehir'i Bursa'ya bağlayan yollar açtı. Abdülaziz'in 1861'de Bursa ziyareti onuruna Çekirge yolunu genişletti. Kent içinde Hisar'dan başlayarak Ulucami arkasından geçen ve kent merkezi boyunca ilerleyerek Setbaşı köprüsüne varan sokaklar genişletildi. Bunu yaparken anıtlar arasında bağlantılar kurmaya gayret etmekteydi. Gemlik ve Mudanya yollarının açılması bu dönem uygulamalarıdır (St. Laurent, 1996). 1878 Rus - Türk savaşı sonrasında, Rusya'dan Rumeli'den gelenlerin yerleşmesi için ızgara plan ilkelerine göre Rusçuk - İntizam- Çırpan mahallerini kurmuştur. Dağ eteklerine kurulan Mollaarap, Vefikiyye mahalleri yine bu devrin yerleşmeleri arasındadır (Baykal,1976). Hükümet konağı, hastane, tiyatro, belediye binalarının inşası, Uludağ'dan içme suyu getirilmesi, Bursa ovasında sulama kanalları inşası Ahmet Vefik Paşa döneminin faaliyetleri içinde yer almaktadır.

Ahmet Vefik Paşa Bursa'da edindiği deneyimleri İstanbul'da Evkaf Nazırı olarak çalıştığı dönemdeki teorik bilgilerle birleştirerek 1873 viyana Evrensel Sergisinde dağıtılan Usul-i Mimar-i Osmani adlı Osmanlıca metnin yazımına katıldı. Bu metin Paşa'nın sürekli sentezini yapmaya çalıştığı geleneksel ve modern eğilimlerin birleşimi gibidir. Osmanlı mimarlarına hem modern hem de Osmanlı kimliğine sahip yeni bir üslup yaratmalarını öğütlemektedir (St. Laurent, 1996).

19. yy ikinci yarısında modernleşme çabalarının çok sık gündeme geldiği

Bursa'da Ahmet Vefik Paşa'nın uğraşlarının genel değerlendirmesi yapıldığında öncelikle Paşa'nın iradesinin sonuçları ile karşılaşılır. Kent halkını ikna etme yönünde çeşitli çabalar gösterse de genellikle kendi düşüncelerini uygulama eğiliminde olduğu görülür. Bununla birlikte belirtilmesi gereken bazı yasalar bulunmaktadır. Bunlardan ilki 1858 Arazi Kanunnamesidir. Bu yas bir yandan kent çevresindeki miri topraklarını mülk topraklarına dönüşmesini kolaylaştırırken diğer taraftan tapu kavramını getirerek mülkiyet kayıtlarını sistemleştirme yolu ile etkili olmuştur. Bir diğer yasal çerçeve ise 1863 yılında imparatorluğun tümünde geçerli olmak üzere kabul edilen Ebniye Nizamnamesidir. Bu nizamname genellikle mevzi planların düzenlenmesi konusunda işlevseldir. İlk kez su, kanalizasyon, gaz borularının yapımında söz edilmekte, bunların inşasının hükümetin denetiminde gerçekleşeceği belirtilmektedir.

19. yy da Bursa'da başlayan modernleşme sürecinde planlama tarihi açısından bakıldığında ipek ipliği üretimine dayanan bir endüstri temelinde mekansal olarak farklılaşmaya başlayan kentte batı uygulamalarını izlemiş bir Osmanlı aydınının etkili olduğu görülür. 1855 depremi sonrasında sarayın ilk payitahtı memur etme isteği ise Bursa imarını gerçekleştirebilir bir çerçeveye oturtmuştur.

Cumhuriyet dönemi Bursa planlama tarihine bakıldığında ise Bursa'nın öncelikle iyi gelişmiş bir yol ağına sahip olduğu görülür. Bu yollar hem şehir içinde hem de şehir dışında yeterlidir. Bursa'nın çevre iller ile bağlantısı kış koşullarında dahi sürdürülmektedir. İpek üretimi Duyun-u Umumiye İdaresi etkileri ile tekrar genişlemiştir. Duyun-u Umumiye İdaresi ipek ipliği ihracatının gerçekleşmesi için işletme imtiyazının da 99 yılına verildiği Belçikalı bir şirkete Mudanya - Bursa demiryolunu yaptırmış ve sözkonusu demiryolu 1892 yılında hizmete açılmıştır. Bu dönem içinde Mudanya ile başkent İstanbul arasında tarifeli seferler yokken, Mudanya ile Lyon limanı olan Marsilya arasında vapur işlemektedir. Burada belirtilmesi gereken önemli bir nokta 1898 yılında Bursa Ticaret Odası yönetim kurulunun Mudanya - Bursa demiryolu hattının Bozüyük civarında İstanbul- Bağdat demiryoluna bağlanmasına yönelik talepleridir. Bursa'lı tüccarların Anadolu piyasasına bağlanma istekleri, ipek ipliğini Lyon'a aktarma amacıyla olan Belçikalı şirkete ekonomik gelmemiş ve reddedilmiştir. Lyon bağlantılarının yoğunluğu Bursa kentinin mekansal yapısına Fransız konsolosluk binası ve Fransız tüccarlara ait bir kaç ev ile yansımıştır. Bunun dışında Mudanya demiryoluna bağlantıyı sağlayan kuzey - güney aksında iki yol açılmıştır. Bu yolların açılması ipek ipliğinin fabrikalardan istasyon binalarına kolay ulaşmasını sağlamayı amaçlamaktadır.

I. Dünya savaşında Osmanlılar'ın Fransızlar'a karşı savaşması ipek üretimini geriletmiş, Lyon'a ipek ipliği ve Koza ihracatı azalmıştır. 1923 yılında

filatür fabrikalarında çalışan toplamı 1500'e düşmüştür. Bu sayı 1850'lerde ipeğin altın çağlarında 7800 kişi ile karşılaştırıldığında çalışan işçi sayısının son derece azaldığı görülmektedir (Aktar, 1995).

Aynı yıllar Bursa'da karşılaşılan önemli sorunlardan biri 1923-26 yılları arasında yaşanan nüfus mübadelesidir. Bursa'da bu sürecin etkileri açıklıkla görülmüştür. 1985 yılında toplam şehir nüfusunun % 25'ini oluşturan gayri müslimlerin oranı 1927 yılında yapılan nüfus sayımında % 3,2'ye düşmüştür.

Kentin sosyal ve ekonomik yapısının görüntüsünü kalın çizgilerle bu şekilde ifade etmek mümkündür. Bursa'nın ilk planlama çalışması 1924 yılında Karl Lörcher tarafından yapılmıştır. 1924-28 yılları arasında İstanbul'un yangın yerlerini planlamak için gelen Lörcher'e Bursa planı yaptırılmıştır. Burada yazının başında belirtilen saptamanın hatırlanması yerinde olacaktır. İstanbul'un planı yapılırken bir geleneği tekrarlar gibi Bursa planı da yaptırılmıştır. Ancak bu plan şehircilik literatüründe sonradan bir çok kez kullanılacak işlevsiz resim planlar içinde yerini almıştır. Bunun nedeni planın 1912 de elde edilen hali hazır harita üzerine alttaki dokuyu yok sayarak bahçe - kent akımı etkisinde hazırlanmış olmasıdır. E. Howard'ın bahçe kent yaklaşımı kır ve kentin olumlu yönlerini birleştirmeyi amaçlarken getirdiği çözümün çıkış noktası nüfus artışının olmadığı bir kentte düğümlenmekteydi. Bu doğrultuda Bursa'da mübadele ile artan nüfusun Lörcher planının çözemediği sorunlardan biri olduğu açıktır.

Lörcher planı ile Bursa'ya yöneltilen Cumhuriyet Hükümetinin yatırım kararları artarak devam etmiştir. 5 Şubat 1934 tarihinde Bursa'da yaptığı bir konuşmada Celal Bayar mevcut sanayinin daha modern bir hale getirilmesinin Cumhuriyet Hükümetinin arzusu olduğunu belirtmektedir (Aktar, 1996). Bu durum yansımaları 1938'de Sümerbank dokuma fabrikalarının Bursa'da açılması ile göstermiştir.

1930 yılında Cumhuriyetin çıkardığı belediye yasası ,yapı ve yollar kanunu cumhuriyetin kentleri planlı olarak geliştirme konusundaki kararlılığını yansıtmaktadır. Paris Bölgesi planlama çalışmasını bitirmiş olan Henri Prost 1936 yılında İstanbul'a çağırılmıştır. Prost'un İstanbul için yaptığı plan 1939 yılında onaylanarak yürürlüğe girmiştir. Bundan sonra bilenen gelenek bozulmamış Prost'tan Bursa'nın planlama çalışmasını üstlenmesi istenmiştir. Prost yapı yollar kanunu uyarınca Bursa Planı'nı yapmıştır. Ancak plan'ın Bursa kentinin mekansal formunu etkilemesi oldukça sınırlı kalmıştır. Kentin iç yolları bu plan doğrultusunda en çok etkilenen yerleri oluşturmaktadır. Gazcılar Fomara caddeleri Atatürk caddesinin Yeşil Türbe ile olan bölümünün birleştirilmesi gündeme gelmiştir.

1938 -1944 yılları arasında Çelikpalas ile Park Otelin yapılması Ahmet Vefik Paşa döneminde Çekirge için düşünülen kaplıca ve turizm işlevinin

yaygınlaşmasının bir tekrarı gibidir. 1950'li yıllarda ise Bulgaristan'dan gelen göçmenlerin yerleştirilmesi gündeme gelmiştir. Bu çerçevede Hürriyet ve Adalet mahalleri kurularak kentin kuzeybatısına göçmenler yerleştirilmiştir.

1958 yılında büyük bir yangında şehrin tarihi merkezi tahrip olmuştur. Luigi Piccinato başkanlığında çalışan bir heyet Piccinato planı olarak bilinen 1960 planı hayata geçirmek için çalışmaya başlanmıştır. Piccinato da önce İstanbul'un planını yapmak için davet edilmiş, ancak Lörcher ve Prost örneklerinden anımsanacağı üzere Bursa'nın planını da yapması gündeme gelmiştir. Burada paradoks içeren bir durumun belirtilmesinde yarar vardır. Devrin başbakanı Menderes tarafından geliştirilen imar operasyonları modernizmin yıkıcı yönünü sergilemektedir. Luigi Piccinato ise Roma ve Venedik'in planlarını hazırlamış yıkmaktan çok kuramaya önem veren bir plancıdır. Piccinato'nun bu yaklaşımını danışmanlığından hazırlanan 1960 planında bulmak mümkündür. Plan kararları doğrultusunda kentin Ankara-Bursa - Mudanya akslarında doğrusal gelişmesi öngörülmüştür. Kentin tümü birbiriyle organik ilişkili sektörlerden oluşmaktadır. Kentin özelliğini oluşturan tarihi doku, anıtlar, kentsel ve kırsal peyzajın korunması önerilmektedir. Kentin geleneksel merkezi korunmuştur. Kuzeyde Fomara caddesinde yeni merkez geliştirilmiştir. İdari Merkez ise Haşim İşcan Caddesi üzerinde yer alacaktır. Piccinato'nun plan sürecinde ilgisi yangında hasar görmüş eski Bursa'yı imar etmek konusunda yoğunlaşmıştır. Bununla birlikte Bursa Organize Sanayi Bölgesinin ilk kez Piccinato planında yer aldığı görülmektedir.

Organize Sanayi Bölgesinin dolacağı kuşkuyla karşılanmaktaydı Ne var ki ülkenin sanayileşme grafiğine paralel olarak 10 yıl içinde bölgenin tümüyle dolduğu görülmektedir Bundan sonra 1970'li yıllarda TOFAŞ ve RENAULT otomobil fabrikalarının açılması Bursa'nın sanayi açısından önemli bir çekim alanı haline geldiğinin göstergesidir. Organize Sanayi Bölgesinin dolması sonucunda ucuz arsa ve altyapı olanaklarına yönelen sanayi ana ulaşım aksları boyunca çevreye yayılmaya başlanmıştır.

Bu dönemde aynı zamanda sanayileşme ve buna bağlı göçe paralel olarak kent içinde imar sorunlarının yoğun olarak hissedildiği dönemlerdir. Bunun üzerine yerinden yapılan planlarla sorunların çözümü dönemine girilmiş ve yine İstanbul örneğinde olduğu gibi Bursa Nazım Plan bürosu kurulmuştur. Ancak büro plan üretmeden irtibat bürosu niteliğine bürünmüştür.

Bundan sonra plan çalışmasının 1976 İmar ve İskan Bakanlığı destekli ve Nazım Plan Bürosu aracılığı ile yapılan plan oluşturmaktadır. Bu planı Bursa ovasının korunması ile birlikte düşünmek gereklidir. 1976 planında kentsel gelişmeler doğrusal olarak düşünülmüştür. Plan kararları doğrultusunda ova korumanın esas alınması nüfusun yoğun olarak merkezde toplanması kararını getirmiştir. 1978 yılında Bursa Arkeolojik, Doğal ve Tarihi Sit Alanları belirlenmiş, söz konusu alanda yapılanma koşulları belirtilmiştir. Kentin sosyal

ve ekonomik olarak ulaştığı gelişme düzeyi yeni bir planlama sürecini başlatmış, 1984 yılında planının Demirtaş Sanayi Bölgesi ve Organize Sanayi Bölgesi gelişme alanlarındasanayi için yer gösterilmiş ve bunun dışında yeni sanayi bölgelerinin desteklenmeyeceği kararı verilmiştir.

Bursa'da halen içinde bulunulan planlama süreci 1994'de belediye bünyesinde kurulan Bursa Nazım Plan Bürosu tarafından yürütülen ve 1997 yılında onaylanan 1/100.000 ölçekli metropoliten bölge planı ve buna dayanılarak yapılan alt ölçekli planları içermektedir. Bu sürecin ayırddedici özelliği, Bursa ve çevresindeki yerleşmelerin birlikte ele alınmasıdır. Bursa kenti çevresindeki etkileşim bölgelerine göre değerlendirilmektedir. Buna göre kentin ülke ölçeğindeki etkileşim alanı, İstanbul -İzmit- Adapazarı- Eskişehir ve Çanakkale'yi içine alacak şekilde Güney Doğu Marmara Bölgesini kapsamaktadır. Planlamanın ikini basamağı Bursa hakim etki bölgesini içine almaktadır. Bursa ile ilişkilerinin sıklığına göre Mustafa Kemal Paşa, Gemlik, Orhangazi, Yenişehir ve İnegöl ikinci grup plan yapılması gereken bölgelerde yer almaktadır. Planlaması gereken bir diğer alt basamak, Bursa metropoliten alan basamağıdır. Bu alanı Bursa Büyük Şehir Belediyesinin mücavir alan olarak da tanımlamak mümkündür. Planlaması gereken en son alan Büyükşehir basamağıdır. Burası günlük işleyiş ve belediye hizmetleri açısından bütünlük sergileyen kentleşmiş, bir alandır. Plan 2020 yılı için hedeflenmiştir, Ancak 2005 yılı içinde projeksiyonlar yapılmıştır. Böylece ara kontrollerin yapılması mümkün olacaktır. Planın uygulama sorunlarının çözümü için farklı bir yol denenerek, bütün kentle ilgili kurum ve kuruluşların plan kararlarına katılmaları sağlanmıştır. Böylece planın uygulanma zemini olarak sağlam bir karar çerçevesi oluşturulmaya çalışılmıştır.

SONUÇ

Bursa planlama tarihine genel çizgileriyle bakıldığında, kentin mekansal çizgilerinin bugünkü oluşumlara gönderme yaparak, 19. yy ikinci yarısında çizilmeye başladığı görülür. Bu çizgilerin kalınlaşmasında ipek ipliği üretimine dayanan sanayileşme ile 1863-1882 yılları arasında Ahmet Vefik Paşa'nın yol inşa ve mahalle oluşturma faaliyetleri etkilidir. Bursa'da kent planlarının yapılması konusunda saptanması gereken bir diğer boyut ise, Bursa'ya verilen önemin yansımaları ile ilgilidir. İstanbul planını yapmak için davet edilen yabancı uzmanlar Bursa planını da yapmışlardır.

Modernleşme süreci içinde yer alan kent planlarının Bursa'nın kentsel gelişimi üzerinde ne kadar etkili olduğu ise tartışmalı bir sorudur. Türkiye'deki kentleşmenin planların yön vermesinden ziyade ülke yüzeyinde dengesiz olarak oluşan sanayileşmeye paralel göçler ile şekillendiği bilinmektedir. Bu sürecin

Bursa için farklı olacağını düşünmek mümkün değildir. Bununla birlikte son dönem yapılan planlar da kentleşmeyi yönlendirme çabaları etkili olmuştur.

KAYNAKLAR

- Aktar, A. (1996) "Bursa'da Devlet ve Ekonomi" Yenal E.(der.) Bir Masaldı Bursa Yapı Kredi Y. içinde.
- Baykal, K., (1982) Bursa ve Anıtları, Taç Vakıf Yay.
- Berman, M., (1983) All that is solid melts into air. Londra Verso (Türkçesi: Katı olan Her şey Buharlaşıyor, 1994 İletişim Yay., çev: Ümit Altuğ-Bülent Peker)
- Bursa Nazım Plan Bürosu Arşivi.
- Cooke, P., (1988) "Postmodernity and the City" Theory Culture and Society. v.5.
- Craig, C.,(1987) Class, Place and Industrial Revolution, Thrift, N, Williams, P. The Making of Urban Society, Routledge içinde.
- Erder, L., (1975) "Factory Districts in Bursa" Metu, Journal of the Faculty of Architecture. n.1 v.1.
- Erder, L., (1976) The Making of Industrial Bursa, Princeton University, basılmamış doktora tezi.
- Erder, L., (1978) "Bursa İpek Sanayinde Teknolojik Gelişmeler" ODTÜ Gelişme Dergisi, Özel Sayı.
- Giddens, A., (1990) The Consequences of Modernity, Cambridge, Polity Press. (Türkçe çevirisi: Modernliğin Sonuçları, 1994, Ayrıntı yay. çev: Ersin Kuşdil)
- İncalcık, H., (1969) "Capital Formation in the Ottoman Empire" Journal of Economic History, 29 v.n.1.
- Kazancıgil, A., (1982) "Türkiye'de Modern Devletin Oluşumu ve Kemalizm" Toplum ve Bilim, n.17.
- St Laurent B., (1996) " Bir Tiyatro Amatörü: Ahmet Vefik Paşa ve 19. yy son çeyreğinde Bursa'nın Yeniden Biçimlenmesi". Dumant, P., Georgeon, F., (der) Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri, Tarih Vakfı Yurt Yayınları içinde.
- Tekeli,İ.,(1980) "Türkiye'de Kent Planlamasının Tarihsel Kökleri" Gök, T. Türkiye'de İmar Planlaması, ODTÜ Mimarlık Fak. Yay. içinde.
- Tekeli, İ., (1991) Kent Planlaması Konuşmaları, TMMOB Mimarlar Odası Yay.
- Tekeli, İ., (1995) " Bir Modernite Projesi Olarak Türkiye'de Kent Planlaması" Egemimarlık, n.16.

Uludağ Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi
Cilt XX, Sayı 1-2, Yıl: 2001, ss. 21-24.

CUMALIKIZIK'IN TOPLUMSAL YAŞAMINDA ŞENLİĞİN ÖNEMİ ve KOLEKTİF BELLEK

Doç.Dr. Rana A. ASLANOĞLU*

Cumalıkızık Şenliği sonrasında, eğlenme hoşça vakit geçirme dışında şenlikler neden yapılır sorusu düşünüldüğünde verilecek cevap geçmişten geleceğe uzanan süreçte hatırlamak, köprü oluşturmak için durak yaratmak olacaktır. Bu durağı yaratma aşamasında yapılması gereken ise toplumsal bellekte çentik atarak bireylerin görevlerini düşündürmektir. Kolektif olarak şenliğin amacı Cumalıkızık'lılara, Bursa'lılara kendini Cumalıkızık'lı hisseden herkese buradaki kültürel ve mekansal bütünlüğün sürmesi için "Ben ne yapabilirim" mesajını vermek olmalıdır. Bu durum bir başka şekilde şöyle ifade edilebilir. Hatırlamak aynı zamanda kültürel ve mekansal bütünlüğün değer olarak geleceğe taşınması için de son derece önemlidir. Geçmiş hatırlamak ve Cumalıkızık'ın geçmişte "var olduğunu" duyumsamak geleceği karşılayacak enerji ve dinamizmi de içinde taşımaktadır.

Hatırlamak bireysel ya da kolektif olabilir. Belleğimiz sadece bireysel bir yeti değildir, toplumsal olarak da işlevsel olabilir. (Connerton 1999:14) Cumalıkızık özelinde baktığımız zaman hatırlamak sürdürülebilirliğin ortak ruhunu canlandırmayı içine alır. Cumalıkızık'taki kırsal yaşantının sürmesi, üretimin yapılması, 700 yıllık tarihi mirasın korunarak geleceğe taşınması için bu ortak ruhun varlığı son derece önemlidir. Hatırlama ve değerlerin geleceğe taşınması kendi içinde çelişkili yapıları barındırmaktadır. Bunun anlamı şudur evler hem mimari değer olarak kültürel mirasın taşıyıcılarıdır hem de çevrede gördüğümüz her an yıkılabilir haldeki evlerin ya da önceden yıkılmış olanların yarattığı tehdit ve çoğunun basit yaşamsal konfora dahi sahip olmayışları ile paradoksal bir görünüm sergilemektedirler.

Bir diğer nokta ise köydeki sakin yaşantının şenlik sırasında gündelik hayatın dışında son derece hızlı bir ritme kavuşmasıdır. Alışılan sakin kırsal yaşantıdan, pastoral etkiden çok farklıdır şenlikte solunan hava. Şenlik

---

* Uludağ Üniversitesi İİBF Kamu Yönetimi Bölümü Öğretim Üyesi

düzenleyicileri geçen yıllardan farklı olarak evlerin avlularını da değerlendirmişler bu yıl. Bunun anlamı köylülerin ziyaretçilerle,turistlerle alışkın oldukları karşılaşmayı farklı bir boyuta taşımaktır. Bu karşılaşma pasif boyuttan aktif boyuta doğru geçişi içine almaktadır. Cumalıkızık evleri,avluları ve bu mekanlarda sergilenen ürünler artık sadece akademik ilginin ya da sanatçıların ilgilerinin odağı olmayacak, bu ilginin bir ekonomik değer olarak köye geri dönmesinin yolları da aranacaktır. Ekonomik değer olması ve köy ürünlerinin pazarlanabilir hale gelmesi ise bu şenliğin en önemli amaçlarından biridir.Köyün varlığının yeniden üretilmesinin ekonomik ve kültürel olarak mümkün olması, geçmişten geleceğe değerlerin taşınmasının da başarılması anlamındadır (Appadurai 1998:182-185)

Şenliğin bir diğer önemli boyutu ise karşılaşma boyutudur.Şenlikler aynı zaman da birer karşılaşma yeridir.Farklı görüş ve duygulardaki insanlar aynı mekanda karşılaşmaktadır. Bu şenlikte Cumalıkızık kültürel değerlerinin sürmesi gerektiğine inanan insanlar; Bursa'lılar, Bursa dışından gelenler, bir dünya mirası olduğuna inandıkları için Dünya'lı olanlar, hem Cumalıkızık'lı hem Dünya'lılar karşılaşmaktadır.Bu karşılaşma Cumalıkızık için son derece önemli bir deneyimdir.Yaşadığımız çok hızlı toplumsal değişimin küreselleşme olarak adlandırıldığı çağımızda “yerel” değer, Cumalıkızık değerinin korunması bu karşılaşmanın başarılı olması ile ilgilidir. Cumalıkızık değerleri küresel etkiler karşısında yeniden üretilebilmelidir.Şenlik süresince çeşitli gösteriler, sergiler, tartışmalar atölye çalışmaları yürütüldü.Bunların hepsi Cumalıkızık kimliğini bir değer olarak gören ve bu kimliği sürdürebilme potansiyelini içinde taşıyan insanların karşılaşması olarak ifade edilebilir.

İçinde yaşadığımız ve küreselleşmenin etlilerinin yoğun olarak hissedildiği çağın önemli etkilerinden biri bütün dünyanın tek bir yer olarak algılanıp değerlendirilmesidir.Ancak tek bir yer olarak algılanması yerelliklerin yok olacağı değil tam tersine yerel değerlerin küresel olanla ilişkiye girerek öne çıkacağı anlamındadır .Yerel kültürel değerler küresel olanla ilişkiye geçerek kazançlı çıkabilecektir.İçinde yaşadığımız dünya bu açıdan fırsatlar sunmaktadır.Yerel kültürlere ilgi duyulmaktadır.Turistik olarak ilgi çekici bir boyuta gelebilmektedir.Ancak bunun için çabalanması ve yerel değerlerin korunması gereklidir.Küresel ilişkilerle karşılaşma açısından elimizde iki tane senaryo mevcuttur.Birincisi olumsuzdur.Küreselleşmenin olumsuz etkileri ile karşılaşmayı içine alır.Cumalıkızık Kültürel Değerlerini Koruma ve Yaşatma Projesi başarısız olacak, bunun sonucunda köy evleri iyice bakımsız hale gelecek, yavaş yavaş köyden göç hızlanacak, köyün çevresindeki tarla ve bahçeler gecekondularla alanları ile sarılacak, köyün kültürel ve doğal bütünlüğü yokolacaktır.Bu tanımladığım kötü senaryo eğer bir karşı tavrı geliştirilmezse küreselleşmenin sonucu olarak ortaya çıkacaktır.Küreselleşmenin etkileri günümüzde çok hızlıdır (Featherstone,Lash,Robertson 1995)

İkinci senaryo olumlulukları içinde taşır. Bunun anlamı Cumalıkızık Şenliği ve buradan çıkartılacak sonuçların olumlu bir çerçeveye taşınması daha genel bir perspektifte ise projenin başarılı olmasıdır. Bunun sonucunda ise Cumalıkızık'ın kültürel değerleri Türkiye'ye, Dünya'ya açılacaktır. Evlerin restorasyonu tamamlanacaktır, ahududu reçeli, şurubu standart olarak pazarlanır hale gelecektir. Cumalıkızık gözlemesinin yanında, ahududulu kek ve pastaların, cevizli çörek ve tatlıların , kestane şekerlerinin köy içinde ve dışında satılabilmesi mümkün olacaktır. İnsanlar köyün geleneksel değerlerinin korunduğu ev-pansiyonlarda geceleyecek, doğa yürüyüşlerine katılacak, akşamüstleri koyu ıhlamur gölgelerinde , inanılmaz güzellikteki kokular altında çaylarını yudumlayacaklardır. Bu senaryonun gerçekleşmesi güç değildir. Dünyada benzer yerleşim örnekleri vardır. Bunlardan biri Fransa'nın Alsace bölgesindedir. Üzüm bağlarıyla çevrili bu ortaçağ yerleşmesinde, üzümde elde edilen her türlü ürün pazarlanmakta, bölgede ortaçağ görüntülü ancak konforlu mekanlarda kalınmakta ve her yıl binlerce ziyaretçi gelmektedir.

Burada temel belirleyici olan kültürel değerlerin korunabilmesidir. Cumalıkızık'ta evlerin , koruma faktörü göz ardı edilerek hızla pansiyonlara dönüşmesi, yerel değerlerin yok olmasıyla sonuçlanarak, beklenenin tersine turistlerin gelmemesine yol açacaktır. Kültürel ve mekansal bir bütünlük olarak Cumalıkızık'ın korunması bir başka bağlamda Bursa için de çok önemlidir. Cumalıkızık Bursa'nın da geçmişiştir. Bursa ile Cumalıkızık tarihsel olarak birbirlerine son derece yakın noktalarda durmaktadır. Cumalıkızık bilindiği gibi Bursa'nın fethi için örgütlenen yerleşmelerden biridir. Dolayısıyla bu şenlikte Bursa'luların Cumalıkızık ile karşılaşmasında en önemli sonuçlardan biri Bursa'lıların Cumalıkızık projesine direkt olarak katkıda bulunmaları olmalıdır. Bu amaçla projeyi yürütenlerin örgütlediği Yerel Gündem 21 çerçevesinde bir fon oluşturulmalıdır.

Şenlikle ilgili olarak vurgulanması gereken son nokta ise Cumalıkızık'lıların bu çerçevede kazandıkları deneyimdir. Bu köyün kültürel mirasının ekonomik değer olarak köye geri dönmesinin deneyimidir. Bunun sürekli olması için koruma güdüsünün sürdürülmesi gerekmektedir. Cumalıkızık'ta gözleme üreten kadınlarla yaptığım ankette farklı bölgelerden Cumalıkızık'a göç eden herkes öncelikle kendini Cumalıkızık'lı hissettiğini söyledi. Bu nokta küresel süreçler ile yerelin etkileşimi sırasında ortak bir kimliğin korunarak geliştirilmesi açısından son derece önemlidir. Kendini Cumalıkızık'lı hisseden herkes Cumalıkızıklı'dır. Cumalıkızık projesine destek olmak bir anlamda geçmişe sahip çıkmaktır. Yerel kültürel değerleri koruyarak geleceğe taşımak ise eş anlamlı olarak dünyalı olmaktır.

KAYNAKLAR

Appadurai,A.,(1998) *Modernity at Large Cultural Dimensions of Globalization*, University of Minnesota Press.

Aslanoğlu, R “Global –Local Interaction:Local Restructuring, Bursa, Cumalıkızık Case.International Conference,Global Flows/Local Fissures:Urban Antagonisms Revisited, May 27-29 –1999, İstanbul

Connerton,P.,(1999) *Toplumlar Nasıl Anımsar? (çev:Alaeddin Şenel) ,Ayrıntı Yayınları*

Featherstone,M;Lash,S;Robertson,R. (1995) “Introduction” *Global Modernities içinde*, Sage

Uludağ Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi
Cilt XX, Sayı 1-2, Yıl: 2001, ss. 25-32.

ANARŞİST DÜŞÜNCEDE SANAYİ VE TEKNOLOJİNİN YERİ: KROPOTKİN'İN YAKLAŞIMI

Doç. Dr. Mehmet ASLANOĞLU*

Anarşist düşünce, içinde farklı görüşleri barındırmakla birlikte, temelde herhangi bir merkezi otorite olmaksızın , bireylerin ve özgürce biraraya gelmiş grupların oluşturduğu kendi kendini düzenleyen bir toplum tasarımı önerir. Anarşist düşüncenin bu toplum tasarımında sanayi ve teknolojiye verdiği rol, ana amacıyla uyum içindedir: Sanayi ve teknoloji, toplumda ademi merkezileşmeyi ve bireyin özgürlüğünü engellememeli, tersine geliştirmelidir.

Bu yazı çerçevesinde , anarşist düşünce geleneğini oluşturan en önemli düşünürlerden olan P.Kropotkin'in sanayi ve teknolojiye ilişkin görüşleri , onun geliştirdiği toplum tasarımı bağlamında araştırılmaya çalışılacaktır.

Soylu kökenli bir Rus olan Pyotr Kropotkin'in belirgin hatlarla çizdiği toplum tasarımı, anarşist düşünce geleneğinde yeralan toplumun tabandan tepeye doğru yapılanması yaklaşımından farklılaşır. 1890'da yayımladığı “ Bir Devrimcinin Anıları “ adlı kitabında toplumdaki siyasal , sosyal ve ekonomik ilişkilerin aşağıdan yukarı değil , özgür anlaşmalar yoluyla oluş- turulmuş belli biçimden yoksun birleşmeler biçiminde gerçekleştirilmesi gerektiğini belirtir.

Kropotkin bu tür birleşmeleri , merkezi bir demiryolu ya da posta yönetimi olmadan çeşitli ülkelerin demiryolu şirketleri ile posta idarelerinin işbirliği yapmalarına benzetir (Schapiro, 122). Onun modelindeki sözkonusu birleşmeler ya da birlikler işlevlerini , farklı amaçlar için ve farklı düzlemlerde federeleşerek yerine getireceklerdir. Bu anlamda , Kropotkin'in deyişiyle “tarım, endüstri ve zanaat üretimleri için ayrı federasyonlar ; inşaat faaliyetleri, gaz üretimi, yiyecek sağlanması ve sağlık düzenlemeleri için komünler ; bunların oluşturduğu komünler federasyonu; ve son olarak tüm ülkeyi ya da birkaç ülkeyi kapsayan ve çeşitli ihtiyaçların karşılanması için işbirliği yapan

---

* Uludağ Üniversitesi İİBF İktisat Bölümü Öğretim Üyesi

birlikler”, sözkonusu piramidal olmayan örgütlenmenin parçalarını oluşturacaktır (Schapiro,122).

Görüldüğü gibi , bu yapılanma modeli herhangi bir merkezîyetçi birimi gerektirmez. Kropotkin , toplumsal örgütlenme konusundaki düşüncelerine dayanak olarak , modelinin diğer ana kavramlarındaki gibi , doğayı alır.Ona göre , doğadaki karmaşık yapılanma nasıl merkezîleşmeye ve hiyerarşik bir düzenlemeye ihtiyaç olmaksızın işliyorsa, toplumsal yapılar da otoriter merkezîyetçi örgütlenme biçimlerine uygun olarak kurulmayabilir. Böylece onun modelindeki ağ biçimli toplum yapılanması , otorite gerektirmeyen ve üst yönetimsiz bir örgütlenme içinde , güçlerin ve etkilerin çeşitliliği arasındaki dengenin sürekli gel-gitlerinden türeyen uyuma dayanacaktır(Cantzen,224).

Kropotkin’in toplumsal örgütlenme modelinde, gerekli ihtiyaçları karşılamak amacıyla biraraya gelen üreticilerin oluşturdukları ademimerkezîyetçi (özerk) üretim komünleri büyük önem taşır. Ortaçağda kırıldığını ileri sürdüğü toplumsal tarihin ademimerkezîyetçi çizgisinin yeniden ortaya çıkacağı / çıkması gerektiği düşüncesindedir o. Bu anlamda , 1899 tarihli “Tarlalar , Fabrikalar ve Atölyeler” kitabında önceleri çok az ülkede kullanılan sanayilerin ve teknolojinin dünya çapında yaygınlaşmasını genel bir ademimerkezîleşme eğilimine örnek olarak yol gösterir (Cantzen , 135). Öte yandan, karmaşık (sofistike) olmayan, ancak yüksek düzeyli teknoloji kullanabilen küçük sanayinin kırsal alanlarda tarımsal üretimle birleşmesi, bu ademimerkezîyetçi komünlerin oluşmasına uygun bir zemin hazırlayacaktır.Üstelik, Kropotkin, çağında elektrik gücünün kırsal alanlara da yayılmaya başlamasını, endüstriyel atölyelerin modern teknolojiden vazgeçmeden kolayca köylere kaydırılabilmesini sağlayacak olumlu bir etken olarak değerlendirmektedir. İletişim sistemlerindeki teknolojik gelişmelerin de yardımıyla sözkonusu özerk komünlerin, hammadde sağlanması gibi alanlarda birbirleriyle bağlantı kurmaları mümkün hale gelecektir.Bu gerekçeler bağlamında Kropotkin, ana-amaç saydığı toplumda komünal bir yaşamın ortaya çıkması için , atölyelerin tarla ve bahçelerin yanına kurulmasını, dolayısıyla küçük sanayinin köy topluluklarıyla bütünleşmesini gerekli bulmaktadır.

Ona göre, sanayi toplumunda emeğin aşırı işbölümüne uğratılması, insanın karakterini bozmaktadır (Pipes,464).Oysa atölyeler aracılığıyla tarımla sanayi birleştiğinde , aşırı işbölümü ortadan kalkarak el emeği ile kafa emeği de birleşecektir.Böylece Kropotkin, herkesin hem tarlada hem de atölyede çalıştığı bütünleşik (integrated) bir topluma ulaşabileceğini düşünüyordu. O , toplumda mülkiyet ortadan kaldırıldığında , insanların ortak çıkar adına “karşılıklı yardımlaşmaya” (mutual aid) dayanan gönüllü bir çalışma içinde olacaklarını vurgular. Kropotkin toplum tasarımını , insanlar arasında içgüdüsel bir işbirliği ve karşılıklı yardımlaşma duygusu olduğu varsayımı üzerinde oluşturur. O , Sosyal Darwincilerin tersine , insanlığın gelişiminin insanlararası

rekabet ve çatışmada değil , işbirliğinde yattığı inancındadır.(Marshall,135).Bu konuda 1890'da yayınladığı “Bir Evrim Ögesi Olarak Karşılıklı Yardımlaşma” kitabında yer verdiği çeşitli örneklerle hayvanlar dünyasında avcılıkta , göçte ve türlerin üremesinde karşılıklı yardımlaşmanın rolünü belirtir.Örneğin doğada, rekabeti bilmeyen yüksek düzeyde örgütlenmiş , işbirliği içindeki karınca ve arı kolonilerine raslanabilir.

Aynı şekilde, evrimin ileri aşamalarındaki kunduzlar gibi hayvan topluluklarının, toplu örgütlenişin yararlarından yoksun kalmadan üyelerine bağımsızlık tanıdıkları gözlenebilir (Walicki, 249). Kropotkin, insanlık tarihinde de karşılıklı işbirliği örnekleri bulunabileceğini öyleki insanın hayatta kalmasının karşılıklı yardımlaşma sayesinde olduğu düşüncesindedir.

Bu bağlamda antropolojinin bulgularından yararlanarak , ilkel klan ya da kabile topluluklarında yaşayan insanların davranış ve adetlerinin işbirliği ve karşılıklı yardımlaşmaya dayandığını gösterir (Marshall,136).

Tarih araştırmalarından da yararlanarak Kropotkin, karşılıklı yardımlaşmanın tarihin çeşitli evrelerinde geçerli olduğunu kanıtlamaya çalışmıştır. Ona göre, ortaçağ Avrupa kentlerinde varolan ademimerkezi komünal ilişkiler, karşılıklı yardımlaşmanın tarihteki en ileri aşamasını oluşturmaktadır.Bu çağda Avrupa kentlerinde yaşayan insanlar hızla artan maddi uygarlığın nimetlerinden yararlanmışlardı. Ortaçağ kentlerindeki lonca örgütlenmesi, üyeleri arasında rekabeti sınırlandırarak ve bir karşılıklı yardımlaşma sistemi oluşturarak ekonomik ve toplumsal yaşamda istikrar sağlamıştı. Üstelik bu örgütlenme kafa-kol emeği ayırımına yer vermeyen zanaat üretimine dayandığından, ortaçağ kent insanları için çalışma bir zevk ve mutluluk kaynağı haline gelmişti. Bu nedenlerle Kropotkin, ortaçağın Avrupa kentlerini , o zamana değin erişilebilen en gelişmiş insan dayanışması örneği olarak insanlık tarihinin doruk noktasını simgelediğini düşünüyordu (Marshall,136 ve Walicki ,250).

Kropotkin'in “Bir Evrim Ögesi Olarak Karşılıklı Yardımlaşma” kitabındaki sözkonusu düşüncelerin ilk esin kaynağı , 1862-1867 yılları arasında subay olarak görev yaptığı Sibiry'a'daki etnoloji araştırmalarına dayanır. Bu dönemde Sibiry'a'da yaşayan Kazak toplulukları arasında gözlemlediği yoğun işbirliği ve karşılıklı dayanışma , onun düşüncelerini etkilemiştir(Pipes,464). Yine Sibiry'a 'da karşılaştığı Duhabor mezhebine bağlı köy toplulukları , devletin ve kilisenin otoritesini kabul etmeyen , başlarında herhangi bir dinsel öndere yer vermeyen , eşitlikçi ve karşılıklı yardımlaşmaya dayanan yapılarıyla Kropotkin'n toplum tasarımını oluşturmasına önemli bir ışık tutmuştur (Avrich , 84).

İsviçre'nin Jura bölgesine 1872 yılında yaptığı bir seyahat sırasında karşılaştığı saat üreticileri topluluğu , onun düşüncelerinin bir başka esin

kaynağı ya da düşüncelerini ampirik olarak doğrulama örneğidir. Daha önceleri Bakunin'i de etkilemiş olan Juralı saat üreticilerinin , zanaat üretimiyle tarımsal üretimi birleştiren , kafa ile kol emeği arasındaki ayrımı ortadan kaldıran ve otoriteye yer vermeyen gönüllü karşılıklı dayanışmaya dayanan birlikler biçiminde örgütlenme deneyimi, Kropotkin'in toplumsal yapılanma modelinin oluşmasında çok önemli bir rol oynamıştır.Bu konuda "Bir Devrimcinin Anıları" kitabında şöyle diyor: "Üreticiler arasında geliştiğini gördüğüm düşünce bağımsızlığı ve davalarına sınırsız bağlılıkları duygularımı büyük ölçüde etkiledi.Saat yapımcıları ile bir hafta kalıp dağlardan aşağı indiğimde ... düşüncelerim artık yerini bulmuştu: Ben bir anarşisttim." (Woodcock,103).

Kropotkin'in sanayi örgütlenmesi modelinin temeli , Jura'lı saat yapımcılarının bir yandan atölye- evlerinde saat imal ederken , diğer yandan tarımsal ürün ihtiyaçlarını kendilerinin sağladığı örgütlenme biçimine duyduğu ilgiden de anlaşılacağı gibi , tarımla birleştirilmiş küçük ölçekli endüstriye dayanır. Bu anlamda , modern teknoloji kullanan endüstriye karşı değildir. Onun karşı olduğu , çağın genel yönsemesinin tersine , büyük ölçekli sanayi örgütlenmesidir. Yalnızca demir işleme , maden kömürü elde etme gibi sınırlı alanlarda büyük ölçekli sanayi işletmeleri kurulmasının rasyonel olabileceği görüşündedir."Tarlalar , Fabrikalar ve Atölyeler" adlı kitabında Kropotkin , büyük ölçekli işletmelerdeki çok sayıdaki makinanın küçük işletmeler arasında neden dağılmamış olmasının ya da büyük sanayi işletmesindeki aynı ölçek içindeki farklı üretim süreçlerinin niçin ayrılmamış olmasının çok az teknik gerekçesinin olduğunu ileri sürer (Carter,67).Ona göre , yaşadığı dönemde büyük ölçekli sanayi örgütlenmesinin gözlenen üstünlüğü , modern teknolojinin uygulanmasında değil , yalnızca hammaddelerin düşük maliyetle elde edilmesi ve üretimin kolay pazarlanması alanlarında söz konusu olabilir.Ne var ki bu üstünlük , Kropotkin'in önerdiği toplumsal örgütlenme modeli içinde anlamını yitirmektedir.Onun tarımsal üretimle birleştirilmiş küçük sanayi üretimi yaklaşımında , hammadde sağlanması ve mal sunumu üretimin yapıldığı bölgede gerçekleştirileceğinden , bir tür bölgesel kendine yeterlilik sisteminin ortaya çıkacağı söylenebilir.

Böylece bu bölgesel kendine yeterlilik sistemi içinde büyük ölçekli işletmelerin getirebileceği kısmi avantajlar ortadan kalmaktadır (Avrich,94).

Kropotkin, farklı sanayi üretimlerinin ortak bir yönetim altında toplanmasının ve aynı makinaların yüzlerce kez yinelenmesinin bir sonucu olarak, büyük ölçekli sanayinin gereksiz bir merkezileşme yarattığı düşüncesindedir.O nedenle insanın sosyalliğine ters düşen yaşama ve çalışma koşulları doğuran büyük sanayi örgütlenmesinin ademimerkezleştirilmesinden yanadır.Ayrıca Kropotkin büyük bir uzgörülikle, insanın sonsuz çeşitlikteki zevklerinin büyük ölçekli sanayi yapılanması içinde karşılanmasının mümkün

olmadığını , bunun ancak sonsuz çeşitlilikteki atölyeler aracılığı ile sağlanabileceğini belirtmektedir (Cantzen,135).

Büyük ölçekli sanayiye kendi ademi merkeziyetçi toplum tasarımının bir engeli olarak görmesinin yanısıra , Kropotkin onu aynı zamanda , emeğin kullanımında aşırı uzmanlaşma yaratması açısından da eleştirir. Aşırı uzmanlaşmanın insanları farklı kategorilere sokarak , kol emeğini toplumda aşağı ve değersiz bir konuma soktuğu kanısındadır.1892’de yazdığı “Ekmeğin Fethi” adlı kitabında şöyle diyor: “Ömür boyu bir saatin onsekizinci parçasını yapmaya mahkum işçi aptallaşır ve yoksulluğa gömülür.”(Avrich,93) Ona göre, büyük sanayi örgütlenmesinden vazgeçildiğinde , aşırı uzmanlaşmaya da gerek duyulmayacağından , çalışma insanları için hoş bir uğraş haline gelecek ve tembellik duygusu ortadan kalkacaktır. Kropotkin , aşırı uzmanlaşma içermeyen çalışmanın , insanın bedeninde biriken enerjinin harcanması , dolayısıyla onun sağlıklı bir hayata sahip olması için zorunlu olduğuna inanır (Avrich,95).

Büyük sanayi örgütlenmesini eleştirmesine karşılık Kropotkin çağının ileri teknolojisine çok olumlu yaklaşmaktadır.Öyleki Kropotkin teknolojiyi , 19. Yüzyılın genel kabulüne uygun biçimde , “doğanın fethi olarak endüstriyel ilerleme” nin bir aracı sayar (Marshall , 146).

Böylelikle çağın genel eğiliminden bu konudaki farklılığı , sanayinin hangi ölçekte örgütleneceği noktasında toplanır.

Teknolojiye karşı olmayan Kropotkin’in karşı olduğu , onun merkeziyetçi bir biçimde uygulanmasıdır. Bu nedenle teknolojinin tarımsal üretimle birleştirilmiş ademimerkezi endüstriyel atölyeler aracılığıyla uygulanmasını şart koşar (Cantzen,236)Üstelik , teknolojik Yeniliklerin zanaat üretimi koşullarında daha kolay ortaya çıkacağı düşüncesindedir (Carter,67).

Kropotkin, toplum tasarımındaki kimi amaçlara ulaşmada teknolojiye önemli bir işlev yükler. Bu bağlamda , toplumda ekonomik ilişkilerin “herkese ihtiyacına göre” ilkesine uygun olarak yürütülmesi , onun başlıca amaçlarından biriydi. Teknolojide ortaya çıkacak gelişmelerin yardımıyla insanların yalnızca 4-5 saat çalışarak , temel ihtiyaçlarını karşılayacak endüstriyel ve tarımsal üretimin dört katına ulaşabileceğini ve böylece herhangi bir ücret sistemine gerek olmaksızın “herkese ihtiyacına göre “ ilkesinin uygulanabileceğini düşünüyordu (Walicki ,252). Aynı üretim araçlarında olduğu gibi Kropotkin bu ilkeyle yiyecek , barınma , eğitim gibi temel tüketim alanlarında da hiçbir bedel ödemeksizin kütüphaneden ödünç kitap alımına ya da kamuya ait köprüden geçişe benzettiği , insanlar arasında ihtiyaca göre paylaşımı öneriyordu (Arvon,74). Buna karşılık Kropotkin örneğin Proudhon ve Bakunin’in benimsediği “ herkese çalışmasına göre “ ilkesine , işgücünün yaptığı işin içindeki değerinin belirlenmesi sorununun , toplumda bu amaçla oluşturulan bir

üst otoritenin ve insanlar arasında çatışmaların doğmasına yol açacağı düşüncesiyle karşıdır.

Öte yandan Kropotkin , makinalaşmanın kişileri ağır işlerin yoruculuğundan kurtaracağını düşünen Godwin'e katılıyordu. Ona göre, sanayi üretiminde atölyeyle uyumlu ileri teknoloji , insanları hem tekdüze ve ağır çalışma temposundan kurtaracak hem de onlara entellektüel gelişmelerini sağlayabilmeleri için boş zaman ortaya çıkaracaktır (Cantzen,139). Ayrıca teknoloji sayesinde kol emeği de toplumdaki değersiz ve aşağılanan konumundan kurtularak, yeniden orta çağ kentlerindeki saygın kimliğine kavuşacaktır.Bütün bunların ötesinde Kropotkin, teknolojik yeniliklerle beslenme, ısınma, bulaşık ve çamaşır yıkama gibi insana çok zaman kaybettiren evişlerinde mekanizasyonun artırılarak, özellikle kadın emeğinden önemli tasarruf sağlanacağını da öngörüyordu (Walicki,253).

Kropotkin'in toplumsal örgütlenme modelinin temel biçimi olan endüstriyel atölyelerle tarımın birleştiği üretim komünlerinin arasında , özellikle hammadde sağlanması konusunda bağlantının kurulmasında gerekli olan iletişim sistemlerindeki teknolojik gelişmelere verdiği öneme daha önce de değinilmişti.Ona göre, tarım teknolojisindeki gelişmeler ise üretim komünlerinin bulunduğu kırsal bölgelerin tarımsal üretimde kendi kendilerine yeter hale gelmelerini olanaklı kılacaktır. Kropotkin, tarım teknolojisindeki gelişmelerin kentlerin de tarımsal ihtiyaçlarını kendilerinin karşılayabilmelerini mümkün hale getireceği görüşündedir. Nitekim, "Ekmeğin Fethi" adlı yapıtında Kropotkin , Paris kentindeki çalışabilir nüfusun yarısının yılın 58 günü , günde beş saat ileri tarım teknikleri kullanarak çalışmalarının , Paris ve çevresinin tarımsal ürün gereksinimlerini tümüyle karşılamaya yeteceğini ileri sürer (Walicki , 253).

Böylece sanayi , tarım , ulaşım ve iletişim teknolojilerindeki gelişmeler sonucu , kırsal alanlarla kentler (özellikle de metropoller) arasındaki yaşam düzeyi farklılıkları ortadan kalkacaktır.

Teknolojinin ilerleyebilmesi için, Kropotkin bilimin yeniden biçimlenmesini gerekli görür.Onun deyişiyle "Bütünleşik topluma ancak bütünleşik eğitim anlayışıyla varılabilir." (Avrich,96).Buna göre , temel bilimlere, matematiğe ve insani bilimlere eşit ağırlık verilmeli; bilimin her düzeydeki eğitiminde mutlaka kuramla uygulama paralel götürülmelidir.Kropotkin, varolan bilimsel kurumlara ve üniversitelere karşıdır. Bunların yerine, uygulamayla teorik bilgileri birleştiren atölye okulların açılmasını önerir (Walicki,257).

Çağının genel düşüncesine paralel olarak , Kropotkin sanayi ve teknolojideki ilerlemeye olan inancını hep korumuştur. Ancak, üretici güçlerdeki uzmanlaşmanın artışıyla teknolojik gelişmenin rolünü yeterince

değerlendirememiş , dolayısıyla büyük ölçekli sanayinin teknolojik gelişmeyi uyaran bir etken olabileceği ihtimalini gözönüne almamıştır. Bu nedenle onun atölye ölçeğine indirgenen sanayi örgütlenmesi modelinde , teknolojik gelişmenin nasıl ger-çekleştirileceği açık değildir.Örneğin bu modelde , ihtiyaçlarına göre paylaşım amacıyla üretim yapan ve birbirleriyle rekabet etmeyen endüstriyel atölyelerin neden ve hangi motivasyonla yenilik yapacakları belirsizleşmektedir.

Buna karşılık , iş sürecinde yarattığı aşırı işbölümünün emek verimliliği üzerinde olumsuz etkiler yapması ve ürettiği standart ürünlerin ekonomideki farklılaşmış talep koşullarına cevap vermemesi açılarından Kropotkin'in büyük ölçekli kitlesel sanayi üretimine yönelttiği eleştirilerin , günümüzdeki benzer eleştirileri neredeyse bir yüzyıl öncelemesi oldukça dikkat çekicidir.

Sonuçta , Kropotkin'in toplum tasarımıındaki sanayi ve teknolojinin temel işlevinin, insanın doğal ve sosyal çevresiyle uyumlu bütünleşmesinin sağlanmasına yönelik olduğu söylenebilir. Buna göre , ademimerkezi üretici topluluklarına (komünlere) dayanan toplumsal örgütlenme modeliyle , teknolojinin de katkısıyla atölyelerde zanaat üretimi olarak gerçekleştirilen sanayinin, bir yandan bilimsel ve kültürel çalışmalarla birleşerek insanın sosyalliğinin artmasına , diğer yandan da tarımsal üretimle birleşerek insanın doğayla bağlantılarının canlı tutulmasına neden olacağı bir bütünleşik toplum ortaya çıkacaktır.

Anarşist düşünce geleneğini kuramsal bir çerçeveye oturtan Kropotkin'in 20.yüzyıl düşünce akımları üzerindeki etkisi çok boyutludur.Kropotkin, başta 20. Yüzyıldaki anarşist düşünürler olmak üzere , Ebenezer Howard'ın başlattığı Bahçe Şehir hareketini , öncülüğünü Patrick Geddes'in yaptığı işle toplumsal örgütlenmeyi aynı fiziki çevrede bütünleştirmeyi amaçlayan kent planlama anlayışını , teknolojinin kullanıldığı bölgenin koşullarına uydurulması gerektiğini söyleyen Uygun Teknoloji Yaklaşımı savunucularını , karşılıklı yardımlaşma ilkesine dayanan kooperatifçilik hareketini , büyük ölçekli sanayi eleştiricilerini , çevreci hareketleri ve Hindistan'da özerk köy komünlerine dayalı ademimerkeziyetçi bir toplum oluşturma amacını güden Mahatma Gandhi'yi derinden etkilemiştir.

SONUÇ

Sonuç olarak söylenebilirki , klasik anarşist düşünce geleneği içinde yeralan Kropotkin , sanayi ve teknolojiye karşı değildir. Tersine o, insanın özgürleşeceği toplum tasarımının gerçekleştirilmesinde sanayi ve teknolojiyi çok önemli araçlar olarak değerlendirir.Kropotkin'e göre, sanayi ve teknolojinin yeniden biçimlenmesiyle çalışma koşullarının düzeltilmesi, emeğin farklı

alanlarda uzmanlaşarak işbölümünün sakıncalarının giderilmesi, kafa ile kol emeği arasındaki ayrımın kaldırılması olanaklı kılınabilir.

Toplumsal ilerlemeye inanç konusunda çağının genelgeçer görüşleriyle birleşen Kropotkinçi çerçevedeki anarşist düşünce çalışmaya verdiği anlam açısından onlardan tümüyle ayrılır.Çağının diğer başlıca yaklaşımları , teknolojideki gelişmelerin verimini yükselttiği emeğin yoğun kullanımı yoluyla sanayi üretiminde artışı temel hedef alarak , Weber'ci protestan etik anlamda , insanın çalışmasını yüceltmişlerdir.Buna karşılık Kropotkinçi anarşist düşünce , teknolojik gelişme yoluyla sanayi üretiminde sağlanan artışlarla çalışmanın giderek öneminin azalacağı görüşündedir.

Sanayiye değil büyük sanayiye karşı olmak, Kropotkin'de öne çıkan bir düşüncedir. O, büyük sanayi yapılanmasını ekonominin toplumsallaştırılmasının ve toplumun ademimerkezileştirilmesinin önündeki en büyük engel olarak görür. Kropotkinçi anarşist düşünce genel yönsemesi içinde teknolojiye de karşı değildir.Onun kabul etmediği, teknolojinin yansız (nötr) olduğu konusundaki yaygın görüştür.Buna göre teknoloji , sonuçlarını sadece mülkiyet ilişkilerinin belirlediği nötr bir araç olarak ele alınmaz.Kropotkinçi anarşist düşünce, hangi üretim biçiminde olursa olsun, kitlesel üretime yönelik teknoloji kullanımının, emeğin üretkenliğini artırmasına karşılık aşırı uzmanlaşma ve merkezîyetçi yapılar yaratacağını savunur. Oysa bu yaklaşım içinde , sanayi ve teknoloji insanın hem bireysel hem de toplumsal anlamda tümüyle özgürleşmesinin bir yolu olmalıdır.

KAYNAKLAR

- Avrich,P.,Anarşist Portreler I, (çev.O.Akınhay), Sarmal Yayınevi , İstanbul,1991.
- Cantzen,R.,Daha Az Devlet Daha Çok Toplum, (çev.V.Atayman), Ayrıntı Yayınları , İstanbul,1994.
- Carter,A.,The Political Theory of Anarchism,Routledge-Kegan Paul,London,1971.
- Marshall, P.,”Human Nature and Anarchism” G,Goodway (ed.) For Anarchism History, Theory and Practice , Routledge, London,1989.
- Pipes,R.,”Kropotkin”International Encyclopedia of the Social Sciences , vol, 7-8 MacMillan 1972.
- Schapiro,J.S.,Çağdaş Düşüncede Toplumsal Tepki, (çev.M.Köksal-M.Harmancı),Köprü Yayınları,İstanbul,Tarihsiz.
- Walicki,A.,Rus Düşünce Tarihi,(çev.A.Şenel) , V yayınları , Ankara, 1987.
- Woodcock,G.,Anarşizm,(çev.E.Tuncalı),Kıtaş Yayınları,İstanbul,1967.

YENİ ÖRGÜT MODELLERİ

Doç. Dr. Melek TÜZ*

1. GİRİŞ

Tarımın icat edilmesiyle medeniyetlerde “Birinci Dalga” değişim yaşanmıştır. Birinci dalga değişim, avcılık ve toplayıcılığın insanın temel geçim kaynakları olması nedeniyle köylü merkezli ekonomiler doğmuştur. Endüstri devrimiyle birlikte fabrikaya dayalı bir sistemin kurulması “İkinci dalga “ değişim olarak adlandırılmıştır. İkinci dalga değişimde, kitle üretimin, giderek daha büyük Pazar oluşturma güdüsünü, daha büyük daha bürokratik iş organizasyonları oluşturma gereksinimini ortaya çıkarmıştır. Yakın zamana kadar ”İkinci Dalga” düşüncesini yansıtan yönetim ve iş idaresi gündemdedi. Ancak, günümüzde bilgi devrimi yaşanmaktadır. Bu dev bir ekonomik, teknik, bilgi ve sosyal “Üçüncü Dalga” değişimini ortaya çıkarmıştır. Üçüncü Dalga değişim işletmeleri, İkinci Dalga kavramlarını alt üst eden sürekli değişen şekillerde çalışmaya zorlanmaktadır. Dikey bütünleşme, sinerji, ölçek ekonomisi ve hiyerarşik komuta - kontrol kurumu gibi konuların yerini dışarıdan kaynak sağlamak, ölçeğin asgariye indirilmesi, kar merkezleri, şebekeler gibi diğer farklı örgüt şekilleri gündeme gelmiştir. Bilgi çağı ile birlikte yönetim biliminde son yıllarda ortaya çıkan teoriler daha önceki ikiyüz yıllık çalışmalardan sayıca daha fazladır. **Akli yoğun örgütler, öğrenen örgütler, şebeke örgütler, sanal örgütler**, gibi bir çok yeni örgüt modelleri günümüzde işletmecilik alanında oldukça yoğun bir şekilde incelenip uygulanmaktadır.

2. GÜNÜMÜZÜN DÜNYASI VE YENİ YAKLAŞIMLAR

Son yıllarda yönetim ve organizasyon alanında pek çok yeni gelişme olmakta, yeni kavram ve tekniklerden söz edilmektedir. Bilgi çağının başlaması, bilgi işçisinin yükselişi, çalışmanın niteliği gibi faktörler işletmenin gündemini temelden değiştirmiştir. Bilgi işinin ortaya çıkışı mekanik emeğe

---

* Uludağ Üniversitesi İİBF İşletme Bölümü Öğretim Üyesi

dayalı işlere benzememektedir. Eskiden kol ve masa çalışması büyük ölçüde doğru bir yaklaşımla Adam Smith' in toplu iğne fabrikası örneğinde açıklanan işbölümüne göre düzenlenirdi. Dar anlamda tanımlanan işler titizlikle sıralanır, işçilerin yaptığı işler bir tür sayısal çeteleyle ölçülür ve işçiler bu çeteleye göre ödüllendirilirdi. Montaj hattı işçilerin kaç tamponu yerine taktığına, büro işlerinde kaç dosyayı ayırdığına, hamalların ne kadar parça taşıdığına bakılırdı. Yöneticilerin yaptığı iş planlama, örgütlenme, uygulama ve ölçme olarak özetlenirdi. Üst düzey yürütme yetkilileri ise daha çok finansal hesaplar üzerinde çalışırdı (Stewart,1997:280)

Yüzyılı aşkın bir süre boyunca Amerikalı girişimciler ürün geliştirimi ile üretim ve dağıtım modellerini belirleyen iş organizasyonları yaratmada dünyaya liderlik etmişlerdir. Bu şirketlerin, dünyanın dört bucağındaki işletmeler için organizasyon örnekleri oluşturmaları çok doğal olmuştur. Gelişen teknoloji, ulusal pazarlar arasındaki sınırların kalkması, bilgi çağı ve değişen beklentiler, klasik Amerikan şirketinin amaç, yöntem ve temel örgüt ilkelerinin modasının geçmesine neden olmuştur. İşletmelerin rekabet yeteneklerini geliştirmeleri, elemanlarının daha fazla çalışmalarını sağlamakla değil, daha farklı şekilde çalışmalarını sağlamakla söz konusu olmuştur. Yüzyılın başında Bilimsel Yönetimin temellerini atan F. Taylor' un adıyla Taylorizm olarak anılan model uzun yıllar işlemiştir. Taylorizmin başlıca örneği Henry Ford 'un montaj hattı, kendi zamanında bir dünya harikası olmuştur. O dönemin ekonomik ortamını hem ülke, hem de ülke dışında sürekli artan mal ve hizmet talebi şekillendirmekteydi. İlk önce buhran, ardından savaş dönemleri nedeniyle ürün sıkıntısı çekmiş olan müşteriler, şirketlerin kendilerine sunduğu her şeyi büyük büyük bir mutlulukla satın alıyorlardı. Kalite ve hizmet talebi yoktu. Ürünün olması hiç olmamasından daha iyiydi.1950 ' li ve 1960' lı yıllarda şirket yöneticilerinin en önemli işletme kaygısı kapasiteydi:Yani sürekli artan talebe yetişebilmektir.

Çoğu örgütün kullandığı standart piramit örgüt yapıları hızlı büyüme ortamına uygundu. Zira bu yapı genişletilebilirdi. İşletme büyüme gereksinimi duyduğunda, piramidin en alt kısmına daha fazla işgören yerleştirmesi ve ardından yukarıdaki yönetim katmanlarını doldurması yeterli olmaktadır. Bu tür örgüt yapısı kontrol ve planlama açısından da çok uygundu. İşler parçalara bölündüğünce denetçiler,işgörenlerin sürekli ve gerektiği şekilde çalışmalarını sağlayabiliyordu. Ancak, görev sayısı arttıkça bütünsel anlamda bir mal veya üretme ya da hizmet sunma süreci de karmaşıklaştı. Hiyerarşik yapının şişkinliği üst düzey yöneticilerle ürün ya da hizmet kullanıcıları arasındaki mesafenin artmasına neden oldu. Müşteriler ve bunların işletme stratejilerine tepkileri işletme kademeleri arasında kaybolup giden kişisiz rakamlara dönüşmüştü (Pralad,1993:1-3). Taylorizme dayalı işletme yönetiminde üretimde çalışan bir işçinin yerine diğer bir işçiyi kolaylıkla geçirilmesi söz konusuydu. İnsan makine için çalışmaktaydı. Günümüzde ise makine insan için

çalışmaktadır ve bilgisayarlar ile birlikte makineler insanlık mizacına ayak uydurmak zorunda kalmıştır. Ancak, bilimsel ve teknik algıdaki yaşanan patlama, bilgi teknolojisinin hızlı yayılması ve hızla gelişen gücü işletme katma değerinde bilginin payı gittikçe artmıştır. Böylece, örgütlenme tasarımında yeni boyutların ve yeni modellerin ortaya çıkması söz konusu olmuştur(Steward,1997:54).

Yıllardır hiyerarşik örgütlerin iyi örgüt modelleri olduğu düşünülmüştür. Ancak, bilgi teknolojilerin hızla gelişmesi, rekabet ve diğer etkenler örgütlerin artık piramide benzemekten alıkoymaktadır. 21 yy'ın örgütleri üç temel değişken üzerinde kurulmaktadır. Birincisi, bütünleşik çalışma alanı, kendi kendini yöneten takımlar ve yetkilendirilen çalışanlardır. İkincisi, yeni yönetim ve iş süreçleridir. Diğer bir ifadeyle, fonksiyonel bölümlerde uygulanan yeni süreçler ve malzeme taşıma sistemleri gibi. Üçüncüsü ise bilgi teknolojilerinde meydana gelen evrimin sonucunda örgütlerin sürekli değişen yapılarıdır(Stewart,1997:23). Bu nedenle, örgütlerin değişime ayak uydurabilmeleri için günümüzün örgütleri esnek olmak ve yeni yönetim modellerini uygulamak zorundadırlar.

3. YENİ ÖRGÜT MODELLERİ

Daha iyi örgütler oluşturulması için, örgütlerin sunmayı istediği hedeflerin neler olduğu ortaya konulmalıdır. Bu; gerçekte ne istendiğidir. Bunu gerçekleştirmenin bir yolu , sunumla ilgili tarafların hangileri olduğunun belirlenmesidir. İşletme düşünürü, Charles Handy, bu soruyu örgütün 6 çeşit paydaşının olduğu yönünde yanıtlamaktadır.(1) müşteriler (2) çalışanlar (3) yatırımcılar (4) tedarikçiler (5) çevre ve (6) bir bütün olarak toplum. Her bir grubun açıkça ortaya konulması ile hangi örgüt yapısının uygun olduğu ortaya çıkacaktır(Ancona& Bailyn v.d.,1999:5). Bu noktadan hareketler son dönemde ortaya çıkan yeni örgüt modellerinden en çok dikkat çeken dört tanesi aşağıda açıklanmıştır.

3.1. Akli Yoğun Örgütler (Polynoetic Örgütler)

2000 'li yıllarda örgütler, bilgi transferine ve entegrasyona daha çok önem vermekteler. Dolayısıyla örgüt içinde bilgi alışverişini ve bütünleşmeyi geliştirmeye çalışacaklardır. 2000 ' li yıllar için önerilen örgüt yapılarından birisi de Akli Yoğun örgütlerdir. Bir Akli Yoğun örgütün beş temel prensibi vardır. Bunlar;

1. Akli Yoğun Örgüt dizaynı hiyerarşik bir düzene dayanamaz. Hiyerarşik bütünleşmeyi sağlamanın bir yoludur ancak tek yöntem de değildir.

2. Uzmanlık bilgisine sahip olan insanların, uzmanlık bilgisine ihtiyaç duyan diğerleriyle birlikte çalışma becerisine sahip olmaları gerekmektedir. Bu prensip örgütün hareket özgürlüğünü en yüksek seviyeye çıkarmasıyla ilgilidir.
3. Bilginin örgüt içinde kapsamlı olarak paylaştırılması ve kolay bir şekilde erişilebilir olması gerekir. Bilginin sistem içinde nasıl varolduğunu ve ona nasıl ulaşılabileceğini bilmek herkes için çok önemli olduğundan dolayı, örgütün holografik olması gerekir.
4. Bütünleşmeyi ve istikameti sağlamak için, insanların amaçlar ve stratejilerde mutabık olmasını sağlayan yöntemlerin olması gerekir. Buradan hareketle dördüncü prensip, örgütün bütünleşme faaliyetleri ve hedef tespiti açısından bilgili insanları gerektirmesi ile ilgilidir.
5. Son prensip bilginin kullanımı ve geliştirilmesi bilgiye ve özveriye sahip insanların varlığını gerektirdiğinden dolayı, öğrenmeyi özendirme, destekleme ve ödüllendirme için dizayn edilmesi gerekir.

Akli yoğun örgüt, örgüt tarafından girilen proje ve faaliyetlerin temsilcileri olan bilgi işçilerinin merkezi bir grubu tarafından koordine edilir. Ayrıca, bütünleşmeyi sağlayan bu grup uygun olan bilgilerle karar almak için kritik bilgileri sağlayan finansal analiz gibi idari destek sistemlerini temsil eden bireyleri de içerir. Akli yoğun örgüt, öğrenen projeler olarak adlandırılan takımları da içermektedir. Öğrenen projeler, proje takımlarından veya merkezi kaynak gruplarından olan bireyler için çeşitli fırsatlar sağlar.

Akli yoğun örgütlerin akıcılığını desteklemek için, örgüte yönelik içsel ve dışsal bilgi kaynakları veri tabanına kolayca erişime izin veren bilgi teknolojilerinin var olması gerekir. Akli yoğun örgütün her bir üyesi en azında iki sorumluluğa sahiptir. Birincisi, halen üzerinde çalışmakta oldukları projeler yöneliktir. İkincisi ise, geleceğe yöneliktir. Gerçek akli yoğun örgütlerde ikinci sorumluluk birincisine göre daha yüksektir. Akli yoğun örgütte çalışanlar yapılacak işlerde bilgi ve becerilerine göre diğerlerine yardımcı olabilmektedir. Bu örgütsel yapı, başarı için insanların yeteneklerinden faydalanmanın ve bu yetenekleri geliştirme için tek yolu olduğunu savunur. Akli yoğun örgütlere örnek olarak halka yakın kamu grupları, profesyonel servisler ve danışmanlık firmaları verilebilir (Passmore, 1994:165-171).

3.2. Şebeke Örgütler

Bir şebeke örgütü tanımlayan nedir? Davranış penceresinden bakıldığında bir şebeke kişiler, pozisyonlar, gruplar veya örgütleri içeren sosyal ilişkiler modelidir. Bu tanım, farklı analiz seviyeleri ve yapı üzerinde durduğu için faydalı bir tanımdır. Şebeke örgütler amaç, süreç ve yapı unsurlarına göre tanımlanmaktadır. Yapısal olarak şebeke örgüt paylaşım kontrol altında

yardımcı uzmanlığa dayanan, özellikle soyut varlıkları birleştiren örgüt modelidir. Ortak yatırımlar önemlidir, çünkü varlık, iletişim ve etkin yönetim yaratır. Prosedür olarak bir şebeke örgüt katılımcıların eylemlerini örgüt içindeki kendi rolleri ve pozisyonları ile sınırlandırır. Bir şebeke örgüt hem işletme birimleri içerisinde hem de dışsal birimler arasında saydam sınırlar meydana getirir. Yönetim daha az hiyerarşik olur. Bu durum daha yüksek derecede soyut, yerel ve uzmanlaşmış teknik bilgiyi ifade eder. İletişim doğrudan kurulur ve kanallar yoluyla değil karşılıklı oluşturulur. Görevler daha çok projeye dayalıdır ve daha az fonksiyoneldir (Alstyn,1997:5-6). Şebeke örgütler bir mal veya hizmet üretmek için iki veya daha fazla kuruluşun aralarında işbölümüne giderek uzun süreli işbirliğine yönelmelerinden ortaya çıkan örgüt modelidir. Aralarında herhangi bir hiyerarşik üstünlük yoktur(Eren,1997:215-222). Network örgüt yönetimi kavramı yedi ilkeye dayalıdır(Merih, 2001,on-line):

- 1- Stratejik yönetimle yeniden yapılanmanın gerçekleştirilmesi
- 2- Networkun delegasyon ve kontrol yapısının yatay bir anlayışla tasarımı
- 3- Entegral iş sorumluluklarının delege edilmesi
- 4- Müşterilerin ve tedarikçilerin Network bileşeni olarak algılanması,
- 5- Fonksiyonel ve operasyonel sorumlulukların stratejik entegrasyonu
- 6- Network birimlerinin yönetim süreçleri üzerinde ağırlıklı bir etkiye sahip olması,
- 7- Bürokratik kurallarla kontrolü kaldırarak katılımcılığa ve iç girişimciliğe prim verilmesi,

Bu tür yapının temel özelliği; bir mal veya hizmeti üretebilmek için yapılması gereken iş ve faaliyetlerin ve bunun için gerekli olan kaynakların tek bir işletmenin bünyesinde toplanması yerine, farklı işletmelere dağıtılmış olmasıdır. Yani aynı amaca hizmet eden işler ve bunun için gerekli olan kaynaklar ayrı ayrı işletmelerin bünyesinde yürütülmekte ve toplanmaktadır. Şebeke örgütün diğer bir özelliği de daha önceki örgüt yapılarının ana karakteri olan "komuta ve kontrol" bakış açısı yerine, hiyerarşik kademeleşmeden mümkün olduğu kadar uzak yatay ilişkiler içinde çalışan birimlerden oluşmasıdır. Şebeke yapıda firma ana fonksiyonlarının çoğunu farklı taşeron firmalara vermiştir ve bunların faaliyetlerini merkezde koordine etmesidir. Bu tip bir örgüt, ana merkez ve ana merkezin etrafında bulunan ve uzmanlardan oluşan bir şebeke ile çevrelenmiştir. Şebeke örgütler üçe ayrılır

Dahili şebekeler: Bir işletme bünyesindeki temel faaliyetler farklı işletmelerin konusu olmakta, ancak kaynakların tümü yine aynı bünyede kalmaktadır.

Dengeli şebekeler: Bu şebekeler birbiriyle karşılıklı alışveriş içinde olan işletmelerden meydana gelir. Bu işletmelerin herbiri bağımsız kaynaklara ve yönetime sahiptir. Sadece belli bir mamul veya hizmet üretimi için birbirleriyle ilişki içindedir.

Dinamik şebekeler: Lider konumunda işletme yoktur. İşletmelerin herbiri kendi üretimi için koordinatörlük yapar, diğer işletmelerle alışveriş içine girer.

Şebeke örgütlere bağlı taşeron firmalar ile istenildiği an ilişki kesilebilir veya bu şebekeye yeni firmalar eklenebilir. Şebeke yapının ortaya çıkış nedeni de yine firmanın kendi ana işini yapması ve diğer işleri farklı işletmelere dağıtmasıdır. Bu şekilde işletme çevresel değişimlere hemen cevap verebilecek yapıya ulaşarak rekabet gücünü artırır (On-line1,2001).

3.3. Öğrenen Örgütler

Örgütsel öğrenme genelde üç aşamalı bir süreçle karakterize edilir. Bunlar; bilgi elde etme, bilgiyi yayma ve paylaşım uygulamadır. Bilgi doğrudan tecrübeden, diğerlerinin tecrübelerinden veya örgütsel hafızadan elde edilebilir. Ancak, örgütsel öğrenme kişisel öğrenmeden bilginin yayılması ve bilginin ortak olarak kullanılması bakımından ayrılır (Garavan,1997:18). Öğrenen örgüt adı altında gelişen kavram ve uygulamalar büyük ölçüde bir bütün olarak şirketlerin rekabet güçlerini arttıracak tarzda bilgi yaratma ve kullanma yeteneklerinin geliştirilmesine yönelmiştir. Çünkü bilgi çağında rekabet etme gücünü arttıramayan şirketler kısa sürede yerlerini kaybedecekler ve pazardaki yerlerini başka şirketlere kaptıracaklardır. Öğrenen örgütlerde ideal olarak kurumdaki konumu, mevki yada hizmet süresi ne olursa olsun her birey öğrenme yoluyla sürekli olarak kendini geliştirecektir. Yani her gün bir önceki güne göre daha iyi olmaya çalışacaktır. Öğrenen örgüt kavramı 1990 yılında Peter SENGE'nin "The Fifth Discipline" adlı eserinde ilk olarak görülmüştür. Bu kadar kısa bir sürede işletmelerde bu kadar popüler olmasının nedeni ise toplumların sanayi toplumundan hızla bilgi toplumuna geçmesidir. Bilgi ise işletmelerin ve toplumların gelişmesinde temel faktör olmuştur. Belirsizliklerle dolu ve belirsizliğin hakim olduğu durumlarda şirketlerin elindeki bilgi şirketler için en büyük silah olmuştur. Çünkü böyle piyasalarda pazar unsurları sürekli değişmekte, yeni teknolojilerin çok kısa aralıklarla değiştiği, ürünlerin çok kısa sürede demode olduğu, rakiplerin hızla çoğaldığı bir pazarda işletmenin hayatta kalabilmesi için yapması gereken, yeni bilgiler geliştirip bu bilgiyi örgütün tamamına yayması, bu bilgiyi çok kısa sürede uygulayabilmesi ve yeni ürünler üretebilmesine bağlıdır. İşletmelerinin bunu başarabilmeleri için örgütlerin öğrenen örgüt olması gerekmektedir. Başka bir ifade ile öğrenen örgüt; İşletmelerin, sürekli olarak yaşadıkları olaylardan çıkarabildikleri sonuçlar ile çevre şartlarına kendilerini uydurabilmeleri,

personellerini çevre şartlarına göre geliştirici bir sistem kurabilmeleri ve bu sistem sayesinde sürekli değişen ve kendini yenileyen dinamik bir örgüt olmasını ifade etmektedir.

Öğrenen örgütlerin diğer örgütlerden farkı ise :

a) Öğrenme olayı insanların yaptıkları her şeyin içine dahil edilmiştir.

b) Öğrenme anlık bir olay değil bir süreçtir

c) Bireyler kendilerini geliştirirken kurumlarını da değiştirirler.

d) Kurum kendisinden de bir şeyler öğrenir çalışanlar kurumu yenilikler konusunda eğitirler.

e) Öğrenen örgütlerde bireyler yaratıcıdır bireyler kurumu yeniden yapılandırır.

f) Öğrenen örgütlerin bir parçası olmak bireylere keyif ve heyecan verir(Selvi,Öğrenen Organizasyonlar,2000,on-line)

Değişimin sürekliliği öğrenmenin de sürekli olmasını zorunlu kılar. Değişim öğrenmenin sonunda gelir. Çoğu işletmenin kavrayamadığı temel gerçek; insanların ve örgütlerin iyileştirmeye gitmeden önce, öğrenmelerinin gerekli olduğudur.

Örgütsel öğrenme, temelde bir geri besleme sürecinin sonunda ortaya çıkar. Geri beslemenin ortaya çıkabilmesi ise, öncelikle bir eylemin yapılmasını ve bu eylemin sonucunun izlenmesini gerektirir. Birçok TKY stratejisinin başarısız olmasının nedeni, tasarımcıların Süreç İzleme/İnceleme konusundaki yetersizlikleridir. Tüm örgütler öğrenir, bu yüzden öğrenen örgüt kavramı pratik olarak ayırt edici değildir. Örgütler öğrenirken de yok olabilirler; yanlış öğreniyor ya da yeterince hızlı öğrenmiyorlardır. Esas konu örgütlerin öğrenmesi değil; hız, ekonomi, doğruluk bakımından nasıl ve ne öğrendikleridir. Öğrenme deyince, tek döngülü/adaptif ve çift döngülü/yaratıcı öğrenmeden hangisini kullandığımızı belirtmek gereklidir. Tek döngülü öğrenme, gerçekleştirilen eyleme ilişkin teori hakkındaki fikirlerimizin aynı kaldığı öğrenme türüdür. Çift döngülü öğrenme ise, sadece nesnel gerçekler hakkında değil, aynı zamanda gerçeklerin arkasındaki güdülerini ve mantığı anlamaya yönelik sorulara cevap bulmaya çalışır. Öğrenen örgüt stratejisine sahip olmak üç tamamlayıcı strateji daha gerektirir:

Dalga Stratejisi: Konuya en yoğun odaklanan, en kısa vadeli stratejidir. Bir analiz çalışmasıyla, hangi temel gelişme noktalarında öğrenmenin hızlandırılması gerektiğini ve sonucunda işletmenin, rakiplerinin önüne geçecek nasıl bir dalga yaşayacağını ortaya çıkarır.

Yetiştirme Stratejisi: Daha hızlı öğrenen insan özelliklerinin ortaya konulması, bu profile uygun insanların işe alınması ve geliştirilmelerini kapsar.

Dönüşüm Stratejisi: Tüm çalışanların daha hızlı öğrenen kişilere dönüştürülmesini sağlayacak yöntemlere odaklanır. Dönüşüm stratejisi doğru uygulandığında örgütsel öğrenme üzerinde en büyük etkiyi yaratacak olan stratejidir (On-line2).

3.4. Sanal Örgütler

Sanal örgüt, coğrafi bölgelerdeki işletmelerin belirli ürünlerin üretilmesi amacıyla haberleşme teknolojisi yardımıyla birbirlerine bağlanan, uyumlu hale gelen ve sanki tek bir işletme varmış gibi çalışan bir örgüt olarak tanımlamak mümkündür. Sanal örgüt, çalışanların belli bir yerde toplanmadığı değişik mekanlardaki işletmelerin bir ürün veya hizmetin üretimini belirli safhalarında yer aldığı, bilgisayar olanaklarıyla sürekli haberleşme içinde bulunan ve sanki tek bir örgüt gibi müşterilerine mal ve hizmet sunan bir örgüttür(Koçel, 1998:319). Sanal örgütler coğrafi olarak dağınık görünümlü uluslar arası farklı bir çok yasal varlığın bir araya gelmesinde oluşmuştur(Holland,1998:2).Sanal iş örgütlerinde kişiler bazen farklı zamanlarda da çalışabilirler(Manheim& Firtz,1998:5-6).

Sanal örgütün yapısal iki ana özelliği vardır (Bond,1998:38);

1. Bütünü oluşturan operasyonların karşılıklı dayanışması,
2. Bunlar arasındaki sorumluluğun dağıtımıdır.

Bir çok açıdan sanal örgüt, örgüt içi harici kontrol stratejilerinin uzantısıdır. Sanal örgütte önemli olan şirketlerin kendilerine en uygun alanlara yoğunlaşmalarına izin verilmesi ve diğer işleri dışarıdaki firmalarla anlaşmalar yoluyla yürütebilmesidir (Hodge&Anthony,1996:225).

SONUÇ

Yönetim tarzları değiştikçe, örgüt modelleri de değişmektedir. Bu anlamda piyasalar ve teknolojiye yaşanan çok hızlı değişimler ve gelişmeler önümüzdeki dönemde daha yeni yönetim modellerini ortaya çıkaracaktır. Yeni yönetim modeli kavramı şu andaki gerçeklerden hareketle açıklanan modellerdir. Önemli olan kıyaslama, sanal örgütler, temel yetenek geliştirme gibi yönetim modellerinin Türk işletmeleri için neyi ifade ettiğidir. Türk işletmeleri de son dönemlerde uluslararası platforma çıktığında beri bu yönetim modellerini kendi işletmelerinde uygulama şansı yakalamıştır. Çünkü, aktarılan bir yönetim modeli makro alanda bütün işletmeler için teorik anlamda geçerli

olmaktadır. Önümüzdeki dönemde yeni yönetim modelleri gündeme geldiğinde Türk işletmeleri için neyi ifade ettiğinin araştırılması gerekli olacaktır.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

- B.J. Hodge, William P. Anthony and Lawrence M. Gales,” Organization Theory, Prentice- Hall Inc., 1996.
- C. K. Prahalad, “The Changing Nature of Worldwide Competition” , Institute of Industrial Engineers(edited) Business Process Reengineering , Industrial and Management Press, 1993.
- Christopher P. Holland, “The Importance of Trust and Business Relationships in the Formation of Virtual Organisations”, April, 1998,(<http://www.virtual-organization.net>)
- Deborah Ancona, Lotte Bailyn, “ What Do We Really Want ? A Manifesto for the Organizations of the 21st Century” Discussion Paper, The MIT 21st Century Manifesto working Group, November 1999.
- İhsan Hakan Selvi, “Öğrenen Organizasyonlar”, http://www.5mworld.com/ekim_2000/Makale-ogrenen.htm
- Kutlu Merih, Network Yapılarda Yönetim, <http://www.eylem.com/networg/wnwyon.htm>
- Marshall Van Alstyne, “The State of Network Organization : A Survey in Three Frameworks”, Forthcoming in Journal of Organizational Computing,7(3),1997, <http://ccs.mit.edu/papers/CCSWP192/CCSWP192.html>
- Marvin L. Manheim and Mary Beth Firtz,” Information Technology Tools to Support Virtual Organization Management: A Cognitive Informatics Approach”, April 1998, <http://www.virtual-organization.net>)
- Oliver Bond, “Virtual Organisations”, Managing Information, July/ August 1998.
- On-line1,2001, http://www.ozyazilim.com/ozgur/marmara/organizasyon/sanal_sebeke.htm
- On-line2, <http://www.kalder.org/yayinlar/html/kalderforum/sayi1/forum1makale.htm>
- Thomas A. Stewart, Entelektüel Sermaye, MESS Yayınları, 1997.
- Thomas Garavan, “The Learning Organization : A Review and Evaluation”, the Learning Organization, Volume:4, Number:1, 1997.
- William Passmore, Creating Strategic Change, John Wiley and Sons, 1994.

TOPLU İŞ SÖZLEŞMELERİ İLE GENİŞLEYEN BİR UYGULAMA: SOSYAL YARDIMLAR

Doç. Dr. İlknur KILKIŞ*

A. Sosyal Yardım Kavramı

Türkiye geliştirmekte olan bir ülkedir. Bu nedenle çalışma barışının sağlanması gelişmiş ülkelere oranla daha büyük bir önem taşımaktadır. Bu bağlamda toplu pazarlık görüşmelerinde uyuşmazlık yaratan konuların tarafların çabasıyla çözülmesi ekonomik hedeflere daha kolay ulaşılmasını sağlayacaktır.

Türkiye’de özellikle toplu sözleşme düzeninin etkili bir rol oynamaya başladığı 1963 yılından bugüne ücret uyuşmazlıkları, toplu pazarlık görüşmelerinin en önemli konusu olmuştur. Ücretlerin yanı sıra üzerinde en fazla tartışılan noktalardan birini de sosyal yardımlar oluşturmaktadır.

Sosyal yardımlar çalışanlara, kararlaştırılmış ücret dışında onların satın alma gücünü ve refahını arttırmaya yönelik nakdi ve aynı ödemelerdir. Diğer bir deyişle, sosyal yardımlarla ekonomik bakımdan zayıf olan işçilere, sadece ekonomik değil, aynı zamanda sosyal görüşlerin de rol oynaması ile ücret dışında ek yararlar sağlanmış olmaktadır(Dilik, 1977:17,24-25, Saver,1977:42).

Türkiye’de sosyal yardımların oldukça eski ve köklü bir gelenek olduğu dikkat çekmektedir. Özellikle cumhuriyet öncesi dönemlere bakıldığında sosyal yardımın bir sosyal yardımlaşma şeklinde doğduğu ifade edilmektedir (Özdamar, 1977:67-68). Bugünkü anlamda sosyal yardımların doğuşu cumhuriyetten sonraki dönemde başlamıştır. Toplu sözleşme düzenine geçilmeden önce kamu kesiminde çalışma koşulları tek taraflı düzenlenirken, sosyal yardım niteliğindeki ödemelere önem verilmiş ve ücretlerin düşüklüğü bu şekilde giderilmeye çalışılmıştır. Toplu sözleşme düzenine geçildikten sonra da kamu kesimi sosyal yardımlara önderlik etmiş; orada ağırlık kazanmış ve

---

* Uludağ Üniversitesi, İİBF, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkiler Bölümü
Öğretim Üyesi.

daha sonra bu uygulama özel kesime de yansiyarak toplu sözleşmelerin önemli bir bölümünü oluşturmaya başlamıştır(Kutal,1973:46).

Buna karşılık işveren karşısında ekonomik açıdan güçsüz ve bağımlı olan işçilerin korunması gereksiniminden doğan 1475 sayılı İş Kanunu'nda sosyal yardımlarla ilgili herhangi bir düzenleme yer almamaktadır. Tamamen toplu iş sözleşmesi uygulamaları ile gelişmiş ve zenginleşmiş olan sosyal yardımlar, zaman içinde ücret zammı kadar önem kazanmış, miktarlarındaki artış kadar türlerinde de devamlı çeşitlenme dikkat çekmiştir. Bugün Türkiye'de işçiye, ücretinden ayrı olarak iş kollarına göre değişen 30'u aşkın sosyal yardım ödemesi yapılmaktadır. Nitekim organize olmuş, beş-altı dönem toplu sözleşme yaşamış modern sanayi işletmelerinde sosyal yardım türlerinin sayısı oldukça yüksektir ve bir çoğu yerleşmiştir. Ama yeni kurulmuş, organize olmamış veya küçük ölçekli aile işletmelerinin pek çoğu toplu sözleşme düzeni dışında kaldıkları için büyük ölçüde asgari ücretle işçi istihdam etmekte ve sosyal yardım uygulamaları genellikle sözkonusu olmamaktadır. Sonuçta sosyal yardımların işletme büyüklüğüne paralel biçimde artma eğilimi taşıdığı söylenebilir.

B. Sosyal Yardımların Sınıflandırılması

Sosyal yardımların değişik açılardan sınıflandırılması (gruplandırılması) mümkündür. Bu bağlamda;(Dilik,1977:45).

* Sosyal Yardımlar; zorunlu ve gönüllü sosyal yardımlar olmak üzere iki grupta incelenebilir.

Zorunlu sosyal yardımlar, kanun yada toplu sözleşmeler yoluyla saptanmış bulunan, işletmenin serbest kararlarına bağlı olmayan ödemelerdir. Örneğin; izin ve tatil ücretleri, aile ve çocuk yardımları gibi.

Gönüllü sosyal yardımlar ise, genellikle hukuksal bir yükümlülüğe dayanmayan, işletmenin kendi serbest kararları ile çalışanlara sağladığı maddi veya manevi desteklerdir. Örneğin; konut yardımları, çalışanların çocukları için kreş ve anaokulu açılması, spor tesisleri veya kütüphaneler açılması, kârdan pay veya ikramiye verilmesi, yemek taşıt yardımları gibi. Bu sayılan gönüllü sosyal yardımların pek çoğunun, Türkiye'de toplu iş sözleşmelerinin konusu olduğu, bu nedenle de zorunlu sosyal yardımlar niteliği taşıdığı söylenebilir.

* Sosyal yardımlar; devamlılık gösteren veya devamlılık göstermeyen (arızı) sosyal yardımlar şeklinde sınıflandırılabilir.

Sosyal yardımların bazıları belirli periyotlarda düzenli olarak ödenmekte ve devamlılık göstermektedir. Örneğin; çocuk, yakacak, aile, eğitim yardımları gibi.

Sosyal yardımların bazıları ise belirli olayların gerçekleşme şartına bağlanmıştır ve devamlılık göstermez. Ancak olayın gerçekleşmesi halinde ödenir, diğer deyişle arızı niteliktedir. Örneğin, evlenme, doğum, ölüm yardımları gibi.

* Sosyal yardımlar; aynı ve nakdi nitelikteki sosyal yardımlar olarak sınıflandırılabilir.

Sosyal yardımların bazıları eşya, hizmet veya işyerinin ürünü şeklinde ücret olarak ödemedi farklı şekilde aynı nitelik taşımaktadır. Örneğin; yemek, servis, lojman, temizlik malzemesi, gıda yardımı gibi.

Sosyal yardımların büyük bir çoğunluğu ise ücret ödemesi yoluyla nakdi nitelik taşımaktadır. Örneğin; teşvik primi, ikramiye, afet yardımı gibi.

* Sosyal yardımlar; sabit ve değişken sosyal yardımlar şeklinde de gruplandırılabilir.

Sosyal yardımların bazıları sabit ve herkese eşit miktarda ödenmektedir. Örneğin; bayram parası, yemek, yakacak yardımı gibi.

Sosyal yardımların bazıları, ise ücret ve statüye bağlı olarak değişik miktarlarda ödenmektedir. Örneğin; ikramiye, vardiya tazminatı, yıllık izin yardımı gibi.

Değişik açılardan sınıflandırılabilen sosyal yardımların çeşit ve miktarları, toplu pazarlık görüşmelerinde taraflar arasında tespit edilmektedir. Çalışma ilişkilerini düzenleyen yasalarda sosyal yardımlar ve verimlilik ile ilgili hiçbir hükme yer verilmediğinden, toplu iş sözleşmelerinde çalışma ve verime bağlı olmaksızın ödenen sosyal yardımlarda büyük artışlar sağlanmıştır. Nitekim uygulamada emeğin verimliliğinin artırılması hususunda özendirici sosyal yardımların önemli bir oranı oluşturmadığı gözlenmektedir.

Sosyal yardımların büyük çoğunluğunun çalışma (verim) ile ilgili olmaması nedeniyle, bu ödemelerin, çalışanların emeğinin çalışmayanlarca istismarına ve çalışmayanların da çalışanlar ölçüsünde ödemelerden yararlanmasına yol açtığı sık sık ifade edilmektedir(Sabancı,1990:28, Nizamoğlu,1988:156).

C. Sosyal Yardımlar ve Ücret

Toplu iş sözleşmelerinde giderek genişleyen sosyal yardımlar işletmeler, verimli çalışan işçiler ve ülke ekonomisi açısından pek çok olumsuzlukları da beraberinde getirmektedir.

Şöyle ki; ücreti meydana getiren unsurlar içinde en önemli artış sosyal yardımlarda gerçekleştiği için, ücret artışları daha çok sosyal yardımların

oranını arttırmakla karşılanmaktadır. Diğer bir deyimle sosyal yardımlar, toplu iş sözleşmesi ile ücret artışı sağlamanın bir aracı olarak kullanılmaktadır. Günümüzde sosyal yardımların ücretlere oranı % 70-% 90 arasında değişmektedir. Bu oranın 1980'lere kadar kamu kesiminde özel sektör işletmelerine göre daha yüksek gerçekleştiği, ancak kamu işveren sendikalarının etkinliğinin arttığı 1980'ler sonrasında oranın tersine döndüğü gözlenmektedir.

Toplu görüşmelerde taraflar ücret ve sosyal yardımlar konusunu birbirinden ayrı yürütmektedirler. İşverenler ise 15-20 çeşit sosyal yardım üzerinde ayrı ayrı pazarlık yapılması yerine, ücretin içine yedirilmesini tercih etmektedirler. Buna karşılık işçi sendikalarının pazarlık yaklaşımları, genellikle sosyal yardımlarla ücretlerin ayrı görüşülmesi yönündedir. Bunun nedenleri arasında; temsil ettikleri işçi grubuna karşı, toplu pazarlıkta ücret ve çok sayıda ücret benzeri ödemenin elde edildiğine yönelik psikolojik etki önemli bir yer tutmaktadır. Nitekim, sendikalar yerleşik bir uygulamanın (hüküm) neden kaldırıldığını, üyelerine anlatmakta zorlanacaklarını toplu görüşmelerde dile getirmektedirler. Bunun yanısıra ayrı ayrı pazarlık yapılması, işçi sendikalarının ücret, kıdem tazminatı, ikramiye, fazla mesai gibi öncelikli ve önemli konularda isteklerini elde ettikleri takdirde bazı sosyal yardımlardan taviz verebilmelerine de olanak sağlamaktadır.

Yasalarımızda "ücret emeğin karşılığıdır" hükmü yer almasına karşın, çalışma karşılığı olmaksızın yapılan ödemeler(sosyal yardımların büyük çoğunluğu) çalışma karşılığı alınan ücrete yaklaşmaktadır. Bu uygulamanın verimliliğe dayanmayan ve adil olmayan bir ücret sistemini getirdiği, hatta düzenli ve herkese eşit olarak ödenen sosyal yardımların, zamanla vasıflı ve vasıfsız işçiler arasındaki ücret dengesini bozan bir faktör olmaya başladığı işverenler tarafından sık sık ifade edilmektedir(Nizamoğlu,1988:156, 159-160).

Toplu iş sözleşmelerinde sosyal yardımların tür ve miktar olarak yaygınlaşmasında sendikalar arasındaki rekabetin önemli etkisi olduğu kadar, ülkenin ekonomik yapısının da önemli bir faktör olduğunu unutmamak gerekir. Nitekim, pek çok yönü ile örnek olmaya çalıştığımız Avrupa ve Amerika da, bu kadar çok sayıda sosyal yardımın yer aldığı toplu sözleşmelerle karşılaşmak mümkün değildir. Çünkü bu ülkelerde çalışanların aldıkları aylık ücret kişinin refah içinde yaşamasını sağlayacak düzeydedir. Oysa Türkiye'de işçi sendikaları enflasyona yetişemeyen ücrete takviye yapmak amacıyla sosyal yardımlar üzerinde yoğunlaşmışlardır. Bunlardan taviz vermek veya ücretin içine yedirmek düşüncesine de sahip değildiler. Hatta bir sendika genel başkanının "biliniz ve inanınız ki bir kanun çıksa veya bir anlaşma yapılırsa "bütün bu yan ödemeler kaldırılmıştır, ücretlere ilave edilmiştir" denilse, ikinci bir sözleşme sonrası bu yan ödemelerin yarısı tekrar gelecektir"(Acıdereli, 1988:175-176) sözleri bu konudaki düşüncelerinin en açık ifadesidir.

Bugün bir çok toplu iş sözleşmesinde, sosyal yardımların gerçek amacı dışında dolaylı bir ücret zammı olarak belirlendiği ve bu nedenle de üzerinde en fazla tartışılan konulardan biri olduğu bilinmektedir. Ancak mevcut uygulama verimli çalışan ve işyerine iyi hizmet eden işçileri korumamakta, hatta çalışma arzu ve isteklerini köreltebilmektedir. Çünkü pek çok sosyal yardım türü tüm işçilere aynen ödenmektedir. Bu durumda verimli çalışanlara ve hak edenlere daha iyi bir ödeme yapılamazken, diğerleri ödüllendirilmektedir.

Oysa, sosyal yardımların çeşitlendirilmesinden ziyade, işçi sendikaları ve işverenler birlikte hareket ederek, öncelikle;

- Asgari ücretin asgari yaşam standardını sağlayacak düzeye yükseltilmesi, ve
- asgari ücretin vergi dışı bırakılması konusunda siyasi iktidarla birlikte çalışmalıdırlar. Daha sonra toplu görüşmelerde işçinin verim artışını ödüllendiren sosyal yardımlara ağırlık vermelidirler. Elbette ki işçinin aynı zamanda sosyal bir varlık olduğu gerçeğinden hareketle, sosyal görüşlerin de etkin olduğu sosyal yardımlarla ek yararlar sağlanmaya devam edilmelidir.

Önemli olan işçiler arasında dengeli ücret sistemine geçişi kolaylaştıracak, hakedeni ödüllendirecek, diğerlerini teşvik edecek, işçinin kendisini bir makine olarak değil, sosyal bir varlık olarak hissetmesini sağlayacak tarzda bir sosyal yardım çeşitlendirmesini yerleştirebilmek ve bunun pazarlığını yapabilmektedir.

D. Sosyal Yardımların Uygulamadaki Görünümü

Toplu sözleşme düzeninin uygulanmaya başlandığı ilk yıllarda pek önemsenmeyen sosyal yardımlar, bugün işçi ve işveren kesimi arasında en fazla uyuşmazlık doğuran konulardan biri haline gelmiştir. Bu konuda objektif bir değerlendirme yapabilmek ve toplu iş sözleşmelerinin bu noktada ne kadar işlevsel olduğunu belirlemek amacıyla sınırlı bir alandaki toplu iş sözleşmeleri değerlendirilmiştir.

Çalışma Sendikalar Kanunu madde 60'a göre sendikaların kurulabileceği 28 işkolu içinden seçilen, 6 işkolunda imzalanan toplu iş sözleşmeleri üzerinde yapılmıştır. İşkolları belirlenirken, öncelikle sendikalaşma oranının yüksek olmasına, böylece sendikalı işgücünün büyük bir kesimini temsil eden çalışma koşullarının incelenebilmesine özen gösterilmiştir. Bunun yanısıra vasıf düzeyi, istihdam yoğunluğu gibi esas alınan bazı kriterler de seçimi belirlemiştir.

Belirlenen işkollarından en çok üyeye sahip sendikaların, kamu ve özel kesimde imzaladıkları son beş dönemdeki (1990-2000 Yılları) toplam 60 adet toplu iş sözleşmesi incelenmiştir.

Bu bağlamda; işkollarının seçiminde ele alınan kriterler ve seçilen işkolları şunlardır;

İnşaat İşkolu:

- 696.094 işçi sayısı ile istihdamın en yoğun olduğu işkolu,
- % 30'luk sendikalaşma oranı ile alt sıralarda,
- Yoğun olarak kayıt dışı istihdam ve taşeronlaşma mevcut.

Enerji İşkolu:

- % 99'luk sendikalaşma oranı ile ilk üç işkolu içinde,
- Kamu kesiminde sendikalaşmanın en yoğun olduğu işkolu,
- Ücret ve vasıf düzeyi yüksek,
- Grev hakkı yok.

Gıda İşkolu:

- % 99'luk sendikalaşma oranı ile ilk üç işkolu içinde,
- İşgücünün yaklaşık % 20'si vasıflı,
- Emek-yoğun bir işkolu,
- En yoğun mevsimlik işgücünün istihdam edildiği işkolu.

Doküman İşkolu:

- Sendikalaşma oranı en yüksek,
- Sendikalı işçilerin % 95'i özel kesimde,
- Ücret, vasıf ve eğitim düzeyi düşük,
- İşçi devir hızı yüksek,
- Fason üretim ve sigortasız çalıştırma yaygın,
- En yüksek sendikalı kadın işgücünün istihdam edildiği işkolu.

Metal İşkolu:

- % 83'lük sendikalaşma oranı ile üst sıralarda,
- İstihdam edilen sendikalı işçi sayısı ile ikinci sırada,
- Yoğun olarak çocuk işgücü istihdamı,
- Küçük ölçekli ile büyük ölçekli işyerleri arasında ücret ve vasıf düzeyi bakımından farklılığın en yüksek olduğu işkolu.

Petrol-Kimya ve Lastik İşkolu:

- % 67'lik sendikalaşma oranı ile orta sıralarda,
- Kısmi grev yasağı kapsamında,
- Son 10 yıldır yükselen vasıf düzeyi,
- Yüksek ücret düzeyi,
- Özelleştirme kapsamında bulunmasından dolayı son yıllarda sendikalaşma oranında yaşanan düşüklük.

Çalışma, seçilen bu 6 işkolunda örgütlü ve en çok üyeye sahip sendikaların imzaladıkları toplu iş sözleşmeleri üzerinde yapılmıştır. Geçmiş

döneme ait veri bulmanın güçlüğü nedeniyle ancak son beş dönem (10 yıl) ele alınmıştır. Hem işyerleri (işletmeler)nin kendine özgü koşullarından kaynaklanan farklılıkları elimine etmek, hem de dönemsel olarak toplu iş sözleşmelerinin değişimini yansıtabilmek amacıyla, aynı işyeri (işletme)'ne ait (5 dönem Tüpraş, 5 dönem Sümer Holding gibi) toplu iş sözleşmeleri seçilmiştir. Böylece her bir işkolunda, kamu ve özel kesiminden aynı işyeri (işletme)ne ait ve dönemsel olarak birbirini takip eden toplam 60 adet toplu iş sözleşmesi incelenmiştir.

Toplu iş sözleşmelerinin genelinde, ücret ve ücret ekleri en ayrıntılı düzenlemeler olarak dikkat çekmektedir.

İncelenen 60 adet toplu iş sözleşmesinde sosyal yardımların dağılımı aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Sosyal Yardım Çeşidi	Genel		Kamu		Özel	
	s.s.*	%	s.s.	%	s.s.	%
Evlenme Yard.	60	100	30	100	30	100
Doğum Yard.	55	92	25	83	30	100
Ölüm Yard.	60	100	30	100	30	100
Yemek Yard.	60	100	30	100	30	100
Giyim Yard.	55	92	25	83	30	100
İkramiye	60	100	30	100	30	100
Taşıt Yard.	55	92	25	83	30	100
Birleş. Sos. Yard.	44	73	30	100	14	47
Teşvik Pirimi	30	50	20	67	10	33
Hastalık Yard.	30	50	10	33	20	47
Gıda Yard.	24	40	10	33	14	47
Temizlik Malz.	25	42	10	33	15	50
Vardiya Tazm.	22	37	15	50	7	23
Maluliyet Tazm.	20	33	10	33	10	33
Yolluk	20	33	5	17	15	50
Afet Yard.	15	25	5	17	10	33
Barınma Yard.	10	17	10	33	-	-
Gece Tazm.	7	12	-	-	7	23
Askerlik Yard.	25	42	5	17	20	67
Aile Yard.	15	25	-	-	15	50
Tahsil Yard.	25	42	-	-	25	83
Yakacak Yard.	20	33	-	-	20	67
Bayram Harçlığı	20	33	-	-	20	67
Yıllık İzin Yard.	10	17	-	-	10	33
İşyerinin Ürünü	25	42	15	50	10	33

Sosyal yardımların toplu iş sözleşmelerinin genelinde ve kesimlere göre gösterdiği özelliklere bakıldığında;

- İkramiye, evlenme, ölüm ve yemek yardımlarının tüm sözleşmelerde yer aldığı,
- Kamu kesimindeki sözleşmelerde, sayılanlara ilave olarak birleştirilmiş sosyal yardımın tüm sözleşmelerde düzenlendiği ve miktarının aynı olduğu,
- Özel kesimdeki sözleşmeler içinde ise doğum, giyim ve taşıt yardımının sözleşmelerin tamamında düzenlendiği,
- Özel kesim sözleşmeleri içinde gıda işkolundaki sözleşmelerde mevsimlik işçilere sosyal yardımların yarısının ödeneceği,
- İncelenen sözleşmelerin bütününde seyrek rastlanan yaklaşık yirmi çeşit sosyal yardımın tabloya yansıtılmadığı, ancak gerçekte mevcut olan sayısal zenginlik,
- Emeğin verimliliğinin artırılması hususunda özendirici sosyal yardımların önemli bir oranı oluşturmadığı,
- Kamu kesimindeki toplu sözleşmelerde sosyal yardım çeşitlerinin 1990 öncesine göre azaldığı, buna karşılık özel kesimdeki toplu sözleşmelerin geçmişteki uygulamayı sürdürdükleri,
- On yıllık süreç içinde, aynı işletmeye ait sözleşmelerde dönemler itibariyle sosyal yardım çeşitlerinde değişiklik olmadığı, sadece miktarlarında artış sağlandığı,
- Sosyal yardımların işletme büyüklüğüne paralel biçimde artma eğilimi taşıdığı,
- Bazı sözleşmelerde evlenme ve ölüm yardımlarının sadece işçinin evlenmesi veya işçinin yakının ölümü halinde değil, aynı zamanda çocuğunun evlenmesi, işçinin eceliyle ya da iş kazası sonucunda ölümü halini de kapsayarak ayrıntılı düzenlemeler yapıldığı dikkat çeken noktalar olmuştur.

SONUÇ

Sosyal yardımlar, üretim sürecindeki işçinin satınalma gücünü ve refahını arttırmaya yönelik nakdi ve ayni ödemelerdir.

Çalışma ilişkilerini düzenleyen yasalarda sosyal yardımlarla ilgili herhangi bir düzenleme mevcut değildir. Sosyal yardımlaşma şeklinde doğan

sosyal yardım uygulamaları tamamen toplu iş sözleşmeleri ile gelişmiş ve zenginleşmiştir. Bugün Türkiye’de işçiye, ücretinden ayrı olarak işkollarına göre değişen 30’u aşkın sosyal yardım ödemesi yapılmaktadır. Sosyal yardımlar; zorunlu ve gönüllü, devamlı ve arızı, aynı ve nakdi, sabit ve değişken olmak üzere değişik açılardan sınıflandırılabilir.

Sosyal yardımların ücretlere oranı, ülkenin ekonomik yapısı ve asgari ücret düzeyine bağlı olarak değişmektedir. Türkiye’de işçi sendikaları enflasyona yetişemeyen ücretlere takviye yapmak amacıyla dünyanın hiçbir yerinde olmadığı kadar sosyal yardımlar üzerinde yoğunlaşmışlardır. Ancak çalışma karşılığı olmaksızın yapılan ödemelerin, çalışma karşılığı alınan ücrete yaklaşması sonucunda, verimliliğe dayanmayan ve adil olmayan bir ücret sistemi oluşmaya başlamıştır. Çünkü sosyal yardımlar, toplu iş sözleşmesi ile ücret artışı sağlamanın bir aracı olarak kullanılmaktadır. Oysa sosyal yardımların hak edeni ödüllendirecek, diğerlerini teşvik edecek ve sosyal bir varlık olmanın gereğini yerine getirecek tarzda çeşitlendirilmesi esas olmalıdır.

6 işkolundan toplam 60 adet toplu iş sözleşmesinin incelenmesi sonucunda da, tüm sözleşmelerde 40-50’ye yakın sosyal yardım çeşidinin düzenlendiği, dönemler itibariyle çeşitlerde değişiklik olmadığı, ancak enflasyon nedeniyle miktarlarında artış sağlandığı dikkat çekmiştir. Bu durum işverenlerin düşük oranlı ücret artışı talepleri karşısında, işçi sendikalarının aradaki kaybı sosyal yardımlardan sağlamaya çalıştıklarını göstermektedir.

KAYNAKÇA

- Acıdereli M. ; Türkiye’de Endüstriyel İlişkiler ve Verimlilik Semineri, Tartışmalar, MPM Yay No: 376, Ankara 1988
- Dilik S.; “Sosyal Yardım Kavramı, Sosyal Yardım ve Sosyal Güvenlik”, 6-7 Aralık 1976 Tarihinde Ankara’da Düzenlenen Toplu Sözleşmelerde Sosyal Yardımlar Seminerinde Sunulan Bildiriler ve Tartışmalar, MPM Yay, No: 213, Ankara 1977
- Kutal M.; “Türkiye’de TİS Düzeninde Ücret Politikası”, Türkiye’de İşçi-İşveren İlişkileri, Ekonomik ve Sosyal Etütler Konferans Heyeti, İstanbul 1973
- Nizamoğlu A.; Türkiye’de Endüstriyel İlişkiler ve Verimlilik Semineri, Panel Konuşması, MPM Yay. No: 376, Ankara 1988
- Özdamar S.; “Türkiye’de Sosyal Yardımlar”, 6-7 Aralık 1976 Tarihinde Ankara’da Düzenlenen Toplu Sözleşmelerde Sosyal Yardımlar Seminerinde Sunulan Bildiriler ve Tartışmalar, MPM Yay, No: 213, Ankara 1977
- Sabancı S.; Ücret Pazarlığı mı?, Koyun Pazarlığı mı?, İstanbul 1990,

Saver E.Z.; “Sosyal Yardımlar ve Asgari; Ortalama Ücret Oluşumuna Etkileri”, 6-7 Aralık 1976 Tarihinde Ankara’da Düzenlenen Toplu Sözleşmelerde Sosyal Yardımlar Seminerinde Sunulan Bildiriler ve Tartışmalar, MPM Yay, No: 213, Ankara 1977

TOPLU İŞ SÖZLEŞMELERİ İLE İŞVERENİN FESİH HAKKININ DENETLENMESİ

Doç. Dr. İlknur KILKIŞ*

A. Genel Olarak

İş Kanunu hizmet akdi yapma hakkını tanıdığı her iki tarafa, hizmet akdini sona erdirmeye hakkını da tanımıştır. Taraflar ya haklı bir nedenle derhal, ya da hiçbir neden ileri sürmeden fesih bildirim yoluyla hizmet akdini sona erdirebileceklerdir. Tarafların bu serbestliğine karşın İş Kanunu, işçiyi hizmet akdinin feshine karşı görece korumak amacıyla, bazı özel durumlarda işverenin fesih hakkını sınırlandıran düzenlemelere yer vermiştir. Kanundaki bu asgari düzenlemelerin yanı sıra, uygulamada toplu iş sözleşmeleri ile işçi yararına, kanundan farklı hükümlerin getirildiği görülmektedir. Özellikle fesih kararının işletme içinde kurulacak bir kurul tarafından verildiği ya da işverenin fesih hakkını sınırlandıran özel durumların sözleşmelerle arttırıldığı uygulamalar, hemen tüm sözleşmelerde yer almaktadır. Bu tür hükümler, işçiyi doğrudan feshe karşı koruma amacına yöneliktir.

İş hukukunda hizmet akdinin feshine ilişkin mutlak emredici hükümlerin kaldırılması ya da değiştirilmesi olanağı bulunmadığı halde, nispi emredici hükümlerin işçi yararına olarak değiştirilebileceği kabul edilmektedir. Bu serbesti çerçevesinde işverenin fesih hakkına ilişkin düzenlemelere hizmet akdinde veya toplu iş sözleşmelerinde yer verilebileceği doktrinde de kabul edilmektedir(Çelik,1997:219-230, Demir,1986:107-112, Çelik,1996:160-162, 177-178, M.Ekonomi,1984:223-227, Kırıl,1985:31-32, Kaplan,1987:175-178, Taşkent,1991). Ancak uygulamada bu konudaki hükümlerin genellikle toplu iş sözleşmelerinde düzenlendiği dikkati çekmektedir. Çünkü hizmet akitlerinde işçinin, işveren karşısında pazarlık gücünün çok zayıf olması, bu konuda talepte bulunmasını ya da talebin kabul edilmesini engellemektedir.

---

* Uludağ Üniversitesi, İİBF, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi.

İşverenin fesih hakkına ilişkin yapılacak düzenlemeler, İş Kanununun 13.maddesine (bildirimli fesih) ve 17.maddesine (bildirimsiz fesih) göre fesih hakkının kullanılmasına ilişkin olabilir.

B. İş Kanununun 13.Maddesine İlişkin Sınırlamalar

Türk Hukukunda işverenin fesih bildirimini kararını denetleyen bir kuruluş kanunlarda öngörülmemiştir. Ancak işverenin fesih bildirimini hakkının sözleşmelerle değişik biçimlerde sınırlandırılabilceği doktrinde de kabul edilmektedir(Çelik,1997:220-224, Demir,1986:107-108, Çelik,1996:160-162, M.ekonomi,1984:223-224, Kırıl,1985:32, Kaplan,1987:175-176).

Toplu iş sözleşmelerinde işverenin fesih bildirimini hakkının sınırlandırılması hususunda;

- Fesih bildirimini sürelerinin arttırılması,
- Fesih bildirimini kararının işletme içinde kurulacak bir kurul tarafından denetlenmesi,
- Sendikanın zorunlu organlarında görev alanların görevleri süresince haklı neden olmadıkça işten çıkarılmaması,
- İşçilerin ekonomik, sosyal ve teknik nedenler gibi geçerli bir neden olmadıkça işten çıkarılmaması,
- İşverenin toplu işten çıkarmada belirli bir sıraya uyması veya sendika ile ortaklaşa karar vermesi,
- Hastalık, gözüaltına alınma ve tutuklanma durumlarında belirli bir süre beklenmeden işten çıkarılmaması,
- Emeklilik hakkını kazanmasına belli bir süre kalmış işçilerin işten çıkarılmaması gibi hükümler kararlaştırılabilir.

İşverenin bildirimli fesih hakkının sözleşmelerle sınırlandırılabilmesi konusunda meydana gelen uyuşmazlıklarda, Yargıtay kararlarının genel olarak isabetli bir gelişme gösterdiği, Yargıtay'ın, bu hususta getirilen hükümlere uyulmasının zorunlu olduğu yönünde karar verdiği gözlenmektedir (Çelik,1997:222-224, M.ekonomi,1984:223-224).

C. İş Kanununun 17.Maddesine İlişkin Sınırlamalar

İşverenin haklı nedenle bildirimsiz fesih hakkının sözleşmelerle sınırlandırılması, bununla birlikte kanunda haklı neden olarak gösterilen kimi nedenlerin haklı sayılmaması, haklı neden olarak gösterilmeyen kimi nedenlerin ise haklı neden sayılmasının kararlaştırılıp kararlaştırılmayacağı konusu

oldukça tartışmalıdır (Çelik,1997:228-229, M.Ekonomi,1984:224-225, Kaplan,1987:176-177, Taşkent,1991:94-95).

Buna karşılık uygulamada, işverenin haklı nedenle fesih hakkının kullanılmasını denetleyen hükümlere toplu iş sözleşmelerinde yaygın olarak yer verilmektedir. Sözleşmelerde yer alan akdin feshi cezaları İş Kanununun 17.maddesinin II.bendine yönelik tazminatsız bildirimsiz fesih hükümlerini içermektedir. Toplu sözleşmelerde bu konu ile ilgili yer alan hükümlerin hemen hemen tamamında, işveren, bu tür fesih yolunu kullandığı takdirde, işçi ve işveren temsilcilerinden oluşan bir kurulun (Disiplin Kurulu) kararına bağlı tutulmaktadır. Fesih yetkisinin Disiplin Kurulunca verilecek bir kararın varlığına bağlı tutulması halinde de, işveren kurul kararı olmaksızın fesih hakkını kullanamayacaktır. Kullandığı takdirde fesih için haklı bir neden bulursa dahi, geçerli (haklı fesih) sayılmayacak, haksız fesih sayılacaktır. Buna karşılık kurul, işverenin yaptığı bildirimli fesihlerde hiçbir denetim hakkına sahip bulunmamaktadır (Çelik,1996:177-178, Demir,1986:108-110, M.Ekonomi,1984:223-227, Çelik,1996:228-230).

İşçinin hizmet akdinin feshine, disiplin kurulunun kararına bağlı olarak işlem yapılmasının kararlaştırıldığı durumlarda, hak düşürücü süreler, feshe yetkili kişinin disiplin kurulunun kararını öğrendiği tarihten itibaren başlamaktadır. Bu tarihten itibaren altı işgünü içinde fesih hakkının kullanılması gerekmektedir. Feshe yetkili olan kişi veya organın birden fazla olması durumunda ise, bu kişilerden birisinin olayı (kararı) öğrenmesi ile hak düşürücü sürenin başladığına dikkat çekilmektedir (Sümer,1999:128-129).

Toplu iş sözleşmelerinde işçinin haklı nedenle işten çıkarılmasının disiplin kurulunun kararına bağlı tutulduğu durumlarda işverenin, işçinin hizmet akdini disiplin kurulu kararı olmaksızın feshetmesi halinde fesih haksız olup olmadığı konusunda Yargıtay'ın değişik kararlar verdiği gözlenmiştir. Özellikle geçtiğimiz yıllarda sürekli birbirine ters düşen kararlar veren Yargıtay'ın bu konuda bir tutarlılık göstermediği, fakat son dönemde bir istikrar kazandığı önemle dikkat çekmektedir.

Bu bağlamda Yargıtay;

- 1969 yılında fesih hakkının toplu iş sözleşmesi ile sınırlandırılmasını hukuka aykırı bulmuş;
- 1970-1973 ve 1975 yılında verdiği kararlarda, fesih hakkı toplu iş sözleşmesinde disiplin kurulu kararına bağlanmış ise böyle bir karar yokken sözleşmenin feshedilmesini geçerli kabul etmemiş;
- 1976-1977 ve 1978 yıllarında verdiği kararlarda geçmişe dönerek, şayet neden haklı ise disiplin kurulu kararına gerek kalmadan işveren tarafından sözleşmenin feshedilebileceği yolunda kararlar almış;

- 1980 yılında görüşünde yine değişiklik yaparak, toplu iş sözleşmesinde fesih hakkı disiplin kurulu kararına bağlanmış ise, kurul kararı olmadıkça sözleşmenin feshedilmeyeceği yolunda karar almış;
- 1984 yılında çizgisini tekrar değiştirerek şayet neden haklı ise disiplin kurulunun kararına gerek olmadan işveren tarafından sözleşmenin feshedilebileceğini kabul etmiş;
- 1990 yılında tekrar geri dönerek, toplu iş sözleşmesinde fesih hakkı disiplin kurulu kararına bağlandığı durumlarda, işverenin kurul kararı olmaksızın işçi çıkarması halinde ihbar ve kıdem tazminatı ödemekle yükümlü olduğunu karara bağlamıştır(Taşkent,1993:522-524, Taşkent,1991:443-446, Demir,1998:60-61).
- 1994 yılında Yargıtay Hukuk Genel Kurulu'nun toplu iş sözleşmesinde fesih hakkı disiplin kurulu kararına bağlanmış ise disiplin kurulu kararı olmaksızın işverenin, işçinin hizmet akdini feshetmesini haksız fesih olarak kabul etmesi, Yargıtay'ın bundan sonra (1995 ve 1997 yılları) bu konudaki çeşitli kararlarında bir istikrar kazanmasında etkili olmuştur. 1990 yılından beri Yargıtay, toplu iş sözleşmesinde hüküm bulunması durumunda, disiplin kurulu kararı olmaksızın yapılan fesihleri ve disiplin kurulu kararına aykırı olarak yapılan fesihleri haksız fesih olarak kabul etmektedir(Sümer,1999:109-110).

İşverenin fesih hakkının toplu iş sözleşmeleri ile disiplin kurulu kararına bağlanması, işverenin fesih hakkını kötüye kullanmasını bir ölçüde önlemektedir. Ancak kimi dönemlerde, Yargıtay, toplu iş sözleşmelerinde iş güvencesi sağlama yönünde getirilen bu sınırlamaları geçersiz sayan, disiplin kurulunu etkisiz ve işlevsiz kılan kararlar vermiştir. Yargıtay'ın son dönemdeki çizgisini koruması, iş güvencesinin bir ölçüde sağlanması veya işin korunması yönünde olumlu bir adım olacaktır.

D. İşverenin Fesih Hakkının Toplu İş Sözleşmeleri İle Denetlenmesinin Uygulamadaki Görünümü

İş güvencesini sağlamak amacıyla, işverenin hizmet akdini fesih hakkının toplu iş sözleşmeleri ile sınırlandırılabilmesi, doktrin ve son dönemde Yargıtay tarafından da kabul edilmektedir. Uygulamada hemen tüm toplu sözleşmelerde yer alan ilgili hükümler, işçiyi doğrudan feshe karşı koruma amacına yöneliktir. Bu konuda objektif bir değerlendirme yapabilmek ve toplu iş sözleşmelerinin bu noktada ne kadar işlevsel olduğunu belirlemek amacıyla sınırlı bir alandaki toplu iş sözleşmeleri değerlendirilmiştir.

Çalışma Sendikalar Kanunu madde 60'a göre sendikaların kurulabileceği 28 işkolu içinden seçilen, 6 işkolunda imzalanan toplu iş sözleşmeleri üzerinde yapılmıştır. İşkolları belirlenirken, öncelikle sendikalaşma oranının yüksek olmasına, böylece sendikalı işgücünün büyük bir kesimini temsil eden çalışma koşullarının incelenebilmesine özen gösterilmiştir. Bunun yanı sıra vasıf düzeyi, istihdam yoğunluğu gibi esas alınan bazı kriterler de seçimi belirlemiştir.

Belirlenen işkollarından en çok üyeye sahip sendikaların, kamu ve özel kesimde imzaladıkları son beş dönemdeki (1990-2000 Yılları) toplam 60 adet toplu iş sözleşmesi incelenmiştir.

Bu bağlamda; işkollarının seçiminde ele alınan kriterler ve seçilen işkolları şunlardır;

İnşaat İşkolu:

- 696.094 işçi sayısı ile istihdamın en yoğun olduğu işkolu,
- % 30'luk sendikalaşma oranı ile alt sıralarda,
- Yoğun olarak kayıt dışı istihdam ve taşeronlaşma mevcut.

Enerji İşkolu:

- % 99'luk sendikalaşma oranı ile ilk üç işkolu içinde,
- Kamu kesiminde sendikalaşmanın en yoğun olduğu işkolu,
- Ücret ve vasıf düzeyi yüksek,
- Grev hakkı yok.

Gıda İşkolu:

- % 99'luk sendikalaşma oranı ile ilk üç işkolu içinde,
- İşgücünün yaklaşık % 20'si vasıflı,
- Emek-yoğun bir işkolu,
- En yoğun mevsimlik işgücünün istihdam edildiği işkolu.

Dokuma İşkolu:

- Sendikalaşma oranı en yüksek,
- Sendikalı işçilerin % 95'i özel kesimde,
- Ücret, vasıf ve eğitim düzeyi düşük,
- İşçi devir hızı yüksek,
- Fason üretim ve sigortasız çalıştırma yaygın,
- En yüksek sendikalı kadın işgücünün istihdam edildiği işkolu.

Metal İşkolu:

- % 83'lük sendikalaşma oranı ile üst sıralarda,
- İstihdam edilen sendikalı işçi sayısı ile ikinci sırada,

- Yoğun olarak çocuk işgücü istihdamı,
- Küçük ölçekli ile büyük ölçekli işyerleri arasında ücret ve vasıf düzeyi bakımından farklılığın en yüksek olduğu işkolu.

Petrol-Kimya ve Lastik İşkolu:

- % 67'lik sendikalaşma oranı ile orta sıralarda,
- Kısmi grev yasağı kapsamında,
- Son 10 yıldır yükselen vasıf düzeyi,
- Yüksek ücret düzeyi,
- Özelleştirme kapsamında bulunmasından dolayı son yıllarda sendikalaşma oranında yaşanan düşüklük.

Çalışma, seçilen bu 6 işkolunda örgütlü ve en çok üyeye sahip sendikaların imzaladıkları toplu iş sözleşmeleri üzerinde yapılmıştır. Geçmiş döneme ait veri bulmanın güçlüğü nedeniyle ancak son beş dönem (10 yıl) ele alınmıştır. Hem işyerleri (işletmeler)nin kendine özgü koşullarından kaynaklanan farklılıkları elimine etmek, hem de dönemsel olarak toplu iş sözleşmelerinin değişimini yansıtabilmek amacıyla, aynı işyeri (işletme)'ne ait (5 dönem Tüpraş, 5 dönem Sümer Holding gibi) toplu iş sözleşmeleri seçilmiştir. Böylece her bir işkolunda, kamu ve özel kesiminden aynı işyeri (işletme)ne ait ve dönemsel olarak birbirini takip eden toplam 60 adet toplu iş sözleşmesi incelenmiştir.

İş Kanununun 13.maddesine ilişkin sınırlamalarla ilgili olarak; incelenen 60 adet toplu iş sözleşmesinde genellikle, işverenlerin bildirim sürelerini kullandırmadıkları, ihbar tazminatı ödeyerek akdi feshettikleri görülmektedir. Bu yönden ihbar tazminatı işsiz kalan işçi için, belirli bir süre yaşamını sürdürmesini sağlaması açısından önemlidir. Bu noktada bildirim sürelerinin sözleşmelerle arttırılmış olması, işçinin alacağı tazminat tutarını doğrudan arttırmaktadır.

Toplu iş sözleşmelerinin tamamı incelendiğinde % 75'nin yasal bildirim süreleri üzerinden düzenlendiği görülmektedir. Diğer % 25'lik dilimin %8'inde bildirim sürelerinin 3, 6, 9, 12 hafta; diğer %8'inde 4, 7, 12, 17 hafta; son %8'inde 5, 9, 13, 20 haftalık artışlarla düzenlendiği dikkat çekmiştir.

Kesimler arasındaki dağılıma bakıldığında ise, kamu kesimindeki sözleşmelerin tamamının yasal sürelerle düzenlendiği dikkat çekmektedir. Özel kesimde ise sözleşmelerin yarısı yasal süreler, diğer yarısı arttırılmış bildirim sürelerini içermektedir.

Genel olarak;

- Çalışma süresi dilimlerine bağlı olarak, kamu ve özel kesim sözleşmelerinin dağılımında, bildirim sürelerinde aynı eğilimin devam ettiği,
- Metal, enerji ve dokuma işkollarının kamu ve özel kesim sözleşmelerinde yasal düzenlemenin yer aldığı,
- Özellikle Petrol-Kimya-Lastik işkolunda 6 yıldan fazla çalışması olanlar için 24 haftalık bildirim süresi ile en yüksek değerlere sahip olan işkolu olduğu,
- Enerji işkolunda özellikle son iki dönemin sözleşmesinde bildirim sürelerinin düşürülerek yasal düzeylere çekilme eğiliminin gözlemlendiği dikkat çeken noktalar olmuştur.

Diğer taraftan toplu iş sözleşmelerinde işverenin fesih hakkını sınırlayan özel durumlarla ilgili düzenlemeler de dikkat çekicidir. Toplu iş sözleşmelerinin bütünü içinde bu düzenlemelerle ilgili olarak;

- Sözleşmelerin % 70'inde S.S.K.'dan verilmiş raporlarla belgelenen hastalık nedeniyle 18 aya kadar hizmet akitlerinin feshedilemeyeceği,
- Sözleşmelerin % 8'inde bu sürenin 24 aya kadar çıktığı, (Petrol-Kimya-Lastik işkolu toplu iş sözleşmeleri),
- Sözleşmelerin % 92'sinde gözaltına alınma halinde 30 günden 60 güne kadar değişen sürelerde hizmet akdinin feshedilemeyeceği,
- Sözleşmelerin % 8'inde yüz kızartıcı suçlar dışındaki tutuklanma durumunda hizmet akdinin 12 aya kadar feshedilemeyeceği (Petrol-Kimya-Lastik işkolu-özel kesim; inşaat işkolu-kamu kesimi toplu iş sözleşmeleri),
- Sözleşmelerin % 8'inde ihtiyarlık sigortasından faydalanmasına en az dört yıl kalan işçilerin, İş Kanunu 17/II.maddesi dışında hizmet akitlerinin feshedilemeyeceği (Gıda işkolu-özel kesim toplu iş sözleşmeleri),
- Kamu sözleşmelerin % 85'inde zorunluluk doğduğu taktirde ve sendika ile ortaklaşa karar vermek koşuluyla toplu işten çıkartma uygulamasının yapılacağı, aksi taktirde işçilere yedi aylık ücretlerinin tazminat olarak ödenmesi gerekeceği,
- Toplu işçi çıkarmada deneme süresinde olan, kıdemi az olan, gönüllü olan, emeklilik hakkı gelen işçiler arasında belirlenen önceliklere uyulması gerektiği,

dikkat çeken noktalar olmuştur. Yukarıda sayılan durumlarda işçilerin hizmet akitleri askıdadır ve genellikle ücretsiz izinli sayılmışlardır. İş Kanununda düzenlenen sınırlı sayıdaki hükümlere göre, toplu iş sözleşmeleri ile getirilen bu

düzenlemelerin, iş güvencesinin devamı bakımından önemli bir gelişme olduğu söylenebilir.

İş Kanununun 17.maddesine ilişkin sınırlamalarla ilgili olarak;

İş Kanunu'nda zarar karşılığı ücret kesintisi, yıllık izin, iş güvenliği gibi konularda işçi ve işverenlerin ortaklaşa yer aldığı kurulların oluşturulabileceği hükme bağlanmıştır. Nitekim uygulamada da işçilerin yönetime katılma aracı olarak kullanmak istedikleri ve bizzat katıldıkları değişik kurullar dikkati çekmektedir. Kapsama alınan toplu iş sözleşmelerinde mevcut kurullar ile ilgili dağılım aşağıda düzenlenmiştir.

İşyerlerindeki Mevcut Kurullar

Kurul ve Komisyonlar	Genel		Kamu		Özel	
	s.s.*	%	s.s.	%	s.s.	%
İzin Kurulu	45	75	20	67	25	83
Disiplin Kurulu	60	100	30	100	30	100
Yüksek Disiplin Kurulu	15	25	10	33	5	17
İşçi Sağ. ve İş Güv. Kurulu	45	75	25	83	20	67
Hasar Tespit Komisyonu	35	58	25	83	10	33
Sınav Komisyonu	30	50	30	100	-	-
Uyuşmazlık Çözüm Kurulu	20	33	10	33	10	33
Çalışma Barışı Üst Komitesi	10	17	10	33	-	-
İş Birliği Kurulları	5	8	5	7	-	-
İş Değerlendirme Komisyonu	5	8	5	7	-	-
İşgücü Verimi Arttırma Kom.	5	8	5	7	-	-
İşyeri İş Münasebetleri Kurulu	5	8	5	7	-	-

ss* : Sözleşme sayısı

İncelenen 60 adet toplu iş sözleşmesinin tamamında disiplin kurulunun yer aldığı dikkat çekmektedir. Sözleşmelerin % 75'inde ise izin kurulu ile işçi sağlığı ve iş güvenliği kurulu ağırlıklı olarak düzenlenmiştir. Özel kesim sözleşmelerinde de eğilim aynıdır. Kamu kesimi sözleşmelerinde ise disiplin kurulu yanında sınav komisyonu da tamamında yer almaktadır. Daha sonra % 83 ile işçi sağlığı ve iş güvenliği kurulu ile hasar tespit komisyonu sözleşmelerde ağırlıklı olarak düzenlenmiştir.

Toplu iş sözleşmeleri ile oluşturulan kurulların sözleşmelerde dikkat çekici özellikleri şöyle sıralanabilir;

- Özel kesim işverenin hizmet akdi yapma serbestliği çerçevesinde, özel kesim sözleşmelerinde sınav komisyonu düzenlemesiyle karşılaşılmanıştır.
- İhtar, para cezası ve ihraç yetkilerine sahip disiplin kurulunun tüm sözleşmelerde yer aldığı görülmüştür. Bu durum işçilerin işyerlerinde yönetime katılmaları için bir yol oluştururken, işverenlerin de hizmet akdinin feshi sonrasında karşılaşabilecekleri olumsuz tepkileri azaltma amacına hizmet edebilir.
- Kamu kesiminde çok çeşitli kurul ve komisyonların mevcut olduğu, buna karşılık özel kesimde kamudakilerin ancak yarısı kadar kurul ve komisyon oluşturulduğu dikkat çekmektedir. Bu durum, işverenlerin hala işyerindeki yönetim yetkilerini paylaşmak istemediklerini ve işyerinin yönetiminde sadece kendilerinin hak sahibi olma isteği taşıdıklarını düşündürmektedir.
- Kurul ve komisyonların sayıca en yoğun olduğu işkolları, metal ve inşaat iken en az sayıda kurul ve komisyonun yer aldığı iş kolu ise gıda işkoludur.
- Komisyonların oluşumunda genellikle taraf temsilcilerinin eşitliği dikkat çekmektedir.
- Kurul ve komisyonlarda işveren tarafının ağırlıkta olduğu durum, petrol-kimya-lastik işkolu ile metal işkolundaki sözleşmelerde hasar tespit komisyonunun oluşumunda gözlenmektedir.

Toplu iş sözleşmesi düzeni, tabloda görüldüğü gibi, işyerlerinde işçilerin de katıldıkları çeşitli fonksiyonlara sahip bir çok kurul ve komisyonların doğmasına olanak sağlamıştır.

Toplu iş sözleşmesi ile işverenin fesih hakkını denetleyen disiplin kurullarının işleyişi açısından 60 adet toplu iş sözleşmesi incelendiğinde ise özellikle;

- Toplu iş sözleşmelerinin tamamında, işçileri feshe karşı koruyabilmek amacıyla disiplin kurullarına yer verildiği,
- Petrol-Kimya-Lastik işkolunda özel kesim toplu iş sözleşmelerindeki hüküm hariç, diğer tüm işkollarındaki sözleşmelerde, disiplin kurullarının tarafların eşitliği ile oluşturulduğu,
- Sözleşmelerin % 85'inde kurulun oy çokluğu ile, % 15'inde oybirliği ile karar verme zorunluluğunun bulunduğu,
- Kurul kararlarının genellikle ilk toplantıdan itibaren maksimum on gün içinde verilmesi gerektiği,

- Disiplin cezalarının uyarma, ihtar, yevmiye kesilmesi, belirli bir süre işten uzaklaştırma ve işten çıkarma şeklinde düzenlendiği,
- Gıda işkolunda kamu kesimi toplu iş sözleşmelerindeki hüküm hariç, diğer tüm işkollarındaki sözleşmelerde, uyarı cezası dışında her türlü disiplin cezasının Disiplin Kurullarından geçirilmesi zorunluluğu,
- Disiplin Kurulunun işten çıkarma kararlarının, işveren veya işveren vekilinin onaylaması ile kesinlik kazandığı ve yürürlüğe girdiği,
- İşverenin, kurul kararlarını ağırlaştıramayacağı, yeni cezalar veremeyeceği, ancak dilerse cezayı hafifletebileceği veya tamamen kaldırabileceği,
- Sözleşmelerde yer alan işten çıkarma cezalarının, İş Kanunu'ndaki 17.maddenin II.bendine yönelik hükümleri içermesi nedeniyle, Disiplin Kurullarının derhal fesih konusunda karar verdiği,
- Sözleşmelerde, işverenin bildirimli feshi durumunda denetim kurullarına yetki verilmediği,

dikkati çeken noktalar olmuştur. Bu durum disiplin kurullarının, işverenin fesih hakkını tamamen denetleme hakkına sahip olmadığını göstermektedir. Ancak İş Kanunu'nda yer alan düzenlemeler ile karşılaştırıldığında, işverenin tazminatsız tek taraflı fesih hakkının, işçi ve işveren temsilcilerinden oluşan bir kurul tarafından denetlenmesi, iş güvencesi sağlamak bakımından önemli bir gelişimdir.

SONUÇ

Kural olarak taraflar hizmet akdi yapma serbestisine sahip oldukları gibi, akdi feshetme hakkına da sahiptirler. Özellikle işverenin akdi feshetme kararını denetleyen bir kuruluş Türk çalışma hayatını düzenleyen yasalarda mevcut değildir. İşçilerin örgütlenerek pazarlık gücünü elde etmeye başlamaları ile birlikte, toplu sözleşmelerde işverenin fesih hakkını denetlemeye yönelik kurumlar gündeme gelmiştir.

Toplu iş sözleşmelerinde, işverenin haklı bir nedene dayanmadan gerçekleştirdiği bildirimli fesih hakkını denetlemeye yönelik herhangi bir kurum genel olarak mevcut olmamakla birlikte, fesih hakkını sınırlamaya yönelik bir dizi hüküm mevcuttur. Özellikle özel kesimde bildirim sürelerini arttıran, özel durumlarda hizmet akdinin feshini geciktiren, veya belirli koşullara uyularak toplu işçi çıkarılmasını sağlayan hükümler iş güvencesinin devamı bakımından önemli bir gelişme sayılabilir.

İşverenin sadece 17/II maddesine göre tazminatsız fesih hakkının denetlenmesini sağlayan disiplin kurulları ise uygulamada hemen tüm

sözleşmelerde mevcuttur. Her tür disiplin cezasının (işten çıkarma dahil) verilmesine yönelik kararlarda etkili kılınan disiplin kurulları işin korunması ve işverenin fesih hakkını kötüye kullanmasının önlenmesi bakımından olumlu bir düzenlemedir. Özellikle 1998 yılında, toplu iş sözleşmesinde tazminatlı feshi dahi disiplin kurulu kararına bağlayan bir düzenlemenin mevcut olduğu dosyanın Hukuk Genel Kurulu'ndan geçmiş olması,(Günay,1999:180) toplu iş sözleşmelerinin yasalarda sağlanan hakların geliştirilmesi bakımından ne kadar etkin olabildiğini göstermektedir.

KAYNAKÇA

- Çelik N.; “İşverenin Hizmet Akdini Fesih Hakkının Sözleşmelerle Sınırlandırılması”, Kamu-İş, İş Hukuku ve İktisat Dergisi, Cilt: 4, Sayı: 2, Ankara 1997
- Çelik N.; İş Hukuku Dersleri, 13. Baskı, İstanbul 1996
- Demir F. ; “İş Güvencesi Açısından Yeniden Yapılanma”, Sosyal Politika Tartışmaları III, İş Hukukunda Yeniden Yapılanma, T. Haber Send. Yay No: 20/2000, Çeşme 1998
- Demir F. ; Mukayeseli Hukukta ve Türk Hukukunda Çalışma Hakkının Korunması (İş Güvencesi), İstanbul 1986
- Ekonomi M. ; İş Hukuku Cilt: I Ferdi İş Hukuku, 3. Baskı, İstanbul 1984
- GünayC.İ. ; Genel Görüşme Konuşmaları, Yargıtay’ın İş Hukukuna İlişkin Kararlarının Değerlendirilmesi 1997, İş Hukuku ve Sosyal Güvenlik HukukuTürk Milli Komitesi, İstanbul 1999
- Kaplan E.T.; İşverenin Fesih Hakkı, Ankara 1987
- Kıral Ş. ; Almanya’da ve Türkiye’de Fesih ve İşçinin Feshe Karşı Korunması, Basisen Yay. No: 5, İstanbul 1985
- Sümer H.H. ; “Hizmet Sözleşmesinin Sona Ermesi ve Kıdem Tazminatı”, Yargıtay’ın İş Hukukuna İlişkin Kararlarının Değerlendirilmesi 1997, İş Hukuku ve Sosyal Güvenlik Hukuku Türk Milli Komitesi, İstanbul 1999
- Taşkent S., İş Güvencesi (İşçinin Feshe Karşı Korunması), İstanbul 1991.
- Taşkent S. ; “Türkiye’de İşçinin Yönetime Katılması”, İş Hukuku Dergisi Cilt: 3, İstanbul 1993
- Taşkent S. ; Toplu İş Sözleşmesinin Bağlayıcılığı-Disiplin Kurulu Kararı-Haksız Fesih, Karar İncelemesi, İş Hukuku Dergisi, Cilt: 1, İstanbul 1991

GÜÇLÜ (ROBUST) KONUM TAHMİNCİLERİ

Doç. Dr. Fatma ACAR*

1.GİRİŞ

Verilerin analizi sırasında iki sorunla karşılaşılır. Bu sorunlardan biri elde edilen gözlemlerin % 1-10 'unun şüpheli gözlem durumunda olmasıdır. Şüpheli gözlemlerin ortaya çıkma nedeni;

- Yanlış ölçümler,
- Yanlış ondalık virgüller ,
- Yanlış kopyalama ve
- Basitçe açıklanamayan durumlar

biçiminde sıralanabilir.

İkinci sorun ise verilerin ender durumlarda normal dağılıma sahip olması ve genellikle normalden daha uzun kuyruklu olma eğilimi göstermeleridir. Güçlü tahmine ihtiyaç duyulma nedeni aykırı değerlere duyarlı olması ya da uzun kuyruklu dağılımlar için halâ yüksek etkinlikte olmasıdır.

Güçlü tahminin temel amacı, kuşku duyulmayan önemli hatalara karşı bir koruma oluşturma , sorunlu aykırı değerlerin etkisini yok etme ve istenirse bunları ortadan kaldırma ve halâ optimale yakın çözümler veren parametrik modelleri uygulama biçiminde özetlenebilir (Seber , 1984,s.156).

2. AYKIRI DEĞER KAVRAMI

Aykırı değer (outlier) kavramı uzun yıllardır istatistikçileri uğraştıran bir konudur. Buradaki temel sorun herhangi bir veri setindeki bir ya da daha fazla gözlemin, o veri setindeki diğer gözlemlerden önemli ölçüde farklı olmasıdır (Seber, 1984,s.169). Bir veri setinde aykırı değerden kuşulanılması halinde öncelikle bu gözlemin aykırı değer olup olmadığının test edilmesi

---

* Uludağ Üniversitesi, İİBF, Ekonometri Bölümü Öğretim Üyesi

gerekmektedir. Söz konusu gözlemin aykırı değer olduğunun saptanması durumunda ise aşağıdaki davranış biçimlerinden birinin seçmek mümkündür :

- Veri setindeki aykırı değer durumundaki gözlemleri dışarıda bırakarak analize devam etmek,
- Aykırı değerlerin önemli olduğunun düşünülmesi halinde diğer gözlemlerin yanı sıra söz konusu gözlemlerin de analiz edilmesi ya da
- Veriler hakkındaki varsayımlara bağlı olmayan güçlü (robust) yöntemler kullanmak (Afifi ,1979,s.113)

Bu çalışmada yukarıda sayılan davranış biçimlerinden sonuncusunun seçilmesi durumunda kullanılan bazı güçlü (robust) konum tahminciler üzerinde durulacaktır.

3. GÜÇLÜ (ROBUST) TAHMİNCİ KAVRAMI

On sekizinci yüzyılda “**robust**” sözcüğü sağlam, sert, kaba ve bayağı birini tanımlamak üzere kullanılmaya başlanmış ve dilin gelişimi sözcükteki olumsuz anlamları elimine ederek ona güçlü ,sağlıklı , yaşamın zorluklarına karşı dirençli anlamlarını yüklemiştir. İlk kez 1953 yılında Box bu sözcüğe istatistiksel bir anlam kazandırmıştır. Bilim adamları varsayımlara bağlı olamayan özellikle de normallik varsayımına duyarsız yaklaşımları “**robustness**“olarak adlandırmışlardır (Stigler, 1973, s.872).

Geçmişte güçlü süreçler konusunda büyük çaba harcanmıştır. Çünkü büyük bir grubu oluşturan istatistikçiler, halâ normallik varsayımına sıkı sıkıya bağlı bulunmaktadırlar. Ancak, bu varsayıma körü körüne bağlı kalınmasına karşı çıkan küçük ,ama giderek büyüyen bir grup vardır. 1960 ‘ dan beri bu konuda çok önemli adımlar atılmıştır. Kuramsal istatistikçilerin çok azı normal dağılım dogmasından kuşkulananlıkla birlikte ,uygulamalı istatistikçilerin çoğu bu konuda önemli şüphelere sahiptir. İşin doğrusu, kuramsal modellerin çoğuna gerçekte ender olarak rastlandığı bilinen bir gerçektir (Hogg, 1974, s.909). Bu nedenle de , varsayımlara bağlı olmayan güçlü tahminciler önerilmektedir.

4. BAZI GÜÇLÜ (ROBUST) KONUM TAHMİNCİLERİ

Bilindiği gibi merkezi eğilim ölçüleri bir serideki terimlerin hangi değer etrafında toplandığı konusunda bilgi vermektedirler. Bu bilgi verilerin konumu ile ilgilidir. Bu doğrultuda bir anaküttele merkezi eğilimin ölçüsü konum parametresidir (Aytaç,1991,s.53).

Konum parametreleri içinde en bilineni ve en çok kullanılanı ise aritmetik ortalamadır. Örneklem verilerinden hareketle, anaküttele parametrelerinin tahmini

söz konusu olduğunda ise aritmetik ortalama yine en popüler konum tahmincisi olmaktadır. Ancak, seride aykırı bir gözlemin bulunması aritmetik ortalamayı önemli ölçüde etkilemektedir. Bu nedenle de anormal terimlere sahip seriler için uygulanması mümkün olmamaktadır (Serper 2000 , s.113).

Çünkü aritmetik ortalamanın bozulma noktası $1/n$ dir. **[Bozulma noktası; konum ya da ölçek tahmincilerinin güçlü olmayan sonuçlar vermesine neden olan gözlem sayısı olarak tanımlanabilir.**(Rousseau,1990, s.16.39)] Bir başka deyişle , n hacimlik bir örnekleme tek bir gözlemin bile aykırı değer durumunda bulunması sonucu önemli ölçüde değiştirmeye yetecektir. Bu nedenle, aritmetik ortalamanın hem konum tahmincisi hem de konum parametresi olarak çok güçlü olduğunu söylemek zordur.

Yukarıda sözü edilen çerçevede bazı güçlü konum tahmincileri ise aşağıdadır.

4.1. Medyan (Ortanca)

Terimleri küçükten büyüğe sıralanmış bir seride en ortaya düşen ve seriyi iki eşit kısma ayıran değer biçiminde tanımlanabilecek olan medyan, aritmetik ortalamanın sözü edilen zayıflıklarına karşın aykırı değerlere duyarlı olmayan oldukça güçlü bir konum tahmincisidir. Çünkü medyanın bozulma noktası % 50 ' dir. (Rousseau ,1990,s.16.3) Bir başka deyişle , küçükten büyüğe sıralanmış bir seride gözlemlerin yarıya kadar olan bölümü aykırı değer durumunda bulunsun bile bu sonucu etkilemeyecektir. Bu arada 1. ve 3. kartillerin bozulma noktasının ise %25 olacağı açıktır.

4.2. Hodges – Lehman Tahmincisi

$x_1, x_2, \dots, x_n$ gözlemlerinden oluşan bir örnekleme Hodges Lehman konum tahmincisi (Boos 1982 , s. 647) ;

$$HL = Med\{(x_i + x_j)/2\}$$

$1 \leq i \leq j \leq n$ biçiminde hesaplanmaktadır.

Aritmetik ortalama , medyan ve Hodges – Lehman tahmincisi arasında aşağıdaki ilişki vardır (Hoog 1967 s, 1182) :

- Uzun kuyruklu dağılımlarda aritmetik ortalamanın performansı medyandan düşüktür.

- Kısa kuyruklu dağılımlarda ise medyan daha düşük performansa sahiptir.
- Her iki durumda da Hodges –Lehman tahmincisinin performansı diğer iki tahminciden yüksektir.

4.3. Trimmed Mean (Düzeltilmiş Ortalama)

Seride aykırı değer bulunması durumunda kullanılacak diğer bir konum tahmincisi de trimmed mean (düzeltilmiş ortalama) dır.[. Bazı kaynaklarda Trimmed mean'ın karşılığı olarak kırpılmış ortalama deyimi kullanılmaktadır. (Şenesen 1998 ,s.116) Yine bazı kaynaklarda (Gürsakal 1997, s.135) düzeltilmiş ortalamanın karşılığı olarak ; (1. kartil +2medyan +3.kartil) / 4 formülü alınmakla birlikte bu çalışmada teimmed mean sözcüğünün karşılığı olarak düzeltilmiş ortalama kullanılacaktır.] $x_1, x_2, \dots, x_n$ gözlemleri bir örneklemin $y_1 \leq y_2 \leq \dots \leq y_n$ biçiminde küçükten büyüğe sıralanmasından sonra $0 < \alpha < \frac{1}{2}$ olmak koşulu ile serideki en büyük αn ve en büyük αn silinerek geri kalan terimler için aritmetik ortalama hesaplanması mantığına dayanmaktadır. Eğer αn tamsayı değil ise en yakın tamsayıya yuvarlama yapılmaktadır. (Hampel ,1974, s.384)

Seçilen herhangi bir α düzeyinde düzeltilmiş ortalama ;

$$m(\alpha) = 1/h \sum_{i=g+1}^{n-g} y_i$$

formülü ile hesaplanmaktadır. Burada ;

$$g = \alpha n \quad \text{ve} \quad h = n - 2g \quad \text{dir.}$$

$\alpha = 0$ için $m(0)$ aritmetik ortalamaya eşit olmaktadır. $\alpha = \frac{1}{4}$ için ise $m(\frac{1}{4})$ sıralanmış verilerin ortadaki % 50 'sinin bir başka deyişle , birinci ve üçüncü kartiller arasında kalan gözlemlerin ortalamasıdır. (Afifi ve Azen1979 , s. 115-116) Bunun yanı sıra $\alpha = \frac{1}{2}$ iken $m(\frac{1}{2})$, medyana eşit olmaktadır.

Düzeltilmiş ortalamanın bozulma noktası α 'nın seçimine bağlı olarak değişmektedir. α 'nın sıklıkla % 5 ya da % 10 olarak seçildiği görülmektedir. Bu oranlar sırasıyla uygulandığında, gözlem değerlerinin % 10 yada % 20 'si atılmış olmaktadır. (Şenesen 1998, s.116) Düzeltilmiş ortalama ,ortalamanın hesaplanmasına dahil olup olmamasına göre ilgili ağırlık değeri 0 ve 1 olan ağırlıklı ortalama olarak değerlendirilebilir. Örneğin % 5 düzeltilmiş ortalama

sıraya konmuş değerlerin alt ve üst uç % 5' lik kısmı için 0 ortadaki % 90'lık kısım için ise 1 ağırlıkları kullanılmış olmaktadır. (Akgül, 1997, s.132)

α' nın seçiminde dağılımın şekli de önemli olmaktadır. Normalden cauchy 'ye kadar olan dağılımlarda α , 1/4 ya da 1/3 olarak belirlenirken, normalden kısa kuyruklu dağılımlarda 1/8 ,normalden çift üstele kadar olan dağılımlarda ise 1/5 olarak alınması önerilmektedir.(Hoog , 1974,s.911)

Bir başka öneri ise k basıklık ölçüsünü göstermek üzere ;

$$\begin{aligned} m^c(1/4) & \quad (2 \leq k \leq 4) \\ m(0) & \quad (4 < k \leq 5,5) \\ m(1/4) & \quad (5,5 < k) \\ m(1/2) & \quad (k < 2) \end{aligned}$$

olarak alınması biçimindedir.(Hoog ,1974,s.913) Burada m^c serinin en küçük ($n/4$)'ü ile en büyük ($n/4$) 'ünün ortalamasıdır. $m(1/4)$ ise içteki geri kalan kısmın ortalamasıdır. (Hoog 1967, s.1181) Bu önerilerin yanısıra, farklı yaklaşımlar doğrultusunda bir dizi başka önerinin de bulunduğunu söylemekte fayda vardır.

4.4.Winsorised Mean (Winsorise Edilmiş Ortalama)

Winsorise edilmiş ortalama Charles P. Winsor tarafından bir veri setindeki aykırı değerlerin etkisini ortadan kaldırmak amacıyla ortaya atılmış güçlü bir konum tahmincisidir (Tukey ,1961,s.425). Winsorise edilmiş ortalamanın mantığı , iki uçta bulunan aykırı değerlerin yerine ortadaki daha ılımlı gözlemlerin yerleştirilmesine dayanmaktadır.

Winsorise etme süreci bir örneklemdeki $x_1, x_2, \dots, x_n$ gözlemlerinin $y_1 \leq y_2 \leq \dots \leq y_n$ biçiminde küçükten büyüğe sıralanmasının ardından $g = \alpha n$ ve $1 \leq g \leq n/2$ olmak üzere ilk g gözlemin y_{g+1} ve son g gözlemin ise y_{n-g} gözlem ile değiştirilerek elde edilen yeni değerlerin aritmetik ortalamasının alınması mantığına dayanmaktadır. Bir başka deyişle en dıştaki g gözlem atılmakta ve baştaki g gözlemden hemen sonra ,sondaki g gözlemden hemen önce gelen gözlem , atılan gözlem değerinin yerini almaktadır. Bunu aşağıdaki biçimde göstermek mümkündür:

$$z_1 = z_2 = \dots = z_g = y_{g+1}$$

$$z_{g+i} = y_{g+i} \quad (1 < i < n - zg)$$

$$z_n = z_{n-1} = z_{n-g+1} = y_{n-g}$$

$$\bar{z} = 1/n \sum z_i$$

olmaktadır. Winsorise ortalamasının bozulma noktası g' ye bağlı olarak değişmektedir. (Afifi ve Azen , s.114)

4.5. M Tahminciler

Yukarıda sözü edilen düzeltilmiş ortalamada alt ve üst değerlerin bir kısmı değerlendirme dışı tutulurken bu sakıncayı gidermek üzere ,ama aynı zamanda da aykırı değerlerin etkisini azaltmak üzere aykırı değerlere daha az ağırlık verilerek yapılan hesaplamalara M tahminciler adı verilmektedir. Değişik ağırlıklarla farklı M tahminciler elde etmek mümkündür. Bu doğrultuda aritmetik ortalamasının bütün değerlere 1 değeri verilerek hesaplanmış bir M tahmincisi olduğunu söylemek mümkündür.(Akgül ,1997,s. 132)

Varsayımlara bağlı kalmayan güçlü (robust) tahminciler arasında olan M tahmincilerinden ilki Huber tarafından ortaya atılmıştır. Bu tahmincide ;

$$\sum \rho(X_i - T)$$

minimum kılınmaktadır. Huber'in konum tahmincisi ise;

$$\sum \Psi[X_i - T / S] = 0$$

biçimindedir. Burada ;

$\psi = \rho'$ ' nun sapmalarının toplamı ,

T = Örneklem medyanı ve

S = Medyan mutlak sapma olmaktadır. Huber,

$$\Psi(X; a) = \begin{cases} -a(X < -a) \\ X(-a \leq X \leq a) \\ a(a < X) \end{cases}$$

biçiminde bir fonksiyon önermektedir. Fonksiyondaki a = 1,5 olarak alınmaktadır. (Hoog,1974, s.910). Hampel ise ;

$$\Psi(X; a, b, c) = \begin{cases} |X|0 \leq X \leq a \\ aa \leq |X|b \\ (c - |X|/c - b)ab \leq |X| < c \\ 0c \leq |X| \end{cases}$$

biçiminde parçalı bir M tahmincisi önermektedir. Burada ;

$$a = 1,7 \quad b = 3,4 \quad c = 8,5 \text{ dir.}$$

Huber ve Hampel'in önerilerine ek olarak SPSS paket programında , Andrews ve Tukey tahmincileri de hesaplanabilmektedir.

5. SONUÇ

Bilindiği gibi ,istatistiksel çıkarım konum tahmincisi olarak aritmetik ortalamayı temel almaktadır. Ancak ,aritmetik ortalamanın bozulma noktası 1/n 'dir. Bunun anlamı , n hacimlik bir örnekleme gözlem sonuçlarının birinin bile aykırı değer durumunda bulunması aritmetik ortalamanın değerini önemli ölçüde değiştirmektedir.

Buna karşılık güçlü konum tahmincileri olarak anılan medyan,Hodges Lehman tahmincisi , trimmed mean ,Winsorised mean ve M tahmincileri gibi tahminciler bu dezavantaja sahip değildirlere. Normal dağılımdan uzaklaşıldığı ve gözlemlerin aykırı değer içerdiği durumlarda aritmetik ortalamaya göre daha sağlıklı sonuçlar verebilmektedirler. Bu anlamda aritmetik ortalamadan daha kullanışlı oldukları söylenebilir.

Güçlü konum tahmincilerinin söz konusu avantajlarına rağmen, literatürde çok sık yer almadıkları ve çoğunlukla geleneksel tahmincilerin

kullanıldığı bilinmektedir. Ancak , zamanla bu tahmincilerin kullanımında bir artış olduğu ve bu artışın zamanla daha da hızlanacağı söylenebilir. Bu tahmincilerin kullanım hızı arttıkça bilinen yaklaşımlara üstün ve zayıf yönleri de ortaya çıkacaktır.

KAYNAKLAR

- AFİFİ. A.A, AZEN.S.P, **Statistical Analysis** , Academic Press&Inc, London. 1979.
- AKGÜL A. **Tıbbi Araştırmalarda İstatistiksel Analiz Teknikleri**, Yüksek Öğretim Kurulu Matbaası , Ankara 1997
- AYTAÇ .M, **Uygulamalı Parametrik Olmayan İstatistik Testleri**, Uludağ Üniversitesi Basımevi, Bursa ,1991.
- BOOS .D.D, “A Test for Asymetry Associated With the Hodges – Lehmann Estimator”, **JASA** , September 1982, V.77, N.379.
- HAMPELL,F.R. “The Influence Curve and Its Role in Robust Estimation“ **JASA** ,June 1974, V.69,N.349.
- HOOG . R.W. “ Some Observations on Robust Estimation “ **JASA**, December ,1967,
- HOOG.R.W, “Adaptive Robust Procedure : A Partial Review and Some Suggestions for Future Applications and Theory”, **JASA**, 1974, V.69,N.348.
- GÜRSAKAL .N, **Bilgisayar Uygulamalı İstatistik I**, Marmara Kitabevi Yayınları, Bursa 1997
- ROUSSEEUW.P.J, **Handbook of Statistical Methods for Engineers and Scientists**, Harrison M Madsworth ,1990
- SEBER.G.A.F, **Multivariate observations** ,John Wiley&Sons, Canada ,1984.
- ŞENESEN,Ü,**Betimleyici Sorgulayıcı İstatistik** ,İstanbul ,İTÜ, 1998.
- SERPER .Ö, **Uygulamalı İstatistik I**, Genişletilmiş 4. Baskı,Ezgi Kitabevi, Bursa 2000
- STİGLER S.M, “ Simon Newcomb, Percy Daniell and the History of Robust Estimation 1885- 1920 “ **JASA**, December 1973 V.68,N.344.
- TUKEY J.W, **The Future of Data Analysis** ,Princeton University and Bell Laboratories, 1961.

GÜÇLÜ (ROBUST) ÖLÇEK TAHMİNCİLERİ

Doç. Dr. Fatma ACAR*

1. GİRİŞ

Konum tahmincileri , bir serideki gözlemlerin daha çok hangi değer etrafında toplandığını gösterirken , seri terimlerinin birbirlerine uzaklıklarını gösteren ölçülere “ölçek tahmincisi “ adı verilmektedir. Bir tahminci aşağıdaki üç özelliği sağlıyorsa onun ölçek tahmincisi olduğunu söylemek mümkün olur (Lax,1985, s.736) :

- Örneklem ölçeği pozitif ya da sadece aynı gözlemler için sıfır ,
- Örneklemin konumundaki değişikliklere karşı duyarsızsa,
- Gözlemlerin değerindeki katlı değişmelere duyarlıysa

Yukarıda sıralanan özelliklere sahip ölçek tahmincileri arasında en bilinen ve en çok kullanılan ölçek tahmincisi standart sapmadır. Ancak, standart sapma oldukça popüler olmasına ve geleneksel istatistiksel çıkarımın temelini oluşturmakla birlikte,aritmetik ortalamadan hareketle hesaplandığı için benzer sakıncaları taşımaktadır. Tıpkı aritmetik ortalama gibi aykırı değerlere karşı duyarlıdır. Bu nedenle de güçlü (robust) bir ölçek tahmincisi değildir.

2. KONUMA BAĞIMLI GÜÇLÜ (ROBUST) ÖLÇEK TAHMİNCİLERİ

2.1. Medyan Mutlak Sapma

Bilindiği gibi, medyan küçükten büyüğe sıralanmış bir seride en ortadaki terim olduğundan medyandan hareketle hesaplanacak bir ölçek tahmincisi de tıpkı medyan gibi aykırı değerlerden etkilenmeyecektir. Medyandan hareketle

---

* Uludağ Üniversitesi, İİBF, Ekonometri Bölümü Öğretim Üyesi

hesaplanacak olan bu ölçek tahmincisi “**Medyan Mutlak Sapma**”olarak adlandırılmaktadır (Mosteller ve Tukey 1977, s. 207).

Medyan mutlak sapma ;

$$MAD = b.Med | X_i - Med_j(X_j) |$$

Formülü ile hesaplanmaktadır Daha açık bir anlatımla, seri terimlerinin medyandan mutlak farklarının medyanı alınarak elde edilmektedir. Formüldeki b sabiti asimptotik düzeltme faktörüdür. Değeri ise 1,483 olmaktadır (<http://statweb.unc.edu..s.1>).

Standart sapmanın bozulma noktası [**Bozulma noktası ; konum ya da ölçek tahmincilerinin güçlü olmayan sonuçlar vermesine neden olan gözlem sayısı olarak tanımlanabilir.**(Rousseau,1990, s.16.39)] aritmetik ortalamada olduğu gibi $1/n$ iken , MAD ‘ nın bozulma noktası ise % 50’dir. Ancak, medyan mutlak sapmanın gaussian etkinliği % 37 gibi oldukça düşük bir düzeydedir. Ayrıca medyan mutlak sapma serinin asimetrisi ile ilgilenmemektedir. Çünkü pozitif ve negatif sapmalara eşit önem vermektedir (Rousseau ,1993, s. 1273).

2.2.Gini Ortalama Sapması

Hodges- Lehman (HL) konum tahmincisinden hareketle Gini ortalama sapması aşağıdaki biçimde elde edilebilir:

$$s_n = n \left(-1 + \frac{1/2 \sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^n |X_i + X_j - 2HL_i|}{\sum_{i < j} |X_i - X_j|} \right)$$

Burada ;

$$HL = Med \left\{ (x_i + x_j) / 2 \right\}$$

Formülü ile elde edilmektedir. (Boos ,1982, s. 664)

Söz konusu ölçek tahmincisi % 29 bozulma noktasına sahiptir. (Rousseau,1993, s.1277) Bu durumda aykırı değerlere karşı medyan mutlak sapmadan daha duyarlı olduğunu söylemek mümkündür.

2.3. Winsorised Standart Sapma

Winsorise edilmiş standart sapma ;

$$s_z = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^n (z_i - \bar{z})^2}{n-1}}$$

formülü kullanılarak elde edilmektedir. Burada ;

$$g = \alpha n$$

olmak üzere ,

$$z_1 = z_2 = \dots = z_g = y_{g+1}$$

$$z_{i+g} = y_{i+g} \quad (1 < i < n - zg)$$

$$z_n = z_{n-1} = z_{n-g+1} = y_{n-g}$$

$$\bar{z} = 1/n \sum z_i$$

olmaktadır (Afifi ve Azen ,1979,s.114). Winsorise edilmiş standart sapma aykırı değerlerin etkisinden arınmıştır. Bozulma noktası ise g'ye dolayısı ile de α 'nın seçimine bağlı olarak değişmektedir.

2.4. Trimmed (Düzeltilmiş) Standart Sapma

Trimmed (düzeltilmiş) standart sapma da aykırı gözlemlerin etkisini ortadan kaldıran bir güçlü ölçek tahmincisidir.

$$s_m(\alpha) = \sqrt{SS(\alpha) / h(h-1)}$$

formülü ile hesaplanmaktadır. Burada;

$$h = n - 2g, \quad g = n\alpha \text{ ve}$$

$$SS(\alpha) = (g+1) [y_{g+1} - m(\alpha)]^2 + [y_{g+2} - m(\alpha)]^2 + \dots + [y_{n-g-1} - m(\alpha)]^2 + (g+1) [y_{n-g} - m(\alpha)]^2 \text{ olmaktadır. (Hoog, 1974,s.911)}$$

2.5. M Tahminciler

Hampel tarafından ortaya konmuş bu ölçek tahmincisi aşağıdaki biçimde hesaplanabilir:

$$z_i = (x_i - med) / MAD$$

olarak elde edildikten sonra ,

$$\begin{aligned}
 \psi(z) &= z & |z| < a \\
 &= a & a \leq |z| < b \\
 &= a(c - |z|) / (c - b) \text{sign}(z) & b \leq |z| < c \\
 &= 0 & c \leq |z| \\
 \Psi'(z) &= 1 & |z| < a \\
 &= 0 & a \leq |z| < b \\
 &= -a / (c - b) & b \leq |z| < c \\
 &= 0 & c \leq |z|
 \end{aligned}$$

$$s = \sqrt{\frac{n(MAD)^2 \sum \Psi(z)}{[\sum \Psi'(z)]^2}}$$

ve daha sonra ise, yukarıdaki şekilde elde edilir. (Gross, 1976, s.410)

3. KONUMDAN BAĞIMSIZ GÜÇLÜ (ROBUST) ÖLÇEK TAHMİNCİLERİ

Yukarıdaki ölçek tahmincilerinin hesaplanması için tümünde öncelikle verilerin konum tahmincilerinin elde edilmesi gerekmektedir. Oysa, burada üzerinde durulacak olan S_n ve Q_n tahmincileri herhangi bir konum tahmincisi gerektirmeyen güçlü ölçek tahmincileridir.

3.1. S_n Tahmincisi

Daha önce belirtildiği gibi, konumdan bağımsız bir ölçek tahmincisi olan S_n tahmincisi aşağıdaki formül kullanılarak elde edilmektedir;

$$S_n = c \text{Med}_i \{ \text{Med}_j | X_i - X_j | \}$$

formülde de görüldüğü gibi, $X_1, X_2, \dots, X_n$ gözlemleri bir seride bu gözlemlerin her biri arasındaki mutlak farkların medyanlarının medyanının c sabiti ile çarpılması ile elde edilmektedir. n hacimlik bir örneklem için n^2 hesaplama yapmak gerekir. Formüldeki düzeltme faktörü olan $c = 1,926$ olarak alınmaktadır. (Rousseau, 1993, s. 1274)

S_n tahmincisi yukarıdaki tahmincilerde olduğu gibi gözlemlerin merkez değerden uzaklığını ölçmek yerine onların birbirlerine uzaklığının ölçüsüdür. Ancak, bu tahminci de medyan mutlak sapma da olduğu gibi asimetriye karşı duyarsızdır. Çünkü terimler arasındaki mutlak uzaklıkla ilgili olarak Bozulma noktası % 50 etkinliği ise % 58,23' dür (Rousseau, 1993, 1276)

3.2. Q_n Tahmincisi

Bir diğer konumdan bağımsız ölçek tahmincisi ise Q_n ' dir. Q_n tahmincisi aşağıdaki formülden hareketle hesaplanmaktadır;

$$Q_n = d \{ | X_i - X_j | ; i < j \}_k$$

$$k = ({}^h C_2) = ({}^n C_2) / 4$$

$h = [n / 2] + 1$ olmakta ve k . sıra istatistiği $({}^n C_2)$ noktalar arasındaki farkı göstermektedir. Q_n tahmincisi S_n ' den daha güçlüdür. Çünkü ,bozulma noktası % 50 olurken % 82 gibi yüksek bir etkinliğe sahiptir. Ancak, yine S_n gibi n^2 hesaplama gerektirmektedir. Düzeltme sabiti durumundaki $d = 2,2219$ olmaktadır.(<http://statweb.unc.edu...s.3>.)

4. SONUÇ

Bu çalışmada seri terimlerinin birbirlerine uzaklıklarını gösteren, geleneksel tahmincilere alternatif oluşturan güçlü ölçek tahmincileri üzerinde durulmaya çalışılmıştır. Söz konusu tahminciler konuma (merkezi eğilime) bağlı olan, bir başka deyişle merkezi eğilim ölçüsünden hareketle hesaplanan ve konumdan bağımsız (merkezi eğilim ölçüsünden yararlanılmaksızın) olmak üzere iki grup altında incelenmiştir.

Üzerinde durulan konuma bağımlı güçlü ölçek tahmincileri ; Medyan mutlak sapma, Gini ortalama sapması, Trimmed standart sapma, Winsorised standart sapma ve M tahminciler, konumdan bağımsız güçlü ölçek tahmincileri ise S_n ve Q_n dir.

Geleneksel çıkarımda bu tahmincilerin çok sık kullanıldıklarını söylemek mümkün değildir. Ancak, çoğu durumda normal dağılım varsayımının geçerli olmadığı görüldüğün bu yaklaşımlara olan ilgiyi arttırdığını dolayısı ile de zaman içinde daha da güncellik kazanacaklarını söylemek yanlış olmayacaktır.

KAYNAKLAR

- AFİFİ. A.A, AZEN.S.P, **Statistical Analysis** ,Academic Press&Inc, London.1979
- BOOS .D.D, “A Test for Asymetry Associated With the Hodges – Lehmann Estimator”, **JASA** , September 1982, V.77, N.379.
- HOOG.R.W, “Adaptive Robust Procedure : A Partial Review and Some Suggestions for Future Applications and Theory”, **JASA**, 1974, V.69,N.348.
- GROSS,M.,” Confidence Interval Robustness with Long-Tailed Simetric Distributions”, **JASA**, June 1976, V.71,N.354
- LAX,D.A., “Robust Estimators of Scale: FiniteSample Performance in Long –Tailed Symmetric Distributions”
- MOSTELLER ,F. and TUKEY J.W., **Data Analysis and Regression** MA:Addission – Wesley,1977
- ROBUST Measures of Scale ,(http:// Statweb.unc.edu/insight/chap38/sect.15.htm
- ROUSSEEUW.P.J, **Handbook of Statistical Methods for Engineers and Scientists**, Harrison M Madsworth ,1990
- ROUSSEEUW,P.J,AND CROUX,C.”Alternative to Median Absolute Deviation” **JASA**, December 1993, V.88, N. 424.

BURSA'DA ÖZÜRLÜLERE YÖNELİK ÇALIŞMALAR

Dr. Zerrin FIRAT*

Özürlülük insanlık tarihi ile başlayan ve günümüzde de varlığın sürdüren yadsınamaz bir olgudur. Dünya Sağlık Örgütü (WHO) tarafından Dünya nüfusunun yaklaşık %10'unun özürlü olduğu , gelişmekte olan ülkelerde bu oranının %12'lere çıktığı belirtilmektedir. Bu veriler doğrultusunda ülkemizde yaklaşık 7,5 milyon özürlü yaşadığı tahmin edilmektedir. Aileleri ile birlikte bu sayı 20 milyonu bulacağından sorun, toplumun yaklaşık üçte birini kapsamaktadır. Bu nedenle özürlüler ile ilgili sorunlar, toplumsal sorunlarımızın başında gelmektedir.

Toplum içinde azımsamayacak sayıda olmalarına karşın özürlülere yönelik eğitim , sağlık , istihdam , rehabilitasyon ile koruyucu ve önleyici hizmetler yeterince gelişmediği için özürlüler ve aileleri açısından yaşam koşulları oldukça zordur.

I. ÖZÜRLÜLERE YÖNELİK ÇALIŞMALAR VE ÖZÜRLÜLER İDARESİ BAŞKANLIĞI

Özürlülere yönelik çalışmalar uluslararası bildiriler, sözleşmeler ile başta Anayasamız olmak üzere birçok yasa da ele alınmıştır. İnsanların Temel Haklarını belirleyen Birleşmiş Milletler ‘‘İnsan Hakları Evrensel Beyanamesi’’nin 25. maddesi ve Anayasamızın 61. maddesi olmak üzere pek çok yasa özel olarak korunması gerekenleri belirlemiştir. Özürlüler de bu grup içinde yer almaktadır. Özürlülerin günlük hayatlarında ve çalışma hayatlarında karşılaştıkları güçlüklerin aşılmasına yönelik uygulamalar ise, çeşitli kurum ve kuruluşlar tarafından yürütülmektedir. Bu anlayış ve öngörü doğrultusunda çeşitli yasal düzenlemeler yapılmış ya da mevcut yasal düzenlemeler içinde özürlülerle ilgili hükümlere yer verilerek, özellikle son yıllarda pek çok farklı alanda önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Uygulamalar ise, çeşitli kuruluşlar

---

* Uludağ Üniversitesi, Mustafakemalpaşa Meslek Yüksekokulu Öğretim Görevlisi

tarafından yürütülmektedir. Böyle bir durumda işbirliği ve koordinasyonun sağlanması ve sürdürülmesi gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Bu yaklaşım sonucu, 3 . 12 . 1996 tarih ve 4216 sayılı kanunun verdiği yetkiye dayanarak 30.5.1997 tarihli ve 571 sayılı Kanun Hükmünde Kararname ile Özürlüler İdaresi Başkanlığı kurulmuştur. Merkezi yapılanma şeklinde kurulan Başkanlığın amacı; özürlülere yönelik hizmetlerin düzenli, etkin ve verimli bir şekilde yürütülmesini temin etmek için, ulusal ve uluslararası kurum ve kuruluşlar arası işbirliğinin koordinasyonunu sağlamak, özürlülerle ilgili ulusal politikaların oluşumuna yardımcı olmak, özürlülerin problemlerini tespit etmek ve bunların çözüm yollarını araştırmaktır.

Özellikle ulusal düzeydeki sorunlarla ilgilenmek ve çözüme yönelik politikalar üretmek ve yönlendirici olmak amacıyla kurulan Başbakanlığa bağlı Özürlüler İdaresi Başkanlığının taşra teşkilatı bulunmamaktadır. Önceleri bir eksiklik gibi görülen bu düzenleme , yerel alanda bir esnekliği de beraberinde de getirmektedir . İl düzeyinde konuya yaklaşıldığında, özürlülere yönelik hizmetleri yürüten kamu kurum ve kuruluşları, yerel yönetimler, gönüllü kuruluşlar, özürlü dernekleri ile üniversitelerin olduğu gözlenmektedir. Bunların il düzeyinde tek bir teşkilat bünyesinde toplanmasında yasal bir dayanak olmadığı için zorluklar bulunmaktadır. Mevcut durum aynı zamanda gönüllü işbirliği ve koordinasyon sağlanmasının hizmetlerin etkinlik ve verimliliğini artıracığı inancını da güçlendirmektedir.

Konuya yönelik bu inanç; Türkiye’de ilk kez Bursa Valiliği bünyesinde il düzeyinde tüm kesimleri temsil edecek bir platform oluşturulması ve onların potansiyelinden yararlanmayı mümkün kılan bir yapılanmanın gerekli ve yararlı olduğu inancını beraberinde getirmiştir.

Özellikle yerel bazdaki çalışmaların çok dağınık olması nedeniyle Bursa’da devlet ve toplumun tüm kesimlerinin işbirliği sonucunda elde edilen kazanımların uygulamaya dönüştürülmesi, bu çalışmanın temel konusudur.

II. BURSA’DA ÖZÜRLÜLERE YÖNELİK ÇALIŞMALAR

A. Genel Olarak Özürlüler

Devlet İstatistik Enstitüsü’nü 1997 Genel Nüfus Tespit Sonuçlarına göre Bursa nüfusu 1 958 529’dur. Kesin olmayan verilere göre Bursa’da 470.498 haneden 16.804’ün de özürlü bulunmaktadır. Bu veriler ve Dünya Sağlık Örgütü’nün Dünya standart ölçüsü dikkate alınarak D.İ.E. Bursa Bölge Müdürlüğü ve Bursa İl Özürlüler Kurulu İstatistik ve Araştırma Komisyonu

tarafından yapılan çalışmalara(*) göre Bursa'da 107.719'ü özürlü olmak üzere 235.024 özel gereksinimi olan kişi bulunmaktadır.

1999 verilerine göre Bursa'da görme özürlülere ait derneklere 391, işitme özürlülere ait derneklere 241, ortopedik özürlülere ait derneklere 628, kas hastalıkları derneğine 29 kişi kayıtlıdır.

İl Sosyal Hizmetler Müdürlüğüne bağlı Özel İşitme-Konuşma Ses Bozuklukları Tanı Eğitim ve Rehabilitasyon Merkezinde 52, Özel Zihinsel Özürlü Çocuklar Eğitim Rehabilitasyon Merkezinde 108, Sırameşeler Zihinsel Özürlü Çocuklar Rehabilitasyon ve Aile Danışma merkezinde 20 özürlü rehabilitasyon hizmeti almaktadır. Ayrıca İl Sosyal Hizmetler Müdürlüğüne bağlı Eğitim Rehabilitasyon Merkezine 111 zihinsel, 24 spastik özürlü birey kayıtlı bulunmaktadır. Ayten Bozkaya Spastik Çocuklar Hastanesinde tedavi gören özürlü sayısı ise 700'dür.

Bursa'da Milli Eğitim Bakanlığına bağlı 5 adet özel eğitim okulu bulunmaktadır. Bunlardan 3 tanesi zihinsel özürlüler, 2 tanesi işitme engelliler dalında hizmet vermektedir. Buna ilave olarak 25 okulda 30 özel eğitim sınıfı vardır ve 131 okulda da kaynaştırma eğitimi yapılmaktadır. Bu okullarda 310'u kaynaştırma sınıflarında, 298'i özel eğitim sınıflarında olmak üzere 875 zihinsel özürlü, 572'si kaynaştırma sınıflarında olmak üzere 257 işitme engelli, kaynaştırma ve destek eğitim sınıfında 12 görme özürlü, kaynaştırma sınıflarında 5 ortopedik özürlü, 2 otistik engelli ve evde eğitim programında 1 cam bebek olmak üzere toplam 1152 özürlü öğrenci eğitim almaktadır.

İ.İ.B.K. Bursa Şube Müdürlüğü'nün kayıtlarına göre ise, 1999 yılı Haziran ayı sonu itibarıyla 1345 kayıtlı özürlü iş başvurusu bulunmaktadır. 313'ü kamu kesiminde, 2215'i ise özel kesimde olmak üzere toplam 2528 özürlü, İ.İ.B.K aracılığıyla Bursa'da istihdam edilmiştir. 1998 yılında Kurum aracılığı ile 260 özürlü işe yerleştirilmişken 1999 yılının ilk altı ayında 558 özürlü işe yerleştirilmiştir. Kurum aracılığı ile iş arayan 1345 kişiden %62'si okuma yazma bilmeyen, okuryazar ya da ilkokul mezunu, %17'si ortaokul, %9.5'i lise, %9.5'i meslek lisesi, %2'si yüksek okul mezunudur. Kuruma kayıtlı olanların %70'i ilk kez çalışma hayatına girecektir. Kayıtlı olanların %86'sının hiçbir mesleki bilgi ya da becerisi yoktur. Mesleksiz ve tecrübesiz olmalarının yanında eğitim düzeylerinin de düşük olması özürlülere iş bulma güçlükleri ile karşılaşılmasına neden olmaktadır. İ.İ.B.K Bursa Şubesi 1993-99 yılları arasında çoğunluğu özürlülere hizmet veren derneklerle işbirliği içinde toplam 28 İşgücü Yetiştirme Kursu düzenleyerek 278 özürünün meslek sahibi olmasını

(*) Ayrıntılı bilgi için bkz. 1997 Genel Nüfus Tespiti İl ve İlçelerin Şehir ve Köy Nüfusları Kesin Sonuçları, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Başkanlığı, Ankara, Ağustos 1998., Necate Baykoç Dönmez; "Destek Dergisi", Türkiye Sakatları Koruma Vakfı Yayını C.1, S.1.

sağlamıştır. 1999 yılı sonuna kadar 120 özürlüye daha mesleki eğitim verilmesinin tamamlanması hedeflenmektedir.

B. Bursa’da Özürlülere Yönelik Çalışmalar

Yaklaşık iki milyonluk nüfusu olan Bursa’da aileleri ile birlikte 500.000 kişinin özürlülerle ilgili sorunları olduğu tahmin edilmektedir. Oldukça fazla olan bu kitle, oluşturmuş oldukları dernek ve vakıfları aracılığı ile uzun süredir il düzeyinde kamuoyu oluşturmuş durumdadır. Ayrıca ekonomik, sosyal ve kültürel yapısı hızla gelişen Bursa’da toplumsal sorunlara son derece duyarlı bir kitle de mevcuttur. Bursa’da kurulu bulunan Sivil Toplum Örgütlerinin büyük bir bölümü ya özürlü dernekleri ve kamu kurum ve kuruluşları ile ortaklaşa ya da kendi aralarında düzenledikleri organizasyonlarla özürlülere yönelik çalışmalar yapmaktadırlar.

Başta İl Sağlık Müdürlüğü, İ.İ.B.K. Bursa Şube Müdürlüğü, Sosyal Hizmetler İl Müdürlüğü, D.İ.E. Bölge Müdürlüğü ve İl Milli Eğitim Müdürlüğü olmak üzere tüm kamu kurum ve kuruluşlarının özürlülere yönelik yasal zorunlulukları dışında özel gayretlerinin olması ise, Bursa’daki özürlülerin şansındır.

1. Yerel Yönetimler

Belediyelerin özürlülere yönelik çalışmaları Yerel Gündem 21 uygulaması içinde yürütülmektedir. Bursa Büyükşehir Belediyesi’nin öncülüğünde başlayan Yerel Gündem 21 süreci Bursa halkını, Bursa’daki Sivil Toplum Kuruluşlarını, akademisyenleri, kamu kurumlarını bir diğer deyişle Bursa’daki kesimleri Bursa ile ilgili kararlarda söz sahibi yaparken, sorunları yaşayan kent halkının kendi önceliklerini belirlemelerini, gerekli eylem programlarını ortaklaşa yürütmelerine olanak sağlamaktadır. Yerel demokrasinin geliştirilmesine ve halkın yönetime katılmasına öncülük eden Yerel Gündem 21 sürecinde bulunan 25 Çalışma Grubu, 21. yüzyıla girerken Bursa’nın doğal kaynaklarını, çevresini tarihini koruyarak sürdürülebilir kalkınma politikalarını Bursalıların da katılımı ile onların görüşlerini alarak hazırlayan bir programdır. Çalışma Gruplarından biri, Özürlüler Çalışma Grubudur. Bu grupta özürlü olsun olmasın herkes çözümlerin üretilmesi, hayata geçirilmesi ve toplumun bilinçlendirilmesi konusunda çalışmaktadır. Bu amaçla hazırlanan projelerden biri şehrin çeşitli yerlerinde özürlülerin kendi ürünlerini satmalarını hedefleyen Özürlüler Çarşıları açmaktır. Bu çarşılardan ilki, Mart 1999’da hizmete girmiştir. Çalışma grubunun katkılarıyla şehir içindeki kaldırımların, geçitlerin, sinyalizasyon sistemlerinin, Bursaray İstasyonlarının özürlülere uygun düzenlenmesine başlanmıştır. Bursa’da özürlülere yönelik

eğitim ve spor tesislerinin tanzimine ve özürlülerin sağlık kurumlarına ulaştırmaları için özel otobüslerin teminine yönelik çalışmalar başlatılmıştır. Ayrıca Yıldırım Belediyesi tarafından ilçe sınırları içinde bulunan Millet Mahallesi'ndeki 50bin m²'lik alan Özürlüler Köyü Projesi için ayrılmış. Burada özürlüler için sağlık hizmetlerinden spor ve eğlence alanlarına kadar gerek yalnız gerekse aileleri ile birlikte zaman geçirmeleri ve eğitim faaliyetlerini yerine getirebilecekleri bir yaşam merkezi kurulması için Yıldırım Belediyesi önderliğinde bir çalışma başlatılmıştır. Uludağ Üniversitesi'nden öğretim görevlilerinin, başta Mimarlar Odası olmak üzere pek çok kuruluşun ve Öz-Bir de dahil ilde kurulu bulunan Özürlü Derneklerinin de yer aldığı bir Genel Kurul ve Yürütme kurulu oluşturulmuş ve projenin hayata geçirilmesi için çalışmalar sürdürülmektedir.

2. Dernek ve Vakıflar

Bursa'da 3 görme, 1 işitme, 1 ortopedik, 2 zihinsel, 1 spastik özürlülerle , 1 kas hastalıkları ile ilgili dernek bulunmaktadır. Ayrıca işitme engellilerin 2 spor kulübü derneği, ortopedik özürlülerin 2 ilçe derneği ,1'de genetik hastalıkları araştırma ve mücadele derneği mevcuttur. Var olan bu yapı, ilde özür gruplarının yeterince temsil olanağına sahip olduğunu göstermektedir. Ancak özellikle aynı özür grubuna ait birden çok derneğin olduğu alanlarda temsil sorunu ile karşılaşmakta ve grupların dolayısıyla çalışmaların etkinliği azalmaktadır. Bu durumun temel nedeni ise, yerel düzeyde özürlülere yönelik derneklerin temsilinde bir düzenlemenin olmamasıdır. Gerek aynı özür grubunda birden fazla derneğin bulunmasından, gerekse ulusal düzeydeki gibi, yerel düzeyde özürlülerin görüşünün alınması ve temsili için bir üst kurulun oluşturulmamış olmasından kaynaklanan sorunlar Bursa'da Özürlüler Birliği (ÖZ-BİR) ile aşılmaya çalışılmaktadır. ÖZ-BİR Bursa'da kurulu bulunan 9 özürlü derneğin kendi iradeleri ile bir araya gelerek yerel düzeyde hizmetlerin koordinasyonu, çeşitli kesimlere görüş bildirmek ve kendilerini temsil etmek amacıyla kendi içlerinden bir dernek başkanını temsilci olarak seçmeleri esasına dayanmaktadır. Hiçbir yasal düzenleme kapsamında olmayan bu uygulama il düzeyinde özürlülere yönelik hizmetlerin koordinasyonunda ve özürlülerin temsilinde büyük kolaylıklar sağlamaktadır.

3. Eğitim ve Rehabilitasyon Kurumları

Bursa'da özürlülerin eğitimi ve rehabilitasyonuna yönelik kamu kurum ve kuruluşları tarafından verilen hizmetlerin yanında özel kuruluşlar ile dernek ve vakıfların da eğitim faaliyetleri bulunmaktadır.

a . Kamu Kurum ve Kuruluşları Tarafından Sunulan Hizmetler

Bursa'da eğitim ve rehabilitasyon hizmetleri İl Milli Eğitim Müdürlüğü tarafından Rehberlik ve Araştırma Merkezi ve okullarda; İl Sosyal Hizmetler Müdürlüğü ve İ.İ.B.K Bursa Şube Müdürlüğü aracılığı ile verilmektedir.

İl Milli Eğitim Müdürlüğü tarafından ilk olarak eğitim sürecindeki kaynaştırma sınıflarında okuyan özürli çocukların ailelerine Rehberlik ve Araştırma Merkezi aracılığıyla, özel eğitim okullarında rehber öğretmenler aracılığıyla aile eğitimi verilmektedir. İkinci olarak, İl Milli Eğitim Müdürlüğü tarafından özellikle kaynaştırma sınıflarında eğitim gören görme engellilere Brail Alfabesi kullanımı, işitme engellilere ise destek eğitimi verilmektedir.

Ayrıca Rehberlik ve Araştırma Merkezi aracılığıyla özürli çocukların özel eğitim okulları, özel eğitim sınıfları ya da kaynaştırma sınıflarına gitmesi için yönlendirilmesi sağlanmakta, bu eğitim sürecinde başarılı olmayacak kadar ileri derecede zihinsel engelli olan çocuklar ise, Sosyal Hizmetler İl Müdürlüğüne bağlı Rehabilitasyon Merkezlerine yönlendirilmektedir.

Bursa'da bulunan 5 özel eğitim okulundan 2 tanesi eğitim ve rehabilitasyon hizmetlerinin yanında mesleki rehabilitasyon hizmeti de vermektedir.

Sosyal Hizmetler İl Müdürlüğü ise, rehabilitasyon hizmetleri yanında mesleki rehabilitasyon hizmeti de vermektedir. İ.İ.B.K Bursa Şube Müdürlüğü ise düzenli olarak özürli bireylere yönelik mesleki eğitimi vermektedir.

b. Özel Kurum ve Kuruluşlar Tarafından Sunulan Hizmetler

Bursa'da 3 adet özel eğitim kurumu bulunmaktadır. Bunlardan biri zihinsel özürli bireylere, biri ortopedik özürli bireylere, biri ise işitme-konuşma engellilere hizmet vermektedir.

Yıldırım Belediye Vakfı ile Bursa Zihinsel Özürli Bireyler Bakım ve Rehabilitasyon Merkezi Yapım ve Koruma Derneğinin hizmet veren özel rehabilitasyon merkezleri bulunmaktadır.

Gerek kamuya gerek özel sektöre ve derneklere ait olsun mevcut tüm eğitim ve rehabilitasyon kurumlarında hizmetler uzman eğitimciler tarafından verilmektedir.

III. BURSA İL ÖZÜRLÜLER KURULU

Bursa'da özellikle son yıllarda özürli bireylere yönelik çalışmalarda büyük bir artış gözlenmektedir. Özürli bireylerin hayatın her alanında karşılaştığı zorluklara

karşı kamu kurum ve kuruluşlarının konuya özel olarak eğilmelerinin yanında başta yerel yönetim ve toplum içindeki sorunlara duyarlı kitlelerin oluşturduğu Sivil Toplum Örgütlerinin yaptıkları çalışmalar ile birlikte özürlülere hizmet veren dernek ve vakıflar sayısız organizasyon gerçekleştirmektedir. Ancak il düzeyinde tüm kesimleri temsil edecek bir platform oluşturulmamış olması sunulan hizmetlerin etkinliğini azaltmakta ve öncelikli hizmetlerin belirlenmesi sorun olmaktadır. Özürlülere sunulan hizmetlerin etkinliğini sağlamak ve kaynakları verimli kullanma fikri İl Özürlüler Kurulu'nun temelini oluşturmaktadır. Tüm bu nedenlerle Bursa Valiliği bünyesinde ve Bursa Valisi başkanlığında İl Özürlüler Kurulu kurulması çalışmalarına 23 Mart 1998 tarihinden itibaren başlanmıştır. Dönemin Bursa Valisinin konuya gösterdiği hassasiyet, Kurul'un çalışmalarını hızlandırmıştır. Geçen dönem içinde Kurul Bursa kamuoyuna tanıtılmış, geniş kapsamlı yapılan 2 toplantı ile, ilde bulunan tüm kesimlerin görüşleri alınmış, oluşturulan sistemin işleyiş esasları ve organizasyon şeması belirlenmiş ve organları çalışmaya başlamıştır.

A. AMAÇ

İl Özürlüler Kurulu'nun amacı; il düzeyinde özürlülerle ilgili toplumsal sorunlara daha etkin çözümler üretmek için Özürlüler İdaresi Başkanlığı ile koordinasyonun sağlanması, il düzeyinde özürlülere hizmet veren kamu kurum ve kuruluşları, yerel yönetimler, gönüllü kuruluşlar ve üniversite arasında işbirliği ve koordinasyonu sağlayarak;

- Özürlülerle ilgili ulusal politikaya uygun hizmetlerin il düzeyinde yürütülmesine öncülük etmek,
- Özürlülerin sorunlarına dikkat çekmek,
- Toplumsal duyarlılığı arttırmak,
- Özürlülere yönelik çalışmalarını bir bütün halinde yürüterek kaynakların etkin ve verimli kullanılmasını sağlamaktır.

B. ORGANİZASYON YAPISI

İl Özürlüler Kurulu üç temel organdan oluşmaktadır.

1. İl Özürlüler Kurulu

Yılda en az bir kez Vali başkanlığında toplanması esas alınan İl Özürlüler Kurulu en geniş katılımlı organdır. Özürlülerle ilgili olan toplumun hemen her kesimini kapsayacak şekilde düzenlenen İl Özürlüler Kurulu;

- Bursa'daki özürlülerin sorunlarını tesbit etmekle,
- Özürlülere yönelik çözümler üreterek programlar oluşturmakla,
- Kamuoyunun konu ile ilgili bilinçlenmesinde katkıda bulunmakla,
- Ulusal ve uluslararası alandaki görüş, düşünce ve gelişmelerin aktarılması ve tartışılmasını sağlamakla,
- Özürlülerle ilgili konularda tetkik ve teklif niteliğinde kararlar almakla görevlidir.

2. Yürütme Kurulu

En geç üç ayda bir Vali başkanlığında toplanan Yürütme Kurulu Büyükşehir Belediye Başkanı ve Komisyon Başkanlarından oluşur.

Yürütme Kurulu komisyonların hazırladıkları raporları değerlendirerek çalışmaların önceliğini saptar ve yapılacak çalışmaları yönlendirir.

3. Komisyonlar

Ayda en az bir kez toplanan komisyonlar ilgili kamu kurum ve kuruluşlarının, üniversitede ilgili bölümlerin ve her özürli grubunun temsilcilerinden oluşan çalışma gruplarıdır.

Bursa İl Özürlüler Kurulu'nda 5 komisyon vardır. Bunlar;

- Tıbbi Hizmetler Komisyonu,
- Eğitim Komisyonu,
- Mesleki Rehabilitasyon ve İstihdam Komisyonu,
- Sosyal Hayata Uyum Komisyonu,
- İstatistik ve Araştırma Komisyonudur.

Sonuçta; özürlülere yönelik faaliyetler İl Özürlüler Kurulu'nun da görüşleri doğrultusunda Komisyonlarda belirlenerek geliştirilen, gerekli hallerde İl Özürlüler Kurulu'nun onayı ve desteğini takiben Yürütme Kurulu tarafından yürütülen bir sistem oluşturulmuştur.

C. FAALİYETLER

İl Özürlüler Kurulu'nun faaliyetlerinin merkezi ve temel kaynağı komisyonların yapacağı çalışmalardır.

1. Tıbbi Hizmetler Komisyonu

Tıbbi Hizmetler Komisyonu'nun amacı; özürllülüğün önlenmesi konusunda tıbbi hizmetlerde etkinliği sağlamaktır. Bu amaçlar doğrultusunda Tıbbi Hizmetler Komisyonu;

- Özürlülerin tıbbi rehabilitasyonu ile ilgili kurum ve kuruluşlar arasında koordinasyon ve işbirliği sağlamayı,
- Özürlülüğün , erken teşhis, tıbbi hizmet ve rehabilitasyon ile ilgili konularda incelemeler yapmayı, teklif ve projeler hazırlamayı hedeflemektedir.

Tıbbi Hizmetler Komisyonu, ilk dönem toplantılarında bu hedeflere ulaşmak için önümüzdeki dönemde;

- Tüm özürllü gruplarını bir çatı altında toplayacak bir rehabilitasyon merkezi kurulmasını, bu amaçla Belediyeden yer tahsis edilmesini,
- Genetik Danışma Merkezi kurulmasını,
- Özürlülüğün oluşumu ve engellenmesi ile ilgili olarak halkı aydınlatıcı çalışmalar yapılmasını,
- Uludağ Üniversitesi Tıp Fakültesi bünyesindeki Genetik Hastalıklar Laboratuvarında kullanılmak üzere aletlerin alınması için çalışmalara başlanılmasını öngörmektedir.

2. Eğitim Komisyonu

Eğitim Komisyonunun amacı; özürllülerin eğitim ve öğretim hizmetlerinden daha fazla yararlanmasını sağlamaktır. Bu amaçlar doğrultusunda, Eğitim Komisyonu;

- Özürlülerin eğitimi ile ilgili kurum ve kuruluşlar arası işbirliği ve koordinasyonunun sağlanmasını,
- Özürlüler ve özürllü yakınlarının eğitimi ile ilgili çalışmalar yapılmasını,
- Özürlülerin eğitiminde kullanılan teknik ve yöntemlerdeki çağdaş gelişmelerin takip edilerek konu ile ilgili ihtiyaçların giderilmesine çalışılmasını,
- Özürlülüğe neden olan etkenler, bunlardan korunma yolları ve özürllüler konusunda toplumsal bilinçlenme eğitimi verilmesini hedeflemektedir.

Eğitim Komisyonu, ilk dönem toplantılarında bu hedeflere ulaşmak için önümüzdeki dönemde;

- Uludağ Üniversitesi, Eğitim Fakültesi bünyesinde "Özel Eğitim" bölümü açılması için gerekli girişimlerde bulunulması,

- Uludağ Üniversitesi'nde en az bir özür grubu için Eğitim, Uygulama ve Araştırma Merkezi açılmasını,
- Uludağ Üniversitesi'nde Sürekli Eğitim Merkezi açılarak, bu Merkez bünyesinde özürlü ve ailesine yönelik eğitim programlarının gerçekleştirilmesini,
- Eğitim yaşına girmiş okula gidemeyen özürlü çocukların eğitim sorununa çözüm sağlanmasını,
- Özürlü yetişkinlere kendi kendine bakım eğitimi verilmesini,
- Özel eğitim okul ve sınıflarının geliştirilmesini,
- Halk Eğitim Merkezlerinde özürlü ve ailesine uyum eğitimi verilmesini öngörmektedir.

3. Mesleki Rehabilitasyon ve İstihdam Komisyonu

Mesleki Rehabilitasyon ve İstihdam Komisyonunun amacı; özürlülerin toplumla bütünleşmeleri ve ekonomik özgürlüklerini kazanmaları için gerektiği hallerde mesleki rehabilitasyonda verilerek çalışma hayatına girmelerini sağlayacak hizmetlerde etkinliği sağlamaktır. Bu amaçlar doğrultusunda Mesleki Rehabilitasyon ve İstihdam Komisyonu;

- Özürlülerin iş görme yeteneklerini geliştirerek meslek edinmelerinin sağlanmasını,
- İşe yerleştirme ve sonraki süreçte karşılaştıkları sorunların çözümünde yol gösterici hizmetlerin verilmesi ve bu hizmetlerde işbirliği ve koordinasyonun sağlanmasını hedeflemektedir.

Mesleki Rehabilitasyon ve İstihdam Komisyonu, ilk dönem toplantılarında bu hedeflere ulaşmak için önümüzdeki dönemde;

- Meslek sahibi özürlülerin kendi işlerini kurmalarını destekleyici çalışmaların hazırlanmasını,
- Özürlülerin ürettikleri ürünlerin pazarlanması için yol gösterici çalışmalar yapılmasını,
- Özürlülere yönelik işgücü yetiştirme ve geliştirme kurslarına hız kazandırılmasını,
- Yeni istihdam alanlarının oluşturulmasına yönelik projeler üretilmesini,
- Meslek danışmanlığı hizmetlerinin yaygınlaştırılmasını,
- Bursa'da tüm özür gruplarına yönelik teknik donanımlı bir mesleki rehabilitasyon merkezi yapılması için çalışmalar yapılmasını öngörmektedir.

4. Sosyal Hayata Uyum Komisyonu

Sosyal Hayata Uyum Komisyonunun amacı; özürlülerin mümkün olduğu ölçüde toplum içinde bağımsız yaşayabilmeleri ve kendileri için öngörülen hizmetlerin yönetiminde ve geliştirilmesinde rol alarak sosyal hayata uyumlarını sağlamaktır. Bu amaçlar doğrultusunda Sosyal Hayata Uyum Komisyonu;

- Özürlülerin kendi yaşamlarını düzenlemeleri, bağımsızlıklarını ve özgüvenlerini kazanmalarına yardımcı olunmasını,
- Özürlülerin toplumun ekonomik ve sosyal yönden gelişmesine üretici olarak katılmalarının sağlanmasını,
- Özürlüler konusunda kamuoyunun bilinçlendirilmesini,
- Özürlülerin toplum ile bütünleşmelerine yardımcı olunmasını, bu alanda yerel yönetimler, sivil toplum örgütleri ve gönüllü kuruluşlarla işbirliği yapılmasını,
- Özürlülerin yeni teknolojilerden yararlanmalarının sağlanmasını hedeflemektedir.

Sosyal Hayata Uyum Komisyonu, ilk dönem toplantılarında bu hedeflere ulaşmak için önümüzdeki dönemde;

- Toplumun özürlüler hakkında bilinçlendirilmesini,
- Özürlü bireyler ve ailelerine psikolojik eğitim verilmesini,
- Özürlülerin başta şehir içi ulaşım olmak üzere karşılaştıkları fiziki ve mimari engellerin kaldırılması için çalışmalar yapılmasını,
- Özürlülere sosyal faaliyet alanları yaratılmasını,
- Özürlü derneklerinin faaliyetlerini daha iyi sürdürebileceği imkanlara kavuşturulmasını öngörmektedir.

5. İstatistik ve Araştırma Komisyonu

İstatistik ve Araştırma Komisyonunun amacı; Bursa'daki özürlülerin sayı ve durumları ile ilgili bilgileri tesbit etmektir. Bu amaçlar doğrultusunda İstatistik ve Araştırma Komisyonu;

- Özürlülerle ilgili istatistiki bilgilerin toplanmasını ve veri tabanı oluşturulmasını, bu konuda incelemeler yapılmasını,
- Özürlülerle ilgili konularda uluslararası gelişmelerin takip edilmesini, anlaşma ve sözleşmelerin ülkemizdeki uygulamalarının izlenmesini hedeflemektedir.

İstatistik ve Araştırma Komisyonu, ilk dönem toplantılarında bu hedeflere ulaşmak için önümüzdeki dönemde;

- Özürlülerle ilgili veri kütüğünde bulunması gereken bilgilerin neler olduğunun tesbit edilmesini,
- Derlenen verileri veri kütüğüne işleme ve güncelleştirme işlerinin yürütülmesini,
- Özürlülerle ilgili bir Web sayfası düzenlenmesini ve bu sayfada neler olacağını belirlenmesini öngörmektedir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Özürlülerin sorunlarına yönelik devletin yürüttüğü hizmetlerin yanında bazı hizmetler de artık vatandaşlar ve gönüllü kuruluşlar tarafından üstlenilmeye başlanmıştır. Kuşkusuz bu gelişme konuya ilginin artmasını, hizmetlerin yaygınlaşmasını sağlamaktadır. Öte yandan özürlüler de kendi sorunlarına daha bilinçli bir şekilde sahip çıkıp çözümlerde aktif rol oynamaya başlamışlardır. Ancak gözlenen önemli bir gerçek ; sorunlara bilinçli bir şekilde sahip çıkıp çözümlerde aktif rol alan kesimlerin birlikte hareket etme ve çözüm üretme konusunda yetersiz kalmaları ve çoğu zaman birbirlerinden haberdar olmadıkları için yapılan çalışmaların birbirini benzeri yada tekrarı olması dolayısıyla belirli bir etkinlik alanına ulaşamamasıdır. Bu zaten kıt olan kaynakların etkin ve verimli kullanımını engellemekte yeterli olabilecek hizmetlerin bile yetersiz kalmasına neden olmaktadır. Zira öğrenilen her bilgi, harcanan her çaba, geliştirilen yeni teknikler bir araya gelmedikçe , birbirini tamamlamadıkça çözümlere ulaşmak mümkün olamamaktadır.

Bütün bu gelişmeler doğrultusunda, Anayasamızda da belirtildiği üzere Sosyal devlet olmanın bir gereği olarak özürlüler ve onların ihtiyaçlarına yönelmek için özürlülere yönelik çalışmaları bir çatı altında toplamak gerekmektedir. Bu nedenle ilk olarak Bursa'da başlatılan Bursa İl Özürlüler Kurulu ile, Bursa'daki özürlülere yönelik çalışmalar birbirinden haberli ve işbirliği içinde yürütülmeye başlanmıştır. Bu kurul, onların toplumsal, ekonomik ve psikolojik sorunlarını azaltarak topluma yararlı bir birey olmaları yönünde toplumsal duyarlılığı da arttırarak tüm kamuoyunun özürlüler ve sorunları konusunda bilinçlenmesini ve tüm kesimlerin bu konuda üzerine düşen sorumluluklarını yerine getirmelerine yönelik çabalarını sürdürmektedir. Zira onlarında özürlü olmayanlarla birlikte bir yaşam geçirmeleri, bireyin doğuştan gelen bazı hakları olduğu, insan hakları yaklaşımı çerçevesinde en temel haklar olduğu görülerek bu konuda çalışmalar tüm il ve ilçelerde yaygınlaştırılmalıdır.

KAYNAKLAR

Bursa İl Özürlüler Kurulu Komisyon Raporları

Ekonomik ve Sosyal Göstergeler- Bursa; T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Yayın No:2144, Ankara, Ağustos 1998.

Sakatlar için Ülke Raporu; T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, Sakatları Koruma Milli Koordinasyon Kurulu Sekreteryası, Ankara, 1995.

Sakatlar için Politika Dokümanı; İkinci Baskı; Sosyal Planlama Genel Müdürlüğü Araştırma Dairesi, DPT; Ankara, Şubat 1992.

Türkiye İstatistik Yılığ 1997;T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Yayın No:2110, Ankara; Nisan 1998.

Uludağ Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi
Cilt XX, Sayı 1-2, Yıl: 2001, ss. 93-101.

İSTİHDAM HİZMETLERİNİN DEĞİŞEN YAPISI VE ÖZEL İSTİHDAM BÜROLARI

Dr. Zerrin FIRAT*

Giriş

Dünya’da son 20 yıl içinde küreselleşme ve rekabete dayanan piyasa ekonomisinin hakimiyeti yanında 1990’lı yıllarda Japonya’nın dünya ekonomisinde üstlendiği rolün artması ve teknoloji alanında ortaya çıkan uluslararası rekabet dünya ekonomisinde önemli gelişmelere neden olmuştur. Ortaya çıkan küresel rekabet, yerel ve bölgesel düzeyde rekabeti de yoğunlaştırmıştır. Dünya ekonomisinde ortaya çıkan gelişmelerin oluşturduğu yeni yapı, uluslararası pazar ile yerel pazarların ayrılmaz bir bütün oluşturmasına neden olmuştur. Artık dünyada sermaye, bilgi, teknoloji, hammadde ve onlar kadar yüksek olmasa da emek transfer edilmektedir. Bu durum uluslararası rekabetin şiddetini arttırırken, üretim yapısı da tüm dünyada değişmektedir. Bu değişikliklere kısa sürede ve en uygun şekilde uyum sağlanabilmesi, yeni üretim tekniklerinin en verimli şekilde çalıştırılabilmesi için çalışma düzeninde de esnekliğe ihtiyaç artmıştır. Teknolojik değişmeye bağlı olarak sanayi sektöründe verimlilik artarken, hizmetler sektörü ile artan ilişkiler nedeniyle bu sektördeki büyüme daha büyük olmuştur.

Rekabetin yoğunluğu işletmelerin kaliteyi koruyarak üretim maliyetlerini düşürmelerini zorunlu kılmıştır. Günümüzde işletmeler büyük çoğunlukla üretim konusunda yoğunlaşmakta, üretim dışında kalan işlerin taşeronlar tarafından yapılması tercih edilmektedir. Böylece işletmeler hem üretim maliyetlerini düşürmeyi, hem de verimlilik artışı sağlamayı hedeflemektedir. İşletmelerin içinde buldukları rekabet ortamı nedeniyle organizasyon yapıları da değişmekte, daha esnek ve katılımcı yeni organizasyon yapısında bireysel girişim ve sorumluluk, uzmanlaşma, üst düzey eğitim ön plana çıkmaktadır. Bu

---

* Uludağ Üniversitesi, Mustafakemalpaşa Meslek Yüksekokulu Öğretim Görevlisi

gelişmeler işgücünün beceri ve yeteneğinin önemini arttırırken onu bir rekabet aracı haline de getirmektedir.

Bu aşamada en uygun nitelikte işgücünün seçilerek işe yerleştirilmesi kadar değişen sosyo-ekonomik yapıya uygun üretim sürecinde yer alabilmek için işletmelerin danışmanlık hizmetlerine de ihtiyaçları vardır. Nitekim bu gelişmeler birlikte işe yerleştirme hizmetleri kadar danışmanlık hizmetlerinin önemi de ortaya çıkarmaktadır. Hızlı değişmeye bağlı olarak meslekler sürekli değişmekte, bir yandan daha yüksek vasıflı işgücüne ihtiyaç duyulurken, diğer yandan kişilerin kendini sürekli yenilemesi gerekmektedir. Düşük vasıflı ve vasıfsız işgücü ihtiyacı ise sürekli azalmaktadır.

Sonuçta; işgücü piyasaları açısından iki önemli gelişme ile karşılaşmaktadır. Bir yandan işgücü piyasası daha karmaşık hale gelmekte, iş aramak ve işe girmek zorlaşmaktadır. İşsizlik yanında vasıflı işgücü açıkları da önemli bir sorun olurken pek çok işletme uygun vasıfta eleman bulamama sorunu ile karşılaşmaktadır. Dünya ekonomisindeki hızlı gelişme işgücü piyasasındaki geleneksel yapıda hızlı bir çöküşe neden olmuştur. Diğer yandan ise, devletin ekonomiye müdahale alanları daralmaya başlamıştır. Konuya istihdam hizmetleri açısından bakıldığında ise; merkezi düzenlemelerin gevşetilmesi ve idari yapıda yaşanan büyük değişim ile birlikte, özel sektörün kamunun önüne geçmesi, devletin ekonomiye müdahalesinin azalması kadar ekonomik hayattaki üretici konumundan da uzaklaşması istihdam hizmetlerinde yeni oluşumların da önünü açmıştır.

İstihdam Hizmetleri

İstihdam hizmetlerinin temel amacı; iş ve personel arayanları bir istihdam ilişkisi kurarak bir araya getirmektir. Bu nedenle istihdam kurumlarının temel görevleri açık işleri araştırarak işgücü piyasasını daha şeffaf hale getirecek şekilde olabildiğince hızlı ve güvenilir biçimde iş arayanlarla buluşturmadır.

İstihdam kurumlarının verdiği bu hizmetler istihdam fırsatları yarattığı ve az bulunur nitelikte bir danışmanlık hizmeti olduğu için satılabilir nitelikte hizmetlerdir. Bu nedenle istihdam hizmetleri tarihsel süreç içinde gerek devlet, gerekse özel sektör tarafından dönemin ekonomik ve toplumsal koşullarına bağlı olarak verilmiştir. Kısacası; istihdam hizmetlerinin amacı, eleman arayan örgütlerle iş arayan işgücü arasında aracılık etmektir.

Emek faktörünün arz ve talebinin bulunduğu işgücü piyasası diğer üretim faktörlerinin karşılaştığı piyasalardan farklı özellikler göstermekte olduğundan özel prensiplerle çalışması gerekmektedir. Öncelikle emeğin istismarı önlemek çok uzun bir dönem için idari ve mülki yöneticilerin temel sorunlarının başında gelmiş ve istihdam hizmetlerinin devlet tarafından yürütülmesini zorunlu

kılmıştır. Gerçekten sanayileşme ile birlikte tarım toplumunda geçerli olan iş ilişkileri hızla değişikliğe uğrarken işgücü piyasasının koşulları da değişikliğe uğramıştır. Ancak zaman içinde özellikle refah devleti kavramının gelişmesi ile birlikte işgücü piyasasına yönelik düzenleyici hükümlerde uygulamaya konulmuş ve bu çerçevede emeğin istismarını önlemek amacıyla başta işe yerleştirme olmak üzere istihdam hizmetleri kamu istihdam kurumları tarafından üstlenilmiştir.

Küreselleşme süreci ile görülen pek çok değişiklik istihdam hizmetlerinde yeni oluşumların ortaya çıkmasına da neden olmuştur. Vasıflı işgücüne duyulan talep artışı mesleki eğitimin önemini artırmaktadır. İşgücüne verilen mesleki eğitimin niteliği farklılaşmakta, yeniden eğitim, işletme içi eğitim genel mesleki eğitim kadar önemli hale gelmektedir.

Bu süreçte istihdam hizmeti veren kurumların dört önemli fonksiyonu bulunmaktadır. Bunlar;

- İş arayanlarla işverenler arasında bilgi alışverişinin sağlanması ve işgücü piyasasının şeffaflaştırılması,
- İşsizler ile işsizlik riski altında olanlara vasıf arttırıcı, kazandırıcı, yenileyici eğitim programlarının uygulanması ve yönlendirilmesi,
- İşgücü arz ve talebinin uygun koşullarda buluşturulması için danışmanlık hizmetlerinin verilmesi ve
- İstihdamı geliştirecek diğer işgücü programlarının geliştirilmesi

olarak sıralanabilir ki bu fonksiyonları öncelikle ekonomik ve sosyal yapıdaki değişimler karşısında devletin uygulayacağı istihdam politikalarını oluşturarak, belirlenen hedeflere yönlendirilmesi ve işsizliğin yükselmesini engellemek kadar istihdam artışını engelleyen uygulamalarla da mücadele etmek amacı ile hizmet veren kamu istihdam kurumları yürütmektedir(Fırat;86)

Değişen Koşullar Karşısında Kamu İstihdam Kurumları

Kamu istihdam kurumları, devlet tarafından iş ve işçi bulma hizmetleri ve mesleki konularda danışmanlık yapmak, iş bulma güclüğü çeken işsizler için farklı bölgelerde veya aynı bölgede eski işine benzer koşullarda iş bulma, aksi durumda bu kişilerin yeniden çalışma hayatına girebilmesi için vasıf kazandırma ve edindirme eğitimi vermek, işgücü piyasası ile ilgili programlar için öneri planları hazırlamak ve hazırlanan programları uygulamak amacıyla kurulmuş kurumlardır. Tüm bunlar için yapılan masraflar ve genel yönetim giderleri, devlet tarafından karşılanmaktadır. Ayrıca işsizlik sigortası olan pek çok ülkede işsizlik sigortasının yönetimi ve işsizlik ödeneklerinin ödenmesi kamu istihdam kurumları tarafından yürütülmektedir.

Ancak; artık işgücü piyasasında arz ve talebin belirli mekanlarda kayıtlı olduğu ve eşleştirildiği, eşleştirilmediğinde ise işsizlik sigortası sistemi içinde ya da dışında bekletildiği geleneksel yaklaşım yeterli olmamaktadır. Değişen koşullar işgücü piyasasında;

- İşgücü arz ve talebini en uygun ve hızlı şekilde buluşturacak,
- İşgücüne talebe uygun yeni vasıf kazandıracak veya yön verecek, istihdam hizmetlerine duyulan ihtiyacı artırmaktır.

Bu durum istihdam hizmetlerinin alanını önemli ölçüde genişletmekte, emeğin etkin kullanımını sağlayacak işgücü piyasasına yönelik hizmetlerinin önemi artmaktadır. Kamu istihdam kurumlarının özellikle uzun süreli işsiz olan vasıfsız ve mesleki eğitime ihtiyaç duyan kesimlere hizmet vermesi, işsizlikle mücadele de önemini artırmaktadır. Bu bağlamda kamu istihdam kurumları mesleki eğitim ve yeniden eğitim sürecinde faaliyetlerini yoğunlaştırırken, vasıfsız işgücüne yönelmekte ve vasıflı işgücü talebine cevap vermekte güçlüklerle karşılaşmaktadır. Ülkemizde de kamu istihdam kurumunun temel sorunları bu çerçevede toplanmaktadır. Gerçekten;(ILO;1994,53-56)

1. Eski yöntemlerle iş bulmanın yerini yeni düzenlemelerin alması gerekmektedir. Zira küreselleşme sürecinin ortaya çıkardığı hızlı değişim işgücü piyasasına giriş koşullarını ve işlerin yapılarını değiştirmiştir. Türkiye’de de İş ve İşçi Bulma Kurumu ya da yeni adı ile Türkiye İş Kurumu (TİK) bu hızlı değişime ayak uydurmakta güçlük çekmektedir, mevcut düzenleme içinde yalnız kamunun olması işgücü piyasasındaki yeniliklere yetişilmesinin uzun zaman almasına neden olmaktadır.

2. Kamu istihdam kurumlarına hiçbir zaman gitmeyen açık işlerde özel istihdam büroları tarafından kurumsal yapı içinde doldurulabilmektedir. Bir yandan eş, dost aracılığı ile güvenilir birini bulmak amacıyla hiçbir zaman açığa çıkmadan doldurulan işler özel istihdam büroları aracılığı ile doldurulmakta iken diğer yandan özel istihdam büroları vasıflı işgücüne yönelmekte ve bire bir hizmet anlayışı ile hareket etmektedir.

Nitekim; Türkiye’de iş arayanların yalnızca %16’sı İş ve İşçi Bulma Kurumu aracılığı ile de iş aramaktadır. Yani iş arayan her 100 kişiden yalnız 16 tanesi diğer kanallar ile birlikte İş ve İşçi Bulma Kurumuna başvurmaktadır.

1998 verilerine göre ise başvuranların;

%64’ü ilköğretim ve daha düşük eğitime sahiptir.

%10’u ortaokul

%15’i klasik lise mezunudur.

% 6’sı teknik lise

% 4'ü ise fakülte ve meslek yüksek okul mezunudur.

Bu veriler göstermektedir ki, İş ve İşçi Bulma Kurumu vasıflı işgücüne hitap etmemektedir. Ayrıca işgücü piyasası bilgi sisteminin henüz oluşturulmadığı günümüzde (Eyuboğlu;77, Fırat;136,177) iş arayanlar kadar elaman arayanlarda tek bir seçenek yerine farklı kaynaklardan işgücü piyasası hakkında bilgi edinebilmelidir.

3. Hükümetler de bir yandan işsizliği azaltacak düzenlemelere önem verirken diğer yandan bütçelerini kısaltmak istemektedir. Özel istihdam bürolarının varlığı halinde devletin görevlerinden bir kısmını üstlenerek kaynak kullanımında etkinliği sağlanmasına katkıda bulunur. Türkiye'de de GSMH'dan işgücü piyasasına ayrılan pay %0.16'dır. İş ve İşçi Bulma Kurumuna ayrılan ise %0.01'dir. Kurumun bu bütçe ile işe yerleştirme hizmetlerini ve diğer hizmetlerini etkin olarak vermesi de mümkün değildir.

Kaldı ki özel istihdam büroları; işe yerleştirme hizmetlerini üstlenerek İş ve İşçi Bulma Kurumunun vasıfsız işgücüne yönelik hizmetlerine (eğitim ve yönlendirme) daha fazla önem vermesine imkan sağlarken, hem de kendi bürolarında çalıştırdığı elemanları ile yeni iş olanakları açmakta, kar amaçlı çalıştıkları için elde ettikleri gelirlerden vergi ve sigorta primi ödeyerek bütçeye katkıda bulunmaktadır.

4. İşgücü piyasasında yalnız kamu istihdam kurumlarının varlığı halinde, bu kurumların işe yerleştirme tekniklerinin eski ve hantal olması nedeniyle ihtiyaca cevap vermemesi, özellikle küçük ve orta ölçekli işletmeleri etkilemektedir. Zira büyük işletmeler kendi bünyeleri içinde istihdam hizmetleri sunacak uzmanlaşmış bölümleri organize ederek gerek işe alma, gerekse eğitim hizmetlerini kendileri vermekte ve sorunu yasal düzeyde çözümlenmektedir. Oysa küçük ve orta ölçekli işletmeler için aynı yöntem çok masraflı olacağı için istihdam hizmetleri tesadüflere bağlı olarak halledilmektedir ki, bu da önemli bir dezavantajdır.

Bütün bunların sonucunda; hızla gelişen ekonomik koşullar içinde kamu istihdam kurumları işgücü piyasalarında oluşan farklılıklara cevap verecek çeşitlilikte hizmet sunacak kadar esnek olamamakta, iş gücü piyasasının hızla değiştiği günümüzde kamu istihdam kurumlarının tek başına istihdam hizmetleri sunmada yetersiz kaldığı gözlenmektedir. Bu bağlamda özel istihdam bürolarının çalışma hayatında rol oynaması zorunlu olmaktadır.

Özel İstihdam Büroları

Özel istihdam büroları, işletmelerin işgücü ihtiyaçlarının karşılanması konusunda uzmanlaşmış işletmelerdir. Bu kurumların işletme olarak değerlendirilmesinin en önemli nedeni ise, iş ve işçi bulma faaliyetleri

karşılığında çoğunlukla kar elde etmeleridir (Dereli;36), ki bu özellikleri özel istihdam bürolarını kamu istihdam kurumlarından ayıran en önemli farklılıktır. İkinci nemli farklılık ise; kamu istihdam kurumlarının devlet tarafından kurulması ve yönetilmesine karşılık özel istihdam bürolarının özel girişimler sonucu faaliyetlerini sürdürmeleridir. Bu iki temel farklılık kamu ve özel istihdam kurumlarının faaliyet alanlarına da yansımaktadır. Özel istihdam bürolarının faaliyetleri genelde üç grupta toplanmaktadır. Bunlar;(ILO;1996, 27-33)

1. Bazı özel istihdam büroları istihdam ilişkilerinin tarafı olmaksızın işgücü arz ve talebini buluşturma görevini üstlenmektedir. Bürolar işçi ve işverenle doğrudan sözleşme yapmazlar. Sözleşme işçi ve işveren arasında bağtlanır. Aracı büroların bu aşamada görevleri, işverenden gelen talepler doğrultusunda iş arayanların suistimale uğramadan işe yerleştirilmesini sağlamaktır.

2. Bir bölümü hukuki açıdan işvereni olduğu elemanlarına işletmelerde istihdam olanağı vermektedir. Vasıflı eleman sağlayan bu tarz bürolar işverenle sözleşme yaparak daha önce karşılıklı anlaşarak kendi bünyesine dahil ettiği işçilerinden uygun olanları işverenin işi görülene kadar, geçici süreli olarak işverenin emir ve direktiflerine sunar.

3. Kapsama giren bazı özel istihdam büroları ise, doğrudan işgücü arz ve talebini buluşturma görevini üstlenmemekte, eğitim ve danışmanlık faaliyetlerini yürütmekte veya işletmelerin mevcut durumunu ortaya koyan çalışmalar yapmaktadır.

Uygulamada çıkacak bazı aksaklıklara bağlı olarak özel istihdam bürolarının karşı çıkılabilecek bazı yönleri varsa da avantajları da vardır. Bunlar; (ILO; 1996,33-34)

- Açık işlerin daha hızlı doldurulması,
- Serbest piyasada var olan açık işlerin toplanıp açıklanması,
- İş gücü piyasasındaki değişikliklere çabuk uyum sağlaması, kolay ve çabuk tepki verilmesi,
- Uygun eleme ve işe alma yöntemleri ile işgücü arz ve talebini daha çabuk ve uygun buluşturması, bu sayede işgücü devri ile ortaya çıkan israfın önlenmesi,
- Kamu istihdam kurumları tarafından kapsama alınmayan ancak çok hızlı büyüüp karmaşık hale gelen vasıflı işgücü arz ve talebinin karşılanması,
- İşe yeni gireceklere de tecrübe kazandıracak yöntemlerle çalışabilmesine imkan vermesi,

- Kısa süreli eğitimler ile vasıflı işgücü talebini daha hızlı karşılaması,
- Özellikle geçici işler aracılığı ile olmak üzere işgücü piyasasında iş arayanlarla işbirliği yaparak işsizlik ve sürekli istihdam arasında köprü görevini üstlenmesi,
- İş fırsatları hakkında bilgi kaynaklarını çoğaltarak piyasanın şeffaflaşmasına katkı sağlamasıdır.

Özellikle son yıllarda dünya ekonomisindeki hızlı değişen koşullara uygun sağlıklı örgütlenmiş özel istihdam büroları işgücü piyasasında önemli bir aktör haline getirilmektedir.

Özel istihdam büroları pek çok açıdan işletmelerin üretim dışı yan işlerinde en düşük maliyetle en yüksek kaliteyi sağlayabilmektedir. Özel istihdam büroları ambalaj, temizlik, yemek, taşıma gibi alanlarda branşlaştıkları için işletmelerin yan işlerini üstlenebilmektedir. Ayrıca özellikle küçük ve orta ölçekli işletmeler için tek başına bir işletmenin istihdam etmesi çok masraflı olan uzman personel sağlanarak işletmelerin yönetim kadroları desteklenebilmektedir.

Sonuç

Ancak gözden uzak tutulmaması gereken işsizlik oranlarının yüksek olduğu ülkemiz gibi pek çok ülkede vasıfsız ve düşük vasıflı işgücü açısından kamu istihdam kurumları önemli bir role sahiptir. “Gerçekten işgücü piyasasında işgücünün düzenli dağılımını sağlayarak işsizliği önlemeye yönelik kamu istihdam kurumları bir ülkede uygulanan tam istihdam politikasının sosyal amacını oluşturur”(Demir;42). Ancak bir yandan da küreselleşme süreci ile birlikte gerek vasıflı işgücünü gerekse üst düzey yöneticiyi işe almada aktif rol oynayan özel istihdam bürolarına ihtiyaç artmaktadır. Bu nedenle sorunları yalnız özel istihdam bürolarının faaliyetleri ile çözmek mümkün değildir.

Özel istihdam büroları ile kamu istihdam bürolarının faaliyetleri birbirini tamamlayıcı niteliktedirler(Özkaplan;20). Zira ;(Walwei;17-18)

Özel istihdam büroları; genellikle yüksek vasıflı işçiler , özel nitelik gerektiren işler ve yönetici konumunda üst düzey personel ihtiyacını karşılamak amacıyla uygun adayları bünyelerine toplar ve uygun işlere yerleştirir.

Kamu istihdam kurumları ise; çoğunlukla işsizler ve işsizlik riski altındaki vasıfsız ve düşük vasıflı işgücünü mevcut açık işlere hemen yada kısa süreli bir eğitimden geçirdikten sonra yerleştirmektedir.

Böylece kamu istihdam kurumları ile özel istihdam büroları istihdam hizmetlerinin en eskisi ve önemlisi olan işe yerleştirme hizmetlerinde

birbirlerine rakip değil aksine tamamlayıcı rol üstlenmektedir. Kamu istihdam bürolarının tekel konumunda olması, bu kurumun işe yerleştirme hizmetlerinde işgücü piyasasına hakim olması anlamına gelmediği gibi, özel istihdam büroları ile kamu istihdam kurumlarının bir arada olması halinde özel istihdam bürolarının tüm görevleri üstlenerek kamu istihdam kurumlarının yerini alması da mümkün değildir. Ancak bu aşamada kamu istihdam kurumlarının önemli bir farkı ortaya çıkmaktadır. Bu da kamu istihdam kurumlarının ekonomik ve aynı zamanda geniş organizasyon ve bilgi ağı sayesinde farklı bölgelerde daha çok iş ve işyeri seçeneğine sahip olmasıdır(OECD;100). En büyük dezavantajları ise belirli kamusal sorumlulukları yerine getirememesidir (OECD;101).

Öte yandan kamu istihdam kurumları ile özel istihdam büroları insan gücü kaynaklarının yönetiminde birbirine rakip durumdadır. İşgücü piyasasındaki olası gelişmeler karşısındaki olası gelişmeler karşısında gerekli öngörülerini en çabuk yapmak ve geleceğin açık işlerine uygun olarak işsizler ve işsizlik riski altında olanlara iş ve meslek danışmalığı hizmeti vermek ve işgücü piyasası eğitimini en uygun koşullarda vermek kurumlar arası rekabetin temel noktasıdır. Bu boyuttaki rekabetin en önemli yararı ise işgücü piyasasındaki etkinliğin artmasıdır. Sonuçta; kamu istihdam kurumlarının işgücü piyasasında yetkililerin fazlalığı üstün olmalarına neden olurken, var olan bütçe, kaynak, personel ve bürokratik sınırlamalar kurumun etkinliğini azaltmaktadır. Özel istihdam büroları ise; onların yerine getiremediği hizmetleri hızla yerine getirerek tamamlayıcı rol üstlenmektedir.

Bu nedenle özel istihdam bürolarının faaliyetleri genellikle kamu istihdam kurumlarının ulaşmadığı alanlara yayılmaktadır. Sonuçta kamu istihdam kurumları ile özel istihdam büroları birbirleri ile çok az rekabet etmelerine karşılık, işgücü piyasası ihtiyaçları doğrultusunda birbirlerini tamamlayıcı roller üstlenmektedir. Bu durum ise; kamu istihdam kurumları ile özel istihdam bürolarının birlikte varolmasına gerekçe oluşturmaktadır.

KAYNAKLAR

- DEMİR, Fevzi; *Batı Ülkelerinde İş ve İşçi Bulma Faaliyetleri*, Sosyal Siyaset Dergisi, Cilt 1, Sayı 2, Şubat 1992, s.40-51.
- DERELİ, Toker; *İnsan Kaynakları Yönetimi* (Ders Notu), İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İstanbul, Basım yılı yok.
- EYUBOĞLU, Dilek; *İstihdam ve Verimlilik, 1970 Sonrasından Günümüze Gelişmeler*, Milli Prodüktivite Merkezi Yayınları, No:634, Ankara, 1998.

- FIRAT, Zerrin; *İstihdam Politikalarının Oluşturulmasında İş ve İşçi Bulma Kurumunun Etkinliği "Küreselleşme Sürecinde İstihdam Kurumları"*, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Bursa, 1997.
- ILO; *The role of private employment agencies in the functioning of labour markets*, Report VI, International Labour Conference 81st Session 1994, ILO; Geneva, 1994.
- ILO; *Revision of the Free-Charging Employment Agencies Convention (Revised) 1949 (No 96)*, Report IV (1), International Labour Conference 85th Session 1997, ILO Geneva, 1996.
- OECD; *The Challenge of unemployment*, A Report to Labour Minister , OECD, 1982.
- ÖZKAPLAN, Nurcan; *Kamu ve Özel İstihdam Büroları Yan Yanı mı?*, İstihdam Dergisi (İ.İ.B.K. Yayımları), Sayı 19 Haziran 1995, s.20-22.
- WALWEI, Ulrich; *Developments in the organization of placement services*, Permanent Committee on Unemployment Insurance and Employment Maintenance, Report XXII. International Social Security Association, Geneva, 1996.

Uludağ Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi
Cilt XX, Sayı 1-2, Yıl: 2001, ss. 103-115.

İŞ GÜVENCESİ: TÜRK ÇALIŞMA MEVZUATINDAKİ DÜZENLEME, 158 SAYILI ILO SÖZLEŞMESİ VE EYLÜL 2000 TARİHLİ İŞ GÜVENCESİ YASA TASLAĞININ KISACA DEĞERLENDİRİLMESİ

Dr. Pir Ali KAYA*

1. Giriş

Hizmet ilişkisinin işveren tarafından sona erdirilmesi, öteden beri Türk Çalışma mevzuatının en sorunlu konularından birini teşkil etmektedir. Türk Çalışma Hukuku'nda genel olarak hizmet akdinin haksız nedenle feshi durumunda, işverenin fesih işlemini sınırlayan bir düzenleme yoktur. Türk çalışma mevzuatındaki düzenleme hizmet ilişkisinin sona erdirilmesini geciktirici niteliktedir. Yasa koyucunun ve çalışma hayatı aktörlerinin çok iyi bildiği bu durum, maalesef şimdiye kadar bir çözüme kavuşmamıştır. Bu sorunun çözümüne yönelik yasa koyucu, zaman zaman yasa yapma sürecine girmiştir. Ancak, bu teşebbüs yasa taslağı ya da yasa tasarısından öteye gidememiştir.

Ne var ki; Türkiye 1991 yılından itibaren kodifikasyon açısından yeni bir sürece girmiştir. Öncelikle 1991 yılından itibaren, artık İş Güvencesi'nin ne olduğu, Türk İş Hukuku'ndaki yansımalarının nasıl olması gerektiği hususunda kamuoyunda tartışılmak üzere somut adımlar atılmıştır. Bu sürecin en önemli özelliklerinden birisi, İş Güvencesi ile ilgili 158 sayılı ILO sözleşmesi paralelinde bir iş güvencesi yasa tasarısının hazırlanmasıdır. İkincisi ise, 1994 yılında daha ileri bir adım atılarak ILO'nun 158 sayılı sözleşmesinin onaylama yoluna gidilmesidir.

Hizmet ilişkisinin işveren tarafından sona erdirilmesi ile ilgili düzenlemeleri öngören 158 sayılı ILO sözleşmesinin onaylanması ile Türk Çalışma Mevzuatında revizyon yapma ihtiyacı iki nedenle zorunlu hale

---

* Uludağ Üniversitesi, İİBF, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü

gelmiştir. Bunlardan birincisi, Türk çalışma mevzuatında değişiklik yapmak uluslararası hukuk yükümlülüğü gereğidir. İkincisi ise bu duruma bağlı olarak Türkiye’de artık emek kesimi bu hakkın bilincine varmıştır ve bu hakkı yasal olarak talep etme sürecine girmiştir.

Bugün varılan nokta ise yasa koyucu bütün bu gelişmelerin aksine Türk çalışma mevzuatında ciddi bir değişiklik yapmaksızın kısmi değişiklikler yaparak 158 sayılı sözleşmeyi iç mevzuatla uyumlu hale getirmeye çalışmaktadır. Nitekim en son Eylül 2000 tarihli iş güvencesi yasa taslağı ile yasa koyucunun böyle bir niyeti çok net olarak ortaya konulmaktadır. Taslak ile mevcut İş yasasında köklü bir değişiklik yapmaksızın, İş ilişkisinin sona erdirilmesini düzenleyen yasa hükümlerine bazı ilaveler yapılarak işverenin işçinin hizmet ilişkisini sona erdirmesi durumunda, fesih işleminin gerekçelendirilmesi ve haklı bir nedene dayandırılması istenmektedir. Ancak, haklı nedenlerin neler olacağı belirlenilmemekte ve haklı nedene dayanmaksızın yapılan fesihlerde yaptırım ne olacağı hususunda da düzenlemeler söz konusu olmamaktadır.

Bu çalışmada yukarıda vurgulanan düşünceler doğrultusunda öncelikle iş güvencesi kavramının neyi ifade ettiği vurgulanmış, iş güvencesi ile ilgili olarak Türk İş Hukuku’ndaki düzenlemeler ile ILO’nun 158 sayılı sözleşmesindeki düzenlemeler belirtilmiş ve Çalışma Bakanlığı’nın Eylül 2000 tarihli iş güvencesi yasa tasarısı taslağı kısaca değerlendirilmiştir.

2. İş Güvencesi Kavramı

Çoğu zaman, doktrinde çalışma hakkının korunması anlamında da kullanılan “iş güvencesi” kavramı temelde, geçimini emeği ile sağlayan bağımlı çalışanları, haklı bir neden olmaksızın, işveren tarafından hizmet ilişkisine son verilmesi durumunda, işverenin fesih işlemini sınırlayan veya engelleyen, iş ilişkisini hukuki zemine çeken, böylece hizmet akdinin işçi açısından dayanıksız niteliğini bertaraf eden ve hizmet ilişkisine süreklilik kazandıran, koruyucu yönü ağır basan normatif düzenlemeleri içermektedir.(Demir,1999, s.30-31; Ünsal, 1992, s.20-21) İş Güvencesi kavramının arka planında ekonomik, sosyal ve bireysel gerçekler yatmaktadır. İş İlişkisinde başlı başına sürekliliğin ifadesi sayılmaktadır. Çünkü, klasik hukukta taraflara tanınan eşit fesih yetkisi kuramsal kalmaktadır. İş ilişkisinin haklı bir nedene dayanmaksızın fesih durumu işçi açısından iki durum birden yaratmaktadır. Birincisi, çalışma koşullarını işçi aleyhine değiştirmektedir. İkincisi ise; işçinin gelirini kaybetmesi ile ailesinin ve kendisinin yaşamı tehlikeye düşmektedir. (Ekonomi, 1985, s.87-88, Taşkent, 1987, s.62, Demir, 1999, s.63)

İş Güvencesi, işverenin haksız nedenle işçinin hizmet akdini feshetmesi durumunda güvenceler getirmektedir. İşverenin haklı nedenlerle hizmet akdini

feshetmesi halinde, bu feshe karşı işçinin korunması söz konusu değildir. (Reisoğlu, 1985, s.57) Haklı sebeple fesih hakkı, hizmet ilişkisinin objektif iyi niyet kuralları gereği çekilmez hale gelmesi nedeniyle, artık akde katlanmaya zorlanmayacak tarafa hizmet akdinden kurtulma imkanı vermektedir. (Demir, 1999, s.62) Keza haklı sebep dışında, işçinin şahsından doğan nedenlerle veya işletmenin gereksinimleri sonucunda işçi çıkarma hakkı neden arasında sayılmaktadır. Ancak böyle bir koşulun hasıl olması durumunda, öncelikle hangi işçilerin işine son verileceği işçinin feshe karşı korunması kapsamında değerlendirilmektedir. (Reisoğlu, 1985,s.57)

İşçinin keyfi işten çıkarmaya karşı nasıl korunacağı konusunda çeşitli yöntemler söz konusudur. Uygulamada, bu yöntemler ayrı ayrı uygulandığı gibi beraber de uygulanmaktadır. Bu yöntemler; işçinin hizmet ilişkisinin sona erdirilmesi halinde işverence kendisine bir tazminat verilmesini, işverenin bu hakkını kötüye kullanması halinde tazminatın birkaç misli artırılması şeklinde olabileceği gibi, işveren tarafından hizmet akdinin yasa da belirtilen belli sebepler dışında feshedilmemesi, yapılan fesihlerin geçersiz olması dava sonunda feshin geçersizliğine karar verilmesi halinde, işçinin işine iade edilmesi ve dava süresince ödenmeyen ücretlerin, bir iş karşılığı olmaksızın kendisine ödenmesi şeklinde de olabilir. (Reisoğlu, 1985,s.58, Ekonomi, 1985, s.90, Hanau, 1985, s.16-17) Öte yandan fesih engellemeyen, sadece fesih işlemi geciktiren düzenlemeler feshe karşı korunma içinde değerlendirilmemektedir. (Hanau, 1985, s.7, Ekonomi, 1985, s.87)

3. Feshe Karşı Korunmanın Amacı

- Öncelikle işten çıkarılacak işçiyi, işsizliğin doğurduğu ekonomik yönlü maddi ve manevi zararlardan korumak;
- Feshe karşı koruma, sosyal ve psikolojik düşüncelerle, işçinin yaşamının merkezini oluşturan işini kaybetmesine karşı bir güvence getirmek;
- Feshe karşı koruma ile işçinin işyerindeki hakları ve işlevleri açısından da ek bir güvence sağlamak,
- Feshe karşı koruma işçi-işveren arasındaki mikro-ekonomik uyumsuzluğa müdahale ederek toplumsal menfaatleri korumak;
- Bireysel menfaatlerin sosyal çatışmalara dönüşmesini engellemek;
- Fesih hakkının kötüye kullanılmasını engellemek veya denetlemektir. (Blomeyer, 1985, s.73)

4. Türk Çalışma Mevzuatında Hizmet Akdinin Feshine Karşı Korunmayı Öngören Düzenlemeler

4.1. Genel Olarak

Türk İş Hukuku'ndaki feshe karşı korunmayı öngören düzenlemeler, feshi engellemeyi değil geciktirici niteliktedir. Türk İş Hukuku'ndaki işverenin fesih işlemine karşı getirilen bütün sınırlamalar ve yasaklar feshin sonuçlarını hafifletici önlemleri kapsamaktadır. Başta Borçlar Kanunu olmak üzere, İş Kanunu, Deniz İş Kanunu ve Basın İş Kanunu'nda öngörülen ihbar önelleri, feshi engelleyici değil sadece fesih işlemini geciktirici düzenlemeler olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla ihbar öneline dayalı bir fesih iş güvencesi sağlama anlamında pek fazla önemli olmamaktadır. (Oğuzman, 1985, s.21-22, Ekonomi, 1985, s.87, Kutal, 2000a, s.56)

Türk iş hukukunda bildirimle ilgili fesih, fesih ihbarında bulunan tarafın herhangi bir haklı neden gösterme zorunluluğu yoktur. Bu durum, sadece işverenin fesih hakkını kötüye kullandığı durumlarda (İş K. Md:13/CIII, Deniz İş K. Md:16/D, Sen. K. M:31/son) tazminat ödenmesini öngören hükümlerle kısıtlanmaya çalışılmıştır. İş Güvencesi anlamında sadece işyeri sendika temsilcisi (Sen. K. Madde:30) ile ilgili düzenlemeler söz konusudur. Ancak, böyle bir durumun meydana gelmesi halinde işverence fesih hakkının kötüye kullanıldığının ya da haklı bir neden olmaksızın akdin feshedildiğini işçi kanıtlamak zorundadır. (Çelik, 1992, s.152, Güven-Aydın, 2000, s.72-73, Turan, 1993, s.127-128) Bu kural, öteden beri yargı kararlarında da yasanın ruhuna uygun olarak ifadesini bulmuştur. Nitekim Yargıtay'ın bildirimli fesihlerle ilgili olarak oluşturduğu içtihatında, fesihle ilgili haklı neden şartını aramamıştır. Daha çok ihbar önellerinin kullanım şekli üzerinde durmuştur. (Eyrenci, 1995, s.33, Ekonomi, 1997, s.45-46, Kutal, 2000b, s.8-9)

4.2. 1475 Sayılı İş Yasasındaki Düzenlemeler

13. Madde

İş Kanunu'nun 13. maddesi Belirsiz süreli sürekli hizmet akitlerinin feshinde işvereni hiçbir gerekçe göstermeksizin, işçinin kıdemine göre 2-8 haftalık bir ihbar öneline bağlı kalmak şartı ile, hizmet akdini her zaman feshedebileceğini hükme bağlamaktadır. İşveren, işçinin ihbar önelini peşin vererek feshedebileceği gibi ihbar öneli için işçiyi çalıştırması da söz konusu olabilir. 13. maddeye göre fesihlerde 14.maddeye göre işverenin işçiye kıdem tazminatı ödemesi öngörmekte ise de kıdem tazminatının hukuki niteliği, iş güvencesi açısından tartışma yaratmaktadır. Gerçekten, kıdem tazminatının düzenlenme amacı iş güvencesinin ötesinde, işsizlik sigortası, emeklilik ikramiyesi gibi hedefleri taşımaktadır. Dolayısıyla, bu tazminatın mutlaka

işçinin feshi ihbarına karşı korunması amacı ile kanuna konulduğunu ileri sürmek mümkün değildir. (Centel, 1995, s.23-24, Reisoğlu, 1985, s.60, Ünsal, 1992, s.24-25, Oğuzman, 1985, s.29-30)

17. Madde

Süresi belirli olsun veya olmasın, sürekli hizmet akitleri, sağlık, ahlak ve iyi niyet kuralları ve zorlayıcı sebepler gibi haklı nedenlerle, işveren hizmet akdini bir süre koşuluna bağlı kalmaksızın derhal feshedebilir. Ancak akdin feshinde, karşı tarafa fesih nedeninin bildirilmesi gerekir. Feshi haklı kılan nedenin doğumu ile akit kendiliğinden sona ermez. Haklı nedenin doğması sadece akdi sona erdirebilme hak ve olanağını sağlar. Akdin sona ermesi iradenin oluşmasına bağlıdır. Derhal fesih bozucu yenilik doğuran bir hak niteliği taşımaktadır. (Çelik, 1992, s.166-167, Güven-Aydın, 2000, s.78, Reisoğlu, 1985, s.60)

24. Madde

24. maddeye göre, işveren 13. maddeye göre işine son verdiği veya 16. maddenin III. bendi ile 17. maddenin I. bendinin (b) fıkrası ve III. bendleri gereğince hizmet akdi feshedilen işçilerin yerine, çıkma ve çıkarılma tarihinden itibaren altı ay içinde başka işçi alamaz; alması gerekirse durumu uygun araçlarla yayımlanacak ve işçinin kaydettirdiği adresine noter aracılığıyla duyurulacaktır. Tebliğ tarihinden itibaren 15 gün içinde işyerine başvurmayanların bu hakkı düşmektedir. 1975 yılında İş Kanunu'nda ifadesini bulan bu hüküm, toplu işten çıkarmalara karşı bir önlem olarak düşünülmektedir. Doktrinde yoğun eleştiri alan bu düzenleme, iş güvencesi gücünde bir düzenleme değildir. Gerçekten işverenin önce yeterince işçiyi işe aldıktan sonra, çıkarmak istediği işçileri işten çıkarması durumunda bu hükmün varlığı bir anlam ifade etmeyecektir. (Kutal, 2000a, s.58, Reisoğlu, 1985, s.61, Ünsal, 1992, s.26-27) Yargıtay, 24. maddeye aykırı hareketin, hukuki bir yaptırımını olmadığını, sadece ceza sorumluluğunu gerektirdiğini kabul etmiştir. 24. madde hükmüne aykırı işçi alımında 1475 sayılı yasanın 98. maddesindeki para cezası hükmünü uygun görmektedir. (Çelik, 1992, s. 186-187)

4.3. 2821 Sayılı Sendikalar Kanunu'ndaki Düzenlemeler

29. Madde

Sendika ve konfederasyonların yönetim kurulu veya başkanlığını yapanlar için güvenceler öngören 29. maddedeki düzenleme, yönetimde görev aldığı için kendi isteği ile işyerinden ayrılan işçiler, bu görevleri son bulduğu tarihten itibaren, ayrıldıkları işyerlerinde yeniden işe alınmalarını istedikleri takdirde, işveren talep tarihinden itibaren en geç bir ay içinde bu işçileri o

andaki şartlarla eski işlerine veya eski işlerine uygun diğer bir işe, diğer işçilere nazaran öncelik vererek almak zorundadır. Yargıtay'ın kararlarından da açıkça belirtildiği gibi, işveren yöneticilik görevinden ayrılan işçinin yaptığı başvuruyu, ancak boş ve bir iş varsa tercihen onu almak zorundadır. Öte yandan Yargıtay bu kanun maddesindeki düzenlemeleri dikkate alarak işçinin tekrar işe alınmasına imkan veren bir yol üzerinde durmak yerine bir tazminat ödenmesini esas almış ve bu amaçla işe almama halinde fesihle ilgili hakları isteme sonucu doğuran bir çözüm kabul etmiştir. (Ekonomi, 1999, s.214-215, Kutal, 2000b, s.14)

30. Madde

Sendikalar Kanunu'nun 30. maddesi işyeri sendika temsilcilerini, işverenin feshine karşı korumayı amaçlamaktadır. Maddenin I. fıkrasında açıkça "işveren, işyeri sendika temsilcisinin hizmet akitlerini haklı bir sebep olmadıkça ve sebebini açık ve kesin bir şekilde belirtmedikçe feshedemez" denilmektedir. Burada akdin süresi ve şekli önemli değildir. Güvence, bütün fesih hallerini kapsamaktadır. İşverenin fesih bildirimini tebliğ tarihinden itibaren bir ay içinde temsilcinin veya üyesi bulunduğu sendikanın iş mahkemesine dava açma hakkı vardır. Dava seri muhakeme usulüne göre, iki ayda sonuçlandırılır. Mahkemenin kararı kesindir. Mahkeme temsilcinin işine iade edilmesine karar verirse, fesih geçersiz sayılarak iş gördürülmüş olsa bile, temsilcinin işinden çıkarıldığı tarihten başlamak üzere, temsilcilik süresinin devamınca ücret ve bütün diğer hakları işveren tarafından ödenir. Bu hüküm yeniden temsilciliğe atanma durumunda da uygulanır. İşine iade kararı verilen işçi altı iş günü içinde işe başlamak zorundadır. Bu süre içinde işe başlamayan işçiye mahkemece öngörülen tazminat ödenmez. (Reisoğlu, 1985, s. 61-62, Ekonomi, 1999, s.209-210) Sendika işyeri temsilcisinin teminatı, Türk İş Hukuku'nda iş güvencesini sağlayan yegane düzenlemedir.

31. Madde

31. madde olumlu ve olumsuz sendika özgürlüğünü düzenlemektedir. İşçi açısından sendika özgürlüğünün korunmasına yönelik olarak işe almada, iş ilişkisinin devamında ve iş ilişkisine son vermede işverenin sendikal ve sendikasız işçi arasında ayırım yapmamasını öngören bir düzenlemedir. İşçilerin iş saatleri dışında veya işverenin rızası ile iş saatleri içinde sendikal faaliyette bulunmaları durumunda işten çıkarılmalarını engellemeyi amaçlamaktadır. 31. maddedeki düzenlemeler, sendikal faaliyet veya sendika üyeliğinden dolayı hizmet akdinin feshinde "sendikal tazminat" veya "sendikacılık tazminatı" adı verilen bir yıllık ücreti tutarı yaptırım öngörmektedir. Buradaki düzenleme, işverenin hizmet ilişkisini sona erdirmesini yasaklayıcı bir düzenleme değil, sadece caydırıcı bir düzenleme niteliğini taşımaktadır. (Ekonomi, 1999, s.199-200, Reisoğlu, 1985, s.62-63)

4.4. Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanunu'ndaki Düzenlemeler

4.4.1. Hizmet Sözleşmesinin Feshinin Cezai Şarta Bağlanması

Toplu İş Sözleşmesi ve Grev ve Lokavt Kanunu'nun 2. maddesinin I. fıkrası normatif hükümleri düzenlemektedir. Maddede yapılan tanımdan anlaşılacağı gibi normatif hükümler hizmet akdinin yapılması, muhtevası ve sona ermesi ile ilgili hükümleri içermektedir. Normatif hükümler taraflara emredici hukuk kuralı koyma yetkisini vermektedir. Dolayısıyla, normatif hükümler hizmet akdine doğrudan etki yapabilmektedir. (Çelik, 1992, s.376, Güven-Aydın, 2000, s.239) Bu düzenleme çerçevesinde Toplu İş Sözleşmesine konan hükümlerle işverenin fesih hakkı sınırlandırılabilir. Toplu iş sözleşmelerine konulan hükümlerle, işverenin bildirimli feshinde haklı neden aranabileceği gibi, yapılan fesihlerin belirli bir yöntemle bağlanması ve bu yöntem uygulanmadan yapılan fesihlerde, işveren tarafından kıdem tazminatı dışında ayrıca ek bir ödeme yapılması da kararlaştırılabilir. Nitekim Yargıtay verdiği bir çok kararında, Toplu iş sözleşmelerine konulan bu hükümlere işlevsellik ve hukukilik kazandırmaktadır. (Sümer, 1999, s.107-108, Ekonomi, 1999, s. 222, Eyrenci, 1995, s.33) Ancak ne var ki bu durum sadece toplu iş sözleşmesi kapsamında bulunan işçiler açısından uygulanabilmektedir. Ayrıca taraf sendikanın, iş güvencesi ile ilgili hükümleri toplu iş sözleşmesine koyacak kadar güçlü olması da gerekmektedir.

4.4.2. Hizmet Sözleşmesinin Feshinin Disiplin Kurulu Kararına Bağlanması

Toplu iş sözleşmelerine konulan bir hükümle işverenin haklı nedenle fesih hakkı, disiplin kurulu kararına bağlanabilir. Toplu iş sözleşmesine konulan böyle bir hükümle işverenin, haklı nedenle fesih hakkı şarta bağlanmaktadır. Nitekim Yargıtay işverenin haklı nedenle işçinin hizmet akdini feshetmeden önce disiplin kurulu kararı alınmasını gerektiren hükme rağmen, işverenin, disiplin kurulunun kararını beklemeksizin, işçinin hizmet akdini feshetmesi halini haksız fesih olarak değerlendirmektedir. Yargıtay'a göre toplu iş sözleşmesi hükmünün, iş hukukunun işçiyi koruma amacına uygun olarak, işverenin fesih hakkını sınırlayan, uyulması zorunlu normatif karakterde, hukuken geçerli ve bağlayıcı bir kural olarak değerlendirilmesi gerekmektedir. (Sümer, 1999, s.109-110, Eyrenci, 1995, s.33)

5. 158 Sayılı ILO Sözleşmesinin Onaylanması ve Sözleşmenin İçeriği

Hizmet ilişkisinin işveren tarafından sona erdirilmesi halinde, hizmet akdini güvence altına alan 158 sayılı sözleşme 1982 yılında kabul edilmiştir.

Türkiye ise, bu sözleşmeyi 1994 yılında onaylamıştır. Türkiye bu sözleşmeyi onaylayarak uluslar arası yükümlülükler altına girmesine rağmen, iş yasalarının hizmet sözleşmelerinin feshine ilişkin maddelerinde şimdiye kadar hiçbir değişiklik yapmamıştır. Gerek doktrinde, gerekse çalışma hayatının aktörlerince sözleşme paralelinde, iş mevzuatında yeniden düzenleme yapma ihtiyacı yüksek sesle dile getirilmektedir. Ne var ki; bu düzenlemelerin hangi içerikte olacağı hususunda da ciddi anlamda görüş ayrılıkları söz konusudur. Sosyal tarafların sözleşme ile ilgili olarak farklı noktalarda olması, yasa koyucunun bu yöndeki, yasa yapma çabalarını engellemiştir. (Şahlanan, 2000, s.86, Kutal, 2000a, s.56-57, Tuncay, 2000, s.101-102)

1991 yılından buyana Türk kamuoyunda yansımaları bulan ve Türk çalışma hayatına hukuken yansımaya da (Kaya, 1999, s.112) düşünsel anlamda ifadesini bulan 158 sayılı sözleşme hizmet ilişkisinin sona erdirilmesi ile ilgili olarak şu düzenlemeleri öngörmektedir (Çalışma Bakanlığı, 1998, s.429) ;

- Sözleşme; tüm ekonomik faaliyet alanlarını ve hizmet ilişkisi ile çalışan herkesi kapsamaktadır (158/2mad.)

- Sözleşme, iki hizmet ilişkisine son verme işlemini haklı nedene dayandırmaktadır. Bu nedenler; “işçinin kapasitesine veya işin yürütümüne veya işyeri gereklerine dayalı geçerli bir son verme nedeni olmadıkça hizmet ilişkisine son verilemez” Ayrıca, sendika üyeliği ve faaliyeti, işçi temsilciliği yapma faaliyeti, işvereni şikayet etme, ırk, renk, cinsiyet, medeni hal, aile sorumlulukları, siyasi görüş, din, etnik veya sosyal köken veya doğum izni aşamasında işe gelmeme ve hastalık durumları hizmet ilişkisine son vermek için geçerli bir neden teşkil etmezler. (158/4-5.maddeler)

- İşveren işçinin hizmet ilişkisini verim ve davranışlarından dolayı feshediyor ise, “işverenden makul ölçülere göre beklenmeyecek haller hariç, hakkındaki iddialara karşı savunma fırsatı verilmeden bir işçinin hizmet ilişkisi o işçinin tutumu ve verimi ile ilgili nedenlerle sona erdirilemez. (158/7.mad.)

- Hizmet ilişkisine son vermeye karşı yargı yolu, “hizmet ilişkisine haksız olarak son verildiği kanısında olan bir işçinin mahkeme, iş mahkemesi, hakemle kurulu veya hakem gibi tarafsız bir merci nezdinde itirazda bulunma hakkı vardır”(158/8.mad)

- Haklı nedeni ispat yükümlülüğü işverene aittir, “bu sözleşmenin 4. maddesinde tanımlandığı üzere, geçerli bir nedenin bulunduğunu ispat yükü işverene ait olmalıdır” (158/9.mad.)

- Hizmet ilişkisine haksız nedenle son verme işleminde işe iade veya tazminat ödenmesi, “bu sözleşmenin 8. maddesinde belirtilen merciler son verme işlemini haksız bulurlar ise ve son verme işlemini iptale veya işçinin işe iadesini öngörmeye ya da önermeye ulusal mevzuat ve uygulamalara göre

yetkili değilse ve bunları uygulanabilir bulmazlar ise yeterli bir tazminat veya uygun addolunan bir diğer telafi biçimini kararlaştırmaya yetkili kılınacaklardır. (158/10.mad.)

▪ Ekonomik, teknolojik, yapısal veya benzeri nedenlerle hizmet ilişkisine son verilmesi durumunda “ilgili işçi temsilcilerine danışma” zorunluluğu, söz konusu nedenlerle hizmet ilişkisine son vermeyi düşünen işveren; “ilgili işçi temsilcilerine düşünülen son verme işleminin nedenleri, bu işlemden etkilenecek işçi sayısı ve grupları ve son verme işlemlerinin ne kadarlık bir zaman diliminde gerçekleştirileceği de dahil olmak üzere gerekli tüm bilgileri zamanında sağlar” (158/13/a) Aynı zamanda işveren aynı gerekçelerle hizmet ilişkisine son verdiği işçilerle ilgili olarak “yetkili makama”, hizmet ilişkisini sona erdirmeden önce sona erdirmeye işlemlerinin yazılı gerekçeleri ile bu işlemde etkilenecek işçi sayısı ve son vermenin uygulanacağı süre hakkında bilgi vermek durumundadır (158/14.mad.).

Kısaca, ILO’nun 158 sayılı sözleşmesi, hizmet ilişkisinin işveren tarafından sona erdirilmesini, haklı nedene dayandırmaktadır. Bu haklı nedenlerin neler olabileceğini açıkça belirtmektedir. Haklı nedeni ispat yükümlülüğünü işverene yüklemektedir. İşverenin fesih işlemini belli prosedürlere bağlamaktadır. İşçinin, işverenin fesih işlemine karşı itiraz ve yargı yolunu güvence altına almaktadır. (Çalışma Bakanlığı, 1998, s.429 ve sonrası, Kutal, 2000a, s.57, Şahlanan, 2000, s.86, Ekonomi, 2000, s.8, Tuncay, 2000, s.101)

6. Çalışma Bakanlığı Eylül 2000 Tarihli İş Güvencesi Yasa Taslağın Kısaca Değerlendirilmesi

Yedi maddeden oluşan taslak, esas olarak daha önce Çalışma Bakanlığı tarafından Ağustos 2000 tarihinde kamuoyuna sunulan Tarım ve Orman İşçilerinin İş Kanunu kapsamına alınması hakkındaki taslak ile İş Güvencesi yasa taslaklarının aynen birleştirilmesinden oluşmaktadır. Taslağın birinci maddesi tarımda çalışanların iş kanunu kapsamına alınması ile ilgili düzenlemeleri öngörmektedir. Taslağın II., III. ve IV. maddeleri ise, İş Güvencesi ile ilgili düzenlemeler öngörmektedir. Bu düzenlemeler, üç başlık altında toplanabilir. Bunlardan birincisi, 1475 sayılı İş Yasası’nın 13.maddesine bir paragraf ilave edilerek, “bildirim sırasında işveren fesih sebeplerini açıkça belirtmek zorundadır” denilmiştir. Böylece hizmet akdinin feshinde, işveren daha önce sadece ihbarda bulunurken, bu düzenleme ile işverenin artık ihbarda bulunurken, fesih nedenini açıkça belirtmesi istenmektedir (İş Güvencesi yasa taslağı madde:2). Söz konusu maddenin gerekçesinde daha önce onaylanan 158 Sayılı ILO Sözleşmesi paralelinde bir düzenleme getirilmek istendiği vurgulanmaktadır. Ne var ki taslak, 158 Sayılı sözleşme anlamında geçerli bir

fesih nedenini öngörmemektedir. Dolayısıyla haklı nedenin sınırları belirtilmediği için işveren açısından gösterilecek her sebep haklı neden sayılacaktır. (Centel, 2000, s.2, Ekonomi, 2000, s.8-9)

İkincisi, taslak 1475 sayılı İş Kanunu 17.maddesine son bir fıkra ekleyerek, -“feshin haklı bir nedene dayandığını ispat yükümlülüğü işverene aittir”- fesih ispat yükümlülüğünü işverene yüklemektedir. (İş Güv. Tas. Mad.3) Haklı nedene dayalı fesih ispat yükümlülüğünün işverene ait olması, 158 sayılı sözleşme paralelinde bir düzenlemedir. Fesih ihbarının böyle bir koşula bağlanması olumlu bir gelişmedir. Ancak 158 sayılı sözleşme anlamında, işverenin ileri sürdüğü haklı nedenin hukuken geçerliliğini kanıtlamak zorunda olmasını belirtmemektedir. Dolayısıyla, hukuken haklı sayılabilecek nedenler çok net olarak belirtilmediği sürece, ispat yükümlülüğünün işverene ait olması pek bir şey ifade etmeyecektir. (Tuncay, 2000, s.8-9, Centel, 2000, s.2)

Üçüncüsü, 2822 Sayılı Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Yasası'nın 13.maddesinden sonra gelmek üzere yasaya, 13/A maddesinin eklenmesi öngörülmektedir. Bu maddede öngörülen düzenlemeler yasanın gerekçesinde açıkça belirtildiği gibi “ilk defa toplu iş sözleşmesi kapsamına girecek işyerleri için yetki tespiti başvurusu sırasında sendika tarafından işverene bildirilecek sendika üyesi işçilerin işten çıkarılmaları halinde işe iade yükümlülüğü getirilmiş, sendika üyesi işçiye veya üye olduğu sendika İş Mahkemesinde dava açma hakkı tanınmış” ve feshin haksız bulunması durumunda, işe iade veya bir yıllık ücret tutarında bir tazminatla belli bir yaptırıma bağlanmıştır. (İş Güv. Tas. Mad.4) Öteden beri sendikal örgütlenmeyi ve dolayısıyla faaliyetlerini sınırlandırmak maksadıyla işverenin işçilerin, hizmet sözleşmelerine sona erdirdiği bilinmektedir. Şimdiye kadar defalarca 2822 Sayılı Yasada ciddi anlamda değişiklikler yapılmıştır. Bu düzenleme söz konusu değişiklikler kapsamında gerçekleştirilebilirdi. Ancak hükümetler böyle bir düzenleme teşebbüsünde bulunmamıştır. Ne var ki, işçi sendikaları açısından oldukça önemli olan söz konusu düzenlemenin iş güvencesi yasa taslağı kapsamında ele alınması, işçi kesiminin yasa taslağının eksikliğine muhalefet etme gücünü kırmaktadır. (Uslu, 2000, s.68-69, Yücaoğlu, 2000, s.34-35)

Yasa taslağı bir bütün olarak değerlendirildiğinde, çok ciddi eksiklikler göze çarpmaktadır. Öncelikle, yasa taslağı, Uluslararası Çalışma Normları anlamında bir iş güvencesi getirmemektedir. Mevcut İş Yasasında bazı değişiklikler yapılarak onaylanan 158 Sayılı ILO sözleşmesinin gerekleri yerine getirilmek istenmektedir. Hizmet ilişkisinin sona erdirilmesinde sebep gösterme ve bu sebebi ispat yükümlülüğü, tek başına haklı nedene dayalı bir fesih sistemini öngörmemektedir. Haklı nedenin evrensel ölçüleri ve dolayısıyla hukukiliği fesih açısından daha önemli olmaktadır. Tasarının genel ve her maddenin gerekçesinde ILO 158 nolu sözleşmesine atıf yapılmaktadır, ILO'nun 158 sayılı sözleşmesinde bütün işçileri kapsayan bir iş güvencesi kurumu söz

konusu iken, taslak sadece, İş Kanunu kapsamında çalışanlara yönelik düzenlemeler öngörmektedir. Dolayısıyla, taslak Deniz İş Kanunu, Basın İş Kanunu ve Borçlar Kanunu'na tabi olanları kapsam dışı bırakmaktadır. (Ekonomi, 2000, s.8) Ayrıca, sadece İş Kanunu boyutu ile bile yasa yapma tekniği açısından, iş ilişkisinin sona erdirilmesi ile ilgili mevcut düzenlemeler ahenkleştirilememiştir. Örneğin İş Kanunu'nun 24. maddesindeki düzenleme ve Sendika Kanunu'nun 29,30 ve 31. maddelerine atıf bile yapılmamıştır.

Taslakta, feshe karşı korunmaya yönelik olarak Türk iş yargısında yeniden bir yapılanma öngörülmektedir. İş davalarına bakan mahkemelerin yükü ağır ve davaların sonuçlandırma süreçleri uzundur. Oysa ki; Almanya'da olduğu gibi feshe karşı korunma davaları özelliği gereği öncelikli görülmesi ve çözüme kavuşturulması gerekmektedir. (Neumann, 1985, s.42-43)

Sonuç

İş güvencesi, işverenin haksız fesih işlemini sınırlayan böylece hizmet akdinin dayanıksız niteliğini bertaraf eden bir kurumdur. İş güvencesi koruyucu normatif düzenlemeler içermektedir. İşçinin haksız nedenle işten çıkarılması durumunda hizmet akdinin korunmasına yönelik olarak değişik yöntemler öngörmektedir.

Türk çalışma mevzuatı, bu düşünsel temel üzerinde ele alındığında, iş güvencesi ile ilgili olarak işyeri sendika temsilcisinin teminatı hariç, ciddi bir düzenleme söz konusu olmamaktadır. Türk çalışma mevzuatındaki düzenlemeler, daha çok fesih işlemini geciktirici niteliktedir. Türk iş hukukundaki bildirimli fesih işlemi, bu düşünceye dayanmaktadır. Dolayısıyla Türk iş hukukunda bir iş güvencesi kurumundan söz etmek mümkün değildir. Nitekim, bu sebeptendir ki, yasa koyucu sürekli olarak iş güvencesi ile ilgili yasal değişiklik yapma ihtiyacı içinde olmuştur. Ne var ki; gerek Türk yasa koyucusunun kısa öngörülü oluşu, gerekse çalışma hayatı taraflarının uzlaşmaz tutumu, yasa yapma süreçlerini sürekli kesintiye uğratmıştır.

Bugün gelinen nokta; yasa koyucunun, bu kurumu oluşturmaya yönelik olarak öteden beri uyguladığı, zamana yayma yöntemi geçerliliğini yitirmiştir. Artık, bütün kesimleri bağlayan reel bir durum söz konusudur. Türkiye, 1994 yılında ILO'nun 158 sayılı sözleşmesini onaylamıştır. Bu sözleşme, Türkiye'yi uluslararası yükümlülükler altına sokmuştur. 158 sayılı sözleşmede hizmet ilişkisinin işveren tarafından sona erdirilmesinin hangi nedenlerle olacağı, neden ispatının kimde olacağı, yargı yolunun nasıl işletileceği ve işçinin bütün haklarının nasıl korunacağı hususu açıkça belirtilmiştir. Dolayısıyla, Türk çalışma mevzuatında iş güvencesi ile ilgili olarak bir değişiklik yapılacaksa, 158 sayılı sözleşmede belirtildiği şekliyle, yani evrensel standartlar çerçevesinde olmalıdır. Çalışma Bakanlığı'nın Eylül 2000 tarihinde kamuoyuna sunduğu

yasa tasarısı taslağının içerdiği palyatif çözümler niteliğinde olmamalıdır. Çünkü artık, hiç kimsenin altına inemeyeceği bir hak söz konusudur. Yasa koyucu yapacağı yeni düzenlemelerde bu standardın bilincinde davranması gerekmektedir. Aksi halde Türk iş hukukunda hizmet ilişkisinin sona erdirilmesini düzenleyen hükümler, sorunlu olarak çalışma hayatındaki yerini koruyacaktır.

KAYNAKÇA

- BLOMEYER, Walfrnag; “Alman Hukukunda Feshe Karşı Korunmanın Sosyal ve Ekonomik Önemi”, **Almanya’da ve Türkiye’de Fesih ve İşçinin Feshe Karşı Korunması**, BSS, İstanbul, 1985
- CENTEL, Tankut; **İş Yasaları İle İlgili Mevzuat**, İstanbul, 1995
- CENTEL, Tankut; “Yeni İş Güvencesi Taslağı”, Olaylar ve Görüşler, **Cumhuriyet Gazetesi**, 6 Ekim 2000, İstanbul, 2000,
- ÇALIŞMA VE SOSYAL GÜVENLİK BAKANLIĞI **İş Kanunu ile İş Kanunu ile Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanununda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun Tasarısı (Tarım ve Orman İşçilerinin İş Kanunu Kapsamına Alınması ve İş Güvencesi)**, 19 Eylül, Ankara 2000
- ÇALIŞMA VE SOSYAL GÜVENLİK BAKANLIĞI, **ILO Anayasası ve Türkiye Cumhuriyeti Tarafından Onaylanan ILO Sözleşmeleri**, Ankara, 1998
- ÇELİK, Nuri; **İş Hukuku Dersleri**, 11. Baskı, İstanbul,1992
- DEMİR, Fevzi, **İş Güvencesi**, 2. Baskı, İzmir, 1999
- EKONOMİ, Münir; “Toplu İş İlişkileri Açısından Yargıtay’ın 1997 Yılı Kararlarının Değerlendirilmesi”, **Yargıtay’ın İş Hukuku’na İlişkin Kararlarının Değerlendirilmesi 1997**, MESS, İstanbul, 1999
- EKONOMİ, Münir; “Türkiye’de Feshe Karşı Korunmanın Kanun Yolu ile Düzenlenmesinin Sosyal ve İktisadi Sonuçları”, **Almanya’da ve Türkiye’de Fesih ve İşçinin Feshe Karşı Korunması**, BSS, İstanbul, 1985
- EKONOMİ, Münir; **Yargıtay’ın İş Hukuku’na İlişkin 1997 Yılı Emsal Kararları**, Kamu-İş, Ankara, 1997
- EKONOMİ, Münir; “Çağdaş Çalışma Mevzuatının Temelleri ve Yeniden Düzenlenmesi”, **MESS Mercek**, Yıl:5, Sayı:20, İstanbul, 2000
- EYRENCİ, Öner; “İşverenin Fesih Hakkını Sözleşmelerle Sınırlandırması İle İlgili Son Yargıtay Kararı”, **BASİSEN**, Sayı:54, İstanbul, 1995
- GÜVEN, Ercan, AYDIN, Ufuk; **İş Hukuku**, 2.Baskı, Eskişehir, 2000

- HANAU, Peter; “Alman Feshe Karşı Korunma Hukuku”, **Almanya’da ve Türkiye’de Fesih ve İşçinin Feshe Karşı Korunması**, BSS, İstanbul, 1985
- KAYA, Pir Ali; **Uluslararası Çalışma Normları ve Türk İş Hukuku Üzerine Etkileri**, TÜHİS Yayınları, Ankara, 1999
- KUTAL, Metin; “Sendika Yöneticisi ve İşyeri Temsilcisinin Güvencesi”, **İstanbul Barosu Çalışma Hukuku Komisyonu Bülteni**, Sayı:3, İstanbul, 2000
- KUTAL, Metin; “Türk İş Mevzuatının Çağdaştırılmasına İlişkin Bazı Gözlemler ve Öneriler” **MESS Mercek**, Yıl:5, Sayı:20, İstanbul, 2000
- NEUMANN, Dirk; “Alman Hukuku’nda Feshe Karşı Korunma Usulü”, **Almanya’da ve Türkiye’de Fesih ve İşçinin Feshe Karşı Korunması**, BSS, İstanbul, 1985
- OĞUZMAN, Kemal; “Türkiye’de İşçilerin Feshe Karşı Korunması”, **Almanya’da ve Türkiye’de Fesih ve İşçinin Feshe Karşı Korunması**, BSS, İstanbul, 1985
- REİSOĞLU, Seza; “Türk Hukukunda İşçinin Feshe Karşı Korunması ile İlgili Düzenlemeler ve İş Mahkemeleri Uygulamaları”, **Almanya’da ve Türkiye’de Fesih ve İşçinin Feshe Karşı Korunması**, BSS, İstanbul, 1985
- SÜMER, Haluk Hadi; “Hizmet Sözleşmesinin Sona Ermesi ve Kıdem Tazminatı”, **Yargıtay’ın İş Hukuku’na İlişkin Kararlarının Değerlendirilmesi 1997**, MESS, İstanbul, 1999
- ŞAHLANAN, Fevzi; “İş Yasaları İçin Yeni Arayışlar”, **MESS Mercek**, Yıl:5 Sayı:20, İstanbul 2000
- TAŞKENT, Savaş, “İş Güvencesi”, **Çalışma Hayatının Güncel Sorunları**, İstanbul, 1987
- TUNCAY, Can; “21. yüzyılda Türk Çalışma Mevzuatı Nasıl Olmalıdır?”, **MESS Mercek**, Yıl:5, Sayı:20, İstanbul, 2000
- TURAN, Kamil; **Ferdi İş Hukuku**, Ankara, 1993
- USLU, Salim; “Türkiye Ev Ödevini Yapmak Zorundadır”, **MESS Mercek**, Yıl:5 Sayı:20, İstanbul 2000
- ÜNSAL, Engin, “İş Güvencesi”, **Sosyal Siyaset Konferansları**, Cilt:1, Sayı:7, İstanbul, 1992
- YÜCAOĞLU, Erkut; “Çağdaş Çalışma Mevzuatı Nasıl Olmalıdır?”, **MESS Mercek**, Yıl:5 Sayı:20, İstanbul 2000

Uludağ Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi
Cilt XX, Sayı 1-2, Yıl: 2001, ss. 117-127.

DEPREM SONRASI ADAPAZARI'NIN YERLEŞİM YERİ OLARAK SEÇİMİNDE ETKİLİ OLAN FAKTÖRLERİN ANALİTİK HİYERARŞİ SÜRECİ İLE BELİRLENMESİ

Araş. Gör. Nihal SÜTÜTEMİZ*
Araş. Gör. Nuran BAYRAM**

ÖZET

17 ağustos 1999 tarihinde meydana gelen Marmara depremi, Marmara Bölgesinin büyük bir bölümünü etkilemiş ve başta Adapazarı olmak üzere Gölcük, Karamürsel, Yalova; İzmit gibi yerleşim alanları ciddi hasarlar almışlardır. Bu yerleşim alanlarında yaşayan pekçok insan, evlerini, işlerini ve yakınlarını kaybettiklerinden ve deprem korkusundan dolayı buldukları yerlerden ayrılarak kendilerine güvenli gelen başka şehirlere yerleşmişlerdir. Diğer yandan, deprem bölgesinde yaşayan büyük çoğunluk ise, tüm kaybettiklerine ve umutsuzluklarına rağmen buldukları yerlerde kalarak yaşam mücadelesi vermeye devam etmişlerdir. Bu bağlamda, bu çalışmanın amacı, depremden önce yaşadıkları yerleri terketmeyen afetzedelerin ne amaçla bu mücadeleyi göze aldıklarını belirlemektir. Bunun için Analitik Hiyerarşi Süreci yöntemi kullanılmıştır. Çalışmanın alanı ise Adapazarı'nı kapsamaktadır.

I.Giriş

17 Ağustos 1999 tarihinde saat 03:02'de yaşanan Gölcük merkezli 7.4 büyüklüğündeki deprem ve 12 Kasım 1999 tarihinde saat 18:58'de yaşanan Bolu-Kaynaşlı merkezli 7.2 büyüklüğündeki deprem, Marmara Bölgesi'nin büyük bir alanını etkilemiş ve Adapazarı, Yalova, Gölcük, Karamürsel, İzmit,

---

* Sakarya Üniversitesi, İ.İ.B.F., Ekonometri Bölümü

** Uludağ Üniversitesi, İ.İ.B.F., Ekonometri Bölümü

Bolu, Düzce, Kaynaşlı ağır hasarlar almıştır. En ağır hasar ise şehrin yüzde sekseninin tahrip olmasıyla Adapazarı'nda olmuştur.

Bu büyük felaketin yapmış olduğu tahribat fiziki çevrenin yanında insan doğasında da telafi edilemez boyutlara ulaşmıştır. İnsanlar deprem sarsıntısıyla birlikte hayatta kalabilmenin sevincini, sevdiklerini ve sahip olduklarını yitirmenin büyük acısını, felaketin boyutları karşısındaki çaresizliği ve yarınını görememenin verdiği umutsuzluğu birarada yaşamışlardır. Depremi hemen sonrasında yaşanan bu karmaşık duygular, gün geçtikçe yerini daha karamsar tablolara bırakmıştır. İnsanların yeme, içme, barınma gibi temel ihtiyaçlarının yanında yaşamlarını devam ettirmeleri için gerekli olan düzenli gelire sahip olma gibi birçok hayati sorun, felaketi yaşayan insanların yaşamla mücadele etmek zorunda olmalarına yol açmıştır.

Tüm bu sorunlardan dolayı, felaketi yaşayan bazı kişiler düzenli ve sorunsuz bir hayata kavuşmak için depremi yaşadıkları yeri terk etmişler ve başka şehirlere göç etmişlerdir. Fakat büyük bir çoğunluk tüm yaşam zorluklarına rağmen mücadeleyi göze almış ve yaşadıkları yeri bırakmamışlardır. Bu bağlamda, deprem sonrası Adapazarı'nın halen yerleşim yeri olarak seçiminde etkili olan faktörlerin belirlenmesi amacıyla Analitik Hiyerarşi Süreci kullanılmıştır. Çalışmanın alanı, depremde en çok zarar gördüğü tespit edilen Adapazarı'nı kapsamaktadır.

II. Analitik Hiyerarşi Süreci

Son yıllarda çeşitli karar modelleri ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri Saaty tarafından ortaya konulan *Analitik Hiyerarşi Süreci (AHP)* dir (Partovi, 1999, ss.239-261). Şimdiye kadar karar verme için sadece kantitatif faktörler ele alınırken, bu süreç sayesinde karar vermede önemli olan hem kalitatif hem de kantitatif faktörler ele alınmaktadır. Ayrıca analitik hiyerarşi süreci karar vericinin sağlıklı karar vermesine yardımcı olabilecek güçlü bir yöntemdir (Winston, 1994, s.798).

Analitik hiyerarşi sürecinde, karar vericinin amacı doğrultusunda kriterlerin ve ona ait olan alt kriterlerin belirlenip hiyerarşik yapının oluşturulması söz konusudur (Fair, <http://fairway.....>; Rosenbloom. 1996. ss.371-378). Diğer bir ifade ile, AHP de öncelikle amaç belirlenir ve bu amaç doğrultusunda her bir kriter ortaya konulur. Daha sonra her bir kriter için alternatifler belirlenir. Sonuçta karar için hiyerarşik bir yapı oluşturulmuş olur.

Analitik hiyerarşi sürecinde amaç için n tane kriter (faktör) olduğunda $n \times n$ boyutunda bir A matrisi oluşturulur. Bu matriste i (sıra) elemanının j (sütun) elemanına göre ne kadar önemli olduğunu gösteren değerler yer alır. Bu

değerler de 1-9 arasındaki tek sayılardan oluşan önem skalası değerleridir (Aytaç, Keser, Bayram, 2000, ss.7-26; Yaralıoğlu, 2000, ss.981-995).

Tablo-1 Önem Skalası Değerleri

a_{ij} Değeri	Yorumu
1	i ve j aynı öneme sahiptir.
3	i, j den biraz daha önemlidir.
5	i, j den daha önemlidir.
7	i, j den çok daha önemlidir.
9	i, j den kesinlikle çok daha önemlidir.

Önem skalasında yer almayan 2, 4, 6, 8 gibi değerler ara değerlerdir. Eğer karar verici 1 ve 3 arasında kararsız kalırsa 2 değerini kullanabilir. Şunu da belirtmekte yarar vardır ki, karar verici şayet a_{ij} gözesine önem değeri olarak k değerini veriyorsa a_{ji} göze değeri $1/k$ olacaktır. Ayrıca bu matriste köşegen değerler *bire* eşittir. Eğer her bir kritere ait bir alt kriter varsa göze değerleri yine aynı şekilde belirlenir (Analytic Hierarchy Process. <http://mat.gsia.cmu.edu/.....>).

Faktörlerin yüzde önem dağılımlarını belirlemek için karşılaştırma matrisi olan A matrisindeki sütun vektörlerinden yararlanılır. Burada her bir sütun vektörünün toplamı kendi bileşenlerine ayrı ayrı bölünür. Örneğin karşılaştırma matrisinde yer alan birinci sütun toplamı birinci sütunun birinci göze değerine, birinci sütunun ikinci göze değerine v.b. şekilde diğer göze değerlerine bölündüğünde yeni bir matris elde edilir. Oluşan bu matrise A_{norm} adı verilir ve bu matrisin her bir sütun toplamı *bire* eşittir (Winston, 1994, s.799; Yaralıoğlu, 2000, s.984).

A_{norm} matrisinden hareketle faktörlerin birbirlerine göre önem değerlerini gösteren yüzde önem dağılımları bulunur. Diğer bir ifade ile, karar vericinin faktör ağırlıkları tahmin edilir. Bunu yapmak için de A_{norm} matrisindeki her bir satır değerlerinin aritmetik ortalaması elde edilir. Sonuçta **öncelik vektörü** adını alan ve W ile gösterilen sütun vektörüne ulaşılmış olunur. Bu durumda $W = [w_i]_{n \times 1}$ şeklinde tanımlanır (Winston, 1994, s.800). Ayrıca, AHP de, ağırlıklı ortalamaların dikkate alınmasının nedeni karar vericinin doğrusal bir fayda fonksiyonuna sahip olduğunun varsayılmasından kaynaklanmaktadır (Analytic Hierarchy Proces, <http://mat.gsia.cmu.edu/STOCHASTIC/lect2/node17>).

Karar vericinin kriterler arasında kıyaslama yaparken tutarlı davranıp davranmadığını ölçmek için **Tutarsızlık Oranı**'nın hesaplanması gerekir.

Tutarsızlık oranı için birinci adımda ikişerli karşılaştırma matrisi olan A ile öncelik vektörü olan W çarpılır. Bu çarpım sonucunda yine $n \times 1$ boyutunda bir sütun vektörü bulunur. İkinci adımda, bulunan bu vektör ile W vektörünün karşılıklı bileşenleri bölünüp, $1/n$ ile çarpılır. Bu işlem sonucunda A matrisinin

$$T.I. = \frac{\lambda - n}{n - 1}$$

en büyük özdeğeri olan λ elde edilir. Üçüncü adımda, $T.I.$ şeklinde tutarsızlık indeksi hesaplanır. Son adımda Tablo-2 de sunulan her n boyuttaki matris için rassal olarak Saaty tarafından üretilmiş ve matrislerin ortalama tutarsızlık indeksini gösteren rassal indeks ($R.I.$) bulunmuştur. Bu indeks

$$T.O. = \frac{T.I.}{R.I.}$$

doğrultusunda $T.O.$ şeklinde hesaplanır. Sonuçta elde edilen **Tutarsızlık Oranı** 0,10 dan küçük ise karar vericinin ikişerli karşılaştırma matrisinin tutarlı olduğu söylenir (Öner, Ülengin. <http://www.kho.edu.tr/btym/sistem/d43.txt>). Tutarsızlık oranı AHP için yazılmış özel bir program olan Expert Choice paket programında otomatik olarak hesaplanmaktadır.

Tablo-2 Rassal İndeks Değerleri

n	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
R.İ	0.00	0.00	0.58	0.90	1.12	1.24	1.32	1.41	1.45	1.49

III. Kriterler

Adapazarı halkının depremden sonraki karamsar tabloya ve bu şehirde yaşadıkları acılara rağmen, Adapazarı'nı terk etmemelerine neden olan kriterleri belirlemek, ayrıca bu şehirden gitmeleri söz konusu olduğu varsayımı altında bunda etkili olacak sebepleri ortaya çıkarmak bu çalışmanın hedefini oluşturmaktadır.

Analitik Hiyerarşi Sürecinin yapısı gereği, önem derecelerinin bir matris dizaynında oluşturulması ve kişiler tarafından bir anket formunun cevaplanma kolaylığını içermemesi nedeniyle Adapazarı'nda depremi yaşayan kişilerle yüz yüze görüşme yapılması gerekmiştir. Bu nedenle toplumun her kesiminden, her eğitim düzeyinden ve tamamı depremi yaşamış homojen bir kitle ile bizzat görüşmeler yapılmış, bu görüşmeler sonucunda kişilerin belirlenen kriterlere verdiği önem dereceleri değerlendirilmiştir. Yapılan görüşmeler, kişilerin böyle çalışmalara çekingen yaklaşması, cevaplamak istememesi ya da

cevaplandırırken deprem anını yeniden hatırlayarak kendi içinde sorunlar yaşaması yüzünden oldukça zorlu geçmiştir. Bu nedenle ancak yüz kişi ile görüşülebilmektedir.

Buradan hareketle, öncelikle depremden sonra %80'ni tahrip olmuş ve yaşanılmaz duruma gelmiş bir şehri terk etmemelerine neden olan etkin kriterlerin belirlenmesi, sonra da Adapazarı'ndan gitmeleri varsayımıyla buna etki edecek faktörlerin öncelik sırasını belirlemek için Analitik Hiyerarşi Süreci uygulanmıştır. Birinci durum için I.matris, ikinci durum için de II.matris oluşturulmuştur.

a. I. Matris

Depremi yaşamış kişilerle yapılan ön görüşmeler sonucunda, Adapazarı'nda kalma kriterleri aşağıdaki gibi belirlenmiştir:

1. Barınma (B)
2. İş imkanı (İŞ)
3. Adapazarı'nın büyük illere yakınlığı (BİY)
4. Deprem sonrası verilen sosyal yardımlar (SY)
5. Adapazarı'na olan büyük sevgi (fanatizm) (F)
6. Gidilecek başka yerin olmaması (BYY)

Bu kriterlerden **barınma**, genellikle depremde evi yıkılmamış ve oturulabilecek durumda olup, evini terketmek istemeyen kişiler tarafından belirlenmiştir. Ayrıca devlet tarafından verilen prefabrik evler de bazı kişiler için şehirde kalma nedeni olmuştur.

İş imkanı, depremde işyeri yıkılmamış veya onarımla yeniden çalışabilir hale geleceğini düşünen ve ayrıca memuriyet, askerlik gibi kamu görevinde olup bu nedenle Adapazarı'nı terketmeyen kişiler tarafından belirlenmiş bir kriterdir.

Depremden sonra kişilerin yiyecek, giyecek, barınma gibi temel ihtiyaçlarını gidermek üzere Sakarya Valiliği adına Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakfı ve bireysel kuruluşlar tarafından depremzede vatandaşlara çeşitli **sosyal yardımlar** yapılmıştır. Bunlar, kira yardımı, iş yeri ve kredisi, birinci dereceden yakınlarını kaybetmiş olanlara ölüm tazminatı, prefabrik konut yardımı, gıda ve giyecek yardımı gibi öncelikli olarak gerekli olduğu düşünülen hizmetlerdir. Görüşmeler esnasında bu sosyal yardımlardan faydalanan ve ev, iş yeri kredisi gibi yardımların gelecekteki yaşantılarını

oluşturmaya yardımcı olacağını söyleyen kişilerin varlığı, bu kriterin de belirleyici bir etkiye sahip olduğu izlenimini uyandırmıştır.

Maddi ve manevi pek çok kayıp vermiş olan bazı kişilerin, akrabalık bağları, Adapazarı'na olan sevgisi ve ne olursa olsun şehirden gitmek istememeleri tarafımızdan **fanatizm** olarak adlandırılmıştır.

Ayrıca, kişilerin yaşamlarını depremden önceki şartlarda sürdürebilecekleri başka bir yerin olmadığını, en azından kısa dönemde bunu sağlayamayacaklarını ifade etmeleri **gidilecek başka bir yer yok** kriterinin de dikkate alınmasını gerektirmiştir.

b. II. Matris

İkinci bir matris için, kişilerin şehirden gitmeleri söz konusu olduğu varsayımı dikkate alınarak neden gitmek isteyeceklerine ilişkin kriterler aşağıdaki gibi belirlenmiştir:

1. Barınma (B)
2. İş imkanı (İŞ)
3. Eğitim imkanı (EĞT)
4. Can güvenliği (C.GÜV)
5. Psikolojik faktörler (PSK)

Bunlardan **barınma**, daha çok evi tamamen yıkılmış ya da ağır hasarlı kişilerin belirlendiği bir kriter olmuştur.

İş imkanı, iş yeri yıkılmış ya da daha önce özel bir iş yerinde çalışıyor olup da depremden dolayı işini kaybeden kişiler tarafından belirlenmiştir. Adapazarı'ndan başka bir yerde ikamet etmeyi ancak yeni bir iş için tercih etmeyi uygun bulmuşlardır.

Eğitim imkanı, depremden sonra eğitim-öğretime ara verilmesi sebebiyle çocukları okuyan ve başka bir şehre çocuklarının eğitimlerini devam ettirmeleri açısından yerleşme fikrini benimseyen aileler tarafından belirlenmiş bir kriterdir. Bunun yanında, üniversite öğrenimine başlayacak olan gençler de özellikle deprem riskinin az olduğu şehirlerdeki üniversiteleri tercih edeceklerini belirtmişlerdir.

Can güvenliği, depremin dehşetini yaşayan ve özellikle pek çoğu enkazdan çıkan ya da yakınlarını enkazdan çıkararak Adapazarı insanı, devam eden artçı şokların da etkisiyle can güvenliğini tehlikede saymakta ve bu şehirden gitme durumu söz konusu olduğunda can güvenliğini önemli bir kriter olarak kabul etmektedir.

Doğal afet yaşayan birçok insan, afetin çevrelerinde yarattığı fiziksel değişikliklere uyum sağlamak ve yaşadıkları ölüm, yaralanma, ev, eşya vb. maddi kayıplar gibi olayların yarattığı duygusal şokla baş edebilmek zorunda kalırlar. Bunların yanı sıra, deprem gibi her an bilinmeyen bir zamanda tekrar etme olasılığı olan afetlerle karşılaşanlar, ümitsizlik, kaygı bozukluğu, stres, geleceğe güvenle bakamama ve depresyon gibi bir takım psikolojik sorunlarla ileriye yönelik bir tehdit altında kalmaktadırlar (Aytaç, Keser, Bayram, 2000, s.24). Depremin psikolojik yıkıma yol açan bu etkilerinden dolayı **psikolojik faktörler** kriteri de analize dahil edilmiştir.

c. Karar

Analitik Hiyerarşi Sürecinde daha önce de belirtildiği gibi kriterler arası ikişerli karşılaştırmalar yapılmaktadır. Expert Choice paket programına göre bir kişi dokuz kriterden fazlasını tutarlı bir şekilde karşılaştıramaz. Buna göre birinci matrisimizde altı, ikinci matrisimizde beş kriter bulunması tutarlı sonuçların alınmasını kolaylaştıracak bir unsur olmaktadır.

Felaketi yaşayan yüz kişi ile yüz yüze görüşme yapılarak karşılaştırma matrisleri oluşturulmuştur. Öncelikle kişilerin bireysel sonuçları elde edilmiş ve daha sonra önem derecelerinin ortalamaları alınarak tek bir matris haline getirilmiş ve analiz edilmiştir. Yapılan bireysel analizler sonucunda tutarsızlık oranı 0,10'un çok üzerinde bulunan yirmiüç kişi analiz dışı bırakılmıştır.

Kişilerin Adapazarı'nı terk etmemelerine etki eden kriterlerin belirlenmesi için oluşturulan I. matris, ortalama değerlere göre aşağıdaki şekilde elde edilmiştir.

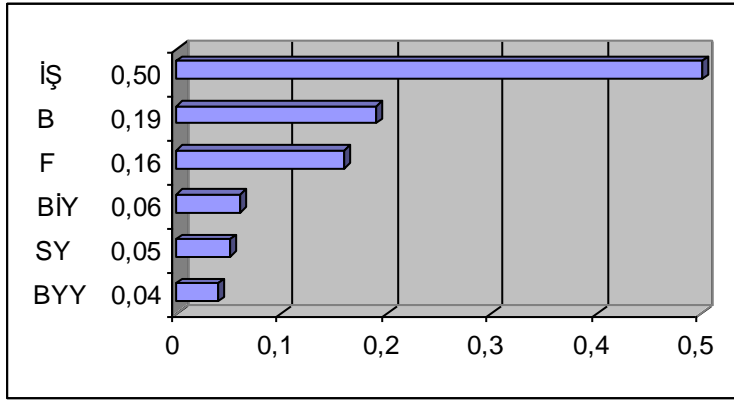
	B	İŞ	BİY	SY	F	BYY
B	1	1/5	5	6	1	5
İŞ		1	7	8	5	6
BİY			1	1	1/4	4
SY				1	1/4	3
F					1	4
BYY						1

Bu matrise göre, $a_{23}=7$ gözesi şehirdeki iş imkanının, şehrin büyük illere yakınlığından çok daha önemli olduğunu, $a_{12}=1/5$ gözesi ise iş imkanının barınmadan daha önemli olduğunu ifade etmektedir.

Yapılan analiz sonucunda, kişilerin ortalama değerlerine göre elde edilen I.matrisin tutarsızlık oranı $T.O=0.09$ olarak bulunmuştur. Dolayısıyla analize

dahil edilen yetmişyedi kişinin verdiği cevapların ortalamalarından oluşan matris tutarlı kabul edilmektedir. Matrise dahil edilen altı kriter yüzde dağılımlara göre şekil 1'deki gibi sıralanmaktadır.

Şekil 1- I.Matris için % Dağılımlar

Sonuçlar incelendiğinde, Adapazarı'nda depremi yaşayan insanlar için öncelikle %50 oranında **iş imkanı** Adapazarı'nı terk etmemekte etkili olan kriterdir. **Barınma** ve **fanatizm** olarak tanımlanan Adapazarı'na olan büyük sevgi sırasıyla %19 ve %16 oranlarıyla birbirlerine yakın sonuçlar vermiştir. Yani önem dereceleri kişiler için büyük bir farklılık göstermemekle birlikte, evi yıkılmayan ya da prefabrik ev imkanına kavuşan kişiler barınmayı fanatizmden daha önemli bulmuşlardır. En son kriter ise %4 oranıyla **gidilecek başka yer yok** olmuştur.

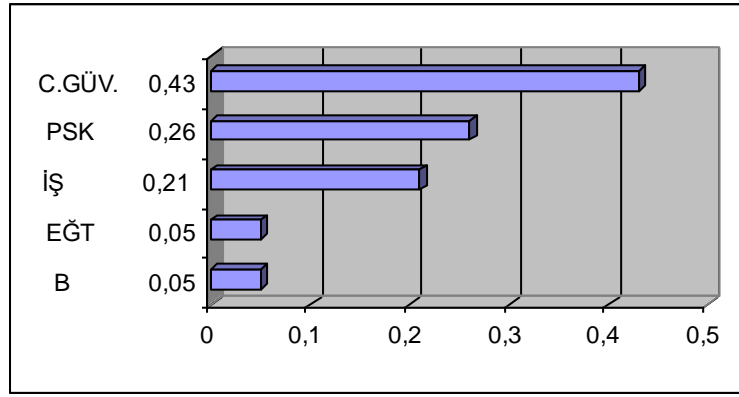
Depremi yaşayan kişilerin Adapazarı'ndan gitmeleri ve başka bir şehre yerleşmeleri söz konusu olduğu varsayımıyla bunda etkili olacak kriterlerin belirlenmesi amacıyla oluşturulan II. matrisin ortalama sonuçları aşağıdaki gibidir:

	B	İŞ	EĞT	C.GÜV	PSK
B	1	1/7	1	1/6	1/5
İŞ		1	5	1/5	1
EĞT			1	1/6	1/5
C.GÜV				1	1
PSK					1

Bu matrise göre, $a_{15}=1/5$ gözesi psikolojik faktörlerin barınmadan daha önemli olduğunu, $a_{23}=5$ gözesi ise iş imkanının eğitim imkanlarından daha önemli olduğunu ifade etmektedir.

Yapılan analiz sonucunda, kişilerin ortalama değerlerine göre elde edilen II.matrisin tutarsızlık oranı $T.O=0.08$ olarak bulunmuştur. Matrise dahil edilen beş kriter yüzde dağılımlara göre şekil 2'deki gibi sıralanmaktadır.

Şekil 2- II. Matris için % Dağılımlar

Sonuçlar incelendiğinde Adapazarı insanı, %43 oranıyla can güvenliği yüzünden, %26 oranıyla psikolojik yıkımlar yüzünden ve %21 oranıyla iş imkanları yüzünden şehirden gitmeyi göze almaktadır.

IV. Genel Değerlendirme ve Sonuç

Depremden sonra Adapazarı'nda yaşamının büyük zorluklarına karşın, çaresizlik, imkanların yetersizliği, sürekli tekrarlayan depremlerle yaşanan büyük korku ve yitirilenlerin büyük acısıyla birlikte Adapazarı insanı yaşadığı yeri terk etmemiştir. Bu davranışta etkili olan en önemli kriterin ne olduğunu belirlemek üzere AHP uygulanmış ve kişilerin değerlendirmelerinin ortalamaları alınarak tek bir matris elde edilmiştir. Görüşme yapılan yüz kişiden yirmioçü tutarsızlık oranı olan 0,10'u çok fazla aştığı için analiz dışı bırakılmış ve analize yetmiş yedi kişi dahil edilmiştir. Sonuç olarak Adapazarı'nda yaşayan ve analize katılan kişilerin %50'si işi yüzünden şehri terk etmemiştir. Çünkü yaşamlarını çok zor şartlar altında da olsa devam ettirmek için düzenli bir gelire ihtiyaçları vardır. Kısa dönemde düzenli gelir getiren bir işi başka bir

şehirden elde etmeleri güç bir ihtimal olduğundan kimse kendini iş yüzünden riske atmak istememektedir.

Analiz sonuçlarına göre, **barınma** %19 oranıyla ikinci sırada yer almaktadır. Büyük depremler geçirilmesine rağmen evleri yıkılmamış ya da evleri yıkılmış olan kişilere devletin sağladığı prefabrik ev yardımlarından yararlanan kişiler, barınacakları evleri olduğu için Adapazarı'nı terk etmemişlerdir.

Deprem esnasında sevdiklerini, mal varlıklarını, işlerini kısacası herşeyini kaybeden bazı kişilerin ısrarla Adapazarı'nda kalmaları, bu insanların Adapazarı'na olan derin sevgisi ve kaybettiklerini dahi olsa bırakıp gitmek istememesi %16'lık bir oranla sonuçlanmıştır. Deprem sonrası şehrin her köşesinde “*Adapazarı'nı seviyoruz, terketmiyoruz*” sloganları gündeme gelmiştir. Adapazarı halkı şehrin durumu ne kadar kötü olursa olsun, onu tekrar eski halinde görmek hatta daha da iyi bir konuma getirmek için elinden geleni yapmaktadır. Bu ise fanatizmin ne derece önemli olduğunun ifadesidir.

Görüşmeler esnasında insanların pekçoğu, devletin kendilerine sunduğu sosyal yardımlardan bir şekilde yararlandığı halde hiçbir yardım görmediklerini söylemişlerdir. Nitekim analiz sonuçları da verilen sosyal yardımların Adapazarı'nı terk etmemek için yeterli bir kriter olmadığını (0,05) ifade etmektedir. Fakat, devletten yardım görmediğini söyleyen kişilerin çoğunluğu devletin kendilerine tahsis ettiği prefabrik evlerde oturmaktadırlar. Bu durum, ya kişilerin aldıkları yardımların bilincinde olmadıklarını ya da sosyal yardımlar konusunda devletten kalıcı konut, iş imkanı gibi uzun vadeli imkanlar beklediklerini göstermektedir.

Depremi yaşayan kişilerin, başka bir şehre yerleşmeleri söz konusu olduğu varsayımıyla, neden gitmek isteyeceklerine dair oluşturulan II. matrisin analiz sonuçlarına göre, kişilerin %43 oranıyla **can güvenliğini** dikkate almaları ve %26 oranıyla psikolojik faktörlerden etkilenmesi, maddi imkansızlıklardan çok manevi unsurların gündeme geldiğini göstermektedir. Dolayısıyla, Adapazarı insanı Adapazarı'nın depremden sonra harabe görüntüsü içinde, yiyecek, giyecek, barınma, iş vb. konularda tüm yaşam zorluklarına rağmen, bunlara tamamen göğüs germiş, kabullenmiş ve artık bu hayat tarzına kendilerini alıştırmışlardır. Ne varki, manevi faktörler, kişilerin yaşadığı büyük deprem şoku, devam eden artçı depremlerle gelen huzursuzluk ve her an yaşanabilecek başka bir büyük deprem korkusu, insanların can güvenliğini tehlikede hissetmelerine neden olmaktadır. Bunun yanında, yaşanan felaketin getirdiği stres, depresyon, dalgınlık, kaygı, insanlarla iletişim kuramama, yarına umutla bakamama gibi psikolojik faktörler, insanları maddi imkansızlıklardan ve şehrin olumsuz görüntüsünden daha çok etkilemektedir. Bu nedenle, Adapazarı insanı, ancak can güvenliğini sağlayacak ve onları stresten, kaygıdan kurtaracak, yarınına umutla bakabilecek imkanların var olduğu başka bir yer söz

konusu olursa bu şehri terk edecektir. Fakat, insanlar can güvenliğinin tam olarak sağlanacağı bir yerin en azından Türkiye’de mevcut olmadığını, Türkiye’nin hemen hemen her yerinin deprem bölgesi olduğunu bilmektedirler. Bu nedenle, Adapazarı halkının hem Adapazarı’nı terk etmeme kriteri hem de gitmeleri söz konusu olduğunda neden gitmek isteyecekleri birarada değerlendirildiğinde, şu sonuca varmak mümkündür: Kısa dönemde mümkün olmasa bile, Adapazarı’nda iş imkanları gelişip işini kaybedenler yeniden iş imkanına kavuşursa ve insanlar depreme dayanıklı kalıcı konutlarda yaşamaya başlarsa, can güvenliklerini ve geleceklerini garanti altında hissedeceklerdir. Bunun sağlayacağı stresten ve kaygıdan uzak bir hayatı yalnızca **Adapazarı’nda** yaşayacak, ama bu felaketin bıraktığı acı dolu izleri asla unutmayacaklardır.

KAYNAKLAR

- Analytic Hierarchy Process, <http://mat.gsia.cmu.edu/applic/notes/node46.html>
- AnalyticHierarchyProcess(AHP),
<http://mat.gsia.cmu.edu/STOCHASTICS/lect2/node17.html>
- AYTAÇ S., KESER A., BAYRAM N., (2000), “Depremin Çalışma Hayatı Üzerindeki Etkisi ve Bir Örnek Olay İncelemesi”. **Verimlilik Dergisi**. Cilt 2. MPM. Ankara.
- ESI Analytic Hierarchy Process, <http://www.econsys.com/ahp.htm>
- LES FRAÏR, “Student Peer Evaluations Using the Analytic Hierarchy ProcessMethod”
<http://fairway.ecn.purdue.edu/FrE/asee/fre95/4c3/4c31/4c31.htm>
- ÖNER Adalet, ÜLENGİN Füsün, “Silah Seçiminde AHP Yaklaşımı”,
<http://www.kho.edu.tr/btym/sistem/d43.txt>
- PARTOVI, Fariborz Y., (1999), “A Quality Function Deployment Approach to Strategic CapitalBudgeting”. **Engineering Economist**. Vol: 44. Issue 3.
- ROSENBLOOM E.S., (1996), “A probabilistic interpretation of the final ranking in AHP”. **European Journal of Operational Research**.
- WINSTON L. Wayne, (1994), **Operations Research: Applications and Algorithms**, Wadsworth Publishing Comp., USA.
- YARALIOĞLU Kaan, (2000), “Analitik Hiyerarşi Proses Yöntemi ile Genel Seçim Sonuçlarının Tahminlenmesi”. **IV. Ulusal Ekonometri ve İstatistik Sempozyumu Bildiriler Kitabı**. 14-16 Mayıs 1999-Antalya. Yayılım Matbaacılık, İstanbul.

Uludağ Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi
Cilt XX, Sayı 1-2, Yıl: 2001, ss. 129-143.

TÜRK BANKACILIK KESİMİNDEKİ YAPISAL DEĞİŞİMLER EKSENİNDE FORMAL VE FORMAL OLMAYAN FİNANS SEKTÖRÜ

Rasim YILMAZ

Özet

Bu makalede Kredi piyasasının yaptırım (enforcement) problemi, işlem maliyeti (transaction cost) ve eksik bilginin (imperfect information) varlığı nedeniyle tam rekabetçi diğer mal ve hizmet piyasalarından ayrıldığı ve bu problemleri asgariye indiremeyen az gelişmiş yada gelişmekte olan ülkelerde Holding Bankacılığının veya ilişkili bankacılığın (related banking) bunun bir doğal sonucu olduğu tartışıldıktan sonra, Türk bankacılık kesiminin Holding/grup bankacılığına bağlı yapısı analiz edilmiştir. Ayrıca bilgiye dayalı kısıtlamaların ve kayıp piyasaların (missing markets) varlığı altında, bir kurumun, bu kurumun ilk etapta ortaya çıkmasına yol açan faktörleri dikkate almadan, ortadan kaldırılması (genellikle radikal platformlarda talep edildiği gibi), bu ortadan kaldırma programından faydalanması düşünülen kesimlerin koşullarında zorunlu olarak bir gelişmeyi getirmeyebileceği tartışılmıştır. Buna ek olarak, Formal ve Formal olmayan (informal sektör) finans piyasaları ve formal sektör tarafından kredi seleksiyonuna (credit rationing) uğrayan küçük ve ortaboy çiftçi ve esnafın bu kesimlerle ilişkileri incelenmiş ve IMF ve Dünya Bankası tarafından desteklenen ekonomik reformun bir parçası olan Türk bankacılık kesimindeki yapısal değişimler: Ziraat ve Halk bankalarının misyonlarının değişimi ve diğer bazı küçük ve ortaboy çiftçi ve esnafı destekleyen Tarışbank ve EGS bank gibi bankaların Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonuna devri, sonucu formal olmayan sektörün işlevlerinde ve piyasa payında değişimler öngörülmüştür.

Abstract

Because of transaction costs, imperfect information and enforcement problem, the standard model of perfect competition, where large numbers of

buyers and sellers engage in trade without transactions costs, has some deficiencies as a model for credit markets, both in theory and in practice. From this perspective, the often criticized practice of relationship lending in many developing countries looks justified to a certain extent. Under a set of informational constraints and missing markets, a simple abolition of a given institution without taking care of the factors that gave rise to this institution in the first place, may not necessarily improve the conditions of the intended beneficiaries of the abolition program. The informal sector serves as a lender of last resort to those who are unable to obtain finance in the formal sector, i.e, those who are rationed out. The government of Turkey has relaunched its IMF-backed program of economic reforms including banking sector reforms and agricultural reform. As such, Ziraatbank and Halkbank has changed their mission of providing credit subsidy to farmers and small and medium enterprises and the banks of such groups, Tarışbank and EGS bank, have been transferred to Saving Insurance Fund. Such developments lead us to anticipation of share and functions of the informal finance sector will change in near future in the market.

I. Kredi Piyasası

Finans kesimi bir ülkenin ekonomik refahına katkıda bulunan bir çok fonksiyon göstermektedir ve bu fonksiyonlardan en önemlisi kredi dağılımının kalitesidir.

Kredi de diğer mal ve hizmetler gibi arz ve talebe sahiptir. İdeal bir kredi piyasasında, borç alım ve verimleri rekabetçi bir şekilde yapılır ve kredinin fiyatı olan faiz oranı da piyasadaki kredi arz ve talebi tarafından belirlenir. En iyi yatırım imkanlarına sahip bireyler en yüksek oranda faiz oranı vermek istediklerinden dolayı, teorik olarak en iyi yatırım fırsatları seçilmelidir. Fakat bu bir çok alıcı ve satıcının işlem maliyeti (transaction cost) olmaksızın işlem yaptıkları standart tam rekabet modeli, kredi piyasasına model olarak alınmak istediğinde hem teorik hem de pratik anlamda bazı eksiklikler yaşanmaktadır.

Temelde kredi karşılıklı güvene dayanan ve gelecekte geri ödeme sözünü içeren bir işlemdir. Borçlanan kimsenin borcunu ödeyemeyecek yada ödemek istemeyecek olması ihtimali, bu karşılıklı güven ilişkisinin bir borç anlaşması ve bir teminat ile garanti altına alınmasını gerektirmektedir. Anlaşma yaptırımları ve teminatın likitide edilmesi sözkonusu işleme karışan bütün birimlerin uyacakları kuralları koyan ve uygulayan kurumları ve legal bir yaptırım mekanizmasının varlığını gerektirmektedir. Aksi takdirde, işlem maliyetleri belirli bir derecede olacak ve sonuçdaki işlem verimli olmayacaktır. Sonuç olarak da, kişisel ilişkilerin anlaşma yaptırımlarının yerini alması zorunlu olacaktır (Floro ve Yotopoulos, 1992).

Küçük ve dışa kapalı bir toplumda, uzmanlaşmanın ve işbölümünün bu küçük toplumun kişiselleşmiş değişim ilişkilerine dayanan piyasasının büyüklüğü tarafından sınırlandırılmasından dolayı, işlem maliyetleri düşük olmasına rağmen üretim maliyetleri yüksek olacaktır. Daha büyük ve grift bir ekonomide, karşılıklı ilişkiler daha karmaşıklaştıkça, bu kişisel ilişkilere dayanmayan değişim sistemi suistimal, ahlaki tehlike, üçkağıt gibi her türlü fırsatçı davranışlara imkan tanıyacak ve böylece de işlem maliyetleri yüksek olacaktır. Batı toplumlarında, işlemlerin maliyetlerinin yüksekliğini önleyecek ve ekonominin verimliliğini yükseltecek karmaşık kurumsal yapılar icat edildi: açıkça belirlenmiş ve efektif bir şekilde yaptırıma uğrayan sahiplik hakları, formal anlaşmalar ve garantiler, şirket hiyerarşisi, dikey entegrasyon, sınırlı sorumluluk, iflas yasaları ve bunlar gibi...(Bardhan, 1989: 5).

Eksik bilginin (imperfect information) varlığı, kredi piyasasını ideal bir piyasadan ayıran diğer bir etkidir. Değişken faiz oranlarının kredi talep edenlerin özelliklerine göre belirlendiği kredi piyasalarında iki tür kısıtlamadan bahsedilebilir:

a) **Dışsal kısıtlamalar:** Değişken faiz oranlarının uyulanmasına imkan vermeyen faiz tavanları gibi kanuni ve kurumsal kısıtlamalar.

b) **İçsel kısıtlamalar:** Farklı müşterilerin risk karakteristiklerini ayırtetmekten kaynaklanan özellikle enformasyon (bilgi) maliyeti gibi maliyetlerden kaynaklanan kısıtlamalar.

Sonuç olarak faiz oranları tam anlamıyla serbest bırakılsa ve bankalar arasında tam rekabet mevcut olsa dahi, enformasyon maliyetleri kredi ve dolayısıyla sermayenin verimli şekilde dağılımını engelleyecektir (Kumar, 1994).

Stiglitz ve Weiss (1981) çalışmalarında faiz oranlarının hangi dereceye kadar yükseltilebileceğinin kredi verenler ve alanlar arasındaki eksik yada asimetrik bilginin derecesine bağlı olduğunu göstermişlerdir: kredi faiz oranlarındaki makul bir dereceye kadar olan artışlar plase edilen kredi miktarında bir artışa yol açarken, belli bir oranın üzerindeki artışlar, bu faiz oranında kredi talep edenlerin yüksek risk kategorisinde olan müşteriler olması nedeniyle, kredi arzının azalmasına yol açabilir. Böylece, kredi için fazla bir taleple karşılaşan (uygun bir denetime tâbi ve batık krediler için yeterli bir karşılık ayırmış bir banka için) optimal davranış potansiyel müşterilere olan kredi miktarını kısıtlamak ve bankanın beklenen kârını (net kayıp) maksimize (minimize) edecek olan bir faiz oranı talep etmektir.

Stiglitz ve Weiss' e göre bir bankanın belli bir gruptaki müşterilerine verdiği krediden kaynaklanan gelirinin talep ettiği faiz oranının monotonik olarak yükselen bir fonksiyonu olmamasının iki nedeni vardır (yani faiz oranı ile kredi gelirleri arasında doğru orantı olmaması):

a) **Tersine seçim etkisi:** Faiz oranlarının yükselmesi sebebiyle yatırım maliyetleri artan ve bu sebeblede borçlanmaktan vazgeçen müşteriler belki de bankanın kârlı bir şekilde borç verebileceği risk düzeyi düşük güvenli (sağlam) müşterilerdir.

b) **Teşvik etkisi:** Faiz oranları yükseldiğinde eğer kredi talep edenler istedikleri projeyi seçebilseler, batma/başarısız olma olasılığı yüksek olan projeleri seçeceklerdir (çünkü riskli projeler başarı durumunda yüksek getiri sağlayacaklardır). Eğer proje başarıya ulaşırsa, borçlanan kimsenin getirisi kredinin maliyetinin üzerinde kalan tüm kısım olurken, bankanın getirisi, gerçek getirinin faiz ödemesini hangi dereceye kadar aştığına bakılmaksızın, anapara ve faiz olacaktır. Diğer yandan eğer proje başarısız olursa; banka müşteri teminatı düşüldükten sonraki tüm kaybı üstlenenirken, borçlu ise eğer bir teminat gösterdiyse onu kaybedecektir. Bu nedenle, kredi kullanan kimsenin beklenen getirisi projenin riskinin artan bir fonksiyonuyken bankanın beklenen getirisi de bu riskin azalan bir fonksiyonudur.

Bir kredi verme işleminde ki problem borç veren ve alanın farklı çıkarlara sahip olmasıdır. İşlem öncesi (ex-ante) durumda, borç veren muhtemel yatırım projelerini hakkında borç alana göre daha az bilgiye sahiptir. Böylece, borç alan, borç verenin çıkarlarına aykırı olarak, yüksek oranda riskli (dolayısıyla getirili) projelere yönelme eğiliminde olacaktır. İşlem sonrası (ex-post) durumda (borç alındıktan sonra) ise borç veren borç alanın bu borcu hangi alanlarda ve nasıl kullandığını bilmek isteyecektir.

Gelişmiş ülkelerde baktığımızda, işlem öncesi problem şirketlerin durumları hakkında güvenilir bilgi veren muhasebe ve denetim kuralları ve uygulamaları ile azaltılmaktadır. İşlem sonrası problem sadece borcun kullanışı ile ilgili tamzamanlı bilgiyi gerektirmekle kalmamakta ayrıca borç verenin anlaşmanın yaptırımlarını uygulamasına imkan verecek enstrümanları da gerektirmektedir.

Açıktır ki gelişmekte olan ülkelere baktığımızda ne legal yaptırım mekanizmasının tam işlediği nede güvenilir muhasebe ve denetim mekanizmasının olmadığı görülür. Peki böyle bir ortamda nasıl bankacılık yapılır?

Bu açıdan baktığımızda çokca eleştirilen “ilişkili borçlanma” veya “holding bankacılığı”nın bir dereceye kadar meşrulaştığı görülmektedir. Eğer muhasebe kayıtları ve diğer data bir işin başarısı hakkında fazla bir şey söylemiyorsa, potansiyel bir kredi müşterisinin kredibiletisini nasıl değerlendirirsiniz? Bu durumda, kişisel ilişkiler eksik bilgiden kaynaklanan farkın kapatılmasına hizmet edecektir. Holding yada grup bankaları sadece bir banka olmaktan çok yatırım kurumları, danışmanlık şirketleri, formal olmayan ticaret odaları gibi çalışacaklar ve grub için, bankalar sadece finansman

sağlamakla kalmayacak ayrıca kendi bilgi ağları aracılığıyla yurt dışında anlaşmalar yapacak ve kendilerinin politik ilişkilerini yönetecektir (Menkhoff, 2000).

Yukarıda bahsettiğimiz durum Türkiye içinde geçerlidir. Atiyas (1989) a göre, Türkiyede faiz oranlarının liberalize edilmesi özel sektörün finansal yapısının kırılğan olduğu bir dönemde uygulamaya konuldu. Finansal liberalizasyonun ardından bankacılık sektörünün ve özel sektörün kârlılıklarında keskin düşüşler gözlemlendi. Ciddi derecedeki ahlaki tehlike problemleri bankalar ile firmalar arasında ki sıkı ilişkileri yansıtmaktadır: 1981 de ticari bankaların kendi fon maliyetlerine göre kredi fiyatını belirlemelerine izin verildi ve holdingler kendi grup bankalarını kurmaya başladılar. Türkiye de bankacılık sektörünün sahiplik yapısına baktığımızda bu durum açıkça görülür: Türkiye İş bankasının 5, Sabancı Grubunun 4, Çukurova, Doğu ve Tekfen Holding'in 3, Uzan, Doğan, Toprak, Fiba-Fina, ve GSD holding'in 2 ve diğer grup ve holdinglerinde birer bankada ortaklıkları vardır.

Tablo 1: Türk Bankacılık Kesiminin Sahiplik Yapısı

Sermaye Sahibi	Eski Sahibi	Ort. Ol. Banka sayısı	Bankanın Adı
Devlet (Hazine, Fon)		21	T.C. Ziraat Bankası
			T. Emlak Bankası
			Halkbank
			Vakıfbank
			T. Kalkınma Bankası
			Sinai Yatırım Bankası
			T.Sinai Kalkınma Bankası
	Nergis Holding		Interbank
			Türkbank
	Zeytinoğlu Holding		Esbank
	Medya Sabah Holding		Etibank
	Cıngıllıoğlu Grubu		Demirbank
	Avrupa ve AmerikaHold.		İktisat Bankası
	Bayındır Holding		Bayındırbank
	EGS Grubu		EGS Bank
	Süzer Grubu	2	Kentbank
	Süzer Grubu		Atlasbank
	Sürmeli Grubu		Sitebank
	Okan Grubu		Okanbank
	Tariş Kooperatif		Tarişbank
T. İş Bankası		5	T. İş Bankası
			Dışbank

			Arab Türk Bankası
			Sinai Yatırım Bankası
			T.Sinai KalkınmaBankası
Sabancı Grubu		4	Akbank
			Bnp-Ak Dresner Bank
			Sinai Yatırım Bankası
			T.Sinai KalkınmaBankası
Çukurova Grubu		3	Yapı ve Kredi Bankası
			Pamukbank
			Parkbank
Doğuş Grubu		3	T. Garanti Bankası
			Körfezbank
Tekfen Holding		3	Tekfenbank
			Bank Express
			Arab Türk Bankası
Uzan Grubu		2	Adabank
			T. İmar Bankası
Doğan Grubu		2	Dışbank
			Sinai Yatırım Bankası
Fiba-Fina Holding		2	Finansbank
			Fiba Bank
Toprak Holding		2	Toprakbank
			Toprak Yatırım Bankası
GSD Holding		2	GSD Bank
			Tekstil Bankası
Oyak Grubu		2	Oyak Bank
	Gariboğlu Grubu		Sümerbank
	Demirel Grubu		Egebank
	Balkaner Grubu		Yurtbank
	Yaşar Holding		Yaşarbank
	Ceylan Grubu		Bank Kapital
	Cıngıllıoğlu Grubu		Ulusalbank
Koç Grubu		1	Koçbank
Anadolu Grubu		1	Alternatifbank
Başaran Grubu		1	Anadolubank
Zorlu Grubu		1	Denizbank
MNG Holding		1	MNG Bank
Şeker Sigorta		1	Şeker Bank
Özyol Holding		1	Turkish Bank
Çolakoğlu Grubu		1	Türk Ekonomi Bankası
Çalık Grubu		1	Çalıkbank
Yazıcı Grubu		1	Dilerbank
Nurol Holding		1	Nurolbank
Tatlıcı Grubu		1	Tatbank

Kaynak: TBB, Banks in Turkey 2000.

Türk Bankacılık sisteminin holding/ grup bankacılığına dayanan yapısının yanında kullandığı kredilerin miktarına baktığımızda:

Tablo2 : Türk Bankacılık Sisteminde Kredilerin Toplam Aktifler İçindeki Yeri (%)

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Tüm Bankacılık	46.96	43.89	41.79	41.38	39.12	42.50	43.08	45.47	38.34	30.10	32.80
Ticari Bankacılık	45.38	42.28	40.19	39.88	37.37	40.84	41.31	44.12	36.74	28.33	31.16
Özel Bankalar	42.97	39.83	39.78	40.52	38.02	39.11	43.56	44.71	41.39	33.52	37.71
Kamu Bankaları	47.61	44.81	41.11	39.89	37.61	44.23	39.47	45.60	31.92	24.32	25.82
Yabancı Bankalar		44.05	34.52	30.86	23.77	27.90	25.33	26.32	25.61	16.46	17.11
Kalk. Ve Yat. Ban.		61.14	62.35	61.07	58.79	63.39	70.62	69.29	70.78	65.62	68.11

Kaynak: TBB, Banks in Turkey 1998, 1999, 2000.

Formal sektörün/ Bankacılık kesimi aktif toplamı içinde kredilerin payı (sektör kredileri toplamının aktif toplamına oranı), 1995-1997 dönemi dışında sürekli bir azalma eğilimi göstererek, 2000 yılında 1990 daki %46.96 seviyesinden %32.80 seviyesine gerilemiştir. Örneğin, Kamu sermayeli ticari bankacılık sektörünün kullandığı kredilerin toplam aktiflerine olan oranı 1990 lardaki %44 seviyesinden %25 seviyesine düşerken, aynı oran Yabancı Sermayeli ticari bankacılıkta %17 ler seviyesine düşmüştür. Kamu bankalarının asli fonksiyonu olan küçük ve ortaboy işletmeleri ve çiftçileri destekleme misyonundan ayrıldığı görülmektedir. Türk bankacılık sektörünün kullandığı kredileri azaltmasının nedeni kamu açılarının finansmanına yönelmeleri ve devlet iç borçlanma senetleri portföylerini arttırmalarıdır (Dönek, 1999).

II. Formal ve Formal Olmayan Finans Sektörü

Peki bankalar tarafından kredi seleksiyonuna uğrayan birimler bu kredi ihtiyaçlarını nasıl karşılayacaklardır?

Formal olmayan finans sektörü (tefeciler,yardımlaşma kurumları, akrabalar...vs.), formal finans sektörünün (bankalar, özel finans kurumları...vs.) özelliklerinden ve haklarında ki bilgi toplama maliyetinden dolayı kredi vermek istemedikleri kimselere son borç verme noktası olarak hizmet etmektedir. Formal finans sektörünün elindeki fonları tahsis ederken şehirli kesimi az gelişmiş kesime, büyük işlemleri küçük işlemlere, ve tarımsal

olmayan kredileri tarımsal kredilere tercih etme gibi üçlü bir önyargı içinde bulunduğu gözlenir.

Formal olmayan sektör lokal enformasyon ve yaptırım mekanizmalarını kullanarak yerel olarak işlem yapmaktadır. Bu gruplar arasında borç talep edenlerin özellikleri iyi bir şekilde bilinmekte ve borç isteyenlerin davranışlarının gözlenmesinin maliyeti göreceli olarak düşük olmaktadır. Formal olmayan sektör işlem için gerekli olan güveni kişisel ilişkileri yoluyla temin eder. Gerekli olan bilgi varolan karşılıklı ve toplumsal ilişkiler ve bilgi ağı sayesinde karşılanır. Formal olmayan sektörde işler, kredi talep edenlerle olan yüzyüze ilişkiler, borcun kullanım amacında, faizinde, teminatında, vadesinde ve yenilenmesinde gösterilen esneklikler yoluyla oldukça kişiselleşmiştir. Kişisel ilişkilerin geliştirilmesi basit bir borç alış-verişinin sağlanmasına ve böylece zaman kaybına yol açan diğer bürokratik yüklerinde ortadan kalkmasına imkan tanır. Dahası, kanun koyucunun kredi üzerinde ki kontrolleri kredinin tüketim amacı gibi belli amaçlarla verilmesini yasaklayabilir ve bu durumda da borç isteyeninin formal olmayan sektöre yaklaşmaktan başka seçeneği kalmaz.

Risk-kaçınır bir kreditor, her ne kadar borç talep edenin geri ödeme yapacağına inansa da, bir teminat talep edecektir. Bir kredi anlaşmasında talep edilen teminat genel olarak; borçlanan kimsenin beklenen getirisini arttırması, kayıp riskinin kreditor'den borç talep edene kayması, ve borçlanan kimseye borcunu geri ödemesi için ek bir teşvikte bulunması gibi üç temel etkiye sahiptir. Genelde de kreditorün monopolcü gücünden ve informal sektörde ki kredi anlaşmalarının kişisel karşılıklı ilişkilere dayanan doğasından dolayı, sözkonusu teminatın değeri değerinin altında belirlenir. Elastik olmayan acil bir talep durumunda ise bu olması gereken değerinin altında değerlendirme daha da büyük olur. Bu durum borçlanan kimsenin daha az bir kredi ile tatmin olmak zorunda olması anlamın da bir nevi kredi seleksiyonuna yol açacaktır (Sarap,1991:171).

Bazen de kredi talep edenler belki herhangi bir teminata sahip olmamakta ve formal olmayan kreditorler verdikleri krediyi ilişkilendirmektedirler. Kredi talep edenler arasında ki belirsizliğin ve asimetrik bilginin bulunduğu böyle bir ortamda, kredi ilişkilendirmesi gözlem, teşvik ve yaptırım problemlerinin azaltılmasına yönelik bir araçlar olarak hizmet vermektedir (Hoff and Stiglitz, 1990, 1998). Formal sektör sadece kredi piyasasın da işlem yaparken, Formal olmayan finansörler ya ilişkili yada ilişkisiz kredi verirler: Formal olmayan finansörler başka bir işlede uğraşabilirler ve bu işlerini bir kredi ilişkisiyle ilişkilendirebilirler. Formal olmayan kreditorün birbirinin içine geçmiş kreditor, toprak sahibi, tüccar veya işveren niteliklerinden dolayı, bir kredi ilişkisi girdi, çıktı, toprak kiralama veya iş piyasasında ki başka bir işlemle ilişkilendirilebilir. İlişkili borçlanma çeşitli şekillerde olabilir; borçlananın mallarını kreditor

aracılığıyla satmak yada depelomak zorunda olması, borçlananın mallarını kreditora satmak zorunda olması, borçlananın işiyle ilgili girdilerini kreditor den almak zorunda olması, borçlananın kreditora emeğiyle yardım etmek zorunda olması, işle ilgili olan haklarının kreditora transferi (mesela borç alan çiftçinin tarlasının borç miktarı bitene kadar kreditor tarafından işlenmesi). Böylece, birbiriyle ilişkili aktivitelerin kreditor tarafından kontrol edildiği ilişkili bir piyasada, bilgi maliyetinden kaynaklanan teşvik problemi ve ahlaki tehlike problemi azaltılmış olur (Platteau ve Abraham, 1987).

Teminatın ve ilişkili başka bir işlemin olmadığı durumlarda, ikinci bir kişinin kefaleti gibi açık veya geri ödememe halinde gelecekte ki borçlanabilme imkanının ortadan kalkması veya içinde bulunulan toplum tarafından ayıplanma ve toplum dışına itilme gibi kapalı teminat ikamesi kullanılabilir (Sarap, 1991: 172).

Borcun miktarının ve süresinin az olması işlem maliyetini, formal sektörün bu fonu kârlı bir şekilde plase etmesinin ötesine götürecektir. Yukarıda bahsettiğimiz nedenlerden dolayı, temelde formal sektörün fonları küçük çiftçi ve esnafın ihtiyaçlarını karşılamaya yönelmiştir. Bununla birlikte, formal olmayan sektörün krediyi kullanan kişinin büyüklüğüne bakılmaksızın bazı üstünlükleri de vardır. Mesela, ne zaman ki “zaman” önemlidir (acil bir durum da yada güzel bir iş fırsatının çıktığı durumdaki gibi), formal olmayan sektör fonları plase etmede, formal sektörle karşılaştırılmaz şekilde, daha hızlıdır. (Floro ve Yotopoulos, 1992).

Formal sektör sermaye miktarı, tutulması gereken likitide oranı, kredi ve mevduat faiz tavanı, zorunlu kredi hedefleri gibi bir çok regülasyona ve muhasebe denetim ve raporlaması gibi denetimlere tabidir. İç bürokratik prosedürlerle birlikte, bütün bu yaptırımlar formal sektörün işlem maliyetini formal olmayanın çok üstüne çıkarır. Local olarak borçverenler, büyük ulusal bankalara göre kredi müşterileri hakkında da daha iyi bilgiye sahip olabilir. Öbür taraftan bankalar da, formal olmayan sektöre göre daha çeşitli bir portföye sahiptirler. Formal finans, mevduatları havuz şeklinde toplayabilme ve vade transformasyonu yapabilme yeteneğinden dolayı büyük ve orta boy organize işletmelerin ve ekonomik olarak iyi durumda olan şehirli bireylerin ihtiyaçlarını karşılamaya yönelir. Öte yandan, formal olmayan sektör mevduattan çok kendi kaynaklarına dayanmak zorunda olduğundan yada kredi isteyenle borç vermek isteyen bir araya getirirken aracılık servisi verdiği için, vade transformasyonu yapabilme yeteneği daha azdır. Formal olmayan sektör sadece kredi kullanılabiliyken, formal sektör hem kredi kullanılabilmekte hem de kredi kullandırdığı bireylerin yükümlülüklerini merkez bankasında kırdırabildiğinden dolayı para yaratma yoluyla kredi yaratabilmektedir. Genellikle vergi ve daha başka legal sebeplerden dolayı, formal olmayan sektör

uzun vadeli kredi vermek istememektedir. Formal finans sektörün de ise işlem miktarları daha büyük ve kredi anlaşmasının şartları daha standarttır.

Fomal ve formal olmayan sektör birbirlerinin hem rakibi hem de tamamlayıcısı olarak işlem yapmaktadırlar. Formal olmayan sektörün fonlarının büyük kısmının kaynağı yine bankalar olmaktadır. Bankaların güvenilir ve ayrıcalıklı müşterileri olarak, formal olmayan sektörün elemanları bankalara ve diğer ucuz kredi kaynaklarına daha kolay ulaşabilmekte ve bu krediyi bu fonlara ulaşamayanlara kendi bilgi ve yaptırım mekanizmalarını kullanarak yeniden dağıtmaktadırlar.

Kendilerine özel karşılaştırmalı avantajlara sahip alanlarda bu iki sektör birbirlerinin tamamlayıcısıdır. 1960 ve 70 lerde Güney Korede büyük ölçekli işletmelerin sabit yatırımlarını formal sektörden karşılarken, işletme sermayesi yatırımlarını da formal olmayan sektörden karşıladıkları görülür. Aynı eğilim Tayvan'da da gözlenir: formal olmayan market 1964'de fonlarının yüzde 48'ini özel sektör işletmelerine kullanıyordu. Adı geçen oran 1973'de yüzde 27 düşmesine rağmen, 1986'da yeniden yüzde 48 seviyesine gelmiştir (Fry, 1995:372). Böylece, formal kredi arzı bir sebepten artarken, formal olmayan kredi talebinin de tamamlayıcı bir sebeple arttığı görülür. Bazen de formal olmayan sektör, formal sektörü aynı sebebli borçlanmayı finanse etmek anlamında tamamlar. Bazen sektörde yeterli miktarda formal sektör tarafından sağlanan kredi yoktur ve kredi talep edenler bu sebeble formal olmayan sektöre başvurmak zorundadırlar. Yeterli formal kredi arzının olmamasının sebebi kredi sınırlandırmalarının olması yada yukarıda bahsettiğimiz gibi tersine seçim (adverse selection) riskini azaltma isteği gibi sebebler olabilir. Bankalar kredi müşterilerinin belli bir miktarda parayı hesaplarında bulundurmalarını isteye bilir. Bu durum da kredi talep edenler bu gerekliliği formal olmayan sektörden karşılarken bu tür borçlanmaları özsermaye gibi gizleyebilir (Ghate, 1992).

Hükümetler az gelişmiş bölgeleri güçlendirmek amacıyla çeşitli önlemler almışlardır. Mesela, hükümetler, az gelişmiş bölgeleri desteklemek ve informal sektörden kurtarmak amacıyla, kârlılık amacı dışında, banka şubeleri açmışlar ve ucuz tarım ve işletme kredileri vermişlerdir (Bizde Ziraat ve Halk bankası örneğinde olduğu gibi) ve bu da formal olmayan sektörün kredi miktarında bir azalmaya yol açmıştır. Fakat hükümet destekli bu kredi programların da iki temel sorun tespit edilmiştir: Birincisi, geri ödememe oranlarının çok yüksek olması, ikincisi ise bu programlardan faydalananların genellikle zengin çiftçi ve esnaf kesimlerinin olmasıdır. Bununla birlikte sorunun temelinde legal yaptırım problemi yatmaktadır: Hükümetler sıklıkla geçmiş borçları affetmekte ve zengin çiftçi ve esnafı politik nedenlerle tahsile zorlayamamaktadır. Bu kredi programlarının politik olarak güçlü zengin çiftçi ve esnafa transfer yapmak için kullanıldığının en büyük kanıtı geri ödememe oranlarının zengin çiftçi ve esnaf

arasında fakir olanlara göre daha yüksek olmasıdır (Jain,1996:13; Besley, 1994).

Borçlanan kimsenin ödeme yeteneğine sahip olduğu fakat borcunu geri ödemek istemediği durum “yaptırım problemi” olarak tanımlanır. Borçveren geri ödememe durumunda borcun tahsili için teşebbüste bulunmalıdır. Fakat bu hareketin bir değer ifade edebilmesi için, borcun tahsili için harcanan emeğin maliyetinin sonuçta elde edilecek getireden az olması gereklidir. Teminatın elde edilmesi için harcanacak çabanın yanında başka maliyetlerde vardır: borcunu geri ödemeyen zengin çiftçi ve esnafı zorlamanın politik maliyeti çok yüksektir. Ayrıca, hükümetler sıklıkla geçmiş borçları affetmekte ve bu durumda bu kredilerden yararlananlar bu borçları sanki devletin bir ihsanı gibi algılayarak verimli alanlarda kullanmamaktadırlar. Ucuz kredinin miktarı arttıkça, küçük çiftçi ve esnafın kredi seleksiyonuna uğraması artmaktadır. Gonzalez-Vega (1984) bu durumu “ faiz sınırlamalarının demir kanunu” olarak tanımlamaktadır.

Filipinler’de 1950 ve 1960 larda formal olmayan finans sektörü az gelişmiş bölgelerde ki toplam kredinin yüzde 60’ından fazlasını temin ediyordu. Filipinlerde 1980 lerde, devletin merkez bankasının az gelişmiş bölgelerdeki bankaları fonlaması yoluyla uygulanan ucuz kredi uygulaması formal olmayan kredinin miktarında önemli bir azalmaya yol açmış ve bu sektörün piyasa payını yüzde 30 lara kadar düşürmüştür.

Hindistan’da az gelişmiş bölgelerde ki hane halklarının kullandıkları kredilerde formal olmayan sektörün payı ticari banka şubelerinin hızlı bir artışı sonucu 1961’deki yüzde 81 seviyesinden 1971’de yüzde 71’e ve 1981’de de yüzde 39 seviyesine kadar düşmüştür.

Bununla birlikte, Filipinler’de yukarı da adı geçen politikanın daha sonra sona ermesi ve 1983-85 ekomonik krizi, az gelişmiş bölgelerdeki banka ve şubelerin kapanmasına ve formal kredinin miktarında önemli bir azalmaya yolaçmıştır. Bu formal olmayan kreditorlerin geri dönmesine ve 1980 lerin ortalarına doğru 1960 lardaki piyasa paylarını yeniden elde etmelerine yol açtı. Benzer şekilde ticari tefecilikte bir artış eğilimi Zambia’da da, 1980 lerin ortalarında ki ekonomik kriz üzerine, gözlenmiştir (Germidis vd.: 43,46; Ghate,1992: 863).

III. Türk Bankacılık Kesimindeki Yapısal Değişimler

Aralık 1999’da IMF ile imzalanan Stand-by anlaşması çerçevesinde hazırlanan ve Dünya Bankası tarafından da desteklenen ekonomik reform bir çok alanda yapısal değişimleri öngörmektedir. Bunlardan ikisi bankacılık reformu ve tarım reformudur.

10 Aralık 1999 da TBMM den geçen ve 19 Aralık 1999 tarihli Resmi Gazetede yayınlanan Bankalar Kanunu'nda Değişiklik yapılmasına ilişkin 4491 sayılı Kanun ile 4389 sayılı Bankalar Kanunu'nun bazı maddeleri değiştirilmiş ve yeni bazı hükümler eklenmiştir. Kanunun amacı Basel Hükümlerine uygun bir şekilde Türk Bankacılık Sektörü için daha sağlıklı bir ortam yaratmaktır. Bu değişiklikle Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurulu (BDDK) bankacılık sektörü için düzenleyici ve denetleyici bir organ olarak işlem yapmaya başlamış ve ilk uygulama olarak da finansal zorluk içinde bulunan 5 banka Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonuna (TMSF) devredilmiştir.

3 Mayıs 2001 tarihli IMF'e gönderilen Niyet Mektubun'da Kamu bankalarının, özellikle Ziraat Bankası ve Halk Bankasının, kar/zarar, likitide ve faiz marjlarını izlemeye yönelik bir politika izleyeceği duyurulmuştur. Belli bir takvim dahilinde bankaların mali durumlarının güçlendirileceği ve sermaye düzeylerinin yeterli seviyeye ulaştırılacağı taahhüt edilmektedir. Ayrıca risk yönetim sistemlerinin güçlenmesi ve risklerin daha ciddi şekilde analiz edilmesi öngörülmektedir (Derviş ve Serdengeçti, 2001).

Ziraat Bankası Genel Müdürü Niyazi Eroğlu'nun 28 Harinan, 2001 tarihli açıklamasına göre şube kapama devam edecek ve kârlı yerlerde devam edilecek: "Kârlı olan yerlerde devam edeceğiz. Yıllarca zarar eden birimleri tutmanın bir anlamı yok.... Kâr ve zarar hesabına göre 70 civarında şube kapatacağız...Benim görevim bankayı rasyonel yönetip, kâr etmek, bankanın değerini arttırmak" tır (Akbay, 2001).

Mevzuatın uluslararası standartlara uyumlaştırılmasına ve bankaların sağlam ve sağlıklı bir yapıya kavuşturulmasına yönelik tedbirler altında finansal durumu zayıf yada sermaye yapısı yetersiz olan bankaların sistem dışına çıkarılmaları istenmektedir. 10 Temmuz 2001 tarihinde 5 banka daha TMSF'na devredilmiş ve BDDK'nın yaptığı açıklamada "zararı özkaynaklarını aşarak yabancı kaynaklara sirayet eden, yükümlülüklerinin toplam değeri varlıklarının toplam değerini aşan, kaynaklarını bankanın emin bir şekilde çalışmasını tehlikeye düşürecek şekilde hissedarlarının oluşturduğu sermaye grubuna aktaran" bankaların fona devredildiğini bildirilmiştir.

10 Temmuz 2001 tarihinde TMSF'na devredilen bankalardan biri olan, EGS bank, küçük ve ortaboy işletmelerin kredi seleksiyonu sonucu finansman problemi yaşamaları üzerine ege bölgesinde ki tekstil imalatı ve ihracatı yapan 149 KOBİ'nin sinerji yaratmak amacıyla kurdukları, yüzde 12'si 1200 imalatçı ihracatçı ve geri kalan yüzde 88'i halka açık olan EGS Grubu'na ait bir bankaydı.

Yukarıda adı geçen yapısal değişim istekleri, doğal olarak konsolidasyonu getirmekte ve Türk bankacılık sektöründe satınalma ve birleşme süreci yaşanmaktadır: Demirbank dünyanın en büyük bankalarından

biri olan HSBC tarafından, bünyesinde 5 bankayı barındıran (Egebank, Yurtbank, Yaşarbank, Bank Kapital) Sümerbank Oyak Grubu tarafından ve Bank Express'de Tekfen Holding tarafından satın alınmış; Finansbank BNP Paribas ile, Garanti Bankası da IntesaBci S.p.a. ile ortaklık görüşmelerine başlamış bulunmaktadır. Doğu Grubu bünyesindeki Osmanlı Bankası ve Körfez Bankası Osmanlı Bankası çatısı altında birleşmiştir.

Reform öngörülen diğer bir sektör tarımdır. Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Bankasının isteği ile, Tarım sektöründe tarımsal destekleme politikası değiştirilerek, doğrudan gelir desteği politikası uygulanmaya başlandı. Böylece zirai kredi ortadan kalmakla kalmamakta ayrıca tarımsal destekler de kalkmaktadır.

Ziraat Bankası'nın diğer kamu bankaları ile birleştirilmesinden sonra tarım üreticinin tek bankası konumuna gelen ve üreticilere ortalama faiz hadlerinin altında faizlerle kredi sunan Tarihbank, 10 Temmuz 2001 tarihinde Tasarruf Mevduatı ve Sigorta Fonu'na devredildi. Bir kooperatif bankası olan Tarihbank'ın sermayesi Tarih'in dört birliğine aitti; dolayısıyla, bu birlikler aracılığıyla 120 bin Tarih ortağı da bankanın sahibi bulunmaktaydı.

IV. Yorum ve Sonuç

Reel sektörde kâr marjlarının düşük olması ve kredilerin geri ödenmeme riskinin artmış olması güvenilir muhasebe ve denetim uygulamalarının olmaması ile birlikte Türkiye'de bankacılık sektörünü hem kredi seleksiyonuna ve holding bankacılığına hem de riski düşük getirisi yüksek devlet iç borçlanma senetlerine yöneltmiştir. Sonuç olarak, büyük şirket gruplarının bir ya da daha fazla bankaya ya tamamen yada kısmen sahip olmak yoluyla, bankacılık sistemindeki fonun dağılımını kendi lehlerine, ekonominin %90 nını oluşturan küçük ve ortaboy işletmeler aleyhine, sağlamakla kalmadıkları; ayrıca, toplanan bu fonları esas faaliyet alanları olan reel yatırımlarda kullanmak yerine üretken olmayan alanlara yönlendirmiş oldukları görülmektedir.

Bilgiye dayalı kısıtlamaların ve kayıp piyasaların (missing markets) varlığı altında, bir kurumun, bu kurumun ilk etapta ortaya çıkmasına yol açan faktörleri dikkate almadan, ortadan kaldırılması (genellikle radikal platformlarda talep edildiği gibi), bu ortadan kaldırma programından faydalanması düşünülen kesimlerin koşullarında zorunlu olarak bir gelişmeyi getirmeyebilir (Bardhan, 1989: 7). Nitekim bankacılık kesiminin neden holding bankacılığına yönelmiş olduğunun analizi yapılmadan, bankacılık kesiminde yapılan uygulamalar bankacılık kesiminde konsolidasyonu arttırmış ve arttıracaktır. Konsolidasyon ile birlikte rekabetin azalması, bazı gelişmiş ülkelerde ve Güney Amerika'da görülen uygulamalardan da gördüğümüz gibi,

risk faktörü ve kaynakların daha büyük işlemlere ayrılması nedeniyle küçük ve ortaboy işletmelere yönelik krediyi daha da azaltacaktır.

Bunun yanında, özellikle Ege bölgesinde küçük ve ortaboy çiftçi ve işletmeleri destekleyen formal sektörün, 22 Aralık 1999'da Yaşarbank'a dönüşen Tütünbank'ın fona devredilmesiyle başlayan süreci, EGS bank ve Tarişbank'ın Fona devriyle birlikte tamamlanmıştır. Bu koşullar altında özellikle Ege bölgesinde, formal olmayan sektörün payını arttırıp arttırmayacağı, öngörüsü önceden belli, bir ampirik çalışmanın konusudur.

* Değerli yorumlarından dolayı sayın S.L. Floro'ya ve J.E.Stiglitz'e teşekkürü bir borç bilirken, makale ile ilgili her türlü sorumluluk tarafıma aittir.

KAYNAKLAR:

- Akbay, Levent** (2001), "Ziraat Reel Sektörün Bankası Olma Yolunda", www.dunyagazetesi.com.tr, 28 Haziran.
- Atiyas, Izak** (1989), "The private Sector's Response to Financial Liberalization in Turkey: 1980-82", PPR Working Paper WP147, *World Bank*, Ocak .
- Bardhan, Pranab** (1989), *The Economic Theory of Agrarian Institutions*, Clarendon Press.
- Besley, Timothy** (1994), "How do Market Failures Justify Interventions in Rural Credit Markets?", *The World Bank Research Observer*, Vol. 9, No.1, Ocak, sayfa: 27-47
- Derviş, Kemal ve Serdengeçti, Süreyya** (2001), "Letter of Intent, Memorandum of Understanding of Economic and Financial Policy, and Technical Memorandum of Understanding", www.imf.org, 26 Haziran ve 31 Temmuz.
- Dönek, Ekrem** (1999), "Türkiye'de Bankacılık Sektörü ve İç Borçlanma Politikası", *İktisat İşletme ve Finans*, Aralık, sayfa: 38-57
- Fry, Maxwell J.** (1995), "Money, Interest, and Banking in Economic Development", John Hopkins University Press, Baltimore, second edition.
- Germidis, Dimitri, Kessler ve Meghir** (1991), *Financial Systems and Development: What Role for the Formal and Informal Sectors?*, OECD, Paris.
- Ghate, P.B.** (1992), "Interaction Between the Formal and Informal Financial Sectors: The Asian Experience", *World Development*, Vol.20, No.6, sayfa: 859-872.
- Gonzalez-Vega, Claudia** (1984), "Credit-Rationing Behaviour of Agricultural Lenders: The Iron Law of Interest-Rate Restrictions", Adams vd. (eds.), *Undermining Rural Development with Cheap Credit*, Westview Press.

- Hoff, Karla ve Stiglitz, Joseph E.** (1990), “ Introduction: Imperfect Information and Rural Credit Markets- Puzzles and Policy Perspectives”, *The World Bank Economic Review*, Vol.4, No.3, sayfa: 235-250.
- Hoff, Karla ve Stiglitz, Joseph E.** (1998), “ Moneylenders and bankers: price-increasing subsidies in a monopolistically competitive market”, *Journal of Development Economics*, Vol. 55, sayfa: 485-515.
- Jain, Sanjay** (1996), “ Serving Small Borrowers: A Review of Information Innovations and Prospects for their Replicability”, *Emerging Financial Markets Conference*, American University, Washington D.C., Mayıs.
- Menkhoff, Lukas** (2000), “ Bad Banking in Thailand? An Emprical Analysis of Macro Indicators”, *The Journal of Development Studies*, Vol. 36, No.5, Haziran, sayfa:135-168.
- Kumar, P.C.** (1994), “Financial Intermediation through Development Banks”, Kumar, P.C., Internal Sources of Development Finance , Quorum Books.
- Platteau, J.P. ve Abraham, Anita** (1987), “ An Inquiry into Quasi-Credit Constraints: The role of Reciprocal Credit and Interlinked Deals in Small Scale Fishing Communities”, *The Journal of Development Studies*, Vol. 23, No. 4.
- Sarap, Kailas** (1991), “Colleteral and Other Forms of Guarantee in Rural Credit Markets: Evidence from Eastern India”, *Indian Economic Review*, Vol. 26, No. 2, sayfa:167-188.
- Stiglitz, Joseph E. and Weiss, A.** (1981), “Credit Rationing in Markets with Imperfect Information”, *American Economic Review*, 71, Haziran, sayfa:383-410.
- The Banks Association of Turkey** (2001), “ Banks in Turkey 2000”, Mayıs.
- Yotopoulos, Pan A. ve Floro, Sagrario L.** (1992), “ Income Distribution, Transaction Costs and Market Fragmentation in Informal Credit Markets”, *Cambridge Journal of Economics*, Vol.16, sayfa:303-326.

Uludağ Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi
Cilt XX, Sayı 1-2, Yıl: 2001, ss. 145-160.

E-TİCARETTE KARŞILAŞILAN SORUNLAR VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ

Araş. Gör. Adem ANBAR*

ABSTRACT

Developments in the communication and telecommunication which is the most important component of the new economy has been increased the numbers and volume of the internet transactions. But, in the last one-two years, the transactions, especially business to consumer (B2C) electronic commerce volume's increasing speed decreases slowly. The principal reasons of this is the problems related to e-commerce and these problems are not solved completely. Security, privacy, taxing, payment on the internet, protection of consumer, copyright, delivery and customs are the important problems in the e-commerce. For these problems to be solved, basically national as well as international studies and development of standards are necessary.

ÖZET

Yeni ekonominin en önemli ayağını oluşturan iletişim ve telekomünikasyon teknolojilerindeki gelişmeler, internet üzerinden yapılan ticari işlemleri, sayı ve hacim olarak önemli derecede artırmıştır. Fakat, son bir-iki yıl içerisinde, bu işlemlerde, özellikle işletmelerle tüketiciler arasındaki elektronik ticaretin (B2C) artış hızında bir yavaşlama söz konusudur. Bunun en önemli nedenlerinden biri, e-ticarette yaşanan sorunların varlığı ve bunların halen devam etmesidir. Güvenlik, gizlilik, vergilendirme, internet üzerinden yapılan ödemeler, teslimat ve geri iade, gümrükleme, tüketicinin korunması, telif hakları gibi konularda halen sorunlar yaşanmaktadır ve sorunların çözümü için başta ulusal olmak üzere uluslararası çalışmalara ve standartlara ihtiyaç vardır.

---

* Uludağ Üniversitesi, İ.İ.B.F., İşletme Bölümü

1. GİRİŞ

Bilindiği gibi, elektronik ticaret kavramı, iletişim ve bilgisayar teknolojilerinin gelişimine paralel olarak ortaya çıkan ve ticareti kolaylaştıran bir yeniliktir. E-ticaret, yeni bir kavram olmasına karşın, geçerli olan esas ve ilkeler bakımından, geleneksel ticari yöntemlerle benzerlikler içermekte ve geleneksel ticarete bir alternatif oluşturmaktan çok, onu bütünleyen ve kolaylaştıran bir yöntemdir. Elektronik ticaretin standart bir tanımı yapılamamaktadır. Bunun nedeni, kapsamının çok geniş olması ve bu kapsamın farklı kişi veya kuruluşlarca farklı değerlendirilmesidir. Dolayısıyla, bir elektronik iletişimde, e-ticaretin nerede başlayıp nerede bittiğini belirlemek oldukça güçtür. Bu nedenle, en geniş anlamıyla, herhangi bir ticari sonuç doğuran bir elektronik iletişim, e-ticaret olarak kabul edilmektedir. Dünya Ticaret Örgütü'ne (WTO) göre, e-ticaret; mal ve hizmetlerin, üretim, reklam, satış ve dağıtımının telekomünikasyon ağları üzerinden yapılmasıdır (World of Trade Office, 1999). OECD'nin tanımına göre, e-ticaret, hem kuruluşları hem de bireyleri ilgilendiren, ticari etkinliklere ait her türlü işlemin bilgisayar ağları üzerinden yapılmasıdır (OECD, 2000).

Daha önceleri, EDI gibi kapalı ağlar üzerinden gerçekleştirilen e-ticaret, şirketler tarafından yoğun olarak 1996 yılından sonra kullanılmaya başlanmıştır. İnternetin yaygınlaşmasıyla birlikte, internet tabanlı e-ticaret hacminin giderek artacağına şüphe yoktur. E-ticaret hacmine ve gelecekteki e-ticaret tahminlerine ilişkin farklı araştırma kuruluşları ve kişiler tarafından değişik tahminler yapılmaktadır. Örneğin; OECD'nin tahminlerine göre, dünya e-ticaret hacmi, 1997 yılında 26 milyar dolar iken, 2001 yılında 330 milyar dolara ve 2005 yılında 1 trilyon dolara çıkacağı tahmin edilmektedir (İnce, 1999:1). Forrester Research'a göre, dünya e-ticaret hacminin, 2003 yılında 3 trilyon doları geçeceği tahmin edilmektedir (Internet E-Commerce Estimates, 2000).

E-ticaretin hızlı gelişimine rağmen, e-ticaretin önünde önemli sorunlar bulunmaktadır. Bu sorunların çözümlenememesi, özellikle, tüketicilerle işletmeler arasındaki e-ticaret hacminin gerilemesine yol açabilir. Bu nedenle, bu sorunların belirlenmesi ve uluslararası alanda çözüm yollarının bulunması gerekmektedir. E-ticaretin önündeki sorunları ve çözüm önerilerini aşağıdaki gibi sıralayabiliriz.

2. E-TİCARETTE GÜVENLİK SORUNU

İnternet kullanımının ve elektronik ticaret uygulamalarının hızla artmasına karşın, en çok tartışılan ve henüz kesin bir çözüm bulunamayan güvenlik sorunu, önemini korumaktadır. Elektronik ticaretin gelişmesinin karşısındaki en büyük engel, güvenlik olarak görülmektedir. Amerika'da yapılan tahminlere göre, bir yılda çalınan verilerin değeri 10 milyar doların

üzerindedir. ABD’de 1996 yılında, 1320 firmayla yapılan bir araştırmaya göre; firmaların %78’i güvenliğin sağlanamamasından dolayı para kaybettiklerini, firmaların %63’ü virüslerden dolayı zarara uğradıklarını ve 20 firma da en az 1 milyon \$ zarar ettiklerini belirtmişlerdir (Singh ve Frolick, 2000:58).

İnternet üzerinden gerçekleştirilen ticari faaliyetlerde karşılaşılabilecek güvenlik sorunları şunlar olabilir (Adam vd., 1999:124):

- Giriş yetkisi verilmeyen ağ kaynaklarına giriş,
- Bilgi ve ağ kaynaklarını imha etmek, zarar vermek,
- Bilgiyi değiştirmek, karıştırmak veya bilgiye yeni şeyler eklemek,
- Yetkisiz kişilere bilginin iletilmesi,
- Bilgi ve ağ kaynaklarının çalınması,
- Alınan hizmetleri ve gönderilen veya alınan bilgiyi inkar etmek,
- Ağ hizmetlerinin kesilmesine ve bozulmasına neden olmak,
- Almadığı veya göndermediği bilgileri aldığını veya gönderdiğini iddia etmek.

Elektronik ticarete güvenlik sorunu, üç açıdan incelenebilir.

2.1. Güvenlik Duvarları

Güvenlik duvarı (Firewalls), korunmuş ağlara veya sitelere yalnızca belirli özelliklere sahip dış kullanıcıların girmesine izin veren yazılım veya donanım olarak tanımlanabilir. Kullanıcılar, kullanıcı adı, şifre, internet IP adresi veya alan adı (domain name) kullanarak sisteme girebilirler. Güvenlik duvarı, şirket ağıyla, dış internet arasında bir bariyer oluşturur. Yetkili olmayan kişiler, doğrudan ağ içerisindeki bilgisayarlara giremez. Fakat, yetkili iç kullanıcılar, ağ dışındaki internet hizmetlerinden yararlanmaya devam eder (Kalakota ve Whinston, 1997:126). Güvenlik duvarı, ağ dışından izinsiz girişleri önlemek amacıyla kullanılabilir gibi, işletme içinde çalışanların gizli veya stratejik bilgilere ulaşmasını engellemek için de kullanılabilir.

2.2. ŞİFRELEME VE İŞLEM GÜVENLİĞİ

Bilginin kanallar üzerinden iletilmesi sırasında, çalınma ve değiştirilme riski olmadan alıcıya gönderilmesi büyük önem taşımaktadır. Bunun için, çeşitli kriptografi yöntemleri ve araçları geliştirilmiştir. Kriptografi veya kriptoloji (cryptology), güvenli bilgi iletişimi ve/veya saklanması için, şifreleme ve şifre çözme yöntemlerini türeten, geliştiren ve inceleyen bir bilim dalıdır (Elektronik Ticaret Terimler Sözlüğü, 2001). Şifreleme işlemiyle, gönderilen bilgi, anlamsız sayısal veriye dönüştürülmekte ve alıcıya gönderilmektedir. Alıcı ise, yine

anahtar şifreyi kullanarak, anlamsız sayısal veriyi özgün haline dönüştürmektedir. Farklı şifreleme yöntemlerine ve şifre altyapılarına sahip kriptografi türleri vardır. Bunlar, farklı matematiksel modelleri, şifreleme ve şifre çözme amacıyla tasarlanmış farklı yazılım ve donanım sistemleri kullanmaktadır. Günümüzde yaygın olarak kullanılan kriptografi türleri, açık-anahtarlı kriptografi ve tek/gizli anahtarlı kriptografi olmak üzere iki çeşittir. Gizliliği ve güvenliği sağlamak amacıyla bu yöntemlerde kullanılan araçlar; dijital sertifikalar, dijital ve elektronik imzalar ve onay kurumlarıdır.

2.3. WORLD WIDE WEB GÜVENLİĞİ VE İNTERNET GÜVELİK PROTOKOLLERİ

Elektronik ticarete, kullanıcının kimliğini karşı tarafa bildirmesi, karşı tarafın da kendi kimliğini kullanıcıya bildirmesi önemlidir. Özellikle, internet üzerinden alışveriş yapılmasında ve internet üzerinden elektronik ödeme sistemlerinde güvenliği sağlamak amacıyla çeşitli internet güvenlik protokolleri geliştirilmiştir. Bunlardan yaygın olarak kullanılan SET ve SSL protokolleridir. Bunların dışında, PGP (Pretty Good Privacy) S/MIME (Secure/Multipurpose Internet Mail Extensions), PPTP (Point –to-point Tunneling Protokol) ve SOCKSS gibi güvenlik uygulamaları da mevcuttur (Adam vd., 1999:136).

Teknolojinin gelişmesiyle, internet üzerinden yapılan ödemelerde ve veri iletiminde, daha güvenli sistemler gerçekleştirilecektir. İnternet, kullanıcıların zannettiği kadar güvensiz değildir. Fakat, bu gerçeğin, bir şekilde kullanıcılara anlatılması ve kullanıcıların düşüncelerinin değiştirilmesi gerekmektedir.

3. E-TİCARETTE VERGİLEME SORUNU

Globalleşme ve teknolojinin gelişmesiyle birlikte ortaya çıkan sorunların başında vergileme sorunu gelmektedir. Sermaye ve emeğin, yüksek vergilerin bulunduğu ülkelerden daha düşük ülkelere kaymasının kolaylaşması, çok uluslu şirketlerin üretimlerini birden çok ülkede parça parça gerçekleştirmeleri, internet ve elektronik ticaretin gelişmesiyle birlikte sanal şirketlerin ortaya çıkması, bu şirketlerin yerinin kesinlik göstermemesi, şirket ve müşterilerin farklı ülkelerde olması ve dolayısıyla farklı vergi düzenlemelerine tabii olması gibi faktörler vergileme sorununa yol açan nedenlerden sadece bazılarıdır.

E-ticarette, vergi idaresi ve denetimi konusunda iki potansiyel soruna dikkat çekilmektedir. Bunlardan birincisi, internetin bilgiye erişimi kolaylaştıran ve böylelikle vergi denetimini zorlaştıran bir yapısı olduğudur. İkinci sorun ise, ticari işlemleri gerçekleştirenin gerçek kimliğinin ve yerinin saptanmasındaki güçlüklerdir (E-Ticaret Raporu, 1999).

Gelirler üzerinden alınan vergilerde, gelirin kaynağı ve ikametgah konularında, tartışmalar devam etmektedir. Bu konuda, ABD hükümeti ve OECD farklı görüşleri savunmaktadır. ABD Hazine Bakanlığı yayınladığı bir raporda, ikametgah esasına dayalı vergilendirmenin daha iyi bir yöntem olduğuna dikkat çekmiştir. Raporda, coğrafi unsurlara (örneğin servis sağlayıcının bulunduğu yere) atıf yapılmak suretiyle gelirin kaynağını belirlemeye çalışan yaklaşımların temelindeki mantığın iletişim teknolojilerindeki son gelişmeler karşısında zayıfladığı belirtilmiştir. OECD Elektronik Ticaret Vergi Araştırma Grubu tarafından hazırlanan bir rapora göre; ikametgah esasına dayalı vergilendirmenin o kadar kolay olmayacağı ifade edilmiş, bunun yerine uluslararası bir uzlaşmanın gerekliliği vurgulanmıştır (Dönmez, 1999:437).

Harcamalar üzerinden alınan vergilerle ilgili üç ana eğilimden söz edilmektedir. İlk görüşe göre, internette yapılan alışverişler vergi dışı tutulmalıdır. İkinci görüş, mevcut vergilerin internet üzerinden yapılan alışverişlere de uygulanmasını ancak yeni vergiler konulmamasını önermektedir. Son görüş, özellikle bilgisayar ağları üzerinden satışı yapılan sayısal ürünlerin vergilendirilmesiyle ilgilidir. "Bit vergisi" olarak adlandırılan bu vergi içerikten bağımsız olarak vergilendirme yaptığı için eleştirilmektedir (E-Ticaret Raporu, 1999).

OECD, bünyesinde yapılan araştırmalar sonucunda, etkin ve uygun bir internet vergilendirmesi için dikkate alınması gerekli ilkeleri aşağıdaki gibi sıralamıştır (Ekin, 1998:119).

- Sistem adil olmalıdır : Aynı durumdaki vergi ödeyenler benzer işlemleri yaptıklarında aynı şekilde vergilendirilmelidir.
- Sistem basit olmalıdır : Vergi otoritelerinin yönetim masrafları ve itiraz masrafları düşük tutulmalıdır.
- Kurallara açıklık getirmelidir : Bir işlemin vergi sonucu, önceden bilinmeli, vergi veren neyin vergilendirildiğini ve bu vergiyi nerede ödeyeceğini bilmelidir.
- Sistem etkin olmalıdır: Vergi kayıpları asgariye indirilmelidir.
- Ekonomik sapmalardan kaçınılmalıdır : Şirket kararları vergi yaklaşımlarından ziyade ticari amaçlarla verilmelidir.
- Sistem yeterli ölçüde esnek ve dinamik olmalıdır : Vergi kararları teknolojik ve ticari gelişmeleri izlemelidir.

ABD, Ekim 1998'de İnternet Vergi Kanunu'nu (Internet Tax Freedom Act) çıkarmıştır. Bu kanun, internet üzerinden satılan malların vergilendirilmesine yasak getirmemiştir. Sadece, internet işlemlerine dayalı yeni vergilerin çıkarılmasında, üç yıllığına federal, eyalet ve yerel makamlardan

oluşan moratoryumunun kurulmasını kararlaştırmıştır. ABD’de, elektronik ticaretten kaynaklanan yıllık vergi kaybının 4 milyar \$ olduğu öne sürülmektedir. Buna karşılık, Ernest&Young firması, yaptığı araştırmalarda vergi kaybının, toplanan vergilerin ancak %1’ini oluşturan 170 milyon \$ olduğunu belirtmektedir (Waltner, 1999:116).

Elektronik ticaretin bu potansiyelini gören devletler, internet işlemlerinin vergilendirilmesinde, vergi kaybına neden olmayacak fakat, çifte vergilendirme veya haksız vergilendirmeye de yol açmayacak düzenlemeleri gerçekleştirmek için çalışmalarına devam etmektedirler. Burada belirtilmesi gereken önemli bir husus, bu tür çalışmaların diğer devletlerle birlikte yürütülmesi ve soruna uluslararası ortak bir çözümün bulunması gerektiğidir.

4. ELEKTRONİK ÖDEMELERDE ORTAYA ÇIKAN SORUNLAR

Günümüzde, nakit, kredi kartı ve satış noktasından fon transferi (EFT/POS) gibi geleneksel ödeme sistemleri tam kullanışlı değildir ve bu ödeme sistemleri, güvenlik veya sistemlerin yeteri kadar etkin olmaması nedeniyle yetersiz kalmaktadır. İnternet gibi tam güvenli olmayan ortamlarda, ödemelerin güvenliği ve bugünkü ödeme sistemlerinin yüksek işlem maliyeti gibi problemleri çözmek için yeni ödeme sistemleri geliştirilmektedir. Geniş anlamda, elektronik ödeme sistemleriyle, bir ödeme işleminde yer alan alıcı, satıcı ve banka arasındaki fon transferinin elektronik cihazlar üzerinden yapılması kastedilirse de, aslında elektronik ödeme sistemleri, elektronik para, smart kart ve benzer araçlarla yapılan ödemelerdir. Dijital para, elektronik cüzdan, akıllı kart, elektronik para gibi duyduğumuz yeni kavramlar, elektronik ödeme sistemlerinin birer parçasıdır.

Elektronik ödeme sistemlerinin gelişmesi, elektronik ticareti de geliştirecektir. Çünkü, e-ticaretin hızlı gelişiminin karşısındaki en büyük engel olan, güvenli ödeme sorunu çözülmüş olacaktır.

Elektronik ödeme sistemlerinin geliştirilmesinde ve uygulanmasında, tam çözüme kavuşturulamamış; güvenlik, gizlilik, kimlik belirleme, kötü amaçlarla kullanılabilme olasılığı gibi bazı sorunlar mevcuttur (Crocker ve Stevenson, 1999:329-332). Yakın gelecekte, yeni teknolojilerin geliştirilmesiyle, bu sorunlar giderilecektir.

5. GİZLİLİK SORUNU

Tüketicilerin, internet üzerinden işlem yapabilmeleri için öncelikle, kişisel bilgilerin ve mahremiyetin korunması ve sistemin güvenli olması gerekmektedir. Kişisel bilgilere rahatlıkla ulaşılması ve gizli kalması

gerekenlerin açığı çıkması, hem tüketicilerin zarara uğramasına hem de sisteme güvensizliğin doğmasına neden olmaktadır. Bu nedenle, kişilerle ilgili bilgilerin, bilişim sistemlerine yerleştirilmesi ve işlenmesiyle ilgili esas ve usullerin düzenlenmesi, bunlara uymayanlar hakkında cezai yaptırımların getirilmesi, kişilik haklarının korunması ve yasal güvencelerin sağlanması zorunlu bulunmaktadır.

İnternette birçok web sitesi, sitelerinde bulunan formların çeşitli amaçlarla doldurulmasını istemektedir. Örneğin, bazı sitelere kayıt olurken, alışveriş yaparken veya online hesap açtırırken, kullanıcılardan birçok kişisel bilgi istenmektedir. Tartışılan konu ise, alınan bu bilgilerin güvenliği ve hangi amaçlarla kullanılacağı ile ilgilidir.

Amerika Federal Ticaret Komisyonu (Federal Trade Commission-FTC), kişisel bilgiyi iki kategoriye ayırmıştır. Birinci grup bilgiler; isim, posta veya e-mail adresi gibi müşteriyi tanımlamada kullanılan bilgilerdir. İkinci grup bilgiler; yaş, cinsiyet, gelir düzeyi, hobiler ve ilgi alanları gibi demografik ve özel bilgilerdir. FTC'ye göre, demografik ve özel bilgiler, müşteri profilinin çıkarılması veya pazar analizi gibi tanımlanmamış amaçlar için kullanılmamalıdır (Online Brokerage, 1999:87).

Müşteriler, web sitesi tarafından istenen bu bilgileri vermeden önce, web sitesinin gizlilik politikasına, bilgilerin niçin istenildiğine, bilgilerin hangi amaçla kullanılacağına ve bu bilgilerin güvenliğinin nasıl sağlanacağına bakmalıdırlar. Eğer, şüpheleri varsa kişisel bilgilerini vermemelidirler (Spitzer, 2001:1).

Bazı web siteleri, kullanıcıları hakkında bilgi toplayan yazılımlara sahiptir. "Cookies" denilen bu yazılımlar, kullanıcının bilgisayarına yerleştirilir ve sadece web sitesinin sunucusu tarafından okunabilir. Bazı siteler, kullanıcıya bunları reddetme imkânı vermekte veya kullanıcının bilgisayarına yüklenilmeden önce uyarılmaktadır (Spitzer, 2001:2). Birçok kişi, kişinin özel yaşamına müdahale edildiği için bu yazılımları eleştirmektedir.

Kişisel bilgilerin kötüye kullanılmasını önlemek için, bilginin toplanması, bilginin türü, bilginin paylaşılması, bilginin güvenliği gibi konularda standartlar oluşturulmalı ve bunlar yasal düzenlemelerle desteklenmelidir. Yapılan düzenlemelerin, hem elektronik bilgi altyapısını kullananların hem de hakkında bilgi toplanan kişilerin çıkarlarını koruyacak bir düzenleme olması gerekmektedir.

6. TESLİMAT VE GÜMRÜKLERDE YAŞANAN SORUNLAR

E-ticaretin gelişmesinde ve ekonomiye etkisinde, iki önemli lojistik sorun vardır. Bunlar, ödeme ve dağıtımdır. ABD'de online alışveriş yapan kişilerle

yapılan bir anketin sonuçlarına göre, ankete katılanların %90'u, eğer mallar zamanında ulaştırılırsa tekrar aynı satıcıdan mal satın alabileceklerini ve ilk harcamaya göre %50 daha fazla harcama yapabileceklerini söylemişlerdir (Dismantling the Barriers to Global Electronic Commerce, 2000:21).

Koli paketlerinin ucuz, rahat ve zamanında teslimi konusunda, koli dağıtımı ve gümrük müsaadesi işlemleri ana engel olarak görülmektedir (Finans Çalışma Grubu Raporu, 1999:4/9). Bu sorunun temelinde, şu faktörler vardır: Uluslararası koli teslimatı, ulusal rekabetçi bir pazar içerisinde makul bir uzaklığa yapılan teslimata göre daha pahalı, daha yavaş ve daha az elverişlidir. Bu da hükümetlerin kırtasiyeciliğinden, vergilerin hantal toplanışından ve malların iadesindeki güçlüklerden kaynaklanmaktadır.

Gümrük müsaadesi işlemleri nedeniyle paket başına önemli maliyetler üstlenilmektedir. Birbirini izleyen uluslararası ticaret müzakereleri, gümrük vergilerinde önemli indirimler sağlamaktadır fakat vergi toplamadaki idari prosedürün hala reforma ihtiyacı vardır. Bu sorunun aşılması için, mallar sipariş edildiğinde, satıcının tüm vergileri ve teslimat ücretlerini müşteriden topladığı ve bunları doğrudan ithalatçı ülkeye ödediği tek-duraklı alışveriş fikri öne sürülmektedir. Böyle bir sistem, sevkiyatın önceden karşı ülkeye beyanı ve bu ülke tarafından onaylanması, gecikmeleri önleyebilir ve maliyetleri azaltabilir (A'dan Z'ye E-Ticaret Rehberi, 2000:45). Başka bir alternatif ise, belli kriterlere haiz ticari taşıyıcılara, belli değer altındaki mallara uygulanan vergileri toplama izni vermek suretiyle, gümrük müsaadesi sürecinin bir bölümünü özelleştirmektir.

Ürünün fiziksel varlığının olmadığı ve ağ üzerinden doğrudan kullanıcıya ulaştığı durumda, ilgili vergilerin toplanması daha da sorunlu hale gelmektedir. Burada ürünün gümrük kontrolünden geçmemesi ve sorumluluk verilebilecek bir taşıyıcının mevcut olmaması gerçeği ile karşı karşıya kalınmaktadır. Buna getirilecek çözümlerden biri, doğrudan teslim edilen sayısal ürünlerde söz konusu vergilerin kaldırılmasıdır. Bir başka çözüm ise, sorumluluk verilecek kuruluşların (finans kuruluşları, onay kurumları gibi) belirlenmesidir.

Elektronik ticaretin önündeki lojistik problemlerin giderilmesi konusunda, Dünya Gümrük Örgütü'nün çalışmaları devam etmektedir. Ülkemizde de gümrük modernizasyonu ve otomasyonu için gereken çalışmalar yapılmaktadır. Gümrük otomasyon projesi kapsamında, taraflar (ithalatçı, ihracatçı, komisyoncu, taşıma şirketi) ve gümrük idaresi arasında, ulusal ve uluslararası kuruluşlar arasında, gümrük idaresi ile bankalar arasında elektronik veri değişimi amaçlanmıştır. Böylelikle, taraflar beyanname ve manifesto bilgilerini, gümrüklere bürolarındaki bilgisayardan ulaştırabileceklerdir. İşlemler hız kazanacak ve kolaylaşmış olacaktır. Bu amaçla bir pilot bölge seçilmiş ve çalışmalar devam etmektedir.

7. TÜKETİCİLERİN KORUNMASI SORUNU

Elektronik ticarette tüketicinin korunmasından söz ederken iki konu göz önünde bulundurulmalıdır. Birincisi; elektronik ticaret, iki farklı işlem kategorisini içerir. Bunlardan ilki, fiziki malların seçiminin, siparişinin ve hatta ödemenin internet aracılığı ile yapılmasıdır. Bu tür ticarette, esas itibarıyla internet, bir posta yoluyla sipariş vasıtası olarak kullanılmakta, ürün teslimi ise, postayla paket teslimi gibi geleneksel yollardan yapılmaktadır. Dolayısıyla, bu işleme ilişkin tüketici sorunları posta veya doğrudan satış yoluyla yapılan alışverişlerde karşılaşılan sorunların çözümüne benzer yollarla çözülebilir. İkinci kategorideki işlemler ise, sayısal mallar denilen malların , örneğin; yazılım, müzik ve film benzeri malların ticaretini kapsamaktadır. Bu malların seçimi, siparişi, bedelinin ödenmesi ve ürün teslimi tamamen sanal ortamda yapılmakta ve geleneksel yol ve yöntemler kullanılmamaktadır. Bu tür ticari işlemler yeni ve farklı sorunlar içermektedir.

Göz önünde bulundurulması gereken ikinci konu, elektronik ticaretin sınır tanımamasıdır. Aynı ülke içinde yapılan elektronik ticarette karşılaşılan tüketici sorunları, diğer yollarla yapılan ticarette karşılaşılan sorunlara benzer yöntemlerle çözülebilir. Fakat, tüketici ile satıcının farklı ülkelerde bulunduğu durumlarda tüketici sorunlarının çözümünde ciddi problemlerle karşılaşmaktadır.

Mevcut e-ticaret uygulamalarında, hileli ve aldatıcı davranışların oranı gittikçe artmaktadır. Tahminlere göre, e-ticaret işlem hacminin %10'u hileli davranış şeklinde gerçekleşmektedir. Bu da göstermektedir ki, tüketicilerin elektronik ticaretle hayatları kolaylaştığı gibi, zarara uğrama riskleri de artmaktadır (Online Brokerage, 1999:83).

İnternet aracılığı ile ticaretin kendine has özellikleri ve sınır ötesi yapısı nedeniyle tüketicileri hileli ve aldatıcı davranışlara karşı korumak da o derece zorlaşmaktadır. Satıcının, tüketicinin bulunduğu ülke dışında bulunması halinde, tüketici satıcı hakkında gerekli bilgilere sahip olamamaktadır. Tüketici, satıcının ülkesindeki tüketiciyi koruma mevzuatını bilse bile, örneğin, uluslararası telefon görüşmelerinin, dava açma ve takip etmenin maliyeti, dil problemleri ve başka nedenlerden dolayı hak arama konusunda engellerle karşılaşmaktadır.

Tüketicilerin karşılaştığı önemli problemlerden biri de, ürünü iade etmek istediklerinde, satıcının nerede olduğunun tespit edilememesidir. Fiziki mallarda bu sorunla fazla karşılaşılmamaktadır. Çünkü sipariş edilen mal, nakil vasıtaları ile fiş, fatura gibi belgelerle alıcıya ulaştığından, bu belgelerden satıcının kimliğini ve adresini tespit etmek kolaydır. Fakat, sayısal mallarda, ürün tüketiciye online ulaştığından, satıcıyı tespit etmek zorlaşmaktadır. Ayıplı malın tazmininde, geleneksel ürün sorumluluğu sistemi yeterli olmayacaktır. Bazı

ülkelerde, özellikle kredi kartıyla yapılan ödemelerde tüketicinin ayıplı mala karşı korunması bakımından, bir geri ödeme (chargeback) sistemi benimsenmekte ve bu sistemin temel prensipleri OECD bünyesinde belirlenmeye çalışılmaktadır. Bu sistemin özelliği, ödeme kartı veren kuruluşların belirli koşulların varlığı halinde, ayıplı maldan dolayı tüketicilerin ödediği parayı geri ödemeyi kabul etmesi şeklinde özetlenebilir.

Bu sorunların çözümünde öncelikle, tüketicileri koruyucu yasal düzenlemelerin hazırlanması, hileli ve aldatici davranışlarla mücadele edilmesi, iş çevrelerinin ve kamuoyunun bilgilendirilmesi ve eğitilmesi, sektörün kendi iç denetim ve kontrol mekanizmalarını oluşturmasının teşvik edilmesi gerekmektedir.

Ülkemizde 1995 yılında yürürlüğe giren Tüketiciyi Koruma Kanunu'nda, online ticaretle ilgili kavramlar yer almamaktadır. Online satışlar, kapıdan yapılan satışlar içinde değerlendirilebilir. Fakat bunlar yeterli olmamakta, kanunun yeniden gözden geçirilmesi gerekmektedir.

8. ELEKTRONİK KAYITLARIN İSPAT GÜCÜ

Elektronik kayıtların ispat gücü ile ilgili olarak uluslararası çalışmalar yapılmaktadır. Ülkemizde, değeri 20 milyonun üzerinde olan hukuki işlemler, sadece kesin delillerle (ikrar, kesin hüküm, senet ve yemin) ispat edilebilmektedir. 20 milyonun altındaki işlemler için senetle ispat zorunluluğu bulunmadığından, bu işlemlerde elektronik kayıtların, delil olarak kabul edilmesi mümkün görünmektedir.

Vergi kanunlarına göre, ticari defterlerin elektronik ortamda tutulmasına izin verilmemektedir. Bu nedenle, teknolojik gelişmelere paralel olarak, ilgili kanunlarda değişiklik yapılarak, gerek mikrofilm veya mikrofiş gerekse, bilgisayar kaydı şeklinde tutulan kayıtlara, hukuk sistemimizde yer verilmeli ve bu tür kayıtların tutulmasına ilişkin standartlar getirilmelidir.

9. YARGISAL SORUNLAR

Elektronik ticaret, uluslararası ticaret için işletmelere ve ülkelere yeni fırsatlar sunmuştur. Fakat aynı zamanda, ticari işlemlerle ilgili anlaşmazlıklarda, kanunların uygulanmasında yeni sorunlar ortaya çıkarmıştır. Yapılan araştırmalar, sınır-ötesi alışverişlerde müşteri şikayetlerinin arttığını göstermektedir. Bu sorunların çözümü, satıcının yerinin tespiti, hangi tarafın kanunlarının uygulanacağı, dil ve maliyet gibi nedenlerle uzun zaman almaktadır (De Zwart, 1998:7). Bazı işlemlerde sözleşme yapılmamakta, bazı sözleşmelerde ise, yanıltmalar veya eksiklikler olabilmektedir.

Elektronik ticarete ortaya çıkan sorunlarda, hangi ülke kanunun uygulanacağı büyük sorun oluşturmaktadır. Bazı görüşlere göre, satıcı ülkenin ticaret hukuku uygulanmalıdır. Bazı görüşler ise, alıcı ülkelerdeki hukuk kurallarının geçerliliğini savunmaktadır. Bir hukuki uyuşmazlıkta, uluslararası sözleşme veya kurallar olmadığı sürece, taraflar, kendilerinin hazırladığı sözleşmede bu belirsizliklere çözüm üretmekte serbesttirler (Ekin, 1998:121). Ancak karmaşıklığa ve birden fazla uygulamaya meydan vermemek için uluslar arası ticaret için standartlar geliştirilmelidir.

10. ENTELEKTÜEL SERMAYENİN KORUNMASI

İnternet üzerinden yapılan ticaret, aynı zamanda, entelektüel sermayenin lisansını ve satışını da içermektedir. Bu ticareti geliştirmek için, satıcılar, entelektüel sermayelerinin çalınmayacağından emin olmalıdırlar. Alıcılar ise, ürünlerin orjinal olduğundan şüphe etmemelidirler. Copyright, patent ve ticari markaların çalınmasını veya kopyalanmasını önlemek için, uluslararası sözleşmelerin düzenlenmesine ihtiyaç vardır. Şifreleme yöntemleri gibi teknolojik gelişmeler, korsanlığı ve hileciliği önlemeye yardım etse bile, entelektüel sermayenin korunması veya bununla ilgili bir sorun çıktığı zaman çözülebilmesi için, etkili bir yasal altyapının oluşturulması zorunludur (A Framework for Global Electronic Commerce, 1997:8).

Entelektüel sermaye hakları, fikri ve kültürel faaliyetlerin geliştirilmesinde ve ticaretinde, önemli bir yere sahiptir. Teknolojik gelişmeler, bilgilere ulaşılmasını ve bunların kopyalanmasını kolaylaştırmıştır. Yine aynı zamanda, yeni teknolojiler, bunlara karşı önlem almayı da kolaylaştırmaktadır. Bazı olaylarda, özel sektör, yeni multimedya ürün ve hizmetlerde, entelektüel sermaye haklarının korunması için ortak standartların uygulanması konusunda ilerleme sağlamıştır. Uluslar arası kuruluşlar yanında, hükümetler de, ortak standartların belirlenmesi konusunda çalışmalarını sürdürmektedir. Elektronik ticaretin gelişmesi için, ülkelerin bu sözleşmeleri acilen ulusal yasalarında uygulamaya başlamaları gerekmektedir (Dismantling the Barriers to Global Electronic Commerce, 2000:21).

10.1. COPYRİHT/TELİF HAKLARI

Bilindiği gibi, internet; film, müzik ve kitap gibi bilgi ve eğlence ürünleri için düşük maliyetli bir dağıtım kanalıdır. Video, compact disk veya kitap gibi bazı ürünlerin fiziksel dağıtımını yerine internetten indirilmesi (download edilmesi) daha kolay ve ucuzdur. Bu gibi nedenlerle izin ve telif hakkı alınmayan ürünlerin internet üzerinden satışı hızla yayılmaktadır (Dismantling the Barriers to Global Electronic Commerce, 2000:21).

Bunu önlemek için ulusal ve uluslararası alanda çalışmalar sürdürülmektedir. Çoğu ülke, bu amaca yönelik kanunlar çıkarmıştır. Ancak, sözkonusu yasalar, sorunun çözümünde yeteri kadar etkili olamamaktadır.

Bu nedenle, telif haklarının korunması günümüzde giderek önem kazanmaktadır. Özellikle bu alanda “Edebiyat ve Sanatsal Çalışmaları Koruyan” Bern Sözleşmesi (Bern Convention for the Protection of Literary and Artistic Works) dikkat çekmektedir. Bu sözleşme çerçevesinde, her ülke, telif haklarının korunmasını güvence altına alacağını ifade etmektedir. Aralık 1996 yılında, “Dünya Entelektüel Sermaye Organizasyonu” (the World Intellectual Property Organization-WIPO), Bern sözleşmesini geliştirerek koruyucu yeni düzenlemeler getirmiştir. Organizasyon, dijital iletişimin sağladığı ticari olanakların, telif haklarına zarar vermemesi için ilkeler geliştirmektedir.

10.2. PATENT VE TİCARİ MARKA HAKLARI

Patent haklarının korunması, teknoloji, bilgisayar, donanım ve yazılım ile iletişim araçlarındaki gelişmelerin sürdürülmesi açısından son derece önemlidir. İnternetteki ticari gelişmelerle ortaya çıkan patent alınabilir yeniliklerin teşvik edilmesi ve korunması elektronik ticaretin geleceği açısından son derece önemlidir. Bu hedeflere uygunluk açısından, “Amerikan Patent ve Tescil Bürosu” (US Patent and Trade Mark Office-PTOJ) özel sektörle patent haklarının korunması için işbirliğini geliştirmeye dönük çalışmalarını sürdürmektedir. Büro, aynı zamanda, patent hakları ile ilgili eğitim yanında konuyla ilgili yayınlar da yapmaktadır. Büro, patent hakları konusunda şu ilkeleri benimsemektedir:

- Elektronik ticarete ilişkin güvenli bir çerçeve yaratmak amacıyla, patent sözleşmelerinin geliştirilmesi,
- Patent sahibinin izni olmadan hükümetlerin müdahalelerden kaçınması,
- Ülkelerin patent haklarını korumaları konusunda etkin ve adil koruma mekanizmaları geliştirmeleri yönünde teşvik edilmesi,
- Patent hakkının korunması için uygun uluslararası standartların geliştirilmesi.

Diğer taraftan, ticari marka hakları, farklı ülkelerde taraflarca sahip olunan benzer mal ve hizmetler için benzer ticari markaların kullanılması nedeniyle, ciddi sorunlar çıkmaktadır. Ülkeler, bu konuda farklı standartlar uygulamaktadırlar. Anlaşmazlıklar, özellikle internette benzer veya aynı ismin tescil edilmesi durumlarında ortaya çıkmaktadır. Bilindiği gibi, internette bir ticari marka, tanınma fonksiyonunu yerine getirmektedir. Genelde adres gibi

tanımlamalar, entelektüel sermayeyi korumamaktadır. Buna karşılık, bu isimlerin korunması çok önemlidir ve mahkemeler, son dönemlerde bu konuya özel bir önem vermektedirler. Bugüne kadar, ticari isim hakları ile ticari mülkiyet hakları arasındaki uyuşmazlıklar, müzakereler ve mahkemeler yoluyla çözümlenmiştir. Kuşkusuz, sözleşme temeline dayalı olarak isim hakkı kullanımı ile ticari marka kullanımı arasında potansiyel uyuşmazlıkları çözecek kendi kendine işleyen bir mekanizma oluşturabilir. Böylece mahkemelere gitmeye gerek kalmaz. Aslında böyle bir durum, internette daha istikrarlı bir iş hayatı çevresi yaratabilir (Ekin, 1998:126).

11. YASADIŞI YAYINLAR

İnternette, yasa dışı ya da zararlı içeriğe sahip yayınların bulunması da bir sorun teşkil etmektedir. Burada, konuşma özgürlüğü ile güvenliğin korunması, insan ahlakı ve morali ile benzeri değerler arasında bir çelişki gözlenmektedir. Bazı bilgilerin internette yer almaması konusunda, görüş sahibi olan kişiler vardır. Örneğin, bomba yapımı bunlar arasında sayılabilir (Ekin, 1998:123). Bazılarına göre ise, internet üzerinden bilgi akışı serbest olmalı ve katı denetime tabi tutulmamalıdır. Geleneksel araçlara göre, internet, kullanıcılara kendilerini veya çocuklarını istemedikleri bilgilerden daha fazla korumalarına imkan vermektedir. Örneğin, aileler, çocuklarının bazı bilgilere ulaşmasını veya onaylanmayan web sitelerine girişlerini engelleyebilir. Bu amaçla, filtreleme teknolojileri günümüzde kullanılmaktadır. İçerik düzenlemeleri, radyo ve televizyonlarda da vardır. Fakat aynı düzenlemelerin internet için de getirilmesi, internetin büyümesini ve yaygınlaşmasını engelleyecektir. Onun için, bu konuda fazla katı düzenlemeler yapılmamalı, endüstrinin kendi kendini düzenlemesi, rekabetçi sistemin adaptasyonu ve kullanımı kolay çözümlerin (filtreleme teknolojileri ve yaş doğrulama sistemleri gibi) kullanılması desteklenmeli ve teşvik edilmelidir (A Framework for Global Electronic Commerce, 1997:7).

Çocukların yasadışı ve sakıncalı web sitelerine girişlerini önlemek ve çocuklardan toplanan bilgilerin gizliliğini ve güvenliğini sağlamak amacıyla, ABD’de Nisan 2000’de, “Çocukların Gizliliğini Koruma Kanunu” çıkarılmıştır (How to Comply With The Children’s Online Privacy Protection Rule, 2001).

12. E-TİCARET İÇİN TEK TİCARET KODU OLUŞTURULMASI

Genellikle, taraflar, üzerinde anlaşmaya vardıkları şartlarda , internet üzerinden birbirleriyle iş yapabilirler. Fakat, ulusal ve uluslararası ticari işlemlerde bir standardizasyon sağlayabilmek için, ülkelerin ve işletmelerin üzerinde anlaşmaya vardığı ortak bir yapı oluşturulmalıdır.

Amerikan hükümeti, eyaletler arasındaki farklılıkları gidermek ve uluslararası birliktelik sağlamak için çalışmalarını sürdürmektedir. Uluslararası alanda, UNCITRAL, e-ticarette, ortak uluslararası sözleşmelerin ticari kullanımını destekleyen bir kanun tasarısı üzerindeki çalışmalarını tamamlamıştır. Bu kanun tasarısı; elektronik ortamda sözleşmelerin tanımlanması ve onaylanması, elektronik sözleşmelerin biçimlerinin belirlenmesi, geçerli elektronik yazışmaların ve orijinal dokümanların özelliklerinin belirlenmesi, elektronik imzanın şekil ve kabul şartlarını ve mahkemelerde veya sorun çözüm süreçlerinde bilgisayar kanıtlarının kabul edilmesi gibi konulara açıklık getirmektedir (A Framework for Global Electronic Commerce, 1997:7). Uluslararası e-ticaretin kurallarını oluştururken; taraflar, kendi aralarındaki ticari işlemlerin şartlarını belirlemede serbest olmalı, kurallar, teknolojik gelişmelere uyumlu ve esnek olmalıdır.

13. ALTYAPI SORUNLARI

Elektronik ticaretin temeli, iletişim alt yapılarına ve bilgi teknolojilerine dayanmaktadır. Gelişmekte olan ülkelerde, iletişim maliyetleri yüksek, teknolojik donanım yetersiz ve sağlanan hizmetler elverişsiz ve güvenilmez olmaktadır. Bu nedenle, bilgi akışının sağlıklı yapılabilmesi için, telefon hatlarının yanında, fiber optik kablolar, uydular veya kablolu TV gibi yeni sistemler kullanılmalıdır. Fakat, altyapı sorunlarının aşılmasında karşımıza çıkan en önemli sorun, maliyettir.

İletişim maliyetlerinin yüksek olması da e-ticarette karşılaşılan sorunlardan birisidir. İnternete bağlanma ücretleri; altyapının yetersizliği, işletme maliyeti ve yatırım maliyeti dikkate alınarak belirlenmelidir. Çok ucuz ve farklılaştırılmamış fiyatlandırmalar, gereksiz kullanımlara neden olabilir. Bu nedenle, belli saatlerde daha yüksek ücretler saptanarak sıkışıklıklar önenebilir. Piyasada rekabet olup olmaması da fiyatlamayı etkilemektedir. Özellikle, altyapı rekabetinin olmadığı ülkelerde, ortalama olarak altyapının olduğu ülkelere göre maliyetler ikiye katlanmakta ve kullanıcı sayısı %20 gerilemektedir (Ekin, 1998:134).

İnternet üzerinden yapılan ticaretin uzun dönemli başarısı için, elektronik ödemeler, güvenlik, telif hakkı, iletişim teknolojileri gibi konularda teknik standartların belirlenmesi gerekmektedir. Bu standartlar, rekabeti teşvik etmeli ve global piyasada belirsizliği azaltmalıdır. Özellikle bunlar, uluslararası standartlarla uyum içinde olmalıdır.

14. SONUÇ

Günümüzde, elektronik ticaretin gelişmesinin karşısındaki en büyük engel, güvenlik olarak görülmektedir. Güvenli ödeme sistemlerinin geliştirilmesi, sayısal imzanın kabulü, onay kurumlarının kurulması ve yasal boşlukların tamamlanması, elektronik ticaretin gelişimini hızlandıracaktır. Elektronik ticarete ilişkin, fikri mülkiyet haklarının korunması, vergilendirme, tüketicilerin korunması, elektronik ortamda gerçekleştirilen işlemlere ve kayıtlara yasal geçerlilik kazandırılması ve bilgi bütünlüğünün ve güvenliğinin sağlanması gibi yasal tartışma alanlarının biran önce açıklığa kavuşturulması gerekmektedir. Teknik altyapıdan kaynaklanan sorunlar, açık ağlara erişimi, dolayısıyla e-ticareti önemli ölçüde kısıtlamaktadır. Hızlı, güvenilir, ucuz ve herkesçe erişilebilir bir açık ağ altyapısı olmaksızın, e-ticaretin gelişmesi mümkün değildir. Bununla birlikte, kullanıcıların erişeceği alan isimlerinin tahsis edilmesi, bunların daha sonraki kullanımları kolaylaştırmak amacıyla sınıflandırılması ve bunların da uluslararası normlara uygun olması gerekmektedir. E-ticaretin gelişmesi için alınacak önlemler, esas itibarıyla ulusal olmakla birlikte, internetin açık bir ağ olması özelliğinden dolayı, temel ilke ve prensiplerde uluslararası uzlaşma sağlanmalıdır. Uluslararası ilke, norm ve standartlara uygun olmayan ulusal ülke uygulamaları başarılı olamayacaktır.

E-ticaret, internet üzerinden gerçekleştirildiğinden, internet ağının genişletilmesi, ağa bağlı bilgisayarların sayısının artırılması ve en önemlisi, bağlanma maliyetlerinin azaltılması gerekmektedir. Son olarak, bireysel kullanıcılar ve özellikle küçük işletmeler elektronik ticaret konusunda bilgilendirilmeli ve bilinçlendirilmelidir. Geleceğin bilgi işçilerini yetiştirmek için eğitim sistemi yeniden gözden geçirilmelidir.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

- A'dan Z'ye E-Ticaret Rehberi, (2000) Power Eki.
- ADAM, Nabil, Oktay DOGRAMACI, Araya GANGOPADHYAY ve Yelena YESHA, (1999) Electronic Commerce: Technical, Business and Legal Issues, Prentice-Hall Pres., New Jersey.
- CROCKER D. Stephen ve Russell B. STEVENSON, (1998) "Paying up: Payment Systems for Digital Commerce", The Future of the Electronic Marketplace, Edited By: Derek Leebaert, MIT Press.
- DE ZWART, Melissa. "Electronic Commerce: Promises, Potential and Proposals", University of NSW, ss. 1-7, <http://www.austlii.edu.au/other/unswlj/thematic/1998/vol21no2/dezward.htm>, 10/02/2001.

- Dismantling the Barriers to Global Electronic Commerce, s. 21, <http://www.oecd.org/dsti/sti/it/ec/prod/dismantl.htm>, 10/02/2000.
- DÖNMEZ, Recai, (1999) “Vergi Hukuku Açısından Küreselleşme ve Elektronik Ticaret”, Anadolu Üniversitesi, İ.İ.B.F. Dergisi, ss. 432-438.
- EKİN, Nusret (1998) Bilgi Ekonomisinde Elektronik Ticaret, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, No:61, İstanbul.
- Elektronik Ticaret Terimler Sözlüğü (2001), http://www.etkk.gov.tr/ETKK_sozluk.htm.
- E-Ticaret Raporu: Türkiye’de ve Dünyadaki Durum, (1999), <http://www.igeme.org.tr>.
- Elektronik Ticaret Koordinasyon Kurulu, Finans Çalışma Grubu Raporu, (1999), www.igeme.org.tr/tur/etrade/etkk/finans/ilkeler.htm
- A Framework for Global Electronic Commerce, (1997) The White House, July 1, <http://www.ecommerce.gov/Framework.htm>
- How to Comply With The Children’s Online Privacy Protection Rule, (2001) <http://www.ftc.gov/bcp/online/pubs/buspubs/coppa.htm>, 19/05/2001.
- İNCE, Murat (1999) “Elektronik Ticaret:Gelişme Yolundaki Ülkeler İçin İmkanlar ve Politikalar”, İktisadi Sektörler ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü, Hukuki T. Ve Kurumsal Düz. Dairesi Baş., Ankara.
- Internet E-Commerce Estimates, (2000) <http://www.dpdcom.com/html/enews9.html>, 15/09/2000.
- KALAKOTA, Kavi ve Andrew B. WHINSTON, (1997) Electronic Commerce, Addison Wesley Longman, Inc., U.S.A.
- Online Brokerage: Keeping Apace of Cyberspace, Special Study, (11/12/1999), <http://www.sec.gov/studies/cybexum.htm>, 22/04/2000.
- Organization for Economic Cooperation and Development, (2000) <http://www.oecd.org/ecommerce/>
- SINGH, Charanjit Singh ve Mark N. FROLICK, (2000) “Tbuttons : Building the Infrastructure for more Secure E-commerce”, Information Systems Security, Winter, Vol 8 Issue 4, ss. 56-59.
- SPITZER, Eliot, (2001) “Protecting Your Privacy Online,” <http://home.oag.state.ny.us/search?NS-.nts&NS-docs-matched=31&NS-doc-number=3>
- WALTNER, Charles, (1999) “E-Business Internet Taxation: Internet Develops Its Own Tax Code.”, Informationweek.com, Dec. 6, ss. 116-118.
- World of Trade Office, (1999) <http://www.wto.org/wto/ecom/e-press96.html>

DÜNYADA VE TÜRKİYE'DE KIRSAL KALKINMA POLİTİKALARI ve SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA

Araş. Gör. Serkan GÜRLÜK*

ÖZET

Kalkınma yolundaki Türkiye'de, kırsal kalkınma süreci planlı dönemle birlikte daha sistematik bir yapıda gerçekleşmiş ve kırsal kalkınma projeleri tarımla uğraşan kesime yönelik en önemli politikalarından olmuştur. Ancak doğal kaynakların kıt olması, insan ihtiyaçlarının da sınırlı olması insanoğlunu kaynakların tam ve etkin kullanımına ve sürdürülebilir kalkınma kavramını da anlamaya yöneltmiştir. Bu bağlamda gelişmiş ülkeler kırsal kalkınma projelerindeki stratejilerini sürdürülebilir kalkınmaya adapte etmişlerdir. Avrupa Birliği'ne tam üyelik sürecindeki Türkiye de batılı ülkelerin ortak politikalarına uymak zorundadır. Bu çalışmanın amacı, dünyada ve Türkiye'de kırsal kalkınma anlayışını ve sürdürülebilir kalkınma kavramının son yıllarda artan önemini ortaya koymak ve Türkiye'nin mevcut kırsal kalkınma projelerinde belirlediği stratejilerde yapması gereken değişiklikleri incelemektir.

ABSTRACT

In the Turkey which is in the way of development, the process of rural development had turned out a more systematic structure with the planning term and rural development projects had been one of the most important policies towards to rural society. However, that is scant of natural resources and also limited of human necessities had pointed human being at use fully and actively of resources and also recognize the concept of sustainable development. In this context, developed countries had adapted the strategies at rural development projects for sustainable development. The Turkey which is also in the process of full member for European Union has to adjust the common policies of occidental countries. The aim of this study is to bring up the comprehension of rural development on the world and Turkey and last years the increasing importance of the concept of sustainable development, and examine the changes which are necessary to make at Turkey's determined strategies on present rural development projects.

---

* Uludağ Üniversitesi Ziraat Fakültesi Tarım Ekonomisi Bölümü

1. GİRİŞ

Dünya nüfusunun hızla artması ve doğal kaynakların tükenmesi, insanoğlunu, ekonomi biliminin çözmek zorunda olduğu sorunlardan biri olan sınırlı kaynakların etkin kullanımının önemini anlamaya yöneltmektedir. Doğal kaynakları etkin kullanmak ise onların verimliliklerini arttırmak ve insana yönelik yapılan yatırımların gerçekleşmesiyle mümkün olacaktır. İnsan sermayesinin verimli kullanılması tarımdan sanayiye geçiş dönemindeki ülkelerde daha da önem kazanmaktadır. İnsan sermayesinin veriminin artırılması, onların sosyal ve ekonomik refah düzeylerini arttırmakla mümkün olacaktır. Bu durum insanoğlunu, kırsal-kent arasındaki ince çizgiyi daha iyi anlaması zorunluluğunu doğurmuştur. Kırsal ve kent arasındaki ilişki insanlığı kalkınma sorunuyla yüzyüze bırakmıştır. Bu noktada “genel kalkınma” yanında bir de “köy kalkınması” daha genel bir ifade ile de “kırsal kalkınma” sorununu gündeme getirmiştir. Bu gelişme karşısında dünyada ve Türkiye’de köyün ve kırsal sayılan diğer ortamların kalkındırılmasına yönelik çeşitli yaklaşımlar geliştirilmiş ve uygulanmıştır. Kırsal alana ilişkin koşulların doğru analiz edildiği, çözümlendiği ve buna bağlı olarak gerçekçi ve sistematik modellerin geliştirildiği, kalkınma yaklaşımının toplumsal siyasal, sektörel ve kültürel gerçeklerin de dikkate alındığı yaklaşımlar daha başarılı olabilmıştır.

2. KIRSAL KALKINMANIN ÖNEMİ

Ülkeler, gerek buldukları jeopolitik konumları itibariyle gerekse doğal kaynaklara yakınlık ve uzaklıkları nedeniyle gelişmelerinde farklılık gösterir. Ülkeler arasında bu gelişmişlik farklarının doğmasına neden olan bu genel etkenler dışında başka etkenler de vardır. Bu farklılıkların doğmasında asıl neden aslında iktisat tarihini de ikiye ayıran “sanayi devrimi” dir. Sanayi devrimi öncesinde bazı devletlerin daha zengin olması, ya da başka devletleri egemenlikleri altına almaları bu devletlerin sahip oldukları üretim teknolojisinin üstünlüğünden değil verimli topraklara ya da daha iyi bir idari örgütlenmeye, güçlü ve yetenekli devlet adamlarına ve liderlere sahip olmalarıyla açıklanabilir. Sanayi devrimi ile birlikte, devrimi gerçekleştiren ülkeler kısa dönemde büyük gelişmeler kaydettiler. 1750’ lerden itibaren devrimin ortaya çıktığı Batı Avrupa ülkelerinin milli gelirleri önemli ölçüde arttı. Devrimin başlangıcından itibaren geçen yaklaşık 250 yıl sonunda, sanayi devrimini yaşayan ülkelerin kaydettikleri gelişme karşısında devrimi gerçekleştiremeyen ülkelerin bu ülkelerle yaptıkları ticaret sonucunda sömürülmekten kurtulamamaları, ülkeler arasındaki gelişmişlik farklarının daha da artmasına neden oldu (Dinler 1996). İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra ise dünya ülkelerini gelişmiş ülkeler ve az gelişmiş ülkeler şeklinde ikiye ayırmak mümkün hale geldi. Daha sonra Dünya Bankası bu ülkeleri diğer ülkeler karşısında daha az gurur kırıcı bir sınıflandırma olması için “Gelişmekte Olan Ülkeler” olarak değiştirdi.

Gelişmekte olan ülkeleri (G.O.Ü.), Gelişmiş Ülkelerden (G.Ü.) ayıran özellikleri üç grup altında toplayabiliriz. Bunlar ekonomik, demografik ve sosyo-kültürel özelliklerdir. G.O.Ü.' nün ekonomileri tarıma dayalıdır. Nüfusun büyük bir bölümü tarımla uğraşırken, Milli Gelir içerisinde de en yüksek payı tarım sektörü almaktadır.

Dünya Bankası'nın 2000-2001 raporuna göre 1995 yılında kentte yaşayanların oranı %45, kırdaki yaşayanların oranı %55 iken, bu oranların 2025 yılında kentte %55 ve kırdaki %39 olacağı belirtilmiştir (Anonim 2000). Aynı raporda kırsal alanların boşalmaya devam etmesiyle kentte yaşayan fakir insan sayısının 1995'te 1,6 milyardan 2025 yılında 3,1 milyara ulaşacağı belirtilmiştir. Araştırmadan ortaya çıkan diğer rakamlar aşağıdaki çizelgede yer almaktadır:

Çizelge 1. Dünya genelinde yaşam ve sağlıkla ilgili bazı göstergeler (000.000)

YILLAR	1995	2025
Yoksullukla Yaşama	2400	3300
Yetersiz Beslenenler	1800	500
Açlıktan Ölenlerin Sayısı	20	10
Kirli Sudan Ölenlerin Sayısı	9,1	3,7
Sağlık Kuruluşlarına Erişememe	1500	700
Yetersiz Barınma	1100	700
Okula Erişememe	1000	500
İşsizlerin Sayısı	100	200

Kaynak: World Bank 2000-2001 Report, s.274-290, Washington D.C.

Yukarıdaki tabloda yer alan yaşam ve sağlıkla ilgili özelliklerin kırsal alanlarda görüleceği ve 2025 yılında bile kırsal alanlarda yaşayan insanların tüm dünya nüfusuna oranı %40' lar civarında olacağı düşünülürse kırsal alanların ve özellikle G.O.Ü.'deki kırsal alanların kalkındırılmasının önemi bir kez daha ortaya çıkmaktadır. Yani 2020'li yıllarda insanlar hala açlıktan ölebilecek, hala kirli sulardan hastalanabilecek, hala barınma sorunlarıyla karşılaşabileceklerdir. G.O.Ü.'in bu sorunları gelişmiş ülkeleri de rahatsız etmeye devam edecektir. Bu yüzden kırsal kalkınma her ülkenin kendi sorunu olmasının yanında uluslararası tarım politikasının da gündeminde olan konulardandır (Gürlük 2001).

3. DÜNYADA KIRSAL KALKINMA POLİTİKALARI

3.1. Amerika Birleşik Devletleri'ndeki Uygulamalar

Eyalet sistemiyle yönetilen A.B.D.' de her eyaletin (genelde A.B.D.'nin iç kesimleri daha az gelişmiştir) kırsal kalkınma programında farklılıklar

bulunmaktadır. Gelişmiş eyaletlerin kırsal alanlardaki programlara devletin müdahalesi daha azdır. Kırsal kalkınma ve tarımsal yayım hizmetlerini, sivil toplum örgütlerinin yanısıra üniversitelere bağlı kırsal kalkınma ve tarımsal yayım grupları üstlenmiştir. Az gelişmiş eyaletlerde ise devlet, programları denetlemekte ve teşvik edici görevler üstlenmektedir. Bu yüzden A.B.D.'de kırsal kalkınma çalışmalarını yarı özerk olarak düşünebiliriz.

Genel Kırsal Kalkınma Stratejileri ve Nebraska Örneği:

A.B.D.'nin az gelişmiş eyaletlerinden biri olan Nebraska'da kırsal gelişmişliğin düzeyinin belirlenmesi bugüne kadar yapılmış çalışmaların verimliliğinin ölçülmesi ve kırsal toplumun (günümüz koşullarında) istek ve ihtiyaçlarının öğrenilmesi için Filkins (1999) ve arkadaşları bir anket çalışması yapmıştır. Elde edilen sonuçlar şöyledir :

Ankete katılanların yaş ortalaması 53'tür ve ortalama 31 yıldır kendi köy ve kasabalarında yaşamaktadır ve %90'ı en az lise diplomasına sahiptir. İşletmelerin %60'ının yıllık geliri ortalama 40.000\$'dır. Böyle sosyal ve ekonomik düzeye sahip bir bölgenin, devletten beklentileri önem sırasına göre şöyledir: 1) Tarımsal üretimin artırılması, 2) Küçük işletmelerin geliştirilmesi, 3) Bölgede ticari firmaların kurulması, 4) Mevcut endüstrilerin genişletilmesi, 5) Turizm olanaklarının artırılması, 6) Endüstri parklarının (Tekno-park) geliştirilmesi, 7) Telekomünikasyon ağının geliştirilmesi, 8) Perakende alışveriş merkezlerinin geliştirilmesi.

Devletten kırsal bölgelere olan yatırım beklentilerinde tarımın doğası nedeniyle, tarımsal üretimi arttırmak ilk sırada yer almaktadır. Ancak geriye kalan diğer yedi madde endüstri ve ticaretin gelişmesi, iletişim ve turizm ile ilgilidir. Görüldüğü gibi altyapı, eğitim ve sağlık gibi hizmetler kırsal kalkınma çalışmalarından beklentiler içerisinde yer almakta; genelde mevcut ekonomik yapının daha da geliştirilmesine yönelik istekler ön plandadır.

Analizin örneğini oluşturan Nebraska'da ve diğer eyaletlerin kırsal bölgelerinde kırsal kalkınma stratejileri, bu tür projelere örnek olabilecek niteliktedir. A.B.D.'de planlama çalışmaları her aşamada bölge kavramının ince hatlarla ayrılması ve her bölgeye uygulanacak kalkınma planlamasına dikkat edilmesi esasına dayanır (Katzir1996). Bölge kavramı günümüzdeki hızlı teknik ilerlemeler ve ekonomik gelişmeler göz önüne alındığında dört farklı gruba ayrılmıştır:

1. Gelişmiş Bölge
2. Geri Kalmış Bölge
3. Potansiyel Gelişme Bölgesi
4. Potansiyel Bakımdan Az Gelişmiş Bölge (Anonim 1993).

A.B.D.' de bu dört bölgeye uygulanacak kalkınma planının stratejileri de farklı olarak düşünülmektedir. Örneğin bu dört bölgenin de eğitim düzeyi ve yaşama bakış açıları birbirinden farklı olduğundan, bölge sakinleriyle iletişimde kopukluklar yaşanmaması için alana uygun yayım faaliyetleri seçilmektedir (Allen 2000). ABD'de bir planlamacı, kırsal kalkınma için strateji belirlerken öncelikli olarak kırsal alanların bu özelliklerine dikkat etmektedir (Dixon 1994).

Amerika Birleşik Devletlerinde bir kırsal kalkınma projesinde, üst kurul oluşturulduktan sonra bu işi yürütebilecek arzulu, istekli, bölgeyi iyi tanıyan bir "takım" kurmakla işe başlanmaktadır. Bu takım içerisinde, yöre halkından temsilciler ve devletin görevlendirdiği uzmanlar bulunmaktadır. Genelde büyük toprak sahiplerinin temsilci olarak seçilmesinin daha faydalı olduğu ileri sürülmüştür (Janvry 1997). Takımın her üyesi, hedef bölgenin, yukarıda sayılan hangi bölge grubuna girdiğini iyi analiz etmekte ve planlama süresince bu bölge kavramının özelliklerini düşünerek hareket etmektedir. Uygulanacak program çerçevesinde, olabilecek en iyi sonuçlara ulaşmaktan çok "mevcut koşullardan daha iyi bir duruma getirme" temel hedeftir ve bu düşünce yöre halkına benimsetilmeye çalışılmaktadır. Ayrıca program kişileri "projeye dahil edici" bir yapıda düzenlenmektedir (David 1991). Daha sonraki aşamada, bölgenin tüm kaynaklarının bir envanteri çıkarılmakta ve bunların projede kullanılabilirliği tartışılmaktadır. Mevcut durumdan daha iyi bir duruma gelmeyi amaçlayan temel stratejiyi gerçekleştirmek için, hedefler belirlenmekte ve bu hedeflerin başarısı için bölge halkının katılımı üst düzeyde tutulmaya çalışılmaktadır. Projenin her aşamasında değerlendirme toplantıları yapılmakta, yöre halkının da bu değerlendirme toplantılarına katılımı sağlanmaktadır. Projenin başlaması, gelişmesi ve sonuçlandırılmasında bölgeye uygun tarımsal yayım teknikleri kullanılarak yerel basında projenin yer alması sağlanmaktadır.

3.2. Latin Amerika Ülkelerindeki Uygulamalar

Latin Amerika'da (gerek devlet destekli gerekse dış kaynak destekli) kırsal kalkınma projeleri kapsamında kırsal mali piyasalara yönelik politik önlemler alınmaktadır. Bu kapsamda hükümetler kırsal alanlardaki sigortacılık ve bankacılık alanındaki rollerini azaltarak bu alanlarda özel girişimlere destek sağlamaktadır. Örneğin 1990-94 yılları arasında Kolombiya'da mevcut kırsal kalkınma bankaları ve kredi kurumlarının reel faiz oranlarını azaltılmış, bu kurumları yeniden yapılandırılması yoluna gidilmiştir. Haiti, 1989' da ulusal bankaların kırsal kesime yaptığı hizmetleri kapatmış ve kırsal bölgelerde bulunan kurumların etkinliklerini arttırmıştır. Meksika' da kırsal kesimin finansmanına ait reformlar 1989'da başlamıştır. Devletin sermayesinin bulunduğu yarı resmi kırsal bankaların 200 şubesi özelleştirilmiş, memur sayısı bu sayede 22.000'den 10.000'e düşürülmüştür. Bu yaratılan kaynak kırsal

altyapının güçlendirilmesine ayrılmıştır. Böylece bütçeden tarım sektörüne ayrılan pay da dolaylı olarak azaltılmıştır.

Kırsal kalkınmada araştırma-geliştirme ve yayım faaliyetlerinin niteliğine bağlı olduğunu düşünen pekçok Latin Amerika ülkesi mali sınırlılıklar dolayısıyla son 10 yılda bu alanda kamu harcamalarını azaltmıştır. Ancak bazı ülkelerde tarımsal yayım özelleştirilmiştir. Örneğin Kolombiya’da araştırma, geliştirme ve tarımsal yayım faaliyetleri iki gruba (devlet organizasyonu **ICA**, üretici organizasyonu **Gremios**) ayrılmıştır. Bu iki grup 1988 yılından beri yeni teknolojileri bulma ve kırsal kesime iletimini üstlenmiştir (Gürlük 2001).

3.3. Avrupa Birliği’nde Kırsal Kalkınma Politikaları

A.B.’de kırsal kalkınma politikalarının esasını iki temel politikanın sonucu oluşturmaktadır: Bunlardan biri Roma Antlaşması, diğeri ise 1970’lerin ortalarında Avrupa Bölgesel Kalkınma Fonu ile oluşturulan A.B.’nin Bölgesel Politikasıdır. Bu iki temel politika, kırsal alanları belirli bir ekonomik düzeye getirmek için stratejiler içermektedir. Kırsal kalkınma programlarının finansmanını üç fon oluşturmuştur. Bunlar; Avrupa Kırsal Kalkınma Fonu (ERDF), Avrupa Yapısal Fonu (ESF) ve Tarımsal Garanti ve Yönverme Fonu (EAGGF)’nin Yönverme Bölümü. Bu üç fonun tarımsal ve kırsal kalkınmanın sağlanması için belirlediği amaçlar şunlardır:

EAGGF’nin Yönverme Bölümü ve Kırsal Kalkınma Kapsamında Amaçları :

a) Tarım ve orman ürünlerinin gelişimine bağlı olarak kırsal altyapının geliştirilmesi, b) Köylerin yenilenmesi ve kalkınması, kırsal dokunun bozulmasının engellenmesi ve rehabilitasyonu, c) Kişisel veya mer’a gibi kollektif arazi parçalarının geliştirilmesi, d) Drenaj sistemlerinin düzenlenmesi, e) Turistik el sanatları yatırımlarının teşvik edilmesi, kırsal turizmin geliştirilmesi, f) Doğal koşullar nedeniyle zarar görmüş tarım ve orman ürünlerinin uygun koruma önlemleriyle korunması, g) Çevrenin korunması ve kırsal yerleşimlerin altyapı sistemlerinin bakımının sağlanması h) Tarım ve orman ürünlerinin verimliliğini arttırmak ve kalitesini yükseltmek için araştırma-geliştirme ve bilgi sistemlerinin teknolojiye uygun bir şekilde kırsal kesime ulaştırılması.

Çizelge 2, EAGGF’nin yönverme bölümünden kırsal kesime ayrılan 1994-99 yıllarını kapsayan dönemdeki kaynak miktarını göstermektedir. Çizelge 2’de görülen kaynakların dağıtılacakları yerleri ülkeler kendileri belirlemiştir. Örneğin İrlanda, İsveç ve Finlandiya telafi edici ödenekleri daha az yoğunluktaki bölgeleri için kullanırken, Belçika çiftlik yatırımlarına ve tarıma dayalı sanayilere öncelik tanımıştır. İspanya, İtalya ve Fransa tarımsal

ürün çeşitlendirmesinde kaynakları yoğunlaştırmıştır. Hollanda, Almanya ve İngiltere kırsal altyapı ve kırsal dokunun reorganizasyonu için bu fonlardan daha yoğun yararlanmıştır.

Çizelge 2. EAGGF'den Kırsal Kesime Ayrılan Paylar

Kaynağın Aktarıldığı Yer	Milyon ECU	%
Çiftlik Yatırımları	1629.3	12
Telaflı Edici Ödenekler	1941.0	14
Tarıma Dayalı Gıda Sektörü	2086.4	15
Ürün Çeşitlendirmesi	5001.4	37
Diğer Kırsal Kalkınma Önlemleri	2895.2	21
Teknik Asistanlık	132.7	1
T O P L A M	13.686.0	100

Kaynak : The Impact Analysis of Agenda 2000 CAP Reform Decision, Brussels.

Görüldüğü gibi A.B.'nin kırsal kalkınmaya yaklaşımı oldukça sistematiktir. EAGGF, ESF ve ERDF'nin işlevleri, A.B.'nin kırsal kesiminde yoğun bir şekilde sürmektedir (Gülçubuk 1998). A.B.'de her alanda olduğu gibi kırsal kesime de uygulanacak politikalar belirli kurallar çerçevesinde yeniden düzenlenmekte ve modernize edilmektedir. A.B.'nin çeşitli tarım politikacıları tarımda kırsal kalkınmanın esas olduğu, yaşam kalitesinin ve çevrenin korunmasında ve dengeli ve dinamik ekonomik kalkınmanın, yaşam kalitesinin ve çevrenin gerekli sosyal ve ekonomik uyumun sağlanmasında kırsal kalkınmanın esas olduğu görüşünde birleşmektedirler (Gülçubuk 1998).

Avrupa Kırsal Kalkınma Fonunun Kırsal Kalkınma Kapsamında Amaçları :

a) Kırsal kesimde sürekli iş imkanı yaratmak için prodüktif yatırımlara olanak sağlamak, b) Altyapı yatırımlarına hız kazandırmak, c) Anavatanını terk etmeyen (göç etmeyen) kesime destek sağlamak, d) Eğitim ve sağlık alanında kırsal kesime yatırımlar yapmak, e) Çevreyi korumaya yönelik yatırımlar yapmak, f) Araştırma ve geliştirmeye yönelik çalışmalara kaynak yaratmak.

Avrupa Yapısal Fonunun Kırsal Kalkınma Kapsamında Amaçları :

a) Kırsal alanda işsiz kalmış insanların kendi mesleklerine entegrasyonunu sağlamak, b) Kırsal genç nüfusu kendi meslekleriyle ilgili işlere entegre etmek, c) Tarım işçilerini ülkenin değişen endüstri stratejilerine adapte etmek, d) İstihdam yaratmada stabilite ve genişlemeyi sağlamak, e) Araştırma-Geliştirme'de eğitim, uygulama ve insan potansiyelinin katkısını arttırmak.

Tarım sektöründe yapısal oluşumunu tamamlamış olarak görünen kırsal Avrupa'da kalkınma için sağlanan kaynaklar tamamen olumlu kullanılmakta ve her geçen gün kırsal kesimin sosyal refah düzeyini arttırmaktadır. Son yıllarda kırsal alanda yoğun koruma önlemleri ve transferlerin olumsuz sonuçlarını engellemek için çevre ve sürdürülebilir kalkınma kavramları üzerine yoğunlaşmıştır. Kırsal alanlara uygulanacak her politikanın arkasında çevre duyarlılığı aranmaya başlanmıştır.

3.4. Sahra-Altı Afrika Ülkelerindeki Kırsal Kalkınma Politikaları

Tarım sektörünün bu kıta için öneminin büyük olmasına rağmen tarımsal üretim artışının dünya ortalamasının altında olması verimliliğin düşüklüğünü ortaya koymaktadır. Birkaç ülke dışında tüm Afrika ülkeleri insan vücudunun ihtiyacı olan günlük kalori miktarını karşılayamamaktadır. Artan gıda sorununa çözüm bulmak ve sosyal düzensizlikleri dengelemek için 1970'li yılların başından itibaren kırsal nüfus artış oranını azaltma politikası izlenmektedir. Ancak uygulanan politik kararların uygulanmasında kırsal kesim bilinçlendirilemediği için nüfus artış hızı engellenememiştir (Cleaver 1997). Başta Dünya Bankası (I.B.R.D.) ve Uluslararası Tarımsal Kalkınma Fonu (I.F.A.D.) olmak üzere çeşitli uluslararası kurum ve kuruluşlar, kırsal kalkınmayı kendi kaynaklarıyla gerçekleştiremeyecek kadar yoksul ülkeler topluluğu olarak görülen Sahra-Altı Afrika ülkelerine yardımlarda bulunmaktadır. I.F.A.D.'ın Afrika kıtasına uyguladığı kırsal kalkınma projelerinin genel stratejileri şu şekilde sıralanabilir: a) Köy sulama sistemlerinin inşa edilmesi ve rehabilitasyonu, b) İletişim destek sistemi ve kendi kendine yardım ilkesine dayalı kalkınma fonu oluşturulması, c) Kredi, teknik destek ve kurslarla küçük ölçekli kırsal girişimcilere destek sağlamak, d) Kırsal alanda gelirleri birbirine yaklaştıran ve bölgesel kurumları yaygınlaştıran bir proje yapısı oluşturma, e) Sivil toplum örgütleriyle koordineli yayım faaliyetleri (Anonim 1999).

3.5. Türkiye' De Kırsal Kalkınma Politikaları

Türkiye, dünyada sosyal ve ekonomik kalkınmasını belirli bir plan ve program içinde yürütme gereğini duyan ve planlı kalkınmayı daha 1930' lu yıllarda uygulamaya koyan nadir ülkelerdendir. Cumhuriyetin kuruluşu ile başlayan çağdaşlaşma çabaları ve buna paralel olarak kırsal kalkınma çalışmalarının tüm zorluk ve engellere karşın zamanın olanakları içerisinde başarıyla yürütüldüğü söylenebilir. Özellikle 1929 ekonomik buhranı ile başlayan kriz genç Türkiye ekonomisini de etkilemiş ve tarım ürünlerine dayalı olan ihracat olanaklarını sekteye uğratmıştır. Dış dünyada meydana gelen bu olumsuz gelişmeler karşısında Türkiye'nin tek yapacağı tarımda ve kırsal

kesimde kalkınmanın sağlanarak kaynak yaratılması olduğuna karar verilmiş; bundan hareketle, cumhuriyetin kuruluş yıllarında dönemin hükümetleri bunun kırsal kalkınma ile olabileceğini düşünerek köylüye yönelik önemli adımlardan biri olan 18 Mart 1924' teki 442 sayılı Köy Kanununu çıkarmışlardır (Eren 1992).

Bu yasa ile kalkınmanın köyden başlaması gereği vurgulanmış, köylere hukuki bir kişilik tanınmış ve tarihimizde ilk defa köy toplulukları özerk bir yapıya kavuşturulmuştur. Bu dönemde çıkarılan önemli yasalardan biri de 1945 yılındaki "Çiftçiyi Topraklandırma Yasası" dır. Bir yandan büyük toprak sahiplerinin siyasal gücünü kırmak, bir yandan da toprak mülkiyetini tarımsal üretimi arttıracak biçimde yeniden düzenlemek ve aynı zamanda çeşitli nedenlerle kullanılmayan toprakların değerlendirilmesi amacını güden bu yasa ile daha çok kamuya ait toprakların dağıtımına ilişkin kararlar uygulamıştır (Geray, 1981).

1935 verilerine göre kırsal nüfusun %90' dan fazlası okuma-yazma bilmeyen, düşük gelirli, kaynakları son derece yetersiz bir kitleden oluşmaktaydı. Böyle bir toplumun hızla kalkınmasında en öncelikli konunun eğitim ve üretim olması kaçınılmazdı. Bu dönemde eğitim alanında kırsal kalkınmaya en sistemli yaklaşım köy ilkokullarına öğretmen yetiştirmek amacıyla ilköğretim üzerine beş yıl eğitim veren "Köy Enstitüleri"nin kurulması olmuştur. Köy enstitüleri Türkiye'nin başta kalkınmada kaynak sıkıntısı yaşayan gelişmekte olan ülkeler olmak üzere, tüm dünya tarımsal yayım ve eğitimine örnek gösterilebilecek son derece önemli bir modeldir (Yavuz 2000). Kırsal kalkınma adına yapılan tüm bu çalışmalar birbirinden kopuk ve dağınık olarak sürdürülmüştür. Bu çalışmaların küçük çiftçileri ne kadar tatmin ettiği, kırsal alanların toplumsal yapısını ne kadar değiştirdiği birer soru işaretidir. Ayrıca programın tabana yayılamaması ve devletin çeşitli kurumlarıyla yönetilmeye çalışılması diğer sorunlardır.

Türkiye'de planlı dönemde kırsal kalkınmaya verilen önem kırsal kalkınma projeleriyle gerçekleşmiştir. Bu projelerin finansmanı yabancı kaynaklardan sağlanmıştır. Bölgesel düzeyde olan bu projeler yerel dinamikleri ortaya çıkartmaktan uzak ve halkın ihtiyaçlarını karşılayamamaktadır. Bu projeler Türkiye'nin toplumsal ve ekonomik problemi olan göç sorununu engelleyememiştir. Köy ve köylü sorunlarının tek bir çözüme indirgenemeyecek ölçüde karmaşık ve çok boyutlu olduğu gerçeği göz önünde tutulduğunda, köyün kalkınması için buraya götürülen hizmetlerin bir bütünlük içinde ve birbirini destekler biçimde götürülmesi önem taşımaktadır. Dağınık, plansız ve eşgüdüksüz hizmet götürme politikalarıyla kalkınma sorununun çözülemeyeceğini planlı dönemin deneyimleri açıkça göstermektedir. Gelip geçici, birbirinden kopuk ve dağınık çalışmalarla götürülen hizmetler amacına ulaşamamanın yanı sıra kaynak israfına da yol açmıştır.

4. SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA OLGUSU

Günümüzde benimsenmiş olan iktisadi kalkınma modellerinin hemen hiçbiri çevresel kaliteyi ve doğal kaynakların deformasyonunu dikkate almadan geliştirilmiş modellerdir. İktisadi kalkınmada sınır tanımayan ve ülke ekonomileri arası rekabette kalkınmayı veya kalkınmışlığı belirleyici kriter olarak kabul eden bu modeller kısa dönemli modellerdir. Uzun dönemde çevresel kaliteyi de dikkate alan tek kalkınma modeli kaynakların israf edilmeden, optimum kullanımını amaçlayan sürdürülebilir kalkınma modelidir. Sürdürülebilir kalkınma; ekolojik denge ile ekonomik büyümeyi birlikte ele alan, hem doğal kaynakların etkin kullanımını sağlayan hem de çevresel kaliteye önem veren bir kavramdır. Bir ülkede sürdürülebilir kalkınmanın sağlanabilmesi ekolojik sürdürülebilirlik, ekonomik sürdürülebilirlik ve sosyal sürdürülebilirliğin sağlanmasıyla gerçekleşecektir. Yani kuşaklar arası kaynak kullanım etkinliğine sahip sürdürülebilir kalkınma olgusu; doğal sermayeyi tüketmeyen, gelecek kuşakların da gereksinimlerine sahip çıkan, ekonomi ile eko-sistem arasındaki dengeyi koruyan, ekolojik açıdan sürdürülebilir nitelikte olan bir ekonomik kalkınmadır. Sürdürülebilir kalkınma yaklaşımında dört anahtar kavram vardır: a) Yoksulluk ve mahrumiyetin giderilmesi, b) Çevre kalitesini artırıcı kalkınma, c) İnsana önem veren kalkınma, d) Kurumsal değişim, yani her kademedeki kararlarda ekonomi ve ekolojiyi birleştirme (Richardson 1995). Sürdürülebilir kalkınma anlayışının bu dört anahtar kavramıyla birlikte, kırsal kalkınma projelerine yerleşmeye başlaması ülkeleri daha çevreci, daha fazla insana önem veren ve refah düzeyini artırıcı politikaların uygulanması sonucunu ortaya çıkarmıştır.

5. SONUÇ

Kalkınma sorunu gelişmekte olan ülkelerin olduğu kadar, gelişmiş ülkelerin de sosyal ve ekonomik politikalarının belirlenmesinde temel konuları oluşturmaya devam edecektir. Dünya kaynaklarının sınırlı olması, insan ihtiyaçlarının ise sınırsız olması, insanlığı yenilenebilir kaynakların kullanımını sınırlandırmaya yenilenemeyen kaynakların ise yok olmasına karşı önlemler almaya mecbur bırakmıştır. Gelişmiş ülkeler kırsal kesime uyguladıkları politikaları da son yıllarda sürdürülebilir kalkınma kapsamında düzenleme yoluna gitmektedirler. AB' de gübre ve kimyasal ilaç kullanımını kontrol altına alabilmek için mali yardım politikası yerine çiftçi eğitim programlarına daha fazla ağırlık verilmesi, ABD' de teknik danışmanlık hizmetlerinin kırsal kalkınmayla birlikte yoğun olarak uygulanması, ormanlaştırma çalışmalarının hızlandırılması sürdürülebilir kalkınma kavramının bu ülkelere dikkate alındığının göstergesidir.

Yerel dinamiklerin harekete geçirilerek halk-devlet dayanışmasının yoğun olarak yaşandığı kırsal kalkınma projelerinin devamının tüm yurda yayılması halkın büyük bir çoğunluğuna yaşama ortamı sağlayan kırsal bölgelerde uygulanacak proje tekliflerinin devlet kurumları tarafından değil yerel yönetimler tarafından yapılması ülkemizde kırsal kalkınmanın hedefine ulaşması için gerekli şartlardır. Kırsal kalkınma projesi uygulanacak bölgenin sosyal ve kültürel yapısını bilen, kırsal kalkınma projelerine sürdürülebilir kalkınma ruhunu yansıtabilecek ve aynı bölgede yaşamakta olan kişilerin lider olarak kırsal kalkınma projelerine katılması, hem sürdürülebilir kalkınmayı sağlayacak hem de projelerin başarısını arttıracaktır.

Kırsal kalkınma projeleriyle birlikte oluşan yoğun ve bilinçsiz girdi kullanımıyla tarımsal ürünlerde görülen artış, tarımsal gelirleri arttırmamaktadır. Uygun pazarlama koşullarının yaratılamaması yüzünden yurtiçi piyasalarda fiyatlar dalgalanma göstermekte ve çiftçi örgütlenmesi sağlanamadığı için ihracat imkanı da ortadan kalkmaktadır. Oysaki kırsal kalkınma projelerinde tarımsal ürün artışı yerine çiftçi gelirlerini arttırıcı hedefler belirlenmeli ve alternatif gelir alanları araştırılmalıdır. Batılı ülkelerde ve ABD' de gübre ve kimyasal girdi kullanılmayan organik tarımsal ürünlerin satışı ve ihracatı kırsal kalkınma projelerinin bir parçası konumundadır. Yine kırsal yaşama özlem duyanlara, çiftlik evlerinde konaklama yaparak tatil yapma imkanı sağlayan kırsal turizmin geliştirilmesi de tarımsal gelirli arttırmak bakımından önemli stratejilerdendir. Bu tür kırsal turistik potansiyeli olan bölgelerin belirlenmesi de proje merkezinin görevleri arasında olmalıdır.

AB' ye tam üyelik yolundaki ülkemizde AB politikalarına her alanda uyum olduğu gibi kırsal kalkınma alanında da uyum sağlamak zorundadır. Gelecek kuşaklara da sağlıklı bir yaşam ortamı sağlayacak sürdürülebilir kalkınma kavramının kırsal kalkınma projelerine aktarılması ve mevcut kalkınma planlarımızda da yer alması kaçınılmazdır.

KAYNAKÇA

- ANONİM.1993. Bölge Planlamasının Evreleri, Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği, sayfa 20-26. Ankara. 436s.
- ANONİM. 1999. International Fund For Agricultural Development (IFAD) Annual Report. Rome.
- ANONİM.2000. The Impact Analysis of Agenda 2000 CAP Reform Decisions, European Commission Directorate General for Agricultural Press, Belgium. p.6-37.
- ANONİM. 2000. World Bank 2000-2001 Report Selected World Development Indicators, World Bank Press, New York. p.276-302.

- ALLEN, J.C., R. FILKINS, S. CORDES, A.M. SMITH, E. JARECKI. 2000. Rural Development Strategies for Nebraska: Results from the 1997 Annual Nebraska Rural Poll, University of Nebraska Press, Nebraska-Lincoln. p.6-13.
- CLEAVER, M.K., G.A. SCHREIBER.1997. Reversing The Spiral The Population, Agriculture And Environment Nexus In Sub-Saharan Africa. The World Bank Press, Washington D.C. 258p.
- DAVID, L., J. DARLİNG. 1991. Strategic Planning For Community Development. Kansas State University Cooperative Extension Service, Manhattan-Kansas. p. 2-6.
- DIXON, C. 1994. Rural Development In The Third World. Routledge Press, United States Of America. p.51-52.
- DİNLER, Z. 1996. Tarım Ekonomisi, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa. s.36-48.
- EREN, T. 1992. Kırsal Kalkınmada Bir Model: Köylere Hizmet Götürme Birliği Malkara Uygulaması, DPT Yayınları No: 2312, Ankara. 77s.
- FILKINS, R., J.C. ALLEN, S. CORDES.1999. Predicting Community Satisfaction Among Rural Residents: An Integrative Model. Center For Rural Community Revitalization And Development, University Of Nebraska-Lincoln Press, Working Paper, United States Of America. 21p.
- GERAY, C. 1981. Kırsal Türkiye’de Toplum Kalkınması ve Kooperatifçilik, Tuna Yayınları, Ankara.
- GÜLÇUBUK, B. 1998. Avrupa Birliği ve Türkiye’de Bölgesel Kalkınma Politikaları, Tarım ve Mühendislik Dergisi, Sayı:58, Ankara. s.10-14.
- GÜRLÜK, S. 2001. Kırsal Kalkınma Projelerinin Makro-ekonomik Kriterlere Göre Değerlendirilmesi: Cumalıkızık Örneği, Uludağ Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa.
- JANVRY, A., N. KEY. 1997. Agricultural And Rural Development Policy In Latin America: New Directions And New Challenges, Department Of Agricultural And Resource Economics Division Of Agricultural And Natural Resources University Of California At Berkeley, Working Paper No: 815, California. p. 43.
- KATZIR, R., 1996, Agroecological Aspects Of The Peri-Urban Process, Bar-Ilan University Press, Ramat-Gan, Israel. p.9-25.
- RICHARDSON, M., 1995, Güneydoğu Anadolu'nun Sürdürülebilir Kalkınma Potansiyeli, TES-AR Yayınları No:15, Ankara.
- YAVUZ, O. 2000. Tarımsal ve Yayım ve Haberleşme Ders Notları, Uludağ Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınları, Bursa.

GIDA SANAYİNDE DOĞRUSAL PROGRAMLAMA YÖNTEMİYLE İŞGÜCÜ PLANLAMASI: DOMATES İŞLEME SANAYİ ÖRNEĞİ

Araş. Gör. Şule TURHAN*
Doç. Dr. Bahattin ÇETİN**

ÖZET

Türkiye'de domates işleyen tesisler; yurt içi ve özellikle yurt dışı pazarların yüksek talebi ile domates tarımında mevcut olan büyük üretim potansiyeline paralel olarak devletçe başlatılan yatırım teşvikleri sonucunda planlı dönemin başlangıcından itibaren gelişmiş teknolojilerle ve büyük kapasitelerde kurulmaya başlamıştır. Ülkemizde domates salçası sektöründe yapılan yatırımlarla ve sağlanan gelişmelerle 1997 yılı itibariyle tesis sayısı 52'ye kurulu kapasite ise 424.000 tona yükselmiştir.

Türkiye'de domates işleme sanayinde kurulu kapasite ve fiili üretim bakımından sırasıyla %84 ve %56'lara ulaşan bir paylarıyla Güney Marmara Bölgesi 1. sırada yer almakta olup bu bölgedeki tesis yoğunluğu Bursa İli'nde bulunmaktadır. (Çetin ve ark., 2000). Bu nedenle araştırma kapsamına Bursa ili sınırları içerisinde yer alan, domates ürünleri işleyen ve ülke koşullarına göre büyük ölçekli kabul edilen bir tesis ele alınmıştır. Kaynakların etkin kullanımını sağlamak açısından birçok araştırmada yaygın olarak kullanılan doğrusal programlama yöntemi bu çalışmada da işgücü planlaması açısından tercih edilmiştir. Yapılan yeni firma üretim planına göre, salça üretimi % 59 ve domates sosu üretimi % 43 oranında artarken, ketçap üretimi % 15, domates konservesi üretimi de % 49 oranında azalmıştır. Yine mevcut duruma göre işletmenin satış tutarı % 32.9 oranında artış göstermiştir.

Planlama sonucunda ele alınan fabrikanın kampanya dönemi boyunca sadece 4. dönemde işgücü yetersizliği ortaya çıkmıştır. Diğer üç dönemde işletmenin işgücü kapasitesi yeterli olmaktadır. Buna göre işgücü kiralama faaliyetini içeren 2. bir plan yapılmıştır. Bu plana göre ise domates sosu üretim miktarı % 48 oranında artış gösterirken salça üretimi % 6 oranında azalmıştır. 1. plana göre satış tutarı artışı % 20.48 olarak bulunmuştur. Bu sonuçlardan hareketle kaynakların etkin kullanımını

---

* Uludağ Üniversitesi, Ziraat Fakültesi, Tarım Ekonomisi Bölümü

** Uludağ Üniversitesi, Ziraat Fakültesi, Tarım Ekonomisi Bölümü

sağlaması nedeniyle üretim planlamasının işletmeler için gerekliliği ve önemi araştırma bulgularına göre bir kez daha ortaya çıkmaktadır.

ABSTRACT

Tomato processing industry with high technological level and a rather big capacity has been developed from the beginning of planned period in Turkey. Besides government incentives and supports, both domestic and especially foreign demand along with favourable tomato production potential have important role in this development .In 1997 the number of modern companies has reached to 52 with the totally 424000 tones processing capacity.

The studied area, Southern Marmara Region provinces were included has the biggest processing capacity and production of Turkey with a share of 84% and 56% respectively. In this study, as a case of study labour planning has been done based on a sample firm's data by Linear programming.

According to the result of planning, while tomato paste and tomato souce production have been increasing with 59 and 43%, ketchup and canned tomato production were decreased with 15 and 49% respectively . And, also the total sales value of the firm has been increased 32.9% comparing with the existing production pattern.

Production period of the investigated plant has been evaluated into four sub-periods. While the available labour power was enough level to meet the labour demand, only a labour deficiency was observed in the forth sub-period. Then a second production plan was estimated in which includes hired labour activity. According to this new plan, while tomato souce production has been increasing 48% tomato paste production was decreased 6%. On the other hand the total sales value has been increased 20.48% comparing with the first plan.

It was concluded that, acting in a planned manner is so important and necessary for the firms in efficient use of limited resources.

1. GİRİş

Türkiye'nin iklim ve toprak şartları domates tarımına elverişli olduğundan, domates geniş ölçüde tarımı yapılan bir üründür ve bu özellikten dolayı Türkiye'de sebze işleme sanayi içinde domates işleyen sanayinin diğer alt sektörlere göre ağırlıklı bir yeri bulunmaktadır. İlk olarak 1900'lü yılların başlarında kurulan sebze-meyve işleme tesislerimizin ancak 1950'li yıllar ve özellikle planlı kalkınma dönemlerinden itibaren gelişmiş teknoloji kullanan fabrikalara dönüştüğü anlaşılmaktadır. Söz konusu alt sektörde yer alan domates işleme sanayi 1967 yılında kurulmaya başlamış ve 1979 yılına kadar yapılan yatırımlar ve sağlanan teşviklerle sektör büyük bir ilerleme kaydetmiştir. 1979-1982 yılları arasında sermaye ve özellikle dış pazarlama

sorunları nedeniyle yatırımlara bir süre ara verilmiş 1983 yılından itibaren sektöre yapılan yatırımlar yeniden hız kazanmıştır. Ayrıca birçok tesis üretecekleri ürünleri ihraç etmek şartıyla yeni teşvikler alarak yatırımlarını gerçekleştirmişlerdir. Böylece tamamlanmış yatırımlarla ülkemizdeki salça üretimi için toplam kapasite 1997 yılında 424000 ton/yıl'a yükselmiştir.

Ülkemizde bulunan 52 domates işleyen tesisde kurulu kapasite toplamı 424 000 ton/yıldır. Bu tesislerin 22'sinde gelişmiş teknoloji ile üretim yapılmakta ve tesislerin çoğunda domates salçası işlenmektedir. Domates salçası için kapasite kullanım oranı %77'dir. Salça sanayinde toplam 47 tesis mevcuttur. Son yıllarda uygulanan aseptik işleme teknolojisi ile kalitede önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Tesislerin yaklaşık yarısı (%56) Marmara Bölgesi'nde bulunmaktadır. Bu bölgede bulunan tesislerin %48 gibi önemli bir kısmı da Bursa'da bulunmaktadır. Bunun doğal bir sonucu olarak da Türkiye'deki domates salçası üretiminin %54.76'sı Bursa ilinden sağlanmaktadır.

Gıda sanayi içinde çok önemli yere sahip olan domates işleme sanayi diğer sektörlerden farklı olarak yılın belirli aylarında faaliyetini yoğunlaştırmaktadır. Kampanya dönemi denilen bu dönemde daimi kadroya ek olarak mevsimlik işçi denilen geçici bir kadro çalıştırılmaktadır. Kampanya dönemi yaklaşık üç-dört ay sürmekte ve dolayısıyla faaliyetin yavaşladığı kış aylarında yoğun bir mevsimlik işsizlik ile karşılaşmaktadır.

Bu araştırmada, ülkemizdeki tarıma dayalı sanayi tesisleri içinde ağırlığı bulunan ve gıda sanayiinin önemli bir alt dalı olan Domates İşleme Sanayii'nin genel yapısı incelenmiştir. Araştırma kapsamında, Bursa ilinden seçilen örnek bir işletmede LP yöntemi kullanılarak işletmeler arası rekabet bakımından giderek önem kazanan bir konu olan işgücünün daha verimli kullanımına yönelik olarak işgücü planlaması yapılmış ve sonuçlar değerlendirilmiştir. .

2. MATERYAL VE YÖNTEM

2.1. Materyal

Araştırmanın inceleme alanını Türkiye'de domates işleyen sanayide önemli yeri olan Bursa ili oluşturmuştur. Araştırma ile bölgede domates işleyen ve kapasite ile fiili üretim bakımından bu sanayi alt dalında önemli yeri olan domates işleme tesisinde işgücü planlaması yapılması amaçlanmıştır. Araştırmanın materyalinin büyük bir bölümünü araştırma kapsamına giren firmanın yıllık ve aylık üretim raporları ve yönetimin özel olarak hazırladığı diğer istatistiki veriler oluşturmuştur. Domates işleme sanayinin genel durumu ortaya koymak bakımından incelendiğinde ise U.Ü. Ziraat Fakültesi Tarım Ekonomisi Bölüm Kütüphanesi başta olmak üzere İGEME, DİE, DPT ve diğer

kuruluşların veri ve yayınlarından yararlanılmıştır. Araştırma 1997 yılı kampanya dönemindeki verilere dayalı olarak yapılmıştır.

2.2. Yöntem

Domates işleme sanayiine yönelik olarak yapılan bu araştırmada ele alınan firmalardan veri toplamak amacıyla anket soru formu kullanılmış, ilgililerle yüzyüze mülakat yapılmış ve tesiste gözlemlerde bulunulmuştur. Sanayide işlenen domatesten esas olarak salça üretilmektedir. Ancak giderek önem kazanan ürün çeşitlendirme uygulaması nedeniyle ele alınan firmada salçanın yanısıra ketçap, domates sosu ve domates konsantresi de toplam mamüller içerisinde önemli paylar almaya başlamışlardır. Ayrıca, birkaç tesiste işlenen domatesten az miktarlarda domates suyu salçanın, salça ise ketçap için hammadde olarak kabul edilmesi nedeniyle bu mamüller ayrıca incelenmeye alınmamıştır.

Bilgisayar olanaklarının geniş ölçüde kullanıldığı doğrusal programlama yöntemi geliştirilmiş program planlaması yöntemleri arasında yer alır (Rehber, 1993, Öztürk 1984, Agrawal, 1972). Bu yöntemle faaliyet alternatiflerinin gelirleri dikkate alınarak, sınırlı kaynakları en iyi değerlendiren, diğer bir anlatımla karı maksimum yapan işletme planına ulaşılmaya çalışılır.

Doğrusal programlama sanayide ve tarımsal işletmecilik problemlerinin çözümünde geniş uygulama alanı bulan bir yöntemdir. Doğrusal programlama yöntemi tarım ve sanayi sektörlerinde en karlı ya da belirli düzeyde karı garanti eden işletme planlarının saptanmasında (Çetin, 1988), ayrıca taşımacılık ve işgücü kullanımının planlanması ve değişik birçok uygulamalarda (Stainer, 1971) özellikle en düşük maliyetli karma yemlerin ve hammadde karışımlarının hazırlanmasında pratikte başarılı sonuçlar vermektedir.

Doğrusal programlama metodu, belirli bir amacın gerçekleşmesini etkileyen bazı sınırlayıcı şartların bulunması ve bunların doğrusal eşitlik ya da eşitsizlikler biçiminde verilmesi durumunda amaca en uygun çözümün bulunmasını sağlayan matematiksel bir metottur.

Doğrusal programlama metodunun gerektirdiği denklem sistemleri aşağıdaki gibi özetlenebilir.

$$z \text{ (max. min.)} = \sum d_j x_j \quad \text{ya da,}$$

$$z \text{ (max. min.)} = d_1 x_1 + d_2 x_2 + \dots + d_j x_j$$

Yukarıdaki şekilde formüle edilen amaç fonksiyonunda brüt karı en yüksek düzeye çıkaran üretim faaliyetlerinin,

$$\sum a_j x_j \leq b_j \quad (i = 1, 2, 3, \dots, m)$$

genel formülü ile, sınırlı üretim kaynaklarına göre en ekonomik şekilde plana gelmesi ve bu şekilde optimum işletme planının elde edilmesi sağlanmaktadır. Amaç fonksiyonunun değeri (z), maksimizasyonda planın toplam brüt karını, minimizasyonda ise en düşük maliyetli bileşimin değerini verir.

Formülde,

x_j ($j = 1, 2, \dots, n$) değişkenleridir. Bu değişkenler n sayıdaki faaliyetin yürütülmesinde karar probleminin değişkenlerini ifade etmektedir.

d_j ($j = 1, 2, \dots, n$) matrislerde faaliyetlerin brüt karlarını veya maliyetlerini göstermektedir.

Faaliyetlerin, kaynak kısıtlarından talep ya da arz miktarları ise a_{ij} ile ifade edilmektedir.

Doğrusal programlama modellerinin genel formülasyonu x_j , d_j , a_{ij} , ve b_i değerlerinin bir miktar ayrıntılarına gidilerek çizelge halinde gösterilmiştir (çizelge 1).

Basit doğrusal programlama modelleri elle simpleks metotla, çok daha karmaşık ve gerçekçi modeller ise bilgisayar kullanılarak çözümlenmektedir.

Çizelge 1 : Doğrusal Programlama Modellerinin Genel Formülasyonu

	Değişkenler $X_1 \quad X_2 \quad \dots X_j \quad \dots X_n$	Sınırlılıklar
Amaç Fonksiyonu	$d_1 \quad d_2 \quad \dots d_j \quad \dots d_n$	= max veya min
Sınırlılıklar (Kaynak Kısıtları)	$a_{11} \quad a_{12} \quad \dots a_{1j} \quad \dots a_{1n}$	$\leq$ veya $\geq b_1$
	$a_{21} \quad a_{22} \quad \dots a_{2j} \quad \dots a_{2n}$	$\leq$ veya $\geq b_2$
	$a_{i1} \quad a_{i2} \quad \dots a_{ij} \quad \dots a_{in}$	$\leq$ veya $\geq b_i$
	:	:
	$a_{m1} \quad a_{m2} \quad \dots a_{mj} \quad \dots a_{mn}$	$\leq$ veya $\geq b_m$

4. ARAŞTIRMA BULGULARI ve TARTIŞMA

Bu bölümde, Bursa ili sınırları içinde bulunan ve ülke ölçeklerine göre büyük kabul edilen bir domates ürünleri işleme tesisi ele alınmış ve doğrusal programlama yöntemiyle işgücü planlaması yapılarak elde edilen sonuçlar değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Ele alınan tesis çoğunlukla Bursa ve çevre illerde genellikle sözleşmeli olarak yetiştirilen domatesleri alıp işleyerek ekonomiye önemli katkılar sağlamaktadır. Marmara Bölgesi ve özellikle Bursa ili Türkiye’de bu sektörde büyük pay alan bölge durumdadır. Örnek alınan işletme hammaddesini çevre yöreden almaktadır. İşletmeler kuruluş yerleri itibariyle hammaddeye yakın yerlerde bulunmaktadır. Bu durum hammadde temini ve domates ekim alanlarının kontrolünü kolaylaştırmaktadır.

Bölgedeki domates işleyen tesislerin çoğu kapasitelerinin yaklaşık yarısını kullanabilmektedirler. Ortalama kapasite kullanım oranı % 57 civarındadır. Buna karşılık Bursa ilinde domates üretiminin üstünde bir işleme kapasitesi mevcuttur. Genellikle üreticilerle sözleşmeli ekim yapan fabrikalar sözleşmeli ekim dışında sözleşme yapmadıkları çiftçilerden de domates temin etmektedirler. Üretici ve fabrikalar arasında yapılan sözleşmeler, Ekim-Kasım aylarında fabrikalar tarafından köylere gönderilen teknik elemanlarca sözleşme yapmak isteyen çiftçiler belirlenerek yapılmaktadır.

Gıda sektörünün tümünde olduğu gibi domates ürünlerinin de bir kısmı yurt içinde bir kısmı yurt dışında pazarlanmaktadır. Sanayileşme ve şehirleşme ile birlikte işlenmiş tarım ürünlerine olan talep de giderek artmaktadır. Bu gelişmeden de domates işleyen sanayi büyük ölçüde yararlanmaktadır. Bu nedenle domates işleyen sanayinin gelişmesiyle pazarlamada daha şiddetli bir rekabet başlamış, bu yarışmalı yapı içinde pazarın gelişmesi, talebi de olumlu yönde etkilemiştir. Böylece gelişen ve dinamik bir yapıya kavuşan domates işleme sanayii pazar yapısında, pazarlama hizmetleri, yurt dışı ilişkiler ve bu kapsamda AB ile ilişkiler önem kazanmıştır.

4.1. Planlamaya Esas Alınan Modellerin Elde Edilmesi

Doğrusal programlama, sanayide ve tarım sektöründe karşılaşılan işletmecilik problemlerinin çözümünde geniş uygulama alanı bulan bir yöntemdir. Ele alınan domates işleyen tesiste işgücü planlaması yapmak amacıyla kurulan maksimizasyon modelinde işletmenin mevcut üretim kaynakları dikkate alınmıştır. Maksimizasyon modeli ile ilgili olarak kurulan matris, 4 adet temel ve bir adet yan faaliyet ile 17 adet kaynak kısıtı dikkate alınarak düzenlenmiştir. Ele alınan fabrikada domates ürünü olarak işlenen salça, ketçap, domates sosu ve domates konservesi matriste temel faaliyet olarak yer almıştır.

4.1.1. Amaç Fonksiyonu

Araştırmanın amacı incelenen fabrika için en yüksek satış tutarını sağlayacak, üretim bileşiminin bulunmasıdır. Buna göre amaç

fonksiyonumuzun katsayıları her ürün için birim başına satış hasılatından oluşmaktadır. X_1 , X_2 , X_3 ve X_4 sembolleri esas faaliyetleri ifade ettiğinde ($X_1 = \text{Salça}$, $X_2 = \text{Ketçap}$, $X_3 = \text{Domates Sosu}$, $X_4 = \text{Domates Konservesi}$) ve d_1 , d_2 , d_3 , d_4 'ler her esas faaliyetin satış tutarını gösterirse en yüksek satış tutarını verecek amaç fonksiyonu;

$$Z = d_1 x_1 + d_2 x_2 + d_3 x_3 + d_4 x_4 \text{ şeklinde ifade edilebilir.}$$

4.1.2. Hammadde Kısıtlayıcıları İçin Teknoloji Katsayılarının Belirlenmesi

Modelin kurulmasında ele alınan dört ürün için (salça, ketçap, domates sosu ve domates konservesi) hammadde katsayıları örnek alınan işletme ile yapılan anketler sonucu belirlenmiştir.Yapılan hesaplar sonucu ele alınan ürünlerin üretim katsayıları için alınan değerler aşağıda verilmiştir.

Salça için : 5.8 kg
 Ketçap için : 5.0 kg
 Domates sosu için : 2.8 kg
 Domates konservesi için : 1.5 kg

Fabrikanın Kampanya dönemi (Ağustos - Kasım ayları) için alınan hammadde miktarı 129 961 ton'dur (1996 yılı verilerine göre).

4.1.3. Sermaye Kısıtlayıcısının Belirlenmesi

Sermaye kısıtlayıcısı belirlenirken işletmenin kampanya dönemi boyunca kullanması gereken hammadde için gerekli sermaye toplamını bulmayı amaç edinerek kısıtlayıcı denklem oluşturulmuştur. Her ürün için sermaye talepleri ise, bu ürünlerin üretilmesi bakımından gerekli hammadde maliyeti üzerinden hesaplanmıştır. Buna göre belirlenen ürünler için aşağıdaki değerler elde edilmiştir.

Salça İçin : 29 000 000 TL/ton
 Ketçap İçin : 25 000 000 TL/ton
 Domates Sosu İçin : 14 000 000 TL/ton
 Domates Konservesi İçin : 7 500 000 TL/ton

4.1.4. Birim İşgücü Zamanlarının Belirlenmesi

Örnek alınan işletmenin birim işgücü zamanlarını veya işgücü verimliliğini hesaplamak için ilk önce 1997 yılında kampanya dönemi boyunca fabrikanın her üretim bölümünde çalışılan saat toplamları belirlenmiştir. Sonra

bu rakamlar ilgili olduğu bölümün aynı dönem içindeki toplam üretim değerine bölünmüştür. Bulunan değer 1 ton ilgili ürünü üretmek için gerekli olan çalışma zamanını vermektedir.

Salça İçin	: 7.6 adam-saat/ton
Ketçap için	: 26 adam-saat/ton
Domates Sosu	: 60 adam-saat/ton
Domates Konservesi	: 21 adam-saat/ton

Ağustos-Kasım ayları arasında devam eden kampanya süresi işgücü dönemleri itibariyle dört döneme ayrılmış ve herbir döneme ait işgücü kapasiteleri belirlenmiştir.

4.1.5. Ürünler İçin Pazar Kısıtlayıcısının Belirlenmesi

Son yıllardaki pazar satışları ortalama değerleri dikkate alınarak işletmenin herbir ürün için gerçekleştirebildiği maksimum ve minimum satış miktarları bir kısıtlayıcı değişken olarak modele eklenmiştir. Pazar için verilen bu değerler;

Salça İçin	= 17 300 ton (max)
	= 7 091 ton (min)
Ketçap İçin	= 500 ton (max)
	= 300 ton (min)
Domates Sosu İçin	= 6 500 ton (max)
	= 959 ton (min)
Domates Kons. İçin	= 6 000 ton (max)
	= 3 000 ton (min)

şeklindedir.

4.2. Modelin Kurulması

4.2.1. Amaç Fonksiyonunun Belirlenmesi

Fabrikanın amacı, satış hasılatını maksimum kılacak üretim bileşimini belirlemektir. Sözkonusu amaca ulaşmak için sağlanması gereken doğrusal programlama modelinin amaç fonksiyonu aşağıdaki şekilde yazılabilir:

$$\text{Max. } Z = d_1 x_1 + d_2 x_2 + d_3 x_3 + d_4 x_4$$

Burada d_1 ..... d_4 katsayıları doğrudan modele alınan esas değişkenlerin satış fiyatlarını ifade etmektedir.

4.2.2. Kısıtlayıcı Denklemlerinin Belirlenmesi

4.2.2.1. Hammadde Kısıtlayıcılarının Belirlenmesi

Hammadde kısıtlayıcısı için gerekli olan teknoloji katsayıları ve fabrikanın kampanya dönemi içinde satın alabileceği en fazla hammadde miktarı daha önce belirlenmiştir. Bu verilere göre hammadde kısıtlayıcılarına ilişkin denklemleri şu şekilde yazabiliriz:

$$5.8x_1 + 5.0x_2 + 2.8x_3 + 1.5x_4 \leq 19\,326$$

$$5.8x_1 + 5.0x_2 + 2.8x_3 + 1.5x_4 \leq 39\,375$$

$$5.8x_1 + 5.0x_2 + 2.8x_3 + 1.5x_4 \leq 48\,786$$

$$5.8x_1 + 5.0x_2 + 2.8x_3 + 1.5x_4 \leq 22\,474$$

4.2.2.2. Sermaye Kısıtlayıcısının Belirlenmesi

İşletmenin kampanya dönemi boyunca hammadde satın alımı için gereken para tutarı sermaye talebi olarak belirlenmiştir.

$$29\,000\,000x_1 + 25\,000\,000x_2 + 14\,000\,000x_3 + 7\,500\,000x_4 \leq 0$$

Bu kısıtlayıcıda ek olarak sermaye sağlayan bir faaliyet olarak bir x_5 değişkeni kullanılmıştır.

4.2.2.3. İşgücü Kısıtlayıcısının Belirlenmesi

Modelimizin işgücü kısıtlayıcısı birim işgücü zamanları ve fabrikanın dönemler itibarıyla oluşabilecek işgücü kapasiteleri dikkate alınarak belirlenmiş olup, aşağıdaki gibi yazılabilir:

$$7.6x_1 + 26x_2 + 60x_3 + 21x_4 \leq 71\,369$$

$$7.6x_1 + 26x_2 + 60x_3 + 21x_4 \leq 121\,369$$

$$7.6x_1 + 26x_2 + 60x_3 + 21x_4 \leq 136\,985$$

$$7.6x_1 + 26x_2 + 60x_3 + 21x_4 \leq 54\,310$$

Yapılan birinci plan sonucunda fabrikanın 4. dönem için işgücü kapasitesi yeterli olmadığından bir miktar daha işgücü temin edilebilmesi bakımından işgücü kiralama faaliyeti yeni bir değişken $-x_6$ olarak plana eklenmiş olup işgücü kiralamanın maliyeti cari ücretler dikkate alınarak 80 000 TL/s olarak kabul edilmiştir.

4.2.2.4. Pazar Kısıtlayıcısının Belirlenmesi

Önceki yıllardaki aynı dönemlere ait satış miktarlarının en yüksek ve en düşük değerleri talep miktarları olarak alınmıştır. Buna göre ürünlere ait pazar kısıtlayıcıları şu şekildedir:

$$\begin{array}{ll} x_1 \leq 17\,300 & x_3 \leq 6\,500 \\ x_1 \geq 7091 & x_3 \geq 959 \\ x_2 \leq 500 & x_4 \leq 6\,000 \\ x_2 \geq 300 & x_4 \geq 3\,000 \end{array}$$

4.3. Modelin Çözümü ve Sonuçların Yorumlanması

Bu bölümde daha önce verilen denklemler yardımıyla oluşturulan modellerin çözümünden elde edilen sonuçların işletme yöneticilerine yol gösterecek şekilde bundan önce çalışılacaktır.

Oluşturulan modelin çözümü sonucunda elde edilen üretim planının (üretim kompozisyonları) mevcut duruma göre üretim organizasyonu veya üretim miktarları ile karşılaştırılması çizelge 2’ de gösterilmektedir.

Çizelge 2: İncelenen İşletmede Mevcut Üretim Deseni ve Planlama Sonucu Bulunan Organizasyon

Ürünler	Mevcut Durum	Planlama Sonucu Bulunan (ton)
Salça	10 630	16 914
Ketçap	355	300
Domates Sosu	2 959	4 227
Domates Konservesi	5 865	3 000
Satış Tutarı Artışı (000 TL)		747 117

Mevcut işletme organizasyonuna göre planlama sonucu bulunan yeni üretim deseninde salça ve domates sosu üretimi artış gösterirken ketçap ve domates konservesi üretimi azalmıştır. Nitekim, salça üretimi ilk duruma göre yaklaşık %59 oranında, domates sosu üretimi ise yaklaşık %43 oranında artmış buna karşılık ketçap üretimi yaklaşık %15, domates konservesi üretimi ise yaklaşık %49 oranında azalma göstermiştir.

Mevcut çalışma deseni dikkate alındığında plan sonucunda fabrikanın yıllık toplam satış tutarında (cirosu) yaklaşık %32.9’ luk bir artış elde edilebilmektedir. Bu durumda toplam satış tutarı bin TL olarak 2.268 030’dan 3015147 TL’ye yükselmiştir.

Planlama sonucunda ele alınan fabrikanın kampanya dönemi boyunca sadece 4. dönemde işgücü yetersizliği doğmakta olup diğer üç dönemde işletmenin işgücü kapasitesi yeterli olmaktadır.

Bu nedenle 4.döneme ait marjinal kıymet değeri 89368 TL/saat olarak hesaplama sonucunda ortaya çıkmaktadır. Söz konusu Plan 1 organizasyonunun gerçekleştirilebilmesi bakımından 579 700 000 000 TL sermayeye (sadece hammadde alımı için) gereksinim bulunduğu yine çözüm sonucu anlaşılmaktadır.

Yapılan plan sonunda ortaya çıkan duruma göre işletmenin 4.dönemde bir miktar daha işgücü temin edebilmesi halinde işletme karının bir miktar daha yükseltilebilmesi olanaklı görüldüğünden işgücü kiralama faaliyetini içeren ikinci bir plan yapmak gereği bulunmaktadır. Bu düşünceden hareketle yapılan ikinci planda ortaya çıkan üretim deseni çizelge 3' de özetlenmiştir.

Çizelge 3: İncelenen İşletmede İşgücü Kiralama Sonrası Üretim Deseni

Ürünler	2. Planlama Sonucu (Ton)
Salça	15 927
Ketçap	300
Domates Sosu	6 273
Domates Konservesi	3 000
1. Plana Göre Satış Tutarı Artışı (000 TL)	61 7689

Buna göre işletmenin toplam satış tutarı 1. plana göre %20.48 oranında arttırılabilmiş olup 2.plan uygulamasında domates sosu üretim miktarı miktarı yaklaşık % 48'lik bir artış gösterirken ketçap ve domates konservesi üretim miktarı aynı kalmış buna karşılık salça üretimi yaklaşık %6 oranında azalma göstermiştir. Her iki planda da domatesin gölge fiyatı 6705 TL/kg olarak çıkmıştır bu değer fabrikanın domates ürünleri üretiminde temel alacağı fiyat olup bu fiyatın aşılması durumunda firma karının olumsuz etkilenmesi sözkonusudur. Bu durumda sermaye talebi birinci plana oldukça yakın olup 579 716 000 TL olarak bulunmuştur.

5. SONUÇ

Türkiye'nin toprak ve iklim özelliklerinin sanayi tipi domates yetiştiriciliğine son derece elverişli olması ürün işleme tesislerinin ülke içinden ve ülke dışından gösterdikleri büyük talep, sanayi tipi domates üretiminin yıllara göre sürekli bir artış göstermesine neden olmuştur.

Sanayi tipi domates üretiminde, genellikle sözleşmeli üretim şekli yaygın olarak görülmektedir. Fakat, araştırma yapılan bölgede, sözleşme koşullarında önemli sonuçlar olduğu ortaya çıkarılmıştır. Sözleşme şartları işleme tesisleri tarafından düzenlenmektedir. Bu durumda üretici, işletmelerin belirlediği şartlara, üretici örgütünün bulunmaması dolayısıyla uyma durumunda kalmaktadır. Sonuçta toplu pazarlık gücünden yoksun olarak tek başına sözleşme yapmak zorunda kalan üretici birçok olumsuzluklarla yüzyüze gelmektedir. Sözleşmeli domates üretimi yapan üreticiler ürün tesliminde genelde yeterli haklara sahip değildir. Ürün teslim tarihi, işletme tarafından tespit edilmekte, ancak işletmeler ürün tesliminde kendisinden doğan gecikmelerdeki ürünün çürümesi ve bozulmasından doğan zararı üstlenmemektedir (Çetin, 1993 ve Çetin, 2000). Bu durum üreticinin ürün kaybuna neden olmaktadır. Buna karşılık ürününü zamanında teslim edemeyen üreticiye yönelik ağır hükümler getirilmekte, taahhüt ettiği ürüne karşılık tazminat ödemek zorunda kalmaktadır. Ayrıca zaman zaman üreticiye ödenen ürün bedelleri gecikmekte, buna karşılık gecikmeden doğan faiz farkı üreticiye ödenmektedir.

Domates işleyen sanayide istihdam durumuna bakacak olursak; bu sanayide sürekli kadroya ek olarak kampanya dönemi denilen ve genellikle Ağustos-Kasım ayları arasında süren dört ay içinde geçici bir kadro da eklenmektedir. Sürekli kadro ve geçici işçilerin sayısı, fabrikaların üretim kapasitesi yanında ürüne göre de değişiklik gösterebilmektedir. Sektörün bu hareketli ve elastiki yapısı içinde firmalar itibariyle toplam işgücü istihdamının belirlenebilmesi güçleşmekte, öte yandan dönemler itibariyle işgücü planlaması giderek daha fazla önem arz etmektedir.

Çalışmanın ana amacını oluşturan örnek seçilen bir domates işleme tesisinde işgücü planlamasının yapılması aşamasında doğrusal programlama yöntemi seçilmiştir. Bu yöntemle göre yapılan planlama sonucunda firmanın yeni üretim bileşimi ortaya konulmuştur. Oluşturulan modelin çözümü sonucunda salça üretimi % 59 ve domates sosu üretimi % 43 oranında artarken, ketçap üretimi % 15, domates konservesi üretimi de % 49 oranında azalmıştır. Yine mevcut duruma göre işletmenin satış tutarı %32.9 oranında artış göstermiştir. Ele alınan fabrikada planlama sonucunda kampanya dönemi boyunca sadece 4. dönemde işgücü yetersizliği doğmakta olup diğer üç dönemde işletmenin işgücü kapasitesi yeterli olmaktadır. Yine yapılan plan sonucunda işletmenin 4. dönemde bir miktar daha işgücü temin edebilmesi halinde işletme karının daha fazla yükseltilebilmesi olanaklı görüldüğünden işgücü kiralamasını gerektiren 2. bir plan daha yapılmıştır ve bu plandan ortaya çıkan üretim deseninden hareketle 1. plana göre işletmenin toplam satış tutarı % 20.48 oranında arttırılabilmektedir. 2. plan uygulaması sonucunda domates sosu üretim miktarı % 48'lik bir artış gösterirken ketçap ve domates konservesi üretim miktarı aynı kalmış, buna karşılık salça üretimi yaklaşık % 6 oranında

bir azalma göstermiştir. Söz konusu 2. planın gerçekleştirilmesi durumunda sermaye talebi 1. plana oldukça yakın olup 579 716 000 TL olarak bulunmuştur.

Elde edilen sonuçlara göre tüm işletmelerde olduğu gibi önemli bir gıda sanayii alt dalı olan domates işleme sanayiinde de işgücü planlaması firmaların karlarını olumsuz yönde gerçekleştirebilmek açısından önem taşımaktadır. Bu şekilde davranmakla firmalar rekabet gücü kazanma bakımından ürün maliyetlerini belirli oranlarda da olsa aşağıya çekme, başka bir deyişle kıt bir üretim faktörünü daha iyi değerlendirme şansına sahip olabilmektedirler.

KAYNAKLAR

- AGRAWAL, R.L. and E.O. HEADY. 1972. Operations Research Methods for Agricultural Decisions. The Iowa State University Press. AMES.
- AKGÜL, C. 1992. Bursa İlinde Domates Salçası Üretiminin Ekonomik Yapı ve Sorunları. (Y.L. Tezi) U. Ü. Fen Bilimleri Enstitüsü. BURSA.
- ANONİM, <http://www.igeme.org>
- ANONİM, 1994 DPT. Tomatonews
- ANONİM, 1995. Gıda Sektörü (Salça) Sektör Araştırma Serisi No:3 İstanbul Menkul Kıymetler Borsası. İSTANBUL.
- BENEKE, R., and WINTERBOER, R., 1973. Linear Programming Applications to Agriculture. The Iowa State University. AMES.
- ÇETİN, B., 1988, Tekirdağ İli Merkez İlçesinde Ayçiçeği Yetiştiren Tarım İşletmelerinin Doğrusal Programlama Yöntemi İle Planlaması. Ankara Univ. Fen Bilimleri Enstitüsü (Doktora Tezi), Ankara.
- ÇETİN, B., 1993, Türkiye’de Tarıma Dayalı Sanayiinin Gelişimi ve Tarımsal Sanayi Üzerine Etkileri, Verimlilik Dergisi, MPM Yayın No:4, Ankara.
- ÇETİN, B., S., GÖNENÇ, Ş., BUDAK 1996, Türkiye’de Dış Satıma Yönelik Gıda Sanayinin Sektörel Durumu ve Geleceği, Türkiye 2. Tarım Eko. Kongresi, 4-6 Eylül, Adana.
- ÇETİN, B. E. REHBER, Ş. TURHAN, T. TİPİ, 2000, Türkiye’de Domates İşleme Sanayinin Ekonomik Yapısı ve Pazarlama Sorunları, Tarım Orman ve Gıda Teknolojileri Araştırma Grubu, TARP-2026, Bursa.
- CONNOR J.J. and W. CARSON., 1982. Manpower Planning and Development: The Developing World.
- ÖZTÜRK, A., 1984, Yöneylem Araştırması, Uludağ Üniv. Basımevi, Yayın No:3-040-0113, Bursa.

REHBER, E., 1993. Tarımsal İşletmecilik ve Planlama. Uludağ Üniversitesi güçlendirme Vakfı Yayın No: 84. BURSA.

SIPPEL, J. V., 1983. Planning a Production Programme With Linear and Parametric Programming in the Vegetable Canning Industry. Accountent and Tax Consultant Baden-Baden.

STAINER, G., 1971. Manpower Planning, The Management of Human Resources. LONDON.

Uludağ Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi
Cilt XX, Sayı 1-2, Yıl: 2001, ss. 187-196.

ÇİN'İN DIŞ TİCARET VE YATIRIM REJİMİNİN LİBERALLEŞTİRİLMESİNİN BİRBİRİNİN KARŞITI İKİ GÖRÜŞ TARAFINDAN YORUMLANMASI

Peter M. LICHTENSTEIN
Çeviren: **Aylin BAKIRCI***

1989'dan beri Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinde yaşanan sosyal ve ekonomik değişimin daha da dramatiği Çin'de yaşanmaktadır. 20 yıl içinde, bu bir zamanların “uyuyan devi”, merkezi planlamalı, otarşık sosyalist ekonomiden, hızla büyüyen, serbest, açık piyasa odaklı ekonomiye geçmiştir. Söz konusu değişimin bu kadar dikkat çekici olmasının nedeni, Çin Komünist Partisi tarafından başlatılmış, yönlendirilmiş ve desteklenmiş olmasındandır.

Uyanmaya başlayan Çin'in, Asya ve dünyadaki stratejik konumu nedeniyle, 1978'de başlayan evrimi, global ekonomi için büyük etkiler yaratmaktadır. Çin ekonomisinin, dünya kaynaklarının dağılımı üzerindeki etkisi çok büyük olacağından, bundan, batılı kapitalist ülkelerin refah düzeyi de etkilenecektir. Bu Batılı ülkelerin ve özellikle ABD'nin, Çin'in Dünya Ticaret Örgütü'ne (WTA) üyeliğini destekleyerek, dünya ticaret sistemine katma isteğinin nedenini açıklamaktadır. Burada umut edilen, bağımsız ve belki de olumsuz etkileri olabilecek Çin'in, Dünya Ticaret Örgütüne üyeliğinin, bu etkilerini azaltması ve hatta nötralize etmesi, ayrıca kapılarının global iş dünyasına açılmasıdır. Diğer taraftan Çinliler de kendi ekonomik büyümeleri ve gelişmeleri için ve aynı zamanda ticaret liberalizasyonunu kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirebilmek için bu üyeliği bir fırsat olarak görmektedirler ve tabii ki bu üyeliğin, yurt içi ekonomilerinin maruz kalabileceği aşırı yabancı müdahaleleri engelleyebileceğini ummaktadırlar.

---

* Uludağ Üniversitesi, İİBF, Yüksek Lisans Öğrencisi

ÇİN'İN DIŞ TİCARET VE YATIRIM REJİMİNDEKİ DÖNÜŞÜM

1978'den önceki Çin dış ticaret rejimi, sosyalist sanayileşmenin ihtiyaçlarına hizmet edecek şekilde tasarlanmıştı. İhracat gelirleri; modern teknolojilerin ve endüstriler için ihtiyaç duyulan hammaddelerin ithalini karşılamak için kullanılmaktaydı. Yıllık yatırım planlarını, ithalatın büyüklüğünü içeren, ticaret planları belirliyordu. Bu nedenle ithalatı, ihracat hacmi finanse etmekteydi. Planların uygulanmasını garanti altına almak için, Çin hükümeti, ithalatı, ihracatı, fiyatları ve döviz kuru oranlarını doğrudan kontrol altında tutan kurumları devreye soktu. Böylece, aynı zamanda, Çin'in uluslararası ödeme pozisyonları da kontrol altında tutulabiliyordu. Dış Ticaret Kurumları (FTC), ticaret planını uygulamak, ithalat ve ihracatı tekel altına almaktan sorumluydular. Dış Ticaret kurumları ihraç malarını yurt içi üreticilerden alır ve ithal edilmiş malları yurt içi kullanıcılara dağıtırlardı. Devlet, zararı sübvans ederken, artakalan gelir Çin bankalarına teslim edilmekteydi. Bu Dış Ticaret Rejimi, 1978 rejimi başlayana kadar devam etti ve Çin Hükümeti'nin, ticaretteki üretim fazlasını ve uluslararası ödeme pozisyonlarının korunmasına imkan verdi.

Deng Hsiaoping'in önlenemez yükselişi ve onun koruması altındaki Çin Komünist Partisi, Çin'deki kapitalist yapılanmaya izin verdi. Bu politika, Ding'in varisi olan, partinin genel sekreteri Jiang Zemin ile de devam etti.

Çin hükümetinin 1978'den beri resmi görüşü; Çin'in sosyalist demokrasi ile birleştirilmiş, Çin karakteristiğine sahip sosyalizmi inşa etmekte olduğu ve böylece sosyalizmin gelişme aşamasına geçildiği şeklindedir.

Çin'in ticaret ve yatırım rejimi, aşağıdaki unsurlardan oluşur:

1. Karar Vermenin Merkezileştirilmeden Çıkarılması: 1980'lerin başında, kalkınma planı mevzuatının ve doğrudan merkezden kontrolün, ithalat ve ihracat üzerindeki etkileri oldukça azaldı. Bu şu anlama geliyordu:

- Yol Gösterici planlamanın kullanımındaki artış,
- Dış Ticaret kurumları ve girişimcilere, karar vermede geniş serbestlik tanınması,
- Merkezi planlama otoriteleri ve Dış Ticaret Kurumları arasında görüşmelere dayanılarak, bir kontrat sistemi başlatılması,
- Dış Ticaret Kurumlarının sayısında dramatik artış,
- Devletin Dış Ticaret Kurumlarına yaptığı yardımda (sübvansiyonda) büyük bir indirim.

Böylece, ticaret planı daha çok ihracat odaklı olmaya başlamakta ve ticaretin daha büyük bir kısmı ticaret planının faaliyet alanı dışında gerçekleştirilmektedir. 1990'ların ortalarında, Dış Ticaret Kurumlarından bir çoğu bağımsız olmuştu ve kar ve zararlarından sorumlu hale gelmişlerdi. Devlet girişimlerine, yabancı sermayeli firmalara, kollektif işletmeler ve özel girişimlere kendi ticaret hakları verilmişti.

2. Ticareti Düzenlemek Amacıyla, Gümrük Tarifeli Ticaret Ve Gümrük Tarifesiz Ticaret Sınırlamalarının Kullanılışı: Kontrol mekanizmaları; daha çok ruhsat izinleri, kotalar, ihracat teşvik politikaları, gümrük muafiyetleri ve vergi matrahları, devlet kontrolündeki döviz kuru oranları, nakit para girişli pazarların giriş kontrolleri, ithalatın yolunu açma çalışmaları, bir kısım girişimcilere ithalat hakkı tanınması, yani özel hakka bağlı ticaret, çeşitli idari kontroller ve uluslar arası pazar bilişimlerinden ibaret olmasına rağmen, ticareti düzenlemek için halen yıllık plan kullanılmaktadır. Emredici ihracat planları yürürlükten kaldırılmıştır ve ithalat planları büyük oranda azaltılmıştır.¹

Ticaret sınırlamalarının varlığının devam etmesi, Dünya Ticaret Örgütü'nün standartları ile çelişmektedir ve Çin'in bu organizasyona kabulü, bu sınırlamaların kaldırılmasına bağlanmıştır.

3. Renminbi'nin Kısmi Konvertibilitesi: Yabancı döviz kuru sistemi, ilk olarak 1979 yılında, girişimcilere, parasal kazançlarını Çin Bankalarından geri alma hakkının tanınması ve ardından, yurt içi kurumların, planlanan ihracat kazançlarının %25'ine kadarını elde tutmalarına izin verilmesi ile serbest bırakılmıştır.

1981 yılında, *çifte döviz kuru sistemi*, ticaret muamelelerinde kullanılmak üzere, 2.8 Renminbi'ye 1 doları eşleyen, daha yüksek bir yurt içi döviz oranının belirlenmesi ile başlatılmıştır. 1986'da, bu belirlenen döviz oranı kaldırılmıştır ve yerine, piyasaca belirlenen değişim oranlarının, planlanan dışındaki ticari muamelelerde kullanılmasını sağlayan *Döviz Kuru Düzenleme Merkezleri* kurulmuştur. Piyasada belirlenen değişim oranlarının ve resmi döviz kurunun bir arada bulunduğu bu iki aşamalı sistem, 1994'e kadar kullanılmıştır. 1994'te bu iki oran birleştirilmiş ve Düzenleme Merkezleri'nin yerini, birtakım bankalara verilen yetkilerle, oluşturulan *Ulusal Döviz Kuru Piyasası* almıştır. Bütün girişimler, bütün döviz alım satımını bu ulusal piyasadan yapmak zorunda bırakılmışlardır. Bu piyasaya girişte hala katı kurallar

¹ Çin'in gümrük yapısı, Uluslar arası Dünya Ticaret Örgütü Gümrük Kuralları'na uyum sağlayabilmesi için, büyük ölçüde daraltılmıştır

uygulanılmaktadır ve Çin para birimi alıcılarına öncelikler sağlanmaktadır.² Resmi oran, piyasa da belirlenmekte ve bu piyasa oranı da Çin Halk Bankası'nın müdahalelerinden etkilenmektedir. Döviz almak ve satmak isteyen herkesin bu piyasaya girmeleri zorunlu tutularak, Merkez Bankası'nın döviz kuru üzerindeki etkileri artırılmış ve bir anlamda ödemeler dengesi ve global piyasa durumlarına cevap vermede esneklik sağlanmıştır.

4. Yabancı Sermaye Yatırımının Teşvik Edilmesi: Çin'in global ekonomiye açılmasında ciddi bir öneme sahip olan etken; yabancı sermaye yatırımlarının teşvik edilmiş olunması ve bu yatırımın kıyı bölgelerine yönlendirilmiş olunmasıdır.

Yabancı sermaye yatırımını başlatan politikalar arasında 1979'da yapılan ve 1986 ve 1990'da yeniden düzenlenen *Ortak Girişim Yasası* da vardır.

1979'da, *özel ekonomik bölgeler* kurulmuştur. Bunu, 1984'te 14 şehri kapsayan, ekonomik ve teknolojik geliştirme bölgeleri izlemiştir. Çin'in güneydoğu kıyılarına direkt sermaye akışı sonucunda Fujian ve Guangdong bölgelerini, Taiwan ve Hong Kong'u içine alan, daha büyük bir Çin'in yaratılması sağlanmıştır.

1990'lı yıllar boyunca, yabancı sermaye yatırımındaki artışa, artan ulusal sermaye akımı ve büyük döviz fonları eşlik etmiştir.

Özetle şu söylenebilir ki; Çin'in cari hesapları dövize çevrilebilir. Çin Renminbi'si, ticareti finanse etmek ve karları yurt dışına yönlendirmek üzere, özgürce, yabancı paralarla takas edilebilir. *Ancak, sermaye hesapları dövize çevrilemez.*

Sınırlamalar hafifletilmiş olsa da, direkt yatırım hala kontrol altında tutulmaktadır. Portföy yatırımları, daha sıkı denetim altındadır. Çin'li bireylerin ve girişimcilerin, yabancı para değer birimindeki finansal aktifleri almaları ve yabancıların da Renminbi değer birimindeki Çin finansal aktiflerini almaları önlenmiştir. Shenzen ve Shanghai'deki iki hisse senedi piyasası, hisse senetlerini ikiye ayırmıştır: Renminbi değer birimindeki A tipi hisse senetleri ve yabancı para (döviz) değer birimindeki B tipi hisse senetleri. A ve B piyasalarını birbirinden ayırmışlardır ve *yabancılar A tipi hisse senetlerinden alamazlar. Bu yolla, B tipi hisse senedi piyasasındaki spekülatif, ani para düşüşleri, yurt içi A tipi hisse senedi piyasasına etki etmez ve böylece Renminbi korunmuş olur.*³

² Cari Sistem hakkındaki ayrıntılı bilgiler için Guobo Huang ve Clement Yuk-Pang Wong (1996, tablo1)'e bakınız.

³ Daha detaylı analizler için, Lardy (1998)'e bakınız.

REFORMUNUN YORUMLANMASI

Çin reformunun toplu etkisi, nispeten açık, pazar odaklı, merkezden yönetilmeyen, devletin öncelik ettiği, kapitalist sistem yapısıdır ve *Singapur Modeline* benzemektedir. Yine de sermaye hesaplarının değiştirilemezliği, ticaret dengelerindeki ve döviz kurlarındaki dolaylı yönetim, Çin hükümetine, yabancı ekonomik ilişkiler üzerinde hatırı sayılır bir stratejik kontrol verir.

Bu karışık yatırım ve ticaret rejimini tarif edebilmek için '**dirijizm**' (dirigisme) terimini kullanmak uygun olur." Bu, 'Devletin İktisat Üzerindeki Yönetimi' anlamına gelir.⁴

Dirijizm; piyasa sosyalizmi ile benzerlik taşımaktadır ama daha gerçekçidir ve tam olarak herhangi, belirli bir ideoloji ile ilgili değildir. Aksi iddialar olmasına rağmen artık Çin, sosyalizmi daha fazla istemektedir. Tabi ki bunun da zıttını savunan iddialar da vardır.

ÇİN DEVRİMLERİ İLE İLGİLİ SONUÇLAR

Ortodoks Doktrini ve *Washington Konsensusu*'na göre; Çin'in liberalizasyondaki politikası, parasal ve sermaye akımlarını tamamen liberalize etmek şeklinde olmalıdır. Hemen olmasa bile zamanla bu yapılabilir.

Ortodoks Ekonomik Prensiplerine göre, tam liberalizasyon gerçekleştirilmeden önce, yurt içi finansal kurumlarda büyük değişiklikler yapılmalıdır. Bunun için; bankalar sisteminde büyük değişiklikler yapılmalıdır ve ayrıca, Çin'in devlet hakimiyetindeki girişimlerini de özelleştirilmesi gerekir.

Önerilen Banka Reformları:

- Bankalar daha iyi yönetilmeli ve daha iyi denetlenmelidir,
- Saydam politikalara sahip olunmalıdır.
- Ödenmeyen krediler likitleştirilmelidir.
- Karlı olmak bir sorumluluk olmalıdır ve
- Dış bankalarla sınırsız rekabet ortamı olmalıdır.

---

⁴ Bu terim, Fransızca 'diriger' kelimesinden gelmektedir. Anlamı; idare etmek ya da yönetmektir.

Özelleştirme Reformları ile İlgili Öneriler:

Devlet girişimleri, sosyal hizmetler sağlamaktan kurtarılmalı ve devlet desteği ihtiyacı ortadan kaldırılmalıdır. Bu amaçla da sosyal refah sistemi kurulmalıdır

Çin Devlet Bankası'nın, devlet girişimlerine kredi verme fonksiyonu zorunlu olduğundan, devlet girişimlerinin özelleştirilmesi, bankalar reformuna da katkıda bulunacaktır.

Sağlıklı yurt içi finansal piyasaların varlığı, sermaye hesaplarının takas edilebilirliğini de sağlayacaktır

Post Keynesyen Görüşe Göre de; Çin'de gereken reformlar konusunda, çok farklı sonuçlar ortaya çıkmaktadır.

Post Keynesyen görüşün Ortodoks Doktrini'ne getirdiği eleştiriler; özellikle, yabancı kurumların, yerli finansal düzenlemelere katılması ve sermaye hesaplarının tamamen değiştirilebilirliği ile ilgilidir.

Mao döneminde, merkezi planlama yapılmış ve bu da Çin ticaret ve yatırım rejimini daha düzenli işler (ergodic) hale getirmiştir. Serbest piyasaların bir özelliği olan belirsizlikler, ticaretin hacmi, yön ve yapısının devlet planlamacıları tarafından belirlenmesi ile engellenmiştir. Merkezi planlanan ekonomilerde, geçmiş için geçerli olan kurallar, gelecek için de geçerlidir. Ekonomik şoklar ve dengesizlikler politik faktörlere dayanır. Ancak, Çin'in merkezi planlamadan, serbest piyasa ekonomisine geçişi, ekonominin düzenli işleyişini azaltmış ve böylece dengesizliklere, finansal krizlere ve yabancı müdahalelerine daha hassas kılmıştır. Çin'in finansal piyasalarının düzenlemelerini bankalar sistemi sağlar. Bu, devlete ve Çin Halk Bankası'na verilen tasarruf-yatırım oranı üzerindeki endirekt kontrol sayesinde olur. Bu sistemin verimliliği, banka bilançolarının düzenlenmesi, etkin risk analizi ve kredi yönetimi, Merkez Bankası düzenlemelerinin geliştirilmesi, devlet bankalarına yapılan borçlanmaların azaltılması ile olur. Bu düzenlemelerle, devletin, tasarruf oranlarına olan etkisi artacak, yurt içi yatırım ve ekonomik büyüme daha fazla verimlilik kazanacaktır. Hatta, mevcut olan yurt içi döviz piyasasına girişteki sınırlamalar, ve sermaye hesapları üzerindeki kontrol düşünüldüğünde, Keynes'in öngördüğü gibi, Çin hükümeti yatırımlarını toplumsallaştırabilecektir. Bu nedenle, *Post Keynesyen görüşü göre; dirijizm etkin olduğu gibi, gelecek için de çok uygundur.*

SONUÇLAR

Son yirmi yılda Çin global ekonomik sistemin giderek daha çok içinde ve bu sisteme daha çok bağımlı hale gelmiştir. Dış ticaret ve yabancı yatırımlar Çin

ekonomisi için oldukça önemli hale gelmiştir. Bu arada Çin'in orta ve uzun vadede portföy yatırımlarına bağlılığı artmış, kişisel borçlanmanın önemi artmış, resmi borçlanmanın önemi azalmıştır. Genel olarak, Çin'in ticaret ve ödemeler dengesi, özellikle geçiş ekonomileri(post sosyalist) ve gelişen ekonomilerle karşılaştırıldığında, sağlıklıdır.

Batılı bir yaklaşım açısından Çin, ya (1) *yatırım rejimine doğru ilerlemeli ve ticaretini tamamen liberalize etmeye yönelmeli* ya da (2) *hükümetin ekonomi üzerindeki makro ekonomik kontrolünü geliştirecek verimli bir sistem geliştirilmelidir*.

İlk seçeneği öneren görüş, serbest ticareti destekleyen, **Liberal Ortodoks görüşüdür**. Bu Anglo Amerikan Modeli şu politikaları önermektedir:

- Liberalizasyon
- Stabilizasyon
- Özelleştirme

Burada tartışılacak tek konu, bu eylemlerin, hangi sırada ve hangi zamanlarda gerçekleştirilmesi gereğidir.

İkinci öneriyi ise Post Keynesyen görüş destekler; bu teorik görüşe göre, liberalizasyon risklidir ve devlet müdahalesi yani *dirijizm* yalnızca geçici bir politika değil, uzun vadeli politikaların bir parçası olarak yerindedir. Bu yaklaşım, Anglo Amerikan modelinin yararlarını red etmekte ve dirijizme dayanan bir Çin modelinin geçerliliğini savunmaktadır. Bu nedenle, batının gözünde, Çin ekonomisinin imajını değiştirecek kurumsal değişiklikler için geçerli sebep yoktur.

Ortodoks görüşünün önerdiği politikalar, yalnızca Çin ekonomisinde yabancı kontrolünü artıracak ve Çin'i global spekülasyonlara ve dengesizliklere sürükleyecektir.

Dirijizm Sistemi'nin yararlılığı, Çin Devleti'nin yapısı ve sosyal halkla ilişkileri gibi daha geniş konularla da ilişkilidir. Dirijizm, politik otoriteler ve bürokratlarla düşünüldüğünde, pek çekici bir senaryo değildir. Serbest kapitalizm de bu faktörlerle düşünüldüğünde, aynı derecede iticidir. Ekonomik ve politik demokrasiyle beraber yürütülen bir dirijizm çok daha çekicidir. Bu ikilemde kalan Çin politikacılarını başka bir sorun beklemektedir.

Geçmişin deneyimleri politik olarak bağımsız bir Çin'in önemini ortaya çıkarmakta ve Çin'in ulusal ve kültürel gücünün korunmasını ön plana çıkarmaktadır. Çin'in kendisini yabancı müdahalelerden koruma isteği, dirijizm modelinin çekiciliğini anlaşılır kılmaktadır.

Post Keynesyen görüş tarafından önerilen dirijizm, Ortodoks ekonomistler tarafından, korumacı ve yanlış yönlendirilmiş bir model olarak adlandırılmaktadır.

Diğer taraftan Çin, global bir süper güç olma isteğindedir. Ancak; global ekonomiye katılımı ve ekonomik süper güçler kulübüne kabulü, Çin'in, batıda yaygın kültürel, ekonomik kurallara uyum sağlaması, nakit ve yatırım hesaplarını liberalize etmesi ve böylece üzerindeki batı etkisini artırması anlamına gelir. Dirijizm, Anglo Amerikan modeliyle uyumsuzdur ve dolayısıyla yürürlükten kaldırılmıştır.

Çin'deki dirijizm modeli, tüm söylenenlere rağmen, geçerlidir ve Çin için başarılıdır. Çin'in bugünkü değerleri dirijistik yani devlet kontrollü ekonomi etkisi ile oluşmuştur. Yine bu sistem, Çin'i Asya'nın finansal krizlerinden korumuştur.

Çin global kapitalist dünyada önemli bir yer sağlamak için, gelecekle ilgili planlarını ne derece feda etmelidir? Buna ancak Çinliler karar verecektir. Fakat, gelecekle ilgili niyetlerini gözler önüne seren bir politika da Çin için en iyisi olacaktır.

KAYNAKÇA

- Akyüz, Yılmaz. "The East Asian Financial Crisis: Back to the Future?" Internet: United Nations Conference on Trade and Development, 1998.
- Arestis, Philip, and Thanos Skouras. *Post Keynesian Economic Theory*. Armonk, N.Y.: M.E. Sharpe, 1985
- Bhagwati, Jagdish. "Yes to Free Trade, Maybe to Capital Controls." *Wall Street Journal* (November 16, 1998): A38.
- Camdessus, Michel. "Capital Account Liberalization and the Role of the Fund." Internet: International Monetary Fund, 1998.
- Cottrell, Allin. "Post Keynesian Monetary Economics: A Critical Survey." *Cambridge Journal of Economics* 18 (1994): 87-605.
- Davidson, Paul. "Reality and Economic Theory." *Journal of Post Keynesian Economics* 18 (1996): 479-508. *Post Keynesian Macroeconomic Theory*. Brookfield, Vermont: Edward Elgar Publishing Company, 1994.
- Dipchand, Cecil R, Yichun Zhang, and Mingjia Ma. *The Chinese Financial System*. Westport, Connecticut: Greenwood Press, 1994.
- Dooley, Michael P. "A Survey of Literature on Controls over International Capital Transaction." *IMF Staff Papers*. 43 (1996): 639-687.

- Dow, Shelia C. *Macroeconomic Thought: A Methodological Approach*. New York: Basil Blackwell, 1985.
- Eggertsson, Thrainn. *Economic Behavior and Institutions*. New York: Cambridge University Press, 1990.
- Felix, David. "On Drawing General Policy Lessons from Recent Latin American Currency Crises." *Journal of Post Keynesian Economics* 20 (Winter 1997-1998): 191-221.
- Fukuyama, Francis. *The End of History and the Last Man*. New York: Avon Books, 1992.
- Hsu, John C. *China's Foreign Trade Reforms*. New York: Cambridge University Press, 1989.
- Huang, Guobo, and Wong, Clement Yuk-Pang. "Unification of China's Foreign Exchange Rates." *Contemporary Economic Policy* 14 (1996): 42-57.
- Keynes, John Maynard. *The General Theory of Employment, Interest, and Money*. New York: Harcourt, Brace and World, 1964.
- Krugman, Paul. "Is Free Trade Passe?" *Journal of Economic Perspectives* 1 (1987): 3-12.
- Langlois, Richard N. "The New Institutional Economics: An Introductory Essay." In *Economics as a Process: Essays on the New Institutional Economics*. Cambridge: Cambridge University Press, 1986.
- Lardy, Nicholas. *Foreign Trade and Economic Reform in China, 1978-1990*. New York: Cambridge University Press, 1992.
- , "The Role of Foreign Trade and Investment in China's Economic Transition." *China Quarterly*, no. 144 (1995): 1047-1064.
- , *China's Unfinished Economic Revolution*. Washington, D.C.: Brookings, 1998.
- Lavoie, Marc. *Foundations of Post-Keynesian Economic Analysis*. Brookfield Vermont: Edward Elgar Publishing Company, 1992.
- Li, Kui-Wai. *Financial Repression and Economic Reform in China*. Westport, Connecticut: Praeger Publishers, 1994.
- McKinnon, Ronald I. *The Order of Economic Liberalization: Financial Control in the Transition to a Market Economy*. 2nd ed. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1993.
- McKinnon, Ronald I., and Huw Pill. "Credible Liberalization and International Capital Flows: The Overborrowing Syndrome." In *Financial Deregulation and International in East Asia*, edited by Ito Takatoshi and Ann O. Krueger, Chicago: University of Chicago Press, 1996.
- Meisner, Maurice. *Mao's China and After*. 3rd ed. New York: Free Press, 1996.
- Minsky, H. P. "The Financial Instability Hypothesis: A Restatement." In *Post Keynesian Economic Theory*, edited by Philip Arestis and Thanos Skouras, Armonk, NY: M.E. Sharpe, 1985.

- Montes, Manuel. *The Currency Crisis in Southeast Asia*. Singapore: Institute of Southeast Asian Studies, 1998.
- Naughton, Barry. *Growing out of the Plan*. New York: Cambridge University Press, 1995.
- North, Douglas C. "The New Institutional Economics." *Journal of Institutional and Theoretical Economics* 142 (1986): 230-237.
- Oi, Jean. *Rural China Takes Off*. Berkeley: University of California Press, 1999.
- Pearson, Margaret M. *China's New Business Elite*. Berkeley: University of California Press, 1997.
- Peebles, Gavin. *Money in the Peoples Republic of China*. Boston: Allen and Unwin, 1991.
- Prasch, Robert E. "Reassessing the Theory of Comparative Advantage." *Review of Political Economy* 8 (1996): 37-55.
- Reskin, Carl. *China's Political Economy*. New York: Oxford University Press, 1987.
- Shackle, George L.S. *Epistemics and Economics*. Cambridge University Press, 1980.
- Stiglitz, Joseph E. "More Instruments and Broader Goals: Moving Toward the Post-Washington Consensus." WIDER. Annual Lecture, United Nations University. Internet: United Nations University, <<http://www.wider.unu.edu/stiglitz.htm>>, 1998.
- Wade, Robert. *Governing the Market*. Princeton: Princeton University Press, 1990.
- World Bank. *China: Foreign Trade Reform*. Washington, D. C. : World Bank, 1994.
- . *China Engaged: Integration with the Global Economy*. Washington, D. C.: World Bank, 1997.
- Yi, Gang. *Money, Banking, and Financial Markets in China*. Boulder, Colorado: Westview Press, 1994.
- Zemin, Jiang. "Hold High the Great Banner of Deng Xiaoping Theory for an All Around Advancement of the Cause of Building Socialism with Chinese Characteristics into the 21 st Century." *Beijing Review* (October 6-17, 1997): 10-13.

Uludağ Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi
Cilt XX, Sayı 1-2, Yıl: 2001, ss.197-209.

ABD'DE SERVET YOĞUNLAŞMASININ 1929 BÜYÜK BUNALIMI ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

Doç. Dr. Mehmet ASLANOĞLU*

GİRİŞ

Bu yazıda, ABD'de 24 Ekim 1929'da borsadaki çöküş (crash) ile başlayan ve etkilerini 1939 yılına kadar sürdüren Büyük Bunalımı ortaya çıkaran asıl faktörün, servet yoğunlaşmasının yüksekliği olduğu görüşü ele alınacaktır. Bu çerçevede, ABD'deki yüksek servet yoğunlaşması bankacılık sisteminde riskli kredilerin ve özellikle borsada spekülasyon yatırımlarının artmasına yol açtığından, ekonomideki durgunluğu finansal çöküşle birlikte bunalıma dönüştürmüştür.

Ancak Büyük Bunalımın nedenleri konusunda öncelikle Monetaristlerin ve Keynesçilerin görüşlerine, genel çizgileriyle değinilebilir. Her iki kuramsal çerçeve de Büyük Bunalımı, temelde toplam talebin azalmasının bir sonucu olarak yorumlar. Ne var ki Monetaristler ve Keynesçiler bu dalgalanmanın ana kaynağının ne olduğuna ilişkin farklı görüşlere sahiptir.

PARA ARZI DÜŞÜŞÜNÜN BÜYÜK BUNALIMDAKİ ROLÜ: MONETARİSTLERİN GÖRÜŞÜ

M. Friedman ve A. Schwartz 1963 yılında yayımlanan A Monetary History of the United States 1867-1960 adlı kitaplarında 1929 Büyük Bunalımının ortaya çıkmasını izlenen para politikasındaki yetersizliğe bağlamışlardır. Onlara göre, bu bunalım para arzındaki mutlak düşüşle yakından ilişkilidir. Amerikan Federal Rezerv Bankası'nın (FED'in), 1932 yılı sonuna kadar süren yaygın banka iflaslarını ve buna bağlı olarak para stokundaki azalmayı önleyememesi bunalımın büyümesinde büyük bir rol oynamıştır.

---

* Uludağ Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü Öğretim Üyesi

Gerçekten de 1929-1932 döneminde para arzı üçte bir oranından daha fazla geriledi (Parasız : 248). Bu gerileme, büyük ölçüde banka iflaslarının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. 1929 Ekiminde borsanın çöküşü halkta büyük bir belirsizlik doğurunca, bankalardaki mevduatların çekilmesi yoğunlaştı. Bankalar mevduat sahiplerinin nakit çekişlerini karşılamaya yeterli rezervlere sahip olmadıklarından iflas ettiler. Söz konusu iflaslar bankaların mevduatlarını yok ederek, para stokunun düşmesine yol açtı. Ne var ki banka iflasları, mevduat sahiplerinin güveninin ortadan kalkmasına ve bunun sonucu daha yüksek bir nakit-mevduat oranına neden olduğundan, para stokunun düşme üzerinde daha büyük etkisi oldu (Dornbusch-Fischer: 442). Ayrıca, iflas durumuna gelmemiş bankalar da mevduat sahiplerinin olası taleplerine yönelik olarak mevduatlara göre ellerindeki rezervleri yükselttiler. Böylece nakit-mevduat oranı ve rezerv-mevduat oranındaki yükselmeler para çoğaltanının düşmesi sonucunu doğurdu.

Friedman ve Schwartz (1963:407-419), FED'in mevduat sahiplerinin ani nakit talebini karşılayamayan bankaların kurtarılmasına ve dolayısıyla para arzındaki azalmayı gidermeye yönelik olarak bir politika uygulamadığını belirtmektedirler.

Ayrıca, Eylül 1931'de İngiltere'nin altın standartlarından ayrılması kararına karşı FED, ABD'den altın çıkışını durdurmaya yönelik olarak reeskont oranını arttırdı. Bu uygulama da para arzında ek bir azalmaya neden oldu. Friedman ve Schwartz, sözkonusu azalmanın da banka iflaslarında yeni bir dalgaya yol açtığını vurgulamaktadırlar. Nitekim Ağustos 1931 ile Ocak 1932 arasında 1860 banka daha iflas etti.

Dolayısıyla onlara göre, FED finansal sistemin çöküşünde önleyici bir rol üstlenebileceğini göremediği gibi, bu çöküşün boyut kazanmasına katkıda da bulunmuştur. Kendi ifadeleriyle, "ABD'deki Büyük Bunalım, özel girişime dayanan iktisadi sistemin istikrarsız bir sistem olduğunun değil, bir ülkenin parasal sistemi üzerinde büyük yetkilere sahip bir kısım insanın yanlış politikalar uyguladığında ne denli büyük bir yıkıma neden olabileceğinin bir örneğidir" (Friedman-Schwartz:300).

YATIRIMLARIN DÜŞÜŞÜNÜN BÜYÜK BUNALIMDAKİ ROLÜ: KEYNESÇİLERİN GÖRÜŞÜ

Keynesçi yaklaşım monetarist görüşün tersine, ABD'de 1929-1932 döneminde para arzındaki azalmanın ekonomide bunalıma ve GSMH'nin düşmesine yol açtığını kabul etmemektedir. Bu yaklaşıma göre, GSMH'deki düşüş para arzında gerileme doğurmuştur. O yüzden para arzındaki azalma Büyük Bunalımda önemli bir rol oynamamıştır. Nitekim Büyük Bunalım

döneminde İngiltere ve Kanada’daki merkez bankaları,FED’nin tersine bankacılık sistemini desteklemişler ve bunun sonucu olarak,söz konusu ülkelerde çok az banka iflas etmiştir(Batra,1988:149)İngiltere ve Kanada merkez bankalarının bu önlemlerine karşın Büyük Bunalım döneminde her iki ekonomi de en az ABD ekonomisi kadar ağır zarara uğramış,üretim düzeyleri gerilemiş ve işsizlik oranları büyümüştür

Öte yandan P.Temin, ABD’de Ekim 1929-Eylül 1931 döneminde deflasyonist bir parasal basınç olsaydı finansal piyasalarda bunun etkilerinin görülmesi gerektiğini vurgulamaktadır (Temin, 1976). Ona göre, parasal basınç ekonomiyi derin bir deflasyona itecek kadar güçlü olsaydı,en azından kısa vadeli faiz oranlarında önemi oranda bir yükseliş görülmesi gerekirdi.Oysa bu dönemde ABD ekonomisinde kısa vadeli faiz oranlarında hiçbir yükselme gerçekleşmediği gibi,tersine İngiltere’nin eylül 1931’de altın standartından ayrılmasına kadar düzenli bir düşüş izlenmiştir.

Ayrıca P.Temin,1930 ve 1931’de nominal para stokunun yanında ekonomide fiyatların da düştüğünü,ancak reel fiyatlardaki düşme hızınınrn reel para stokundaki düşmeden daha çok olduğunu, dolayısıyla para arzının reel anlamda 1931 yılında 1929’dan daha fazla olduğunu kabul edilmesi gerektiğini belirtmektedir.

Keynescilere göre ABD’de Büyük Bunalım’ın nedeni yatırımlardaki büyük düşüştür.Yatırımlardaki düşüş geliri azaltmıştır.Gelirdeki azalmaya bağlı olarak harcamalar gerilemiştir. Gelir ve harcamalardaki düşüş ekonomiyi büyük çaplı bir eksik istihdama sokmuştur. Yatırım yapmak çekici olmaktan çıkınca,firmaların ödünç alımları,dolayısıyla faiz oranları da düşmüştür.Faiz oranlarındaki düşüş hanehalkının daha az tasarruf yapmasına,buna karşılık daha fazla tüketmesine neden olmuştur.Faiz oranlarındaki düşme elde para tutmanın fırsat maliyetini azaltarak hanehalkının elinde tuttuğu para ankeslerinin artmasına neden olmuştur.Toplam harcamalardaki düşüş,yatırımlardaki azalma ile tüketimdeki artış arasındaki pozitif farka eşittir.Oysa toplam harcamalardaki düşüş gelecek dönemde daha az gelir düzeyi anlamına gelmektedir.Böylece hanehalkının gelirinin düşmesi daha az tüketmesine,dolayısıyla toplam harcamaların daha da azalmasına yol açacaktır (Parasız,1996: 250).

Keynescilere göre,ekonomide bu şekilde aşağı doğru gelişen sarmalı önlemek için hükümetler kendi harcamalarıyla yatırımlardaki azalmayı dengelemelidirler. Bu amaçla kamu harcamalarındaki artış,özel fon talebindeki azalışı gidermelidir. Oysa 1929-1932 döneminde ekonomideki bunalım nedeniyle vergi gelirlerinin de düşmesinin etkisiyle federal hükümet bütçesi açık vermekteydi (Dornbusch-Fischer,1998: 443). Bütçenin denleştirilmesinin gerekliliği düşüncesiyle bu dönemde vergi oranlarının arttırılması yoluna gidilmiştir. Keynesçiler,hükümetin izlediği daraltıcı maliye

politikasının 1929'daki Amerikan ekonomisindeki durgunluğun bunalıma dönüşmesinde çok önemi bir payı olduğunu düşünmektedirler.Çünkü onlara göre bu hatalı politikayla hanehalkının tüketiminin daha da kısılması durumu ortaya çıkmış, dolayısıyla GSMH daha da düşmüştür.

Keynesciler, ABD ekonomisinde 1929 sonrasında faiz oranlarının olabilecek en düşük düzeyde bulunmasının bir sonucu olarak, FED'in para politikası açısından önemli bir rol üstlenemeyeceğini belirtmektedirler (Dornbusch-Fischer,1998: 446). Yatırım talebinin faiz oranlarına tümüyle duyarsız olduğu böyle bir durumda, parasal genişleme toplam talebi ve üretimi uyardırmada etkisiz kalacak,böylece Keynesçilere göre bunalımın önlenmesinde en uygun politika genişleyici maliye politikası olacaktır.

BÜYÜK BUNALIMIN NEDENİ OLARAK SERVET YOĞUNLAŞMASI GÖRÜŞÜ

ABD'de 1929 sonrasında izlenen para ve maliye politikalarının ekonomideki durgunluğu bunalıma dönüştüren faktörler olup olmadığı, üzerinde çok tartışılan bir konudur.Çünkü XIX.yüzyılda ve XX. Yüzyılın ilk çeyreğinde ABD ekonomisinde ortaya çıkan tüm önemli durgunluklarda da bu tür para ve maliye politikaları uygulanmıştır.Örneğin para politikası açısından bakıldığında,belirtilen dönemdeki her durgunlukta para arzı artışında bir gerileme gözlenmektedir (Friedman-Schwartz,1963). Öte yandan,hükümetler daha önceki her durgunlukta daraltıcı maliye politikası izleyerek, bütçeleri denkleştirmeye yönelik olarak vergileri arttırmaktaydılar.Ancak hükümetlerin bu yanlış politikaları daha önce önemi bir bunalım yaratmamasına karşın 1929'larda neden büyük bir bunalıma yol açtı?

Hint kökenli Amerikan iktisatçısı Ravi Batra,1929 Büyük Bunalımına yol açan asıl etkenin,ABD ekonomisinde 1920'lerden başlayarak giderek artan servet dağılımındaki büyük eşitsizlik olduğu düşüncesindedir (Batra,1988:152).

Batra'dan önce J.K. Galbraith da ABD'de 1929'daki gelir dağılımı eşitsizliğini,Büyük Bunalımı yaratan beş önemli etkenden biri olarak değerlendirdi.(Galbraith,1977:159-160).Öyleki Galbraith, gelir dağılımındaki bozukluk etkenini, diğer dört etken olan ;büyük şirket yapılarının kötü oluşunun, bankacılık sistemindeki zayıflığın,ABD'nin dış ticaret fazlası vermesinin ve ekonomi yönetiminin daraltıcı maliye politikalarına yönelmesinin getirdiği olumsuzlukların önünde ilk sırada ele almıştır.

Galbraith'e göre,1929'a gelindiğinde ABD'de nüfusun en zengin %5'i toplam gelirin yaklaşık üçte birini ele geçirmekteydi.Üstelik faizler,şirket karları ve rantlardan elde edilen kişisel gelirler, II.Dünya Savaşı'ndan sonra

elde edilecek olan gelirin en az iki katına ulaşmıştı. Ona göre, sözkonusu bozuk gelir dağılımı, ekonomideki yüksek gelirli kesimin lüks tüketim gibi kısılması kolay harcamalara ve spekülatif yatırımlar yoluyla sermaye piyasasına yönelmesine, dolayısıyla ekonominin oynak etkilere açık olmasına yolaçmıştır. Galbraith, giderek artan spekülasyonun borsanın çöküşüne neden olduğu ve bu spekülasyonun başlamasında gelir dağılımı bozukluğunun yarattığı zengin bir grubun önemli bir rolü bulunduğu düşüncesindedir.

Ancak Batra, servet yoğunlaşması faktörüyle karşılaştırıldığında, gelir yoğunlaşmasının böylesine ağır bir bunalımda önemli bir etken olamayacağı düşüncesindedir. Çünkü ona göre, toplam servet düzeyi ulusal gelir büyüklüğünün her zaman çok üstünde olduğundan, bunalım yaratan asıl etken servet yoğunlaşmasıdır (Batra, 1988:152).

ABD’DE SERVET DAĞILIMI EŞİTSİZLİĞİ

ABD’de 1920’lerde servet yoğunlaşması olağanüstü boyutlara ulaşmıştı. 1900 yılında Amerikan ailelerinin %1’i ulusal servetin %26’sına sahipken, 1922’de bu oran %31.6’ya ulaşmıştı. Büyük Bunalımın başladığı yıl olan 1929’da ise sözkonusu oran %36.3’e yükselmişti. 1929 yılında gerçekleşen bu olağanüstü servet eşitsizliği oranına ABD tarihinde başka hiçbir yıl ulaşamamıştır. 1933 yılında ise servetlerin ortadan kalkmasına yol açan Büyük Bunalımın doğal bir sonucu olarak, bu oran %28.3’e inmiştir (Batra, 1988:153)

1920’lere girilirken zaten yüksek düzeyde olan servet yoğunlaşması oranının çok kısa bir sürede olağanüstü bir düzeye çıkmasının arkasındaki en temel faktör, 1920’lerde izlenen vergi indirimlerine yönelik yanlış maliye politikalarıdır. Gerçekten de 1921, 1924, 1926 ve 1928 yıllarında hükümetin vergileri düşürmesi büyük şirketlerin ve yüksek gelirli kesimlerin lehine büyük bir servet eşitsizliğine neden olmuştur. Batra, Keynesçilerin de belirttiği gibi 1930’ların başında izlenen vergileri arttırmaya yönelik maliye politikalarının yanlış olduğunu, ama asıl yanlışın 1920’lerde uygulanan vergileri düşürmeye yönelik maliye politikaları olduğunu vurgulamaktadır (Batra, 1988:162). Bu vergi politikaları ona göre, servet yoğunlaşması yaratarak Büyük Bunalımın tohumlarını ekmiştir.

Toplam talebin bir şekilde azalmasıyla GSMH’nin düşmesi ya da GSMH artışının işgücündeki artışın altında kalmasıyla işsizlik oranının yükselmesi, ekonomide bir durgunluk yaratır. Batra, ekonomideki bu durgunluğa ancak bir finansal çöküşün eşlik etmesi halinde bunalımın ortaya çıkabileceği düşüncesindedir.

Nüfusun en zengin %1 grubu içinde yer alan Amerikan ailesinin ulusal servetteki payının 1929'da %36.3'e yükselmesi, bir finansal çöküşü kaçınılmaz kılmıştır. Çünkü servet yoğunlaşmasında ortaya çıkan olağanüstü artış, ekonomide iki olumsuz etki yaratır. Bunlardan ilki, riskli krediler veren bankaların sayısının artışıdır. Diğeri ise spekülasyonun çoğalmasındır.

BANKALARIN RİSKLİ KREDİLERİNDE ARTIŞ

ABD'de 1920'lerde Bankacılık Sisteminde büyük sermayenin ekonomiyi kendi denetimine almasının önüne geçilmesi amacıyla, farklı ölçeklerde çok sayıda banka bulunmaktaydı. Örneğin, 1920 yılında ABD'de şube ve ajanslar dışında, 30 189 banka bulunmaktaydı (Ulutan, 19557:135). Dolayısıyla bu çok sayıdaki banka arasında mevduat ve kredi açısından büyük bir rekabet yaşanmaktaydı.

Batra'ya göre, servet yoğunlaşmasının artmasıyla ekonomide çok az özkaynağı olan ya da hiç olmayan kişilerin sayısı yükselir. Bu tür kişilerin borç alma gereksinimi zenginlerinkinden çok daha fazla olduğundan, genel olarak kredi talebi de yükselecektir (Batra,1988:155). Öte yandan çoğunluğu oluşturan düşük gelirli grupların özkaynakları bu durumda daha da azaldığından, bankalardan kredi alanların güvenilirliği de düşmüştür. Bankaların finansal yapılarının sağlam kalması için riskli kişilerin kredi taleplerini kabul etmemeleri gerekir. Ancak kredi saygınlığının genel olarak ortadan kalktığı bir ortamda bankalar titiz davranamazlar. Sonu belirsiz, riski yüksek kredilerin artışı Batra'ya göre, sermaye yoğunlaşmasının doğal bir sonucudur (Batra,1988:156)

Gerçekten de 1920'lerde ABD'de bankalar üretim kesiminin yanısıra, tüketici kredilerini de arttırmaktaydılar. Bundan daha da önemlisi, önce arsa sonra da borsa spekülasyonuna yönelik olarak bankaların verdikleri kredilerde çok büyük oranlı bir artış olmuştur. ABD'de ticari bankaların toplam kredileri, 1921 ortasında 23 milyon dolarken 1929 ortasında 30 milyar dolara çıkmıştır. Ancak bu toplamın içinde yer alan borsada hisse senetlerini marjlı satan aracılara (brokerlara) verilen, başka deyişle spekülasyona giden krediler çok daha büyük oranda artarak 1921 sonunda 810 milyon dolarken, 1929 başında 2.5 milyar dolara yükselmişti (Galbraith,1977:72). Böylece 1929, hem servet yoğunlaşmasının hem de riskli banka kredilerinin en yüksek olduğu yıl olmuştur.

Bankacılık sistemi ve dışından gelen kredilerle beslenen borsada alıcı, hisse senedini genellikle %10 marjlı olarak alıyor ve bu senedin tüm haklarını elde ediyordu. Ancak hisse senedinin toplam tutarını ödememek amacıyla bunu borsadaki aracıya güvence olarak bırakıyordu. Başka bir deyişle alıcı,

vermiş olduğu marjın üstündeki kısmı aracından borç almış oluyordu.Hisse senetlerinin fiyatları yükseldiğinde alınan kredi sabit kaldığından, alıcılar hisse senetlerinin değerlerinde bu artıştan da yararlanmaktaydılar.Aracıların finansman kaynağı ise büyük ölçüde bankacılık sistemi ve dışından aldıkları kredilere dayanmaktaydı.

Marjlı hisse senedi alımına yönelik kredilere %12 düzeyinde faiz oranı uygulanması, ABD’deki ticari bankalar için bu alanı olağanüstü çekici kılmaktaydı.Çünkü ticari bankalar FED’den %5 ile borç alma olanağına sahiptiler ve bu olanağı da sonuna kadar kullandılar.Bu çerçevede Galbraith, o dönemde ticari bankaların borsa spekülasyonuna yönelik riskli kredilerinin FED tarafından finanse edilmesini büyük bir yanlış olarak değerlendirmektedir (Galbraith,1990:217).

Batra, servet dağılımındaki eşitsizliğin büyümesi ile birlikte bankaların verdiği riskli kredilerin de arttığını, bununsa banka iflasları olasılığını yükselttiğini belirtmektedir (Batra, 1988:156). Gerçekten de riskli banka kredilerinin şişirdiği borsa spekülasyonu balonunun patlamasıyla ABD’de çok sayıda banka iflas etmiştir. 1929 yılında 659 banka, 1930 yılında 1352 banka 1931’de ise 2294 banka faaliyetlerini durdurdu (Galbraith,1990:238).Bu iflasların büyük çoğunluğu küçük ölçekli bankaları kapsamakla birlikte, 200 milyon dolarlık mevduat hacmi olan Bank of United States gibi büyük bankalardan da batanlar olmuştur.

ABD’de banka iflasları artınca, banka parasının azalmasına bağlı olarak ekonomide para arzı düşmüştür.Para arzındaki bu düşüşle birlikte, batan bankalardaki mevduatlarını yitirenlerin harcamalarının ve genelde sermaye kazançlarının da azalmasıyla toplam talep ve üretimde büyük düşüşler ortaya çıkmıştır.Nitekim 1929 yılında 87.4 milyar dolar olan ulusal gelir, 1932’ye gelindiğinde 41.7 milyar dolara düşmüştü (Galbraith,1977:227).Ancak bu mekanizma tersine doğru da çalışmıştır.İflas eden bankalar ekonomiyi geriletirken, diğer yandan GSMH’nin ve fiyatların düşmesi de kredi taleplerini azaltarak ve alınan kredilerin geri ödenmesini olanaksız kılarak yeni banka iflaslarına yolaçmıştır.

BORSADAKİ SPEKÜLATİF YATIRIMLARDA ARTIŞ

Servet yoğunlaşmasının riskli krediler veren bankaların sayısını çoğaltmasının dışında ekonomideki diğer olumsuz etkisi, spekülatif yatırımlarda yarattığı artıştır..Servet eşitsizliği büyüdükçe, zenginlerin giriştiği riskli yatırımlarda yükselme ortaya çıkar.Çünkü Arrow-Pratt varsayımının da gösterdiği gibi, insanlar zenginleştikçe riskli yatırımlardan kaçınmamaya başlarlar.Zenginlerin spekülatif yatırımlarla kolay kazançlar

elde ettiğini gören toplumun diğer kesimleri de ekonomide doğan güven ve iyimserlik havası içinde onları izlemeye çabalarlar. Bu görelilik olarak düşük gelirli kesimler yaptıkları spekülasyon amaçlı yatırımları için doğal olarak, yoğun biçimde kredi talebinde bulunacaklardır. Dolayısıyla spekülasyon yatırımların kredi desteğiyle birlikte nüfusun normalde bu tür risklerden kaçınan kesimlerine de yayılmasıyla, kazanç spekülasyonu “çılgınlık” ya da “balon” denebilecek bir içerik kazanır. Buradaki “çılgınlık” kavramı sözkonusu yatırımlardaki bir mantık yoksunluğunu, “balon” ise bir patlama olasılığını, yani spekülasyon kazançlarının bir sonunun olabileceğini vurgulamaktadır. Galbraith’ın da belirttiği gibi, borsada spekülasyon kazançlarının sürebilmesi, marjlı hisse senetlerine olan talebin kesilmemesine bağlıdır (Galbraith, 1977:38). Aksi durumda, hisse senetlerinin alıcıları tükendiğinde ve fiyatların yükselmesi durduğunda ise onlara marjlı olarak sahip olmanın herhangi bir avantajı kalmayacak ve toplu satımlar başlayacaktır. Bu da kaçınılmaz olarak bir finansal çöküş yaratacaktır.

Buna karşılık, Batra’nın da belirttiği gibi, servet eşitsizliğinin olmadığı bir ekonomide spekülasyon çılgınlığı başlayamaz (Batra, 1988:158). Bunun nedeni, yüksek ancak riskli bir getiri beklentisine yatırım yapmayı başlatabilmenin, yitirmekten çekinmediği parası olan büyük servet sahibi bir kesimi gerektirmesidir.

ABD’de 1920’lerin ortasında ilk büyük spekülasyon dalgası Kaliforniya ve özellikle Florida’daki arsa spekülasyonu üzerinde olmuştur. Giderek şişen arsa spekülasyonu balonu 1926 sonbaharındaki Florida’yı vuran iki kasırga ile patlamış ve 1925’te Miami’de bir milyar 66 milyon dolara ulaşan arsa spekülasyonu ile ilgili banka işlemleri tutarı 1928 yılında 143 milyon dolara inmiştir (Galbraith, 1977). Florida’daki arsa spekülasyonu, daha sonra ABD’ni sarsacak olan borsa spekülasyonuna göre daha küçük çaplı olmasına karşın Amerikan insanının o dönemdeki kısa zamanda zengin olabileceğine ilişkin iyimser inancı nı yansıması açısından ilginç bir deneyimdir.

Yine 1920’lerin ortasında başlayan borsadaki spekülasyon yatırımları ise arsa spekülasyonuna göre çok daha büyük boyutlu olmasının bir sonucu olarak, ABD ekonomisinde bunalım yaratan bir finansal çöküşe neden olmuştur.

ABD ekonomisinde 1921-1925 arasında üretim %26 artarken ücret gelirleri yalnızca %14 oranında artmıştı. Diğer yandan üretkenlik ve satın alma gücü endekslerinde de benzer karşıtlık görülmekteydi. 1913:100 iken; 1921’de 113 olan üretkenlik endeksi 1925’de 130’a çıkarken, buna karşılık satın alma gücü endeksi 1921’de 108 iken 1925’de ancak 120’ye çıkabilmişti (Langlois, 2000:129-130). Rakamlardan da görüldüğü gibi, bu dönemde üretim ve verimlilikteki artışlarla ücret gelirleri artışı arasında ortaya çıkan uçurum, ücret gelirleri dışındaki faktör gelirlerinde büyük bir artış olduğu

anlamına gelmekteydi. Ellerinde büyük gelirler ve servetler toplanan ABD ekonomisindeki zengin kesim, bunları toplam talebi aşmaya başlayan üretim yerine, borsaya yönelerek bir spekülâtif hareketlenmenin başlatıcısı oldu.

Borsadaki hisse senetleri fiyatları 1921 yılından başlayarak çok hızlı bir yükselme gösterdi. Örneğin, (1935:100 iken) 1921’de 58 olan global gösterge Eylül 1929’da 238’e çıkmıştı. Aynı şekilde, endüstri senetleri ise 1921’de 47 iken Eylül 1929’da 195’e yükselmişti (Galbraith, 1977:125). Ancak hisse senetlerine yönelimin temelde spekülâtif karakterli olduğu, bu fiyat artışlarından daha çok demiryolu ve kamu hizmeti senetleri fiyatlarındaki artış göstergeleri incelendiğinde daha iyi görülecektir. 1921 durgunluğunda en çok değer yitiren hisse senetlerinden olan demiryolu senetleri fiyatları göstergesi 1921’de 164 iken 1929 Eylül’ünde 446’ya çıkmıştı. 1921’de bir başka çok değer yitiren kamu hizmeti senetleri de benzer dönemde beş kattan fazla değerlenmişti. Bu örneklerin de gösterdiği gibi hisse senetlerine yatırım yapanlar kararlarını, ekonominin geleceğine yönelik olarak değil, kısa vadeli sermaye kazançlarını en çoklaştırmaya yönelik almaktaydılar. Aynı şekilde, otomobil üretiminin ve talebinin olağanüstü boyutlara çıktığı bir ekonomide, onun demode bir alternatifini durumuna düşen demiryollarına ilişkin hisse senetleri fiyatlarındaki yüksek artış hızı da borsaya yönelik yatırımın spekülâtif karakterini açık biçimde göstermektedir.

Hisse senetlerindeki hızlı fiyat artışlarındaki spekülâtif yönün bir başka görünümü de hisse senetlerinin büyük bölümünün aracılar tarafından sağlanan yüksek faizli vadesiz kredilerle %10’luk marjlı biçimde satın alınmasıdır. Bu yöntemle alıcı, aracıya sadece marj kadar ödemede bulunuyor ve senedi güvence olarak bırakarak geri kalan kısmı için ondan kredi edinmiş oluyordu. Bu senet alışlarının spekülâtif özelliğinin bir sonucu olarak, alıcılar sadece senetlerin fiyat artışlarından yararlanmayı amaçladıklarından yüksek kredi faizlerini dikkate almıyorlardı.

Borsadaki yatırımlarını spekülâtif yönsemeli olduğunun bir başka kanıtıysa borsadaki hisse senetleri fiyatlarına ilişkin global gösterge dört kat artarken, aynı dönemde ABD ulusal gelirinin ancak üçte bir oranında artabilmiş olmasıdır (Langlois, 2000:130).

Aynı şekilde, 1925’de sanayi üretimi endeksi ile hisse senedi değer endeksi hemen hemen aynı düzeydeyken, daha sonraki yıllarda bu iki endeks birbirinden tamamen kopmuştur. İki endeks arasındaki hisse senedi değer endeksi lehine olan fark giderek açılarak, 1921 yılına gelindiğinde spekülasyon çılgınlığının boyutunu yansıtırca en yüksek düzeye çıkmıştır. Nitekim 1925:100 iken, 1929 yılında hisse senedi değer endeksi 220’yi aşarken, sanayi üretimi endeksi ise ancak 117’ye ulaşabilmişti (Langlois, 2000:130).

Hisse senedi fiyatlarının yanısıra, alınıp satılan senet miktarı da zamanla çok fazlaştı. Borsada günlük alış satış miktarının bir milyona ulaşması şaşırtıcı bulunurken, 1928 yılına gelindiğinde alış satış artış hızı olağanüstü bir düzeye çıktı. 12 Mart 1928'de New York Borsasında alınıp satılan hisse senedi miktarı 3 875 910'a yükseldi. Bu miktar 12 Haziran 1928'de 5 053 000'e, 20 Ekim 1928'de ise 6 503 000'e çıkmıştı (Galbraith, 1977:84). Alım satım miktarlarındaki sözkonusu dikkate değer artış hızı, hisse senedi alanların tek amaçlarının bu senetlere sahip olmak değil, kısa sürede büyük kazançlar elde edebilmek olduğunun bir göstergesi biçiminde yorumlanmalıdır. Hisse senedi alım satım miktarlarında aydan aya ortaya çıkan büyük artış, aynı zamanda 1928 yılında spekülasyon balonunun patlama sürecine girdiğini de göstermektedir.

BORSA SPEKÜLASYONUNDA FEDERAL REZERV BANKASININ KONUMU

Borsadaki özellikle marjlı hisse senetlerine yapılan spekülatif yatırımlar ticari banka kredileriyle destekleniyordu. Özellikle New York bankaları bu kredilerin finansmanı için New York Federal Rezerv Bank'tan kredi almaktaydılar. Ancak FED'in 1927 sonrasındaki kimi uygulamaları borsadaki spekülasyonu körükleyici olmuştur. Örneğin, 1927 baharında İngiliz, Alman ve Fransız Merkez Bankalarının ülkelerinden sermaye çıkışını önlemek amacıyla FED'den reeskont oranını indirme talebinde bulundular. FED bu talebi benimseyerek reeskont oranını %4'den %3.5'a indirdi. Ardından da açık piyasa işlemleriyle ticari bankalardan 340 milyon dolarlık devlet tahvili satın aldı (Kindleberger, 1986 : 66). FED'in, ticari bankaların kredi verebilecek düşük maliyetli kaynak bulmasına ve rezervlerini arttırmalarına olanak sağlayan bu iki kararının borsadaki spekülasyona ivme kazandırdığı söylenebilir.

Marjlı hisse senetlerine uygulanan borç faiz oranlarının yüksekliği, sadece ticari bankaları değil, başta ticaret ve sanayi şirketleri olmak üzere çeşitli kuruluşları borsadaki aracılara (brokerlara) kredi vermeye yöneltti. Şirketlerin bu kredilerinin kaynağı geniş ölçüde, döner sermayeleriydi. Öyle ki bankalardan alınan ticari kredilerin de borsadaki aracılara borç olarak verilmesi görülebilmekteydi. 1929'a gelindiğinde banka dışı kişi ve kuruluşların hisse senedi piyasasındaki aracılara verdikleri borç miktarı tüm bankaların verdiği borç miktarına ulaşmıştı. Banka dışı kişi ve kuruluşların da borç verme sürecine katılmasıyla borsadaki aracılardan spekülörlere verdiği borçlar giderek yükseldi. Bu borç tutarı 1926'da 2.5 milyar dolarken, 1928 yılı sonunda 6 milyar doları bulmuştu (Galbraith, 1977:93).

Borsadaki spekülasyon balonunu giderek şişiren bu borç akımına karşı FED etkili önlemler getiremedi. Örneğin, elindeki temel denetim araçlarından biri olan açık piyasa işlemlerinden yeterince yararlandığı söylenemez. Bu çerçevede FED elindeki devlet tahvillerinin satışı yoluyla piyasadaki paranın steril hale getirilmesi olanağını kullanamadı. FED'in bu çekimser tavrının altında büyük ölçüde, spekülasyon hareketlerinin dışındaki piyasaların olumsuz yönde etkilenebilecekleri kaygısı yatmaktaydı.

FED'in açık piyasa işlemleri dışındaki ikinci önemli kontrol aracı olan reeskont oranlarının yükseltilmesi politikası da etkisiz kaldı. 1928 yılından başlanarak borsadaki hisse senedi değerlerinde çok yüksek oranlı artışlar ortaya çıktığı için, ancak reeskont oranlarında aşırı bir yükselme gerçekleşirse spekülasyona giden krediler azalabilir, dolayısıyla spekülasyonun hızı kesilebilirdi. Ne varki FED, ekonominin diğer sektörlerinin bu yüksek faiz oranından olumsuz etkileneceği gerekçesiyle reeskont politikasını uygulamaya sokamadı. FED, %5 olan reeskont oranını %6'ya çıkarabilmeyi bile ancak 1929 yılının yaz sonunda gerçekleştirebildi ve nitekim bu kararın hisse senetlerine yönelik spekülasyon kredilerinin azalmasında hiçbir etkisi olmadı (Galbraith, 1977:95)

Galbraith'a göre üzerinde asıl durulması gereken, borsadaki hisse senetlerine yönelik spekülasyonu önlemede FED'in elindeki politika araçlarının yetersizliğinden daha çok, onun bu konudaki istekliliğinin olup olmadığıdır. Galbraith, FED'in borsadaki spekülasyonu önlemede istekli olmadığı görüşündedir. 1929 yılına girildiğinde en önemli federal rezerv bankası konumundaki New York Federal Rezerv Bankası'nın iki tepe yöneticisinin (George L. Harrison ve Charles E. Mitchell) borsadaki spekülasyondan yararlananlardan olmaları, Galbraith'e göre FED'in bu isteksiz tavrının önemli bir nedenidir (Galbraith, 1990:223)

Nitekim Galbraith, 1929 başında borsadaki hisse senedi satışlarındaki marj oranını belirleme yetkisini FED'in üstüne alarak bu oranı %10'lardan %75 civarına çıkartması halinde, çoğu spekülasyonun elindeki hisse senetlerini satmasını gerektireceğinden ya da yeni alımlarını azaltacağından, spekülasyon balonunun patlamasının önlenebileceği düşüncesindedir (Galbraith, 1977:97). Oysa FED, hisse senedi satışındaki marj oranının kendisi tarafından belirlenmesi yönünde bir yasa çıkarılması için Kongrede herhangi bir girişimde bulunmadı. Bu konudaki yetkiye FED, ancak New Deal döneminde 1934'de kavuşmuştur.

Ancak bir başka açıdan bakıldığında, Galbraith'ın FED tarafından marj oranlarının %75'e çıkarılmasıyla spekülasyon balonunun inebileceği görüşü tartışmalıdır. Çünkü böyle bir kararın yarattığı likidite sıkıntısıyla birlikte sat emirlerinin artışının, spekülasyon balonunun 24 Ekim öncesinde patlamasına yol açabileceği düşünülebilir. Dolayısıyla FED'in marj oranlarını arttırma

yetkisini kullanmasının hisse senedi piyasasında etki yaratabilmesi ,ancak spekülasyon balonunun daha şişmeden devreye girmesiyle mümkün olacaktır.

1929 Ekim sonundan daha önce ABD ekonomisinde durgunluk belirtilerinin ortaya çıktığı görülmektedir.Haziran 1929'da 126 olan sanayi endeksi, ekim ayına gelindiğinde 117'ye düşmüştü(Galbraith;1977:132).1929 Ekim sonunda ise spekülasyon balonunun patlamasıyla ABD'de sermaye piyasası çöktü.Spekülasyon balonunun patlamasının en önemli nedeni bazı spekülâtörlerin ekonomideki durgunluk işaretlerini izleyerek satışa geçmeleridir.Bu davranış bir zincirleme tepkime doğurarak, öteki hisse senedi sahiplerini de satmaya yönelmiş ve senet değerlerinin düşmesine yol açmıştır.Bunun sonucu ise borsadaki aracılarn hisse senetlerindeki marj oranlarını yükselterek, spekülâtörlere verdikleri kredileri azaltmalarındır.Hisse senedi değerindeki düşmenin sürmesinin yanısıra, marj oranlarındaki bu artma ise nakit ihtiyacı doğurduğundan, spekülâtörlerin ellerindeki hisse senetlerinin daha büyük bir kısmını satmasına yol açmıştır.Gerçekten de New York borsasında 1929 Eylülünde 5 milyon civarında olan hisse senedi satış miktarı, 21 Ekim'de 6 milyonu geçti.24 Ekim perşembe günü satış miktarı yaklaşık 13 milyona, 29 Ekim salı günü ise üstelik satılamayan çok sayıda senede ve % 90' lara varan değer kayıplarına rağmen 16.5 milyona ulaştı.Bu sonuçlar, hisse senedi değerlerinin dibe indiğini, başka deyişle borsanın çöktüğünü göstermekteydi (Kindleberger,1986:127).

SONUÇ VE TÜRKİYE EKONOMİSİ İÇİN ÇIKARSAMALAR

ABD'de 1920'lerde gerçekleştirilen vergi indirimleriyle artan yüksek servet yoğunlaşması, finansal çöküş yaratan borsadaki spekülasyon çılgınlığının ve batışıyla ekonomide para arzının, dolayısıyla üretimin olağanüstü düşmesine yol açan bankacılık sistemindeki güçsüzlüğün önemli bir nedenidir.ABD ekonomisinde en yüksek servet yoğunlaşmasının gerçekleştiği 1929 yılında, aynı zamanda bankacılık sistemindeki riskli krediler de en yüksek düzeydeydi.Bu iki faktörün şişmesine ivme kazandırdığı borsadaki spekülasyon balonunun 24 Ekim 1929'da patlamasıyla ortaya çıkan finansal çöküş, ekonomideki durgunluğu bunalıma dönüştürmüştür.Çünkü borsadaki çöküşle birlikte,

Bankacılık Sistemi de bir yandan verdiği spekülâtif kredilerin geri ödenememesi, diğer yandan doğan güvensizlik ortamında yoğun mevduat çekişleri nedeniyle krize girince, ABD ekonomisinde önemli bir para stoğu açığı ortaya çıkmıştı.Bankacılık krizi ve hisse senedi değerlerinin dibe vuruşu, hem şirketlerin yatırım fonu kaynaklarında hem de yüksek gelirli kesimin sermaye kazançlarının ortadan kalkmasıyla tüketim düzeyinde büyük

düşüşlere neden olmuş, dolayısıyla ekonomideki durgunluk yerini bunalıma bırakmıştır.

ABD’deki servet yoğunlaşmasının neden olduğu 1929 finansal çöküşünün durgunluğu bunalıma dönüştürmesine ilişkin çözümleme ister istemez Türkiye deneyimi üzerinde düşünmek gerekliliğini gösteriyor. Gerçekten de sağlıklı istatistikler olmamakla birlikte, Türkiye’de 1980 sonrasında izlenen (ya da izlenemeyen) vergi politikalarıyla ivme kazanan servet yoğunlaşmasının hem döner sermayeleriyle ve hatta yatırım sermayeleriyle reel sektörü de içine çeken spekülâtif plasmanlardaki artışla hem de Kasım 2000’de patlak veren bankacılık sistemindeki krizle Türkiye ekonomisindeki durgunluğun bunalıma dönüşmesindeki payı araştırılmaya değer gözükmektedir.

K A Y N A K L A R

- Batra, R. (1988) **The Great Depression of 1990**, Dell Publishing Dornbusch, R. - Fischer, S. (1998) **Macroeconomics**, Mc Graw Hill
- Friedman, M. - Schwartz, A. (1963) **A Monetary History of the United States 1867-1960**, Princeton University Press
- Galbraith, J.K. (1977) **The Great Crash 1929**, Hamish Hamilton. Galbraith, J.K (1990) **Para Nereden Gelir Nereye Gider** (Çev: N. Himmetoğlu - B. Çorakçı), Altın Kitaplar Yayınları
- Kindleberger, C (1986) **The World in Depression 1929-1939**, California University Press Langlois, G., et al. (2000) **20.Yüzyıl Tarihi**, Nehir Yayınları.
- Parasız, İ. (1996) **Makro Ekonomi**, Ezgi Kitabevi Yayınları.
- Temin, P. (1976), **Did Monetary Forces Cause the Great Depression**, MIT Press.
- Ulutan, B. (1957) **Bankacılığın Tekamülü**, Doğu Matbaası.

Uludağ Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi
Cilt XX, Sayı 1-2, Yıl: 2001, ss. 211-219.

YENİ YÜKSELEN PAZARLAR (EMERGING MARKETS) İÇİN PAZARLAMA STRATEJİLERİ

Assoc. Prof. Dr. Neriman ENER*

ÖZET

Yeni yükselen pazarlama, özellikle çok uluslu işletmeler için son derece cazip pazarlar olmakla birlikte, pazarlama stratejileri konusunda çok daha dikkatli olmayı gerektirir. İşletmelerin detaylı pazarlama araştırmaları yaparak, yerel tüketicilerin sosyo- kültürel ve ekonomik farklılıklarını ortaya koymaları gerekmektedir. Rekabet savaşı ancak bu sayede kazanılabilir. Çünkü bu pazarların en önemli özelliği çoğu tüketim mallarında bile birincil talebin yaratılmamış olmasıdır. Bir diğer sorunsal dağıtım kanallarının ve satış sonrası hizmetlerin verilmesidir.

SUMMARY

In battles for newly markets, big companies must be very careful about their marketing strategies. A thorough marketing research is needed to find out the local socio-cultural and economic dimensions of the markets. The battle in these markets is about creating primary demand, building up a distribution system and good relationship with the local sellers. After- sales are the other side of the problem.

GİRİŞ

Sovyet Rusya, Çin, Polonya, Romanya ve Orta Asya ülkeleri gibi geçmişte merkezi planlamayla yönetilen ülkelerin serbest piyasa ekonomisine geçişiyle birlikte, dünya pazarları yepyeni bir eksene oturmuştur. Özellikle Çin ve Rusya gibi kalabalık bir nüfusa sahip, tüketime aç ülkeler, gelişmiş ülke işletmelerinin iştahını kabartmaktadırlar. Gerek hızlı tüketim mallarına, gerekse de dayanıklı tüketim mallarına olan talebin çok hızlı büyümesi, otomotivden

---

* EASTERN MEDITERRANEAN UNIVERSITY Gazi Magusa, Turkish Republic
of Northern Cyprus (via Mersin 10 Turkey)

beyaz eşyaya, tekstilden gıda sanayiine kadar tüm işletmeleri bu pazarlardan pay kapma yarışında itmiştir. Yeni yükselen pazarlama (emerging markets) olarak isimlendirilen bu pazarların çekici gücü yanında, gelişmiş ülke pazarlarının bu tür ürünlere doymuş olmasının yarattığı itici güç de etkili olmaktadır. Yapılan araştırmalar, her yıl Çin pazarının ABD' den daha fazla buzdolabı pazarladığını, Çek cumhuriyetinde her yıl pazarlanan araba sayısının İsveç'dekini geçtiğini göstermektedir (Smıdkova;1998:84).

1. YÜKSELEN PAZARLARIN YAPISAL ÖZELLİKLERİ

1990'lı yıllara kadar dış pazarlara girme hazırlığı yapan işletmeler, mevcut mal ve hizmetlerini ihraç ederek yeni tüketicilerin onları eninde sonunda benimseyeceklerini düşünmüşlerdir. Bu işletmeler ürünlerinde çok küçük değişiklikler yaparak, daha ziyade reklam sloganlarını o ülke tüketicisinin sosyo- kültürel yapısına uyarlamakla yetinmişlerdir. Aynı pazarlama stratejisiyle yükselen pazarlara girmeye çalışan işletmeler faaliyetlerinin en başında başarısızlıkla karşılaşmışlar ve bu pazarlardan çekilmek zorunda kalmışlardır. Yeni yükselen pazarları diğer pazarlardan ayıran çok önemli birtakım ekonomik ve sosyo- kültürel farklılıklar vardır.

Şöyle ki;

- Bu ülkelerde kişi başına düşen milli gelir son derece düşüktür. Halkın satın alma gücü ithal ürünler karşısında yetersiz kalmaktadır. Bilhassa Çin ve Rusya gibi ülkelerde bölgeler arası gelişmişlik düzeyi son derece farklıdır.

- Bu pazarlarda dolaylı vergiler ve ithalat halen yüksek olup, bürokratik engellemeler mevcuttur. Bu gibi güçlükler nedeniyle kanun dışı sorun çözme (rüşvet, çeteleşme vs) yöntemlerine sıkça başvurulmaktadır. Hukuk sisteminin yetersizliği nedeniyle ticari haklar yeterince korunamamaktadır.

- Bu pazarlar uzun yıllar merkezi planlamayla yönetildiği için halen "Satıcı piyasası" görünümündedir. Tüketici istekleri uzun yıllar ihmal edilmiş, ölçek ekonomisi göz ardı edilmiş arz talebi doyuramamıştır. Durum böyle olunca mamul fonksiyonu kalite ve estetiğin önüne geçmiş hantal ürünler belirlenen fiyatlarla yine de alıcı bulmuştur. Satış sonrası hizmetlerse hemen hemen hiç gelişmemiştir.

- Dağıtım sistemi uzun yıllar ihmal edildiği için yaygın dağıtım kanalları, yetersiz iletişim sistemiyle birleşince, bu ülkelerde mal ve hizmet dağıtımını karmaşık ve verimsiz bir hale gelmiştir. Toptancılık halen merkezi otorite izniyle elde edilmekle, perakendecilikle çetrefilli pazarlıklar ve çatışmalarla oluşturulabilmektedir (R. Smyth;1998:786).

- Çoğu ülkelerde iletişim araçları teknolojik açıdan geri kalmış ve dağılmıştır. Tüketici davranışları hakkında güvenilir bilgi elde etme imkanı son derece kısıtlı, pazarlama araştırmaları neredeyse imkansızdır.

Yukarıdaki gerçekler ışığında yeni yükselen pazarlara girmek ve başarılı olmak isteyen işletmelerin pazarlama stratejilerini oluştururken sorulara cevap aramaları gerekmektedir.

- Hedef tüketiciler kimlerdir? İhtiyaçlarını tatmin edecek mal, fiyat, dağıtım ve tutundurmadan oluşan pazarlama karması nasıl oluşturulacaktır ?

- Bu pazarlarda yönetsel etkinlik nasıl sağlanacaktır ?

2. YENİ YÜKSELEN PAZARLARDA “HEDEF TÜKETİCİLER” VE “ PAZARLAMA KARMASI STRATEJİLERİ”

2.1. Hedef Tüketicilerin Sosyo- Kültürel Özellikleri

Serbest piyasa ekonomisine geçen ülke pazarlarındaki tüketiciler incelendiğinde Polonya, Çek ve Macaristan dışındakilerin kişi başına düşen gelirlerinin son derece düşük olduğu görülür (Theobald-Mckenna; 1998:492). Sosyal sınıfların dağılımı ise gelişmiş ülkelere çok farklıdır. Üst gelir grubu çok küçük bir yüzdeyi oluştururken, orta gelir grubu nüfusun çok büyük bir kısmını oluşturmaktadır. Sosyal devlet zihniyeti nedeniyle batılı anlamda fakirlik bu ülkelerde görülmemektedir. Sosyal sınıf katmanlarındaki bu farklı yapılanma bu pazarlama girmeye çalışan işletmeler için büyük önem arz eder. Çünkü mal ve hizmetlerini planlarken öncelikle bu farklılığı dikkate almak zorundadırlar. Bu ülkelerin orta sınıf tüketicileri ile gelişmiş ülkelerin orta sınıf tüketicileri arasında gerek harcanabilirli gerekse isteğe bağlı harcanabilir gelir düzeyleri arasında çok büyük farklılıklar mevcuttur. Gelişmiş ülkelerin orta sınıf tüketicilerinin yaşam biçimi ve tüketim değerleri buralarda geçerli değildir. Bu ülkelerin orta sınıf tüketicileri daha temel ihtiyaç maddelerine yönelik bir harcama biçimi gösterirler. Gelişmiş ülkelerin orta sınıf tüketicileri Maslow’ un ihtiyaçlar hiyerarşisinde üst basamakları yaşarken, bu ülkelerin tüketicileri orta basamaktaki ihtiyaçlarını gidermeye çalışmaktadırlar. Satın alacakları mal ve hizmetlerde gösterişten ziyade fonksiyonel özelliklere önem vermekte, daha az harcamayla kaliteyi yakalamaya çalışmaktadırlar. Sınırlı gelirleri nedeniyle maliyetleri arttırıcı ilave unsurlara pek itibar etmemekte yalnız ürün ve hizmetlere yönelmektedirler. Eğitim politikaları gereği neredeyse nüfusun % 60’ ının üniversite mezunu olduğu bu pazarlarda tüketiciler son derece kültürlü ve bilinçlidirler. Kadınların sosyal yaşama katkısı yüksek, çalışan kadın sayısı hızlı bir artış içerisinde. İletişimdeki gelişmelerin de etkisiyle batılı yaşam biçimine özenenlerin sayısı her geçen gün artmaktadır. Gelişmiş ülke tüketicilerinin giyim, beslenme, eğlence ve kültürel alışkanlıkları orta tabakada

hızla yayılmaktadır. Buna bağlı ithal ürünlere olan talep hızla artmaktadır (Fan, Xiao; 1998:275). Ancak bu pazarlardaki tüketiciler henüz daha ürün deneme aşamasında oldukları için markaya bağlılık yok denecek kadar azdır (V. Shlapentokh;1998:200).

2.2. Pazarlama Karması Stratejileri

2.2.1. Mamul Stratejisi

Yeni yükselen pazarlardaki ekonomik ve sosyo- kültürel dikkate alınmadan mal ve hizmetlerle ilgili stratejiler oluşturulmamalıdır. Mamullerin tasarım, ambalaj, markalama ve satış sonrası hizmetleriyle ilgili stratejiler mutlaka orta sınıf tüketicilerin taleplerine uygun olması gerekir. Ekonomik imkanlarındaki tüm yetersizliklerine rağmen bu ülkelerin tüketicileri, kaliteli ithal malları kendi yerel ürünlerine tercih etmektedirler. Çünkü bu tüketicileri yaşadıkları tecrübeler nedeniyle, fiyatın satın almada tek etken olmadığını görmüşlerdir. Kalite ve stil kadar, satış sonrası hizmetlerin de satın alma kararlarında etkili olduğu; bu pazarlarda dağıtım ve depolama sorunları nedeniyle bilhassa mamul tasarımı ve ambalajlamaya ayrı bir özen gösterilmesi gerekmektedir. Tüketicilerin satın alma sıklığı fazla, satın alma miktarı ise çok azdır. Bu durum küçük boyutlu ürünlere olan talebi arttırmaktadır. Birim başına düşen maliyetlerin bu durumda yüksek olacağı açıktır. O halde bu pazarlarda tüketicilere küçük boyutlu ve uygun fiyatlı ürün sunabilmek için “hedef maliyet” (target costing) lendirme yaparak daha tasarım aşamasında en uygun fiyatı oluşturacak çalışmaları yapmak gerekir.

Uzun yıllar dış dünyaya kapalı olan bu ülkelerin pek çoğunda latin alfabesi bilinmediğinden, ambalajların daha bilgilendirici olmasına dikkat edilmeli, nem,ısı ve ışıktan koruyucu önlemlere özen gösterilmelidir. Yeni mal ve hizmetleri denemeye hazır uyuyan talep de dikkate alındığında, işletmeler için kalıcı bir talep oluşturmak büyük önem arzeder. Burada markalama stratejisine ayrı bir önem göstermek gerekmektedir. Çünkü sürekli yeni markalarla tanışan tüketiciler en son tanıştığını deneme arzusuyla bir öncekinden kolayca vazgeçebilmektedir. Yeni yükselen pazarlarda tüketicilerde kalıcı bir marka imajı oluşturmak son derece güçtür. Dünya ölçeğindeki markaların bile bu konuda güçlükler yaşadığı bilinmektedir (Grewal, Krishnan, Baker, Borin;1998:335). Markalarda kullanılan logoların da yerele anlamlarının araştırılması gerekmektedir. Yanlış algılamalara meydan verecek işaretlerden kaçınılmalı, mümkünse akılda kalıcılığı arttırmak için ülke tüketicilerinde olumlu etkileri olan referans gruplarında (ünlü yerel sporcu, sanatçı v.s.) yararlanılmalıdır.

Kısaca yeni yükselen pazarlama girerken mevcut mal ve hizmetlerle girip o ülke tüketicisinin sosyo- kültürel alışkanlıklarını değiştirmeyi beklemek

yerine, mal ve hizmetleri o ülke tüketicilerinin satın alma alışkanlıklarına uyarlamak gerekmektedir.

2.2.2. Fiyatlama Stratejileri

Yeni yükselen pazarların tüketicileri ekonomik yetersizlikleri nedeniyle mamul ve hizmetlerde temel fonksiyonel özelliklere büyük önem vermektedirler. Pahalı karmaşık fonksiyonlara sahip ürünleri almaktansa, ekonomik güçleriyle uyumlu birkaç ihtiyacı giderecek ürünlere daha olumlu yaklaşmaktadırlar. Örneğin, kaset çalarlı bir radyoyu, normal radyo fiyatı ile almak, içerisindeki madde tükenince bardak olarak kullanılabilir kavanozlara sahip olmak onları son derece mutlu edecektir. Ürüne ve hizmete eklenecek ilave her değer psikolojik bir etki yaratacak ve satışı hızlandıracaktır (Manning, Sprot, Mıyazakı; 1998:375). Bu ülkelerin tüketicileri küsuratlı fiyatlandırmalardan ziyade, yaratılan fonksiyonel değerlere önem vermektedirler. Ödenen fiyat karşılığında maksimum değer yaratılması için, mal ve hizmetlerin kalite ve fonksiyonlarından ödün vermeden maliyetlerin düşürülmesi gerekmektedir. Bu amaçla bu ülkelerde birim başına düşük maliyeti sağlayacak kitle pazarlamacılığına yönelmek işletmelerin yararınadır. Bu sayede düşük kar marjlarıyla pazarlarda hızla büyümek mümkün olabilecektir.

Fiyatlandırmada dikkat edilmesi gereken bir diğer unsur ise, bu ülkelerdeki finansal kurumların yetersizliğidir. Kredi kartı v.s. gibi kolaylaştırıcı unsurların sistemde yer almaması üreticilere çok önemli bir finanslama fonksiyonu yükler. İşletmeler liste fiyatlarını aynı tutup, taksitli satışlarla, ücretsiz bakım ve garantilerle fiyatlarını cazip hale getirmelidirler. Pek tabii ki karşılıklı güven unsurunun olmadığı böyle bir ortamda kredili satışlarla ayakta durmanın tek yöntemi “İlişkisel Pazarlama”ya (relationship marketing) yönelmektir. Radikal tedbirlerle maliyet yapısını aşağıya çekebilen işletmeler, bu ülkelere yaptıkları ihracatta büyük başarılar sağlayacaklardır. Çünkü doğrudan fiyat indirimine başvuran işletmeler aslında girdikleri pazarda birbirlerinin kar marjlarının azalmasına neden olan lüzumsuz bir rekabete girerler. Bu pazarlarda fiyatlamada dikkat edilmesi gereken en önemli öğe “tüketicilerin satın alma gücünü arttırabilmektir”. Fiyat indirimi yerine temel ürüne ilaveten promosyon ürünler verilmesi pazarı hızla büyütmektedir.

2.2.3. Dağıtım Stratejisi

Dağıtım ve buna bağlı olarak lojistik hizmetler pazarlamada başarıyı etkileyen en önemli etkenlerin başında gelmektedir. Çok kaliteli ve uygun fiyatlı ürünler bile bazen alt yapı ve ulaşımdaki yetersizlikler nedeniyle tüketicilere istenilen zaman ve yerde, istenilen miktarlarda iletileniyorsa, Pazar

kısa zamanda rakiplere kaptırılır. Yeni yükselen pazarlarda, özellikle hızlı tüketim maddelerinin dağıtım kanalından geçerek tüketiciye ulaşması büyük farklılıklar arzeder. Bu ülkelerde dağıtım merkezleri büyük yerleşim alanlarıyla sınırlıdır. Kırsal alanlara ulaşmak yaratıcı yöntemleri gerektirir (Dawar, Frost; 1999: 492). Açık hava pazarları ve mobil taşıma araçları işletmelerin başvurabileceği yöntemler arasındadır. Ancak sık ve az miktarda yapılan dağıtım, birim başına düşen dağıtım maliyetlerinin yüksek olmasına neden olmakta, lojistik faaliyetlerin yetersizliği nedeniyle de dağıtımda büyük aksamalar yaşanmaktadır. Bu tür sorunların çözümü için ilişkisel pazarlamaya çok büyük ihtiyaç vardır. Araçların finanslama sorununu çözmek, vadeli satışlarda toleranslı davranmak takas usulü satışlar en önemli araçlardır. Araçlara raf düzenleme, satış eğitimi, stok kontrolü gibi destek sağlamak kaçınılmazdır. Aksi taktirde işletmelerin üretim planlaması yapması imkansızlaşır.

Yeni yükselen pazarlama ilk girişte mevcut dağıtım kanallarından yararlanmak, karlılık arttıkça ortaklıklar yoluyla kendi dağıtım kanallarını oluşturmak işletmelerin yararınadır (Buckley, Casson;1998:547). Aynı dağıtım kanallarına mal ve hizmet veren işletmelerin aralarında işbirliği yaparak sermayenin verimliliğini arttırmaları mümkündür. Nitekim Benetton ve Levis Orta Asya pazarlarında bu yöntem sayesinde satışlarını hızla arttırmaktadırlar.

2.2.4. Tutundurma Stratejisi

Yeni yükselen pazarlardaki şiddetli rekabet nedeniyle tutundurma faaliyetleri öncelikle düşünülmelidir. Bu ülkelerdeki uyuyan talebi uyandırmak ilk kez denemelerini mal ve hizmetleri tekrar satın almalarını sağlamak için yaygın tutundurma faaliyetlerine ihtiyaç vardır.

Bu pazarlardaki tüketicilerin uzun yıllar farklı kültürü ve geleneklere kapalı oldukları düşünülecek olursa reklam ve diğer tutundurma faaliyetlerine büyük özen göstermek gerektiği görülür. Çin ve Rusya gibi büyük pazarlarda çok çeşitli ırklar, dinler ve toplumlar mevcuttur. Bu tüketicilerin kültürel, sosyal, politika ve dini konulara olan hassasiyetleri dikkate alınmalı, tutundurma faaliyetlerinde, ambalajlama ve marka ismi belirlemede onların önem verdiği değerleri rencide edecek uygulamalardan kaçınılmalıdır (Andrews, Netemeyer:1998:64).

Bu pazarlardaki tüketicilerin pek çok ürünler yeni tanıştığı dikkate alınacak olursa, tutundurma faaliyetlerinde iletilecek mesajların duygusal olmaktan ziyade “bilgilendirici, gerçekleri açıklayıcı ve öğretici” olması gerekir. Pazara yeni giren işletmelerin “imaj oluşturmak” yerine “birincil talebi” oluşturması için strateji oluşturmaları gerekmektedir. Medya planlaması yapmak, gerek iletişim araçlarının yetersizliği, gerekse veri eksikliği nedeniyle

son derece güç olup, en uygun tutundurma yöntemi halkla ilişkiler ve aracılara yönelik satış geliştirme yöntemleridir. Reklam kampanyalarının “farkında olmayı sağlamak” üzerinde oluşturulması toplumların referans gruplarından yararlanılması işletmeler büyük avantajlar sağlayacaktır. Promosyonlar ve sponsorluklar bu pazarlarda tüketicilerin ilgisini daha çabuk çekecek güçtedirler (Chen,Monroe,Lou:1998:357).

3. YENİ YÜKSELEN PAZARLARDA YÖNETSEL ETKİNLİK

Pazarlama başarısı açısından belirsizlik gösteren pazarlara girmenin en az riskli yöntemi ihracattır. Pazarda güçlendikçe işletmeler sabit yatırımlardan doğrudan yatırımlara yönelirler. Başta Çin olmak üzere, Polonya, Macaristan, Çek cumhuriyeti gibi ülkeler doğrudan yatırım konusunda yabancı sermayeye çok önemli birtakım teşvikler sağlamaktadırlar (Garten; 1998:169). Tüm teşviklere rağmen, alt yapı yetersizliği ve bürokratik engellemeler işletmeleri daha az riskli yatırımlara yöneltmektedir. Son yılların gözde yatırım yöntemi haline gelen stratejik işbirlikleri bu pazarlarda da başvurulan yöntem halinde gelmektedir (Henriot, Inotai:1998:167). 1990’lı yılların başlarında bu pazarlarda hızla yaygınlaşan yerel ortaklı doğrudan yatırımlar, tarafların beklentilerindeki farklılıklar nedeniyle gözden düşmektedir. Yerel ortaklar, yatırım yapmak için gelen işletmeleri birer teknoloji ve finansman kaynağı olarak görmüş ve en kısa zamanda pazarın kaymağını almayı hedeflemişlerdir. Yatırımcı yabancı ortaklarsa, yerel işletmelerin tecrübelerinden yararlanarak uzun zamanda pazara nüfuz etmeyi hedeflemişlerdir (Kogut;1999:167).

2000’li yıllara girerken, yeni yükselen pazarlarda bilhassa dağıtım konularında Stratejik işbirliklerine gidildiği gözlenmektedir. Global pazarlama imkanlarından yararlanarak , işçilik ve diğer girdilerin daha verimli elde edilebildiği ülkelerde üretim yaparak, yeni yükselen pazarlarda oluşturdukları ortak dağıtım kanallarıyla pazarlama yapan işletmelerin sayısı hızla artmaktadır (Li, Calantone; 1998:15). Bu pazarlardan doğrudan sabit yatırımı tercih eden büyük batılı işletmeler kontrol ve denetim güçlükleri yaşamaktadırlar. Kendi kültürlerinden yöneticiler göndererek bu tür güçlükleri aşmak istediklerinde kültürel engellemelerle karşılaşmışlardır. Yönetsel sorunlarına çözüm bulmaya çalışan yatırımcı işletmeler, farklı kültürel değerlere açık ancak yeni yükselen pazarların kültürünü de yakında bilen yöneticilerle daha etkin bir yatırımı sağlayabilmektedirler (Maidanik;1998:7). Örneğin, Moskova’da tekstil ürünleri pazarlayan Türk işletmeler,i, Türkiye’de eğitim görmüş, Rus kültürünü ve dilini iyi bilen Özbek’leri istihdam etmektedirler.

SONUÇ

Yeni yükselen pazarlar, gerek gelişmiş ülke işletmeleri,gerekse Türkiye gibi gelişmekte olan ülke işletmeleri açısından yepyeni fırsatlar yaratmaktadırlar. Bu ülkelerde faaliyete gösteren işletmeler uygun pazarlama strateji ve taktikleriyle bu pazarlarda kalıcı olma fırsatını yakalayabilirler.Bu pazarlardaki tüketicilerin ekonomik ve sosyo-kültürel özelliklerinin detaylı bir biçimde araştırılması gerekmektedir. İşletmelerin bu pazarlarla ilgili veri elde etme imkanları çok kısıtlı olacağından pek çok bilgi deneme yanılma yöntemiyle elde edilebilmektedir. Tüm uluslararası pazarlamacılık risklerine ilaveten, bu ülkelerde merkezi planlama anlayışının getirdiği dezavantajlar da mevcuttur. Riskleri minimize etmenin en akılcı yöntemi, bu pazarları çok iyi tanıyan yerel işletmelerle birlikte hareket etmektir. Pazarın kaymağını alma zihniyetinden uzak, bu pazarlardaki büyük potansiyelden yararlanacak pazarlama stratejileri işletmeleri uzun vadede başarıya götürecektir.

KAYNAKLAR

- Allan C. Smidkova, K. (1998) “ A Model of the Demand of Check Household for Financial Assests During Coupon Privatisation”, Eastern European Economics, 36(1).
- Andrews Craig, Netemeyer R, Buston S., (1998),” Consumer Generalisation of Nutrient Content Claims in Advertising”, Journal of Marketing, October, Vol:62, No:4.
- Buckley P., Casson M. (1998), “Analyzing Foreign Market Entry Strategies: Extending the Internalisation Approach”, Journal of International Business Studies, 29, Third Quarter.
- Chen S., Monroe B., Iou Yun (1998), “ The Effects of Framing Price Promotion Messages on Consumers Perception and Purchase Intentions”, Journal of Retailing, 74(3)
- Dawar N., Frost T.81999),” Competing with Giants”, Harvard Business Review, March- April.
- Fan J.X. Xiao J.J.(1998) “ Consumer Decision Making Styles of Young –Adult Chinese”, Journal of Consumer Affairs,32(2)
- Garten J.E., (1998), “ Opening The Doors for Business in China”, Harvard Business Review, June.
- Grewal D., Kirshan R. Baker , Jue Borin N. (1998), “ The Effects of Store Name, Brand Name and Price Discounts on Consumer Evaluations and Purchase Intentions”, Journal of Retailing, 74(3)

- Henriot A., Inotai A. (1998), “ Economic Interpenetration Between the European Union and Central And East European Countries”, *Russian and East European Finance and Trade*, 34(1).
- Kogut B. (1999),” What Makes a Company Global ?” *Harvard Business Review*, Jan-Feb.
- Li T., Calantone R. (1998), “The Impact of Market Knowledge Competence on New Product Advantage: Conceptualization and Empirical Examination”, *Journal of Marketing* , Vol:62.
- Maidanik K, (1998), “ Corruption, Criminalization ,Kleptocracy-Transition Phase? Dead-end Branch Foundational Structures?”, *Russian Politics and Law*, 36(1)
- Manning K.C., Sprott D.E. (1998), “ Consumer Response to Quality Surcharges: Implications for Retail Price Setters”, *Journal of Retailing*, 74(3).
- Shalapedokh V., (1999) “ Old New and Post Liberal Attitudes Toward the West: from Love to Hate”, *Communist and Post Communist Studies*, 31(3)
- Smyth R. (1998),” Recent Development in Rural Enterprise Reform in China Achievements, Problems and Prospects”, *Asian Survey*, 38(8)
- Theobald R, McKenna J. (1998) “ Reworking Success: New Communities of the Millenium” , *Journal of Consumer Affairs*, 32(2).

Uludağ Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi
Cilt XX, Sayı 1-2, Yıl: 2001, ss. 221-230.

DEMAND FOR FOOD IN TURKEY

Ass. Prof. Dr. Huseyin OZER*

ABSTRACT

Demand estimates for food not only provide information bases to characterize food demand structure, but also provide a complete and consistent framework for evaluating impacts of policy changes since both price policies and the human capital policies related to health and nutrition are closely related to the determination of expenditure (or income) elasticities. This study attempts to produce a complete set of expenditure and price elasticities based on the estimates of food demand parameters in Turkey. The LES is estimated using the last available cross-section budget survey data. The estimates throw light on certain characteristics of Turkish household behavior having significant consequences for government policies.

1. INTRODUCTION

Demand for food rises with economic growth and highlights the importance of developing the agricultural sector in order to increase food supply. Since priorities and investment targets have to be based on demand forecasts, among other things, reliable estimates of income elasticities of different commodities are a prerequisite. Furthermore, food being a basic human requirement, its prices are a sensitive issue, particularly in developing countries. Parameters describing consumers' behavior, i.e., income and price elasticities, not only help to predict future demand but are also useful for evaluating the effects of changes in income (Burney and Akmal, 1991: 185).

This study provides parameter estimates and a set of demand elasticities for a fairly disaggregated and complete set of food items. A system approach is used to analyse household expenditure on food consumption and is based on cross-sectional household-level data compiled from the latest available

---

* Department of Economics, Faculty of Economics and Administrative Sciences,
Ataturk University, 25240 Erzurum, Turkey

household income and consumption expenditures survey (for the year 1994), conducted by the State Institute of Statistics (SIS) of Turkey.

The remaining part of the paper is organized in the following way. Section 2 outlines the model and the methodology for the estimation of parameters and elasticities. Section 3 examines households' expenditure pattern of food consumption and presents the results. Finally, Section 4 summarises the major findings.

2. METHODOLOGY

2.1. The Model

The Linear Expenditure System (LES), first developed by Klein and Rubin (1947/48), is employed for estimation in this study. The LES derived from the maximization of the Samuelson-Geary utility function

$$U = \sum_{i=1}^n \beta_i \log(q_i - \gamma_i) \quad (1)$$

subject to the consumer's budget constraint

$$y = \sum_{i=1}^n p_i q_i \quad (2)$$

can be written as

$$p_i q_i = p_i \gamma_i + \beta_i (y - \sum_{i=1}^n p_i \gamma_i) \quad (i = 1, \dots, n) \quad (3)$$

where p_i , q_i , γ_i , and β_i are price, quantity consumed, subsistence consumption quantity, and marginal budget share of commodity i , respectively; y is total expenditure (income); and $0 < \beta_i < 1$, $\sum_{i=1}^n \beta_i = 1$, and $(q_i - \gamma_i) > 0$ for all i .

The parameter γ_i is sometimes called the subsistence parameter. This implies that the household first purchases γ_i units of good i at a cost of $p_i \gamma_i$, which is called committed or subsistence consumption. The total cost of

subsistence is $\sum_{i=1}^n P_i \gamma_i$. This leaves $y - \sum_{i=1}^n P_i \gamma_i$ as supernumerary expenditure. Usually known as marginal expenditure shares, β_i 's denote how a consumer allocates his supernumerary expenditure over different commodities. The parameter γ_i may be positive or negative. Positive γ_i implies inelastic demand and negative γ_i implies elastic demand. The subsistence quantity interpretation of the γ_i 's is no longer valid when some of them are negative, and hence it is not appropriate to regard the intercept terms as subsistence quantities unless they are assumed to be positive. If we restrict the γ_i 's to being positive, then all commodities would be price inelastic, a condition that would not be a realistic assumption empirically. Therefore, we let the signs of the γ_i 's be determined empirically.

The LES automatically satisfies the theoretical restrictions: Adding-up, homogeneity of degree zero in prices and total expenditure, symmetry, and negative semidefiniteness of the Slutsky-Hicks substitution matrix. This is due to its functional form and the fact that it is derived from constrained maximization of a well-behaved utility function (the Samuelson-Geary utility function).

Demand elasticities are the best available indicators of how households may respond to policies which change relative prices and the level and distribution of income. Based on the parameters estimated of the LES, it is possible to calculate all kinds of demand elasticities. Total food expenditure (income) elasticities (η_{if}) can be derived directly from the marginal and average budget shares (β_i and w_{if} , respectively). Furthermore, as a result of the theoretical restrictions imposed on the LES (additivity of the Samuelson-Geary utility), price elasticities can be obtained from the parameter values of the LES.

The relevant demand elasticities can then be computed as follows:

$$\text{Total food expenditure elasticity : } \eta_{if} = \beta_i / w_{if} \quad (4)$$

$$\text{Uncompensated own price elasticity : } \varepsilon_{ii} = -1 + (1 - \beta_i) \gamma_i / q_i \quad (5)$$

$$\text{Compensated own price elasticity : } \varepsilon_{ii}^* = \varepsilon_{ii} + \eta_{if} w_{if} \quad (6)$$

Uncompensated cross price elasticity: $\varepsilon_{ij} = -\beta_i p_j \gamma_j / p_i q_i$ ($i \neq j$) (7)

Compensated cross price elasticity : $\varepsilon_{ij}^* = \varepsilon_{ij} + \eta_{if} w_{if}$ ($i \neq j$). (8)

Under the LES some theoretical expectations related to the elasticities can be expressed as follows. All expenditure elasticities are positive. Compensated own price elasticities are negative. Only if γ_i is negative, can uncompensated own price elasticity exceeds one in absolute value. Further, all compensated cross price elasticities are positive although uncompensated cross price elasticities are negative unless γ_i is negative.

2.2. The Data

In Turkey, as in other developing countries, there are shortages of easily accessible data that can be used in demand systems estimation. Therefore, the monthly household level data of Household Income and Consumption Expenditure Survey for the year 1994, the latest available survey, compiled by the SIS of Turkey were used for estimation in this study. The survey was conducted from January 1 to December 31, 1994, at 236 settlements (62 urban and 174 rural) and to 26 256 households (2 188 households in each month rotely) selected by means of the stratified multi-stage systematic cluster sampling method to cover all households and settlements.

Food commodities were aggregated into six groups: bread and cereals, meat, fish and poultry, milk, dairy products, fats, oils and eggs, vegetables and fruits, various processed food products, tobacco products, liquours and beverages.

No market prices were available in the survey data. Consumer price indexes for these six food groups were collected from the 1995 Wholesale and Consumer Price Indexes Monthly Bulletin by SIS.

2.3. Estimation Method

In practice, it has been common to use total expenditure in place of income. One of the reasons is the belief that the total expenditure figures better reflect the permanent income of the household. The other one is that income figures are often subject to errors of measurement rendering

inconsistent coefficient estimates (Tansel, 1986: 244). Total food expenditure, the sum expenditures on all food groups, was, therefore, used as a measure of income variables in the food demand sub-system.

Since the data is cross-sectional and may involve problem of heteroscedasticity because high-income households show a much greater variability in their consumption behavior than do low-income households, the Goldfeld-Quandt test was carried out, assuming that the heteroscedastic variance, σ_i^2 , is proportional to the square of the total food expenditure, f . The test result has confirmed the validity of heteroscedasticity. To solve this problem the model (3) was transformed by dividing the all terms in the model by f

$$w_{if} = \frac{P_i q_i}{f} = \frac{P_i \gamma_i}{f} + \beta_i \left(1 - \sum_{i=1}^n \frac{P_i \gamma_i}{f}\right) \quad (9)$$

Then, this model in share form was used for the purpose of estimation.

The sum of the disturbances across the six equations is zero at each observation since the expenditure shares of the six food groups always add up to one. This implies that the covariance matrix of the disturbance term will be singular. However, in order to ensure a nonsingular covariance matrix, the equation related to the group of tobacco products, liquours and beverages was dropped from the system.

The demand system has a total of $2n$ structural parameters, of which $2n-1$ are independent parameters in view of the adding-up restriction. The independent parameters are $n-1$ β 's and n γ 's. Since these LES equations are highly interrelated, a system approach was used to estimate the parameters of the model.

3. RESULTS

Expenditure allocations of the food budget among the six food commodity groups were estimated using the expenditure form of the LES. Structural estimates of the parameters, average budget shares, total food expenditure elasticities and total expenditure elasticities calculated based on the parameter estimates are presented in Table 1.

The parameter estimates are consistent with a priori expectations. The estimates of the marginal budget shares (β_i) are all positive as required by the

underlying Samuelson-Geary utility function, valued between zero and one, and add-up to one (by restriction). All β_i values are significantly different from zero at the 5 percent significance level.

The marginal budget share estimates indicate that the largest portion of an increase in the food budget goes to vegetables and fruits. Of each additional 1000 Turkish Liras (TL) in the food budget, the households in Turkey allocated 208 TL to the vegetables and fruits group in 1994. next in the order of magnitude comes milk, dairy products, fats, oils and eggs group. It is followed by the first and second group of food commodities, respectively.

As for the estimated values of the γ_i parameters, not only are the t values for all the γ_i 's, except for bread and cereals, statistically significant at 5 % level, negative values were also encountered for all the groups, except for the first group, implying that the subsistence quantity interpretation of the γ_i 's is no longer valid and the commodities are price elastic.

The R-square values for the individual equations have been reported although they are not of particular significance because the estimation procedure involves a system of equation.

The shares of every food commodity group in the food budget are also shown in Table 1. From the table, it is clear that vegetables and fruits, bread and cereals, and milk, dairy products, fats, oils and eggs are the most important commodity groups in the food budget of the households. On the other hand, the point to note here is that the households spend proportionately less of their food budget on meat, fish and poultry and various processed food products. The food consumption pattern of the households in Turkey may thus be marked by a diversified diet in 1994.

Total food expenditure elasticity gives the elasticity of demand for each food group with respect to total food expenditures (the food budget). From the table, the food groups that appear to be composed of commodities that are largely luxuries relative to other food items are meat, fish and poultry and tobacco products, liquours and beverages. The rest of the food groups are composed largely of items that are considered necessities relative to other food commodities.

It is possible to estimate the total expenditure elasticity for any food group (elasticity with respect to the total food and non-food expenditures) from the total food expenditure elasticity for that group and the expenditure elasticity of demand for food. This elasticity is based on the expressions

$$\eta_{iy} = \eta_{if} * \eta_{fy} \quad (10)$$

where η_{iy} is the expenditure elasticity of food group i with respect to total expenditure (y), η_{if} is the expenditure elasticity of food group i with respect to total food expenditure (f), and η_{fy} is the expenditure elasticity for the aggregate food group with respect to total expenditure (Teklu and Johnson, 1988:99).

The value of η_{fy} for 1994 was estimated 0.935 by Özer (2001). Since the total food expenditure elasticities (η_{if}) are all positive, the total expenditure elasticities (η_{iy}) are all positive as well. Based on η_{iy} , meat, fish and poultry and tobacco products, liquours and beverages are expenditure elastic with respect to total expenditure, whereas the rest of the food groups are expenditure inelastic.

The uncompensated and compensated price elasticities, adjusted for change in total food expenditure, are given in Table 2 and 3, respectively.

All the uncompensated own price elasticities for each food group provided in Table 2 are negative; that is, changes in own price indexes had inverse impacts on quantities demanded. For most of the food groups, the estimated elasticities exceed unity in absolute value; exception is bread and cereals because the corresponding γ_i estimate is positive. Bread and cereals is the least responsive to changed own price. The absolute values of these elasticities tended to move closely with the total food expenditure elasticities, suggesting that uncompensated own price elasticities included substantial income effects.

Since negative signs of cross price elasticities denote complementarity between goods, bread and cereals is gross complement as indicated by the negative signs of uncompensated cross price elasticities. Positive signs of the compensated cross price elasticities indicate that all food groups are net substitutes as they should be in the LES (*see*. Table 3). Moreover, according to the results, income compensated own price elasticities are lower in absolute value than uncompensated elasticities as required.

Values of the estimated cross price elasticities suggested that food demand was responsive to relative price changes. However, it can be seen that a change in the price index of any food group had less of an impact on demand for the others. Compared with own price elasticities in absolute value, cross

price elasticities had lower values. This means that the households were more sensitive to changes in own prices.

4. CONCLUSION

The demand system estimated for Turkey should not be viewed as conclusive but simply as adding to the information on food demand structure. Even though price variation was limited in a single cross-section, the study demonstrated that it was possible to estimate a complete set of expenditure and price elasticities based on the estimates of food demand parameters. Notwithstanding this limitation, the responses based on prices appeared reasonable. Food demands are responsive to change in both income and relative prices.

A policy reform targeted to change in price of a particular food group will have simultaneous impacts on consumption of related groups. The results suggest that policy makers should take into account household adjustments to policy changes in their totality.

REFERENCES

- BURNEY, N.A. and M. AKMAL (1991), "Food demand in Pakistan: An Application of the Extended Linear Expenditure System," *Journal of Agricultural Economics*, 42 (2): 185-195
- KLEIN, L.R., and H. RUBIN (1947/48), "A Constant-Utility Index of the Cost of Living," *Review of Economic Studies*, 15 (38): 84-87.
- ÖZER, H. (2001), Türkiye'de Hanehalkı Tüketim Harcamalarının Doğrusal Harcama Sistemi Yaklaşımıyla Analizi, *Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Yayın No: 2463*.
- SIS (1995), Wholesale and Consumer Price Indexes Monthly Bulletin; January-1995, *Ankara: State Institute of Statistics, Printing Division*.
- SIS (1997), Household Income and Consumption Expenditure Survey: 1994, *Ankara: State Institute of Statistics, Printing Division*.
- TANSEL, A. (1986), "An Engel Curve Analysis of Household Expenditure in Turkey 1978-79," *Middle East Technical University Studies in Development*, 13 (3-4): 239-57.
- TEKLU, T. and S.R. JOHNSON (1988), "Demand Systems from Cross-Section Data: An Application to Indonesia," *Canadian Journal of Agricultural Economics*, 36:83-101.

Table 1: Average Food Budget Shares, Parameter Estimates and Expenditure Elasticities Based on the LES

Food Groups	Parameter Estimates for the LES			Average Food Budget Share, %	Total Food Expenditure Elasticity	Total Expenditure Elasticity
	γ_i	β_i	R^2	(w_{if})	(η_{if})	(η_{iy})
BREAD AND CEREALS	3.476 (1.521)*	0.180 (89.048)	0.18	20.97	0.858	0.802
Meat, fish and poultry	-25.569 (-12.156)	0.177 (94.910)	0.16	14.88	1.190	1.113
Milk, dairy products, fats, oils and eggs	-12.574 (-4.490)	0.198 (110.572)	0.02	20.47	0.967	0.904
Vegetables and fruits	-17.334 (-5.482)	0.208 (135.508)	0.01	21.23	0.980	0.916
Various processed food products	-8.532 (-4.571)	0.128 (89.859)	0.00	13.20	0.970	0.907
Tobacco products, liquours and beverages	-48.586 (-11.556)	0.109 (64.881)		9.25	1.178	1.101

Notes:1. *t*-ratios in parentheses

2. * insignificant at 5 % level

3. The marginal budget share, β_i , related to the group of Tobacco products, liquours and beverages was estimated as implied by the adding-up restriction.**Table 2: Uncompensated Price Elasticities of Demand for Food Groups**

FOOD GROUPS	1	2	3	4	5	6
BREAD AND CEREALS	- 974	0.032	0.018	0.022	0.012	0.045
Meat, fish and poultry	-.008	-1.207	0.025	0.031	0.017	0.063
Milk, dairy products, fats, oils and eggs	-.006	0.036	-1.081	0.025	0.013	0.051
Vegetables and fruits	-.006	0.037	0.020	-1.097	0.014	0.052
Various processed food products	-.006	0.036	0.020	0.025	-1.092	0.051
Tobacco products, liquours and beverages	-.008	0.044	0.024	0.031	0.016	-1.510

Notes:

1. Bread and cereals,

2. Meat, fish and poultry,

3. Milk, dairy products, fats, oils and eggs,

4. Vegetables and fruits,

5. Various processed food products,

6. Tobacco products, liquours and beverages

Table 3: Compensated Price Elasticities of Demand for Food Groups

FOOD GROUPS	1	2	3	4	5	6
BREAD AND CEREALS	-0.794	0.160	0.194	0.204	0.125	0.124
Meat, fish and poultry	0.242	-1.030	0.269	0.284	0.174	0.173
Milk, dairy products, fats, oils and eggs	0.197	0.180	-0.883	0.230	0.141	0.140
Vegetables and fruits	0.200	0.183	0.221	-0.889	0.143	0.143
Various processed food products	0.197	0.180	0.219	0.231	-0.964	0.141
Tobacco products, liquours and beverages	0.239	0.219	0.265	0.281	0.171	-1.401

Notes:

1. Bread and cereals,
2. Meat, fish and poultry,
3. Milk, dairy products, fats, oils and eggs,
4. Vegetables and fruits,
5. Various processed food products,
6. Tobacco products, liquours and beverages

Uludağ Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi
Cilt XX, Sayı 1-2, Yıl: 2001, ss. 231-247.

TAM ZAMANINDA ÜRETİM ORTAMINDA YÖNETİM MUHASEBESİNİN DEĞİŞMESİ GEREĞİ

Yrd. Doç. Dr. Zeynep TÜRK*
Yrd. Doç. Dr. Abitter ÖZULUCAN**

ÖZET

İşletmelerin kaliteli mamul ve hizmeti en az maliyetle üretme ve dünya çapında performans gösterme amacı, Tam Zamanında Üretim (TZÜ) sisteminin önemini arttırmıştır. TZÜ, üretim sürecinde katma değer ilave etmeyen faaliyetleri ortadan kaldırarak israfı önleyen bir sistemdir.

TZÜ sistemi uygulanmaya başlandığı zaman işletmenin tüm yönlerini etkileyecek ve değiştirecektir. Bu değişimin yaşanacağı alanlardan biri de yönetim muhasebesidir. Bu nedenle çalışmanın konusu TZÜ ortamında yönetim muhasebesi olmuştur.

ABSTRACT

The companies' aim of quality productions of goods and services and achieving effective worldwide manufacturing performance have increased the importance of Just-In-Time (JIT). JIT is a system that prevents waste by eliminating non-value-added activities in production process.

Implementation of JIT affects and changes all aspects of the businesses. One of the main area where such change may occur is management accounting. As such focus of this study is the management accounting in JIT environment.

GİRİŞ

Tek bir pazar haline gelen dünya ekonomilerinde, ürün ve hizmetin satış fiyatının pazarda belirlendiği ve karı yükseltmenin maliyetlerin düşürülmesi

---

* Niğde Üniversitesi, İİBF, İşletme Bölümü Öğretim Üyesi

** Niğde Üniversitesi, İİBF, İşletme Bölümü Öğretim Üyesi

yoluyla başarılabilceği gerçeği anlaşılmağa başlanmıştır. Bu gerçeğin anlaşılması, TZÜ sisteminin daha yaygın olarak kullanılmasını gündeme getirmiştir.

TZÜ sistemi, ilk olarak 1940 yılında Toyota firmasında geliştirilmiş ve geniş bir uygulama alanı bulmuştur(Güneş vd., 1999: 6). Bu sistem, istenilen kalitede ürünü, istenilen zamanda ve miktarda en az maliyetle üretmek amacına yönelik olarak geliştirilmiş ve uygulanmıştır.

TZÜ sisteminin uygulanmasıyla, işletmelerin üretim tekniklerinden kültürel yapısına kadar tüm yönleriyle değişmesi gündeme gelmiştir. Bu değişim ortamında muhasebe sistemi de bir çok eleştiri almış ve değişmesi gerektiği üzerinde durulmuştur. Bu çalışmada TZÜ sisteminin geleneksel yönetim muhasebesi üzerindeki etkileri ve yönetim muhasebesinin değişmesi gereken yönleri incelenmiştir.

1. TAM ZAMANINDA ÜRETİM SİSTEMİ

TZÜ sistemi için farklı tanımlar yapılmıştır. Bu tanımlardan bazıları aşağıdaki gibidir:

- TZÜ, faaliyetlerin gereksinim ve talep olduğu anda gerçekleştirilmesine odaklanan bir felsefedir(Foster ve Horngren, 1987: 19).

- TZÜ, gerektiği zaman gerektiği kadar mamulü satabilmek amacıyla, gerektiği miktar ve zamanda üretebilen üretim sistemidir (Yükçü, 2000: 19).

- TZÜ “stokların azaltılarak, israfların ve savurganlıkların ortaya çıkartılmasını, değer katmayan faaliyetlerin yok edilerek zamana dayalı bir sürecin geliştirilmesini ortaya koyan, bir maliyet yönetim tekniğidir” (Özer, 2000:1).

TZÜ, toplam üretim sürecinde artık ve israfın önlenmesiyle ilgilenen bir sistemdir. Üretim sürecindeki artık ve israf ise stoklar, kuyruklar ve gecikmeler, kalite sorunları, uzun üretime hazırlama zamanları ve gereksiz muhasebe işlemleri olarak belirlenmiştir(Bhimani ve Bromwich, 1991: 31).

TZÜ sistemi, sürekli gelişimi amaçlayan gereksiz harcamaları ortadan kaldıran ve müşteri tatminine odaklanan bir sistemdir. “Bu sistemde üretim, tahminlerden yola çıkarak değil, gerçek ihtiyaçlara göre başlatılmakta; hammadde ve malzemeler gerektiği anda işletmeye gelmekte, böylece sıfır veya çok düşük stok düzeyleri ile çalışılmaktadır”(Güneş vd., 1999: 11). TZÜ programı en geniş anlamıyla, uzun vadeli ve daha yakın satıcı ilişkileri, kalite çemberleri, Kanban sistemleriyle etkinleştirilmiş iletişim, önleyici bakım onarım ve diğer teknikleri içermektedir(Frazier ve Spriggs, 1996: 83).

TZÜ sisteminin en yaygın olarak bilinen temel iki amacı vardır. Bu iki amaç, sıfır stok ve sıfır israftır. Burada sıfır israf, müşteri hizmetlerine doğrudan değer ilave etmeyen faaliyetlerin en az düzeye indirilmesi yoluyla başarılmaktadır(Şakrak, 1997:147). Sisteminin diğer amaçları ise aşağıdaki gibidir (Güneş vd., 1999: 14-15):

1. Optimum kalite, maliyet ve üretim için sistem tasarımı,
2. Ürünün üretim ve tasarımında kullanılan kaynak miktarını en aza indirme,
3. Alıcının isteklerini anlama ve karşılayabilme,
4. Tedarikçi ve alıcılarla açık ve güvene dayalı ilişkiler geliştirme,
5. Toplam üretim sistemini geliştirmek için herkesin katılacağı gelişim politikasını oluşturma,
6. Sıfır envanter, sıfır hata, sıfır temin süreleri, etkin üretim kontrolü, etkin envanter kontrolü, akıcı süreçleri gerçekleştirmek.

İşletmeler TZÜ sistemini tam olarak uygulamaya dönüştürdükçe sistemin amaçları aşama aşama gerçekleştirilecek ve işletmeler bu sistemden bekledikleri faydaları sağlayabileceklerdir. Ancak, sistemin tam anlamıyla uygulanabilmesi, işletmelerin sermaye, otomasyon, yöneticiler ve çalışanlar açısından uluslararası düzeyde olmalarını gerektirmektedir. Aksi takdirde, beklenen faydaların elde edilmesi mümkün olmayacaktır. Çünkü, bu sistem ancak yeterli sermaye, kalifiye işgücü, modern teknoloji ve bütün bu unsurların bilincinde olan işletme yöneticilerinin varlığıyla uygulanabilecektir.

2. TZÜ SİSTEMİNİN FAYDALARI

Küresel pazarların ortaya çıkması “dünya çapında üretim” kavramının oluşmasına neden olmuştur. Dünya çapında üretim ise, yüksek kalitede mamulün yüksek performans ve müşteri memnuniyeti için daha az maliyetle hızla müşteriye ulaştırılmasıdır(Clarke, 1995:47). Dünya çapında üretim performansını başarmak için, bazı işletmeler otomasyon ve ileri üretim teknolojilerine yatırım yapmaktadır. Bu yeni teknolojilerin etkileri ise, daha iyi ürün tasarımı, müşteri isteklerine hızla cevap vermede güvenilirlik ve üretim esnekliğinin sağlanması olmuştur. TZÜ sistemi de dünya çapında üretime ulaştıracak sürecin önemli bir parçası olarak karşımıza çıkmaktadır.

TZÜ ilk madde ve malzeme ve yarı mamul stoğunu azaltmaktadır. TZÜ sisteminde, satıcılarla sağlanan yakın ilişki ve daha az miktarda ve sık teslimlerle ilk madde ve malzeme gereksinimleri en alt düzeye inmektedir. TZÜ ayrıca, üretime hazırlanma zamanının azaltılması üzerine yoğunlaşmakta ve

böylece daha küçük miktarlarda ekonomik üretim imkanı oluşmaktadır. Bu durum ise, yarı mamul stoğunu azaltıcı yönde rol oynayacaktır. Daha kısa sürede üretime hazırlama ve yarı mamul stoğunun azaltılması, üretim dönüşüm zamanını azaltacaktır. Böylece TZÜ sistemini uygulayan işletmeler, üretim dönüşüm zamanının kısalmasıyla, müşteri isteklerine daha hızlı ve yeterli düzeyde cevap verebilecek hale gelecektir(Swenson ve Cassidy, 1999: 39). Buradan da anlaşılacağı üzere, TZÜ sistemi ilk madde ve malzemenin üretime verilmesinde ve mamulün müşteriye dağıtımındaki gecikme zamanlarını ortadan kaldırmaya çalışmaktadır. TZÜ sistemi stoklarda düşüş ve değer ilave etmeyen faaliyetlerin azaltılmasıyla, otomatik olarak artıkların ortadan kaldırılması sonucunu oluşturacaktır (Clarke, 1995: 46-47).

TZÜ sisteminden beklenen bu faydaların sağlanabilmesi için bir takım gereksinimlerin karşılanması zorunludur. Bu gereksinimler aşağıdaki gibidir (Engler, 1993: 319):

- 1) TZÜ sisteminin çalışması için tamamen güvenilir ve kesintisiz ilk madde ve malzeme arz kaynakları olmalıdır.
- 2) Kaliteli ilk madde ve malzeme sağlanmalıdır. Kusurlu ilk madde ve malzemeye yer yoktur.
- 3) Üretim tekrarlanan süreçlerden oluşmalı ve az miktarlarda üretilmelidir.
- 4) Satın alma sipariş maliyeti ve makineleri üretime hazırlama zamanı en aza indirilmeli veya sıfır'a yaklaştırılmalıdır.
- 5) Duraksama zamanını en aza indirmek için makine bakımları yapılmalıdır.
- 6) Çalışanlar küçük gruplara ayrılmalı ve yaptıkları üretimden sorumlu tutulmalıdır.

Bu gereksinimleri karşılamak amacıyla işletme tüm yönleriyle değişime hazır olmalıdır. TZÜ sadece bir üretim projesi değil, onun yerine işletmenin hem faaliyetlerini hem de kültür yapısını etkileyecek bir sistemdir. Bu nedenle, TZÜ sisteminden beklenen faydaların elde edilmesi için işletme köklü bir değişim sürecinden geçmelidir.

3. GELENEKSEL YÖNETİM MUHASEBESİ

Yöneticilere karar verme sürecinde yardımcı olmak amacıyla maliyet bilgileri sağlayan muhasebe dalı yönetsel muhasebe veya yönetim muhasebesi olarak tanımlanmaktadır(Gray ve Ricketts, 1982: 3). Yönetim muhasebesinin tanımından, bu muhasebe dalının işletme içi müşterilere hizmet

verdiği ve yöneticilere karar almada yardımcı bilgileri sağladığı anlaşılmaktadır. Ancak geleneksel yapısıyla yönetim muhasebesi sistemi dış müşterilere ve bazen de işletme içi müşterilere hizmet etmek amacıyla geliştirilmiştir. Bu sisteme göre düzenleyici ve statücü gereksinimler (Genel Kabul Görmüş Muhasebe Prensipleri gibi kriterler) karşılanınca, muhasebe sistemi görevlerini yerine getirmiş kabul edilmektedir (Deluzio,1993: 6-7).

Geleneksel yapısıyla yönetim muhasebesi, TZÜ ortamına uygun değildir. Bu nedenle yönetim muhasebesi sistemi TZÜ ortamına uygun hale getirilmelidir. TZÜ sistemi kendine özgü üretim tekniğiyle işletmenin tüm yönlerini etkilemiştir. Üretim tekniğinin değişmesi, maliyet yapısı ve bileşimini değiştirmiş ve dolayısıyla işletme yöneticilerine maliyet bilgileri sağlayan yönetim muhasebesinde de değişme ihtiyacı hissedilmiştir.

TZÜ sistemi, sadece üretim sürecine ve katma değer ilave eden faaliyetler üzerinde odaklanmaktadır. Ancak geleneksel yapısıyla muhasebe sistemi, çeşitli nedenlerle üretim sürecine katma değer ilave etmeyen bir takım faaliyetler eklemiştir. Örneğin;

1. Muhasebeciler, üretim maliyetlerini izlemek için katma değer ilave etmeyen bir takım faaliyetlerin (ör: işçi kayıtları ve stok hareketleri gibi) gerçekleştirilmesini istemektedirler. 2.Muhasebeciler kontrol amacıyla stokların kontrol depolarında bekletilmesini istemektedirler. Depoların varlığı ise, belirli bir seviyede israf ve savurganlığın varlığının kabullenilmesi anlamına gelmektedir.

Kontrol amacıyla yapılan ve katma değer ilave etmeyen faaliyetlerin yanında muhasebe uzmanı bu sistemin çıktılarını, performans değerlemede bir ölçü olarak kullanmaktadır. Bu ölçüler muhasebecilerin ihtiyaçlarını karşılamak için geliştirilmiştir. Sağlanan bilgiler zamanlı ve herhangi bir değer sağlasa bile –ki bu durum çok nadirdir- düzeltici faaliyetler her zaman fiilen her şey gerçekleştikten sonra yapılabilmektedir. Bu nedenlerle geleneksel yapısıyla muhasebe sistemi, yeniliklerin özellikle TZÜ sisteminin karşısına bir engel olarak çıkmaktadır.

4. TZÜ ORTAMINDA YÖNETİM MUHASEBESİ

TZÜ sisteminin uygulanmasında, değişmesi gereken en önemli alanlardan biri muhasebe sistemidir (Deluzio, 1993: 6). Bu değişim ihtiyacı son zamanlarda yönetim muhasebesi uygulamalarının oldukça yoğun bir şekilde eleştirilmesine neden olmuştur. Bu eleştiriler aşağıdaki gibidir (Clarke,1995: 46):

1.Yönetim muhasebesi işletmelerin dünya çapında üretim performansına doğru ilerlemesini engellemektedir.

2.Genel Üretim Giderleri(GÜG) dağıtımında kullanılan yöntemlere bağlı olarak, birden fazla mamul üreten işletmelerde mamul maliyeti yanlış hesaplanmaktadır.

3.Muhasebe bilgileri stratejik karar almada oldukça dar kapsamlı kalmaktadır.

Bu ve buna benzer eleştiriler nedeniyle, özellikle TZÜ sistemini uygulayan işletmeler yönetim muhasebesinin değişmesi gereği ile karşı karşıya kalmışlardır. TZÜ ortamında maliyet yönetimi üç önemli faaliyetin gerçekleştirilmesiyle yapılmaktadır. Bu faaliyetler; maliyetin planlanması, düşürülmesi ve kontrolüdür. TZÜ ortamında bu faaliyetler aşağıdaki şekilde gerçekleştirilmektedir(Foster ve Horngren,1987:24-25)

Maliyetin planlanması, mamul üretilmeye başlanmadan ve bazen de üretim hattı kurulmadan başlamaktadır. Mamul tasarımcıları ve fabrika mühendisleri maliyet planlanmasında önemli bir rol oynamaktadır. Maliyet planlanmasında en önemli amaç, mamul ve üretim hattını üst yönetimin stratejisine uygun bir şekilde tasarlamaktır. Özellikle bu aşamada hedef maliyetleme sisteminden (Bknz.: Türk, 1999: 199-203) yararlanılmaktadır.

TZÜ ortamında maliyetin düşürülmesi, hem üretim öncesinde hem de üretim aşamasında gerçekleştirilmektedir. Bazı Japon firmalarında her bir mamul için maliyet düşürme hedefleri belirlenmektedir. Bu aşamada da Daihatsu gibi Japon firmaları Kaizen maliyetleme sisteminden yararlanmaktadır (Türk, 1999:208).

TZÜ ortamında maliyet kontrolü, üretim başladığı gibi başlamaktadır. Kontrol amaçlı olarak finansal ölçülerin ağırlığı azalırken, finansal olmayan (üretim hazırlama zamanı, hatalı mamul oranı, üretim zamanı gibi) performans ölçüleri yoğun olarak kullanılmaktadır.

Buradan da anlaşılacağı gibi, TZÜ sistemini uygulayan işletmelerin maliyet yönetimi anlayışı tamamen değişecektir. Bu anlayış değişikliği yönetim muhasebesini de bütünüyle etkileyecek ve değişime zorlayacaktır. Ancak bu değişim bir gecede olmayacak belirli bir geçiş sürecinde gerçekleştirilebilecektir. Bu değişim yaşandıkça bir çok geleneksel muhasebe işlemi (örneğin; işçilik muhasebesi, sapma analizi, ayrıntılı stok muhasebesi ve artıkları değerlendirme gibi) ortadan kalkacaktır. Ayrıca, organizasyon daha uygun bir hale geldikçe bilgilere ulaşmak ve toplamak daha kolay hale gelecek ve bu da muhasebe personeline azalmalara neden olacaktır(Deluzio,1993: 8). Bu değişimlerin yanında TZÜ sisteminin neden olacağı diğer değişimler aşağıda başlıklar halinde ele alınacaktır.

4.1. TZÜ Ortamında Üretim

TZÜ sistemi, üretim ortamında ve tekniklerinde değişime yol açmıştır. Geleneksel üretim sistemi ve TZÜ ortamında üretim farklılıkları aşağıda tablo 1’de verilmiştir.

Tablo 1’den anlaşılacağı üzere, geleneksel üretim ile TZÜ birbirlerinden oldukça farklıdır. TZÜ sistemi, geleneksel üretimden farklı olarak, kalite üzerine yoğunlaşmakta, sıfır hata ve sıfır stok anlayışına odaklanmakta, üretim sürecini ve özellikle maliyet muhasebesi işlemlerini basitleştirmektedir. TZÜ sisteminin diğer bir özelliği, değer ilave etmeyen faaliyetlerin ortadan kaldırılmasıyla israfın önlenmesidir.

Tablo 1: TZÜ ve Geleneksel Üretimin Karşılaştırılması

TAM ZAMANINDA ÜRETİM	GELENEKSEL ÜRETİM
Çekme Sistemi	İtme Sistemi
Önemsiz ya da Sıfır Stok	Önemli Düzeyde Stok
Üretim Hücreleri	Süreçlerden Oluşan Yapı
Çok İşlevli İşçilik	Uzmanlaşmış İşçilik
Toplam Kalite kontrolü	Kabul edilebilir Kalite Düzeyleri
Merkezi Olmayan Yardımcı ve Hizmet İşyerleri	Merkezi yardımcı ve Hizmet İşyeri
Basit Maliyet Muhasebesi	Zor ve Karmaşık Maliyet Muhasebesi

Kaynak: Şakrak, Münir, 1997, **Maliyet Yönetimi Maliyet ve Yönetim Muhasebesinde Yeni Yaklaşımlar**. Yasa Yayınları, İstanbul.

Bir üretim zamanı; üretim, kontrol, hareket, bekleme ve depolama zamanı olmak üzere beş zaman diliminden oluşmaktadır. Bu zaman dilimlerinin sadece üretim bölümünde ilk madde ve malzemeye değer katılmaktadır. Diğer zaman dilimlerinde ise, her hangi bir değer ilave edilmesi olayı gerçekleştirilmemektedir. TZÜ sisteminde değer katılmayan zamanın nedenleri ve bu zamanın kısaltılması yolları araştırılmaktadır(Yükçü, 2000: 21-22).

TZÜ ortamında ilk madde ve malzeme alınmakta ve üretim tamamlanıncaya kadar işlenmektedir. Üretim hücre düzeylerinde planlanmaktadır. Mamuller veya parçalar bir defada üretildiğinden stok israfı ortadan kalkacaktır. TZÜ ortamında depoların kullanımı azalmakta ve ortadan kalkmaktadır. Bu ise, genel üretim üzerinde önemli etkiler yapmaktadır. Satıcılarla yapılan anlaşmalar doğrultusunda ilk madde ve malzeme kullanım alanına doğrudan dağıtılmaktadır. Parçalar ve mamuller hücre seviyesinde ve görüntüsel kontrol teknikleri kullanılarak kontrol edilmektedir. Mamul

üretildiğinde depolar yerine doğrudan müşteriye gönderilmektedir(Deluzio, 1993: 11).

TZÜ ortamında, ilk madde ve malzeme alındığı gibi üretime verilmekte, üretim süreci tamamlanmaya kadar işlenmekte ve tamamlanmış mamuller doğrudan müşteriye gönderilmektedir. Dolayısıyla ilk madde ve malzeme ve yarı mamul stoğu miktarı ve hareketleri azaltılmakta veya ortadan kaldırılmaktadır. Böylece, işletmenin depolama, hamaliye, sigorta, enerji vb. giderleri sıfırlanmış veya en az düzeye indirilmiş olmaktadır. Ayrıca, stoklama sürecinde, mamul ve yarı mamullerde meydana gelebilecek fire, artık, kusurlu ve bozuk mamul gibi üretim kayıpları önlenmiş olacaktır.

4.2. TZÜ Ortamında Genel Üretim Maliyeti

TZÜ ortamında dikkatler fabrika içerisine odaklanmaktadır. TZÜ ortamında üretim grubu ve destek grupları olmak üzere iki grup vardır. Bu ortamda üretim yapan personel organizasyonun en önemli iç müşterileri durumundadır. Destek grupları ise, satın alma, üretim kontrol, üretim mühendisliği, endüstriyel mühendislik, kalite kontroldür(Deluzio, 1993: 8). Buradan da anlaşılacağı gibi, TZÜ ortamında işletme organizasyonu tamamen değişmekte ve üretim grubu organizasyonun odak noktasını oluşturmaktadır. TZÜ ortamında grup teknolojisinden söz edilmektedir. "Grup teknolojisi, parçaların benzer geometrik ve operasyonel özelliklerine göre aileler halinde sınıflandırılmaları ve sonra da bu ailelere uygun olarak seçilen makine gruplarında üretilmeleri olarak tanımlanabilir. Bir parça ailesinin tamamen işlenmesini sağlayacak tüm gerekli tesisler, bir makine grubu şeklinde bir araya getirilmektedir. Bu makine gruplarına üretim hücresi adı da verilmektedir" (Güneş vd., 1999: 22).

Böyle bir ortamda, destek ve hizmet grupları üretim hücrelerine göre yeniden düzenlenmektedir. Her bir üretim hücresi ayrı bir fabrika şekli almaktadır. Böylece işletme organizasyonunda ademi merkezîyetçilik oluşmaktadır (Deluzio, 1993: 8). Bu ortamda ise sorunların çözümü ve kontrol kolaylaşmakta hızlı bir şekilde düzeltici önlemler alınabilmektedir.

Bu söz konusu yeni organizasyon şekli ve ademi merkezîyetçilik, genel üretim yapısını değiştirmektedir.

Geleneksel üretim ortamında, genel üretim maliyetleri mamul veya hizmete keyfi dağıtım esaslarına göre dağıtılmaktadır. Bu maliyetler; depolama, ilk madde ve malzeme bulundurma ve taşıma, üretime hazırlama, tamir, kalite, amortisman vb. maliyetlerdir. Genel üretim maliyetlerinin dağıtımında genellikle direkt işçilik saati veya maliyeti dağıtım anahtarı olarak

kullanılmaktadır. Ancak, özellikle modern üretim ortamında direkt işçilik mamul maliyetinin yalnızca küçük bir bölümünü oluşturmaktadır (Green vd., 1991: 54). Bu nedenle, bu tarz bir dağıtım sonucu oluşacak mamul maliyeti, hatalı olacaktır.

TZÜ sisteminde ise, genel üretim maliyetlerinin çoğu üretim hücrelerine doğrudan yüklenebilmektedir. Böylece, bu maliyetler her bir hücrede üretilen çeşitli mamullere doğrudan yüklenebilecek ve mamul maliyeti bilgileri daha doğru hale gelecektir. Genel üretim maliyetinin dağıtımındaki bu değişimin nedeni, muhasebe sisteminin değişmesi değil, TZÜ sistemiyle örgütsel yapıda oluşan değişimlerdir (Deluzio, 1993: 9). TZÜ ortamında, genel üretim maliyetlerinin yeniden tanımlanması gerekmektedir. Bu maliyetler iki başlık altında sınıflandırılabilir (Deluzio, 1993: 9).

a) Üretim Hücresi Maliyetleri; doğrudan hücrelere yüklenebilen maliyetlerdir. Bu maliyet havuzu aşağıdaki unsurları içermektedir:

- İşçilik maliyetleri,
- Araç ve malzeme maliyetleri,
- Araç- gereç amortismanı,
- Seyahat maliyetleri

b) Destek Maliyetleri; Doğrudan hücrelere yüklenemeyen maliyetlerdir. Bu maliyetler öncelikle belirli hücrelere aktarılmalı, daha sonra dağıtılmalıdır. Bu maliyet havuzu aşağıdaki maliyetleri içermektedir:

- Merkezi destek maliyetleri,
- Fabrika geneli ısınma maliyetleri,
- Genel bakım-onarım,
- Fabrika amortismanı,
- Vergiler,
- Sigorta ve
- Merkezi üretim yönetim maliyetleri.

TZÜ ortamında genel üretim maliyetlerinin mamul veya hizmetlere direkt yüklenebilirliği arttığı ve israfların önlenmesi yoluyla dolaylı maliyetler en az düzeye indirildiği için, daha doğru mamul maliyeti elde etmek mümkün hale gelmiştir. Böylece yönetim muhasebecileri daha doğru maliyet bilgileriyle daha doğru stratejik kararlar verilebilecektir.

4.3. TZÜ Ortamında Mamul Maliyetlemesi

Daha önce değinildiği gibi, TZÜ birçok genel üretim maliyetini doğrudan yüklenebilir hale dönüştürmektedir. Böylece, çok az genel üretim maliyeti

dağıtımına tabi tutulacaktır. Dolayısıyla, mamul maliyetlemesi daha doğru yapılabilecektir.

TZÜ ortamında, direkt işçilik maliyetleri pek önemli değildir (Karcioğlu, 1993: 104). Zaten günümüzde işletmeler otomasyona yöneldikçe, toplam üretim maliyeti içinde genel üretim maliyetlerinin oranı artarken, işçilik maliyetleri düşmektedir. Hatta bazı işletmelerde işçilik maliyetleri toplam maliyetin %10'undan daha azdır. Bu ortamda ise işçilikle ilgili muhasebe işlemleri ve kayıtları daha az önem taşımaktadır. Bu ortamda ayrıca, dikkatler maliyet kontrolünden çok, maliyet planlanmasına kaymıştır(Clarke, 1995: 49).

Geleneksel maliyet sistemlerinde maliyetler, mamul üretim sürecinden geçtikçe yüklenmektedir. TZÜ sisteminde ise, geleneksel safha maliyet sisteminde olduğu gibi, maliyetler toplam üretime yüklenmektedir(Bhimani ve Bromwich, 1991: 35).

TZÜ sisteminin yönetim muhasebesini ilgilendiren en önemli özelliğinden biri, mamul maliyetleme sürecinin basitleştirilmesini mümkün kılmasıdır. Bu ise, maliyetin sadece tamamlanmış mamule yüklenmesi ve üretim sistemindeki yarı mamullerin maliyetlendirilmesi ve izlenmesi gereğinin ortadan kaldırılmasıyla başarılacaktır. Böylece, sadece mamuller tamamlandığı zaman İlk madde ve malzeme ve genel üretim maliyeti gibi her bir maliyet hesabında yer alan maliyetler, mamulleri maliyetlemek için transfer edilecektir. Bu sistem sonradan maliyetleme (Backflush Cost Accounting) olarak tanımlanmaktadır(Williamson, 1996:109). Bu sistemde, İlk madde ve malzeme ile parçalar, mamul üretildiği zaman mamulün üretimine verilen ilk madde ve malzeme ve parçaların listesine göre tanımlanmakta ve ilk madde ve malzeme gereksinim planındaki (Material Requirement Planing) kayıtlardan çekilmektedir (Dugdale ve Shrimpton, 1990: 41).

TZÜ ortamında ayrıca, ilk madde ve malzeme maliyetlerinde de azalma olmaktadır. Satıcılar ile daha uzun süreli ve güvenilir ilişkilerin geliştirilmesi sonucunda yapılan anlaşmalarla, daha kaliteli ve indirimli ilk madde ve malzeme alımları gerçekleştirilebilmektedir. Bunun sonucunda da ilk madde ve malzeme maliyetlerinde azalma gerçekleştirilmiş olmaktadır.

Buradan anlaşılacağı üzere, TZÜ sistemi üretim maliyetlerini düşürmekte ve mamul maliyetlemesi sürecini kolaylaştırmaktadır. Ayrıca, elde edilen maliyet bilgileri daha doğru kararların alınmasına hizmet edebilecek ve yönetim muhasebesi kendinden beklenen performansı gerçekleştirmiş olacaktır.

4.4. TZÜ Ortamında Stok Değerleme ve Yönetimi

TZÜ sisteminin en önemli amacı, stokların mümkün olan en az düzeye indirilmesidir(Green vd., 1991: 52). “Günümüzde işletmelerin sermayesinin

bağlı kaldığı önemli unsurlardan biri de stoklardır. TZÜ sisteminde üretim ve satışlar tek bir faaliyetin ardışık olarak yapılması gereken birbirine bağımlı olan aşamaları gibidir. Etkili bir üretim faaliyetinden söz edilebilmesi, satılabilir mamullerin satılabilir miktarlarda üretilip tüketicilere sunulması ile mümkündür” (Dursun, 2001: 27). Üretim ve satış faaliyetlerindeki bu anlayış, tamamlanmış mamullerin doğrudan müşteriye gönderilmesini gerektirmektedir. Bu durum, hem mamul stoklarının azaltılması hem de üretim aşamasındaki yarı mamul stoğunun azalması yönünde baskı yapmaktadır.

TZÜ sisteminde parçalar bir defada üretildiğinden stok israfı azalacaktır. Bu nedenle, bu sistemde depoların kullanımı azalmakta ve ortadan kalkmaktadır. Böylece, stokların azalması genel üretim giderlerinde önemli azalmaya neden olacaktır. Satıcılarla yapılan anlaşmalar sonucunda ilk madde ve malzeme kullanım alanına doğrudan verilmekte ve stoklanmaktadır. Parçalar hücre seviyesinde kontrol edilmekte ve görüntüsel kontrol teknikleri kullanılmaktadır. Mamul, üretimi tamamlandığında doğrudan müşteriye gönderilmektedir. Parçalar ve mamüller stoklanmadığı ve gerekli olan hücrelere talep olduğu anda aktarıldığı için, stoklama ve kontrol maliyetleri önemli ölçüde azalmaktadır (Deluzio, 1993: 11).

Satıcılarla yapılan anlaşmalar doğrultusunda ilk madde ve malzeme istenildiği anda istenildiği miktarda elde edilebileceği için, TZÜ ortamında ilk madde ve malzeme stoğu azalacaktır. TZÜ sistemi, genellikle sadece bir günlük üretime yetecek kadar az bir miktar ilk madde ve malzeme alınımını ve sık sık sipariş verilmesini gerektirmektedir (Green vd., 1991: 52). Böylece, ilk madde ve malzeme stoğu azalacak ve bu durum maliyetleri de etkileyecektir. Daha az ilk madde ve malzemeye sahip olmak, işletme sermayesi ihtiyacını azaltacak ve işletmeler daha az depoya ihtiyaç duyacaktır. Böylece, TZÜ sistemini uygulayan işletmeler stok bulundurma maliyetlerini düşürebileceklerdir (Swenson ve Casidy, 1993: 46).

TZÜ sistemi değer ilave etmeyen faaliyetleri yok ettiği için yarı mamul stoklarını ve üretim zamanını azaltabilmektedir. Yarı mamul stoğunun azalması parçaların fabrika içerisindeki taşınma zamanını azaltacaktır. Daha az yarı mamul stoğuyla yeni mamullere dönüşüm daha hızlı olacaktır. Böylece, üreticiler daha kısa üretim zamanıyla müşterilerine daha fazla ve hızlı bir şekilde cevap verecek hale gelecektir (Swenson ve Casidy, 1993: 46).

TZÜ sisteminde stoklar en az düzeye indirildiği için ilk madde ve malzeme, yarı mamul ve mamul için ayrıntılı muhasebe yapmaya gerek kalmayacaktır. Ayrıca, stok değerlendirme önemsiz bir konu haline gelecektir (Clarke, 1995: 48). Buna ek olarak, bu sistemde stok değerlendirme yöntemlerinin (Lifo ve Fifo gibi) önemi azalacaktır. Eğer işletme TZÜ sistemini tam olarak uygularsa, satın alınan ilk madde ve malzeme hemen kullanılacağı için, iki yöntem arasında stok değerlendirme farkı oldukça önemsiz olacaktır.

Dönem sonunda ise, işletmenin elinde ya hiç stok olmayacak ya da stok olması durumunda az bir değerlendirme farkı oluşacaktır(Williamson, 1996: 109).

TZÜ sisteminde uzun süreli satıcı ilişkileri nedeniyle satın alınan ilk madde ve malzeme, daha kaliteli olacak ve depoda beklemeden üretime alınacağı için israflar önlenmiş olacaktır. Böylece kalite kontrol maliyetlerinin yanında, kalitesizlik maliyetleri de önlenmiş olacaktır. Bu maliyetler, bozuk üretilen bir mamulün düzeltilme maliyetleri, parça değişimi, müşteriye teslim edilmiş bir mamul söz konusu ise, garanti kapsamında oluşacak muhtemel maliyetler ve kaybedilen itibar vb. gibi maliyetlerden oluşmaktadır (Tanış, 2000: 69).

4.5. TZÜ Ortamında Performans Ölçüleri

TZÜ sistemi kalite üzerinde odaklandığı için, sürekli iyileştirme en önemli amaç haline gelmiştir. Bununla beraber, üretim de oluşacak kusurlar ayrı bir kalite kontrol biriminin yerine, üretim hattında çalışan personel tarafından önlenmektedir. Kontrol faaliyetleri için finansal olmayan ölçülerden yararlanılmaktadır(Clinton ve Hsu, 1997: 19). Ayrıca, TZÜ sistemini uygulayan işletmelerde, finansal ölçüler yöneticileri yanlış sonuçlara yönlendirmektedir. Finansal ölçülerin(direkt işçilik saati, makine saati gibi) kullanımının yanında özellikle sürekli gelişimi izlemek için finansal olmayan ölçülerinde kullanılması gerekmektedir. TZÜ ortamında kullanılacak finansal ölçüler aşağıdaki gibidir(Deluzio, 1993: 13-14):

1. Saat Başına Birim Üretim: Bu ölçü toplam iyi üretimin toplam işçilik saatine bölünmesi ile bulunur. Bu ise işçilik saati başına verimlilik anlamındadır.

2. Müşteri Hizmet Trendi: Müşteri hizmet trendi hattı, örneğin; geçmişte ertelenen sipariş yüzdesi veya tamamlanan sipariş oranı müşteriye sağlanan hizmet seviyesini tahmin etmek için yararlı bir ölçüdür.

3. Günlük Elde Bulunan Stok Seviyesi: Stok seviyesi verileri TZÜ programının çalışıp çalışmadığının bir göstergesidir.

4. Kalite: Kalite ölçüleri işletme ve hücre içerisindeki sorunlu alanlarla ilgili yararlı bilgiler verecektir.

5. Artık Birimler / TL Değeri: Artıklarda önemli azalmalar olmalıdır. Bu gelişimler söz konusu ölçü ile izlenebilir.

6. Çalışanların Fikirleri: Çalışan fikirlerinin sayısı iyileşme programına işgücünün ne kadar katkıda bulunduğu bir göstergesidir. Gelişme rakamlarının durumu hücreler arasında arkadaşça bir rekabeti özendircektir.

7.Kaizen Sonuçları: İşletme genelinde gelişme ve iyileşmelerin takip edilebilmesi için kaizen sonuçları tespit edilmelidir.

8. Günlük Üretim Sonuçları: Cari üretim durumunu göstermek için elektronik tablolardan yararlanılmalıdır. Günlük fiili üretim planlanan üretimle karşılaştırılmalıdır.

9. Satın Alma Ölçüleri: Satın alma fonksiyonunu değerlendirmek için, satın alma fiyat sapması yerine, satın alma özel maliyetleri kullanılmalıdır. TZÜ ortamında, satıcıların sayısını azaltmak ve uzun vadeli ilişkiler kurmak temel amaç olduğu için, tam zamanında dağıtım, kalite ve uygun tasarım gibi kavramlar önemli rol oynamaktadır.

5. TZÜ ORTAMINDA MUHASEBE KAYITLARI

TZÜ sisteminin en önemli özelliği, muhasebe işlemleri ve kayıtlarını basitleştirmesidir. Daha öncede değinildiği gibi, TZÜ sistemi işçilikle ilgili muhasebe işlemlerini, stok takip ve kontrolünü, genel üretim maliyetlerinin dağıtım işlemlerini en az düzeye indirmekte ve kayıtları kolaylaştırmaktadır. Dolayısıyla, TZÜ sistemi maliyet muhasebesinin kayıtsal işlemlerini azaltarak, bilgilere daha doğru ve hızlı ulaşılmasını sağlayacak ve yönetim muhasebesinin etkinliğini arttıracaktır. TZÜ sisteminde işçilik maliyetleri en az düzeyde olduğundan, genel üretim maliyetleri ve işçilik maliyetleri için dönüşüm maliyeti hesabı kullanılmıştır.

TZÜ ortamında sonradan maliyetleme sisteminden (Backflush Costing) yararlanılmaktadır. Bu sistem öncelikle işletmenin çıktıları üzerinde odaklanmakta ve daha sonra satılan malın maliyeti ve stoklar arasında maliyet dağıtımını yaparken geriye doğru çalışmaktadır. Söz konusu maliyetleme aşağıdaki gibi çalışmaktadır (Horngern ve Foster, 1990:627-628).

1. Aşama: 1.950.000 \$ değerinde ilk madde ve malzeme alımının kaydı

151 Yarı mamuller- Üretim Hs.	1.950.000	
100 Kasa Hs.		1.950.000

2.Aşama: 100.000 adet mamul üretilmiştir.

3.Aşama: Birim standart maliyetin hesaplanması aşamasıdır. Bu aşamada her bir mamul için standart ilk madde ve malzeme maliyeti 19 \$ ve dönüşüm maliyeti 12 \$ olarak bulunmuştur. Burada dönüşüm maliyeti tüm işçilik giderleri ve genel üretim giderlerinden oluşmaktadır. Bu sistemde işçilik giderleri çok az tutarlarda olduğu için dönüşüm giderleri içinde gösterilmiştir.

4. Aşama: Tamamlanmış mamullerin maliyetinin kaydı. Bu aşamada, sadece iki maliyet söz konusudur. Direkt maliyet; yarı mamuller üretim hesabında görülen ilk madde ve malzeme maliyeti, endirekt maliyet ise; tüm işçilik maliyetleri ve genel üretim maliyetleridir.

152 Mamuller Hs.	3.100.000	
151 Yarı mamuller Üretim		1.900.000
--- Dönüşüm Maliyeti		1.200.000

5. Aşama: 99.000 birim mamulün satış maliyetinin kaydı (31 \$ x 99.000 Birim).

620 Satılan Mamul Maliyet.	3.069.000	
152 Mamuller Hs		3.069.000

Bu aşamalar, geleneksel muhasebe ortamında tek düzen hesap planına uygun olarak 7/ a seçeneğine göre aşağıdaki gibi kaydedilebilir.

1. Aşama: 1.950.000 \$ değerinde ilk madde ve malzeme alımının kaydı;

150 İlk Madde ve Malzeme	1.950.000	
100 Kasa		1.950.000

2. Aşama: 100.000 adet mamul üretilmiş 4 \$ standart birim işçilik üzerinden toplam 400.000 \$ standart işçilik giderinin kaydı;

720 Direkt İşçilik Gideri	400.000	
381 Gider Tahakkukları		400.000

3. Aşama: 800.000 \$ standart genel üretim giderinin kaydı;

730 Genel Üretim Giderleri	800.000	
100 Kasa (Veya)		
381 Gider Tah. Hs.		800.000

4. Aşama: Direkt ilk madde ve malzemenin tüketilmesi,

710 Direkt İlk Madde Ve Malzeme Giderleri	1.900.000	
150 İlk Madde Ve Malzeme		1.900.000

5. Aşama: Üretimle ilgili giderlerin yarı mamuller üretim hesabına yansıtılması,

151 Yarı Mamuller Üretim Hs.	3.100.000	
711 İlk Madde ve Malzeme Gid. Yan. Hs.		1.900.000
721 Direkt İşçilik Gd.Yan. H.		800.000
731 Genel Üretim Gd. Yan. H.		400.000

6. Aşama: Tamamlanan birimlerin mamul stoğuna devri,

152 Mamuller	3.100.000	
151 Yarı Mamuller- Üretim		3.100.000

7. Aşama: Yansıtma hesaplarının kapatılması,

711 İlk Madde ve Malzeme Gid. Yan. Hs.	1.900.000	
721 D. İşçilik Gd. Yan. H.	800.000	
731 G. Üretim Gd. Yan. Hs.	400.000	
710 İ. Mad.ve Mal. Gid. Hs.		1.900.000
720 Direkt İşçilik Gid. Hs.		800.000
730 Genel Üretim Gid. Hs.		400.000

8. Aşama: 99.000 birimin satış kaydı(31 \$ x 99.000 birim),

620 Satılan Mamuller Maliyeti	3.069.000	
152 Mamuller Hs.		3.069.000

Kayıtlardan da anlaşılacağı üzere, tzü ortamında muhasebe kayıtları daha basit hale dönüştürülebilir. ancak, tzü ortamına uygun kayıtların yapılabilmesi için m.s.u.g. tebliği'nde düzenlenmeler yapılmalıdır(karcıoğlu ve dursun, 2001: s.62).

SONUÇ

TZÜ sistemi, işletmenin hem organizasyonunda hem de üretim tekniklerinde çok köklü değişimlerin yaşanmasına neden olmaktadır. Bu köklü değişim, hem maliyet muhasebesinin hem de yönetim muhasebesinin

değişmesini gerektirmektedir. Geleneksel yönetim muhasebesi, TZÜ ortamında yeterli olamamış ve yeni anlayışların ortaya çıkmasına gerek duyulmuştur. TZÜ sisteminin etkileri, yönetim muhasebesinin hemen hemen her alanında kendini hissettirmiştir. Mamul maliyetlerinden performans ölçülerine kadar her şey değişim geçirmiştir.

Günümüz üretim ortamında sürekli iyileştirmeye büyük bir ihtiyaç duyulmaktadır. Üretim fonksiyonlarında olduğu gibi muhasebe fonksiyonlarında da sürekli iyileştirilmeye gidilmelidir. Yönetim muhasebecisi, modern üretim sistemlerinin uygulanmasında da aktif rol oynamalıdır. Aksi takdirde, muhasebe fonksiyonu gelişmeye ve yeniliklere bir engel olarak ortaya çıkacaktır. Etkin bir maliyet muhasebecisi, yönetim muhasebecisinin sürekli iyileştirme için anahtar rol oynamasına yardımcı olmalıdır.

TZÜ sistemi, kendine özgü bir üretim sistemi ve anlayışı içerdiği için yönetim muhasebesi bu farklı sistem ve anlayışların ihtiyaçlarına cevap verebilir hale getirilmelidir. Eski yapısıyla yönetim muhasebesi, yanlış kararların alınmasına neden olacak bilgiler üreten ve dinamik olmayan bir görünüme sahiptir. Bu nedenle, modern üretim tekniklerini uygulayan işletmeler, ilk aşamada yönetim muhasebesinin değişmesi gerektiğini kabul etmeli ve gerekli değişimlerin gerçekleştirilmesi yönünde hareket etmelidirler.

TZÜ sisteminden yararlanan işletmeler, maliyet ve yönetim muhasebesinde değişimler yapmalıdır. TZÜ sistemi farklı kavram ve kayıt teknikleri gerektirmektedir. Sistem değer ilave etmeyen bütün faaliyetleri ortadan kaldırmakta ve muhasebe kayıtlarını basitleştirmektedir. Bu nedenle, özellikle rekabet üstünlüğü elde etmek için işletmeler TZÜ sistemini kullanmalı ve gerekli değişimlere hazırlıklı olmalıdır.

KAYNAKLAR

- Bhimani, Al ve Michael Bromwich, 1991, "Accounting for Just-In-Time Manufacturing Systems". **Managerial Accounting**. Vol:65, Issue:1, February.
- Clarke, Peter J., 1995, "The Old and The New in Management Accounting". **Management Accounting**. Vol:73, Issue:6, June.
- Clinton, Douglas ve Ko-Cheng Hsu, 1997, "Linking- Manufacturing Control To Management Control". **Management Accounting**. September.
- Deluzio, Mark C., 1993, "Management Accounting in a Just-in-Time Environment". **Journal of Cost Management**. Vol:6, No:4, Winter.
- Dugdale, David ve Sue Shrimpton, 1990, "Product Costing In JIT Environment". **Management Accounting**. March

- Dursun, Adem, 2001, "Tam Zamanında Üretim (TZÜ) Sisteminde Standart Maliyet Fark Analizleri". **Muhasebe ve Denetime Bakış**. Yıl:1, Sayı:3, Ocak.
- Engler, Calvin, 1993, **Managerial Accounting**. Third Edition, Richard D. Irwin, Inc., USA.
- Foster, George ve Charles T. Horngren, 1987, "JIT: Cost Accounting And Cost Management Issues". **Management Accounting**. Vol:LXVIII, No., June.
- Frazier, George V. ve Mark T. Spriggs, 1996, "Achieving Competitive Advantage Through Group Technology". **Bussines Horizons**. Vol:39, Issue:3, May-June.
- Gray, Jack ve Don Ricketts,1982, **Cost and Managerial Accounting**. McGraw-Hill, Newyork.
- Green, F.B. ,Felix Amenkhienan ve George Johnson,1991,"Performance Measures and JIT". **Management Accounting**. February.
- Güneş, Mustafa, Ali Rıza Firuzan ve Esin Firuzan, 1999, **Tam Zamanında Üretim Ortamında (JIT) Stok Kontrolü ve Toplam Kalite Yönetimi**. Barış Yayınları, İzmir.
- Karcioğlu, Reşat, 1993, "JIT Üretim Sisteminin Maliyet ve Yönetim Muhasebesi Sistemlerine Etkisi". **Verimlilik Dergisi**, 4.
- Karcioğlu, Reşat ve Adem Dursun, 2001, "Tam zamanında Satın Alma (TZS) uygulamasının Satın Alma ve Ödeme Döngüsü Denetimi Üzerine Etkileri". **Muhasebe ve Denetime Bakış** , Yıl:2, sayı:5 , Ekim.
- Özer, Gökhan, 2000, "Geleceğin ve Bugünün Maliyetlerini Yönetmenin ve Rekabetçi Kalmanın Yolları :Ürün Yaşam Seyri Maliyetlemesi, Değer Zinciri ve Yalın Üretim Perspektifinden Bir Maliyet Yönetim Modelinin Geliştirilmesi ". 7. Ulusal İşletmecilik Kongresi, 23-24 kasım 2000, Kızılcıhamam-Ankara.
- Swenson, Dan W. ve Judith Cassidy, 1993, "The Effect of JIT on Management Accounting". **Cost Management**. Spring.
- Şakrak, Münir,1997, **Maliyet yönetimi Maliyet ve Yönetim Muhasebesinde Yeni Yaklaşımlar**. Yasa Yayınları,İstanbul.
- Tanış, Veyis Naci, 2000, **Maliyet / Yönetim Muhasebesi Açısından Teknolojik Değişimin Üretim İşletmeleri Üzerine etkileri: 500 Büyük Firma Üzerine Bir Araştırma**. Basılmamış Doçentlik Tezi, Çukurova Üniversitesi, Adana.
- Türk, Zeynep, 1999, "Geleceğin Maliyetlerinin Kontrolünde Yeni Bir Yaklaşım: Hedef ve Kaizen Maliyetleme". **Dokuz Eylül Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi**. Sayı:1, Cilt:14.
- Williamson, Duncan, 1996, **Cost & Management Accounting**. Prentice Hall, London.
- Yükçü, Süleyman, 2000, "JIT Üretim Sisteminin Maliyet Muhasebesi Uygulamalarına Etkisi". **Muhasebe ve Denetime Bakış**. Yıl:1, Sayı:1, Nisan.

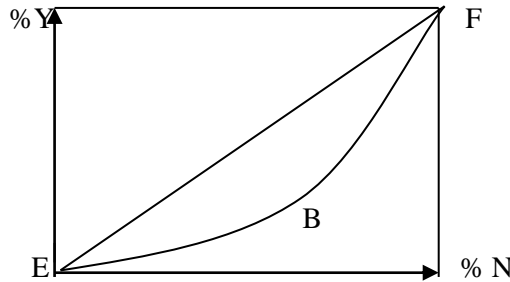
DÜNYADA VE TÜRKİYEDE GELİR DAĞILIMI VE GELİR DAĞILIMINI ETKİLEYEN FAKTÖRLER

Dr. Nejla ADANUR AKLAN*

İ.GİRİŞ

Bu yüzyılın başında dünya hasılası %3' ü aşan oranlarda artışlar göstermiştir. Ancak hasılanın uluslararası alanda dağılımı eşit olmamıştır. Gelir dağılımı adaletsizliğinin en fazla olduğu ülkeler, Latin Amerika, Aşağı-Sahra Afrika ülkeleri ile Rusya'dan ayrılıp bağımsızlığını ilân eden dönüşüm süreci içinde olan ülkelerdir. 1990'lı yıllarda bu ülkelerdeki gelir eşitsizlikleri artış göstermiştir. Gelir eşitsizliğini ölçmede kullanılan analiz araçları, Lorenz Eğrisi ve Gini Katsayısıdır.

Lorenz Eğrisi, ülke nüfusu arasında ulusal gelir toplamının kümülatif dağılımını göstermektedir. Lorenz Eğrisinde gelir yüzdeleri dikey eksen, nüfus yüzdeleri yatay eksen yer almaktadır. EF köşegeni üzerindeki noktalar, eşit gelir dağılımını göstermektedir. EF köşegeni üzerindeki noktalarda gelirin yüzdeleri ile nüfusun yüzdeleri eşitlenmektedir. Bu durum mutlak eşitlik halidir. EF yayı üzerindeki noktalar ise eşitlikten sapan gelir dağılımı kombinasyonlarını göstermektedir.(Dülgeroğlu:1991,s.15).

* Uludağ Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü

Gini Katsayısı ise Lorenz Eğrisinden türetilen ve gelir dağılımı eşitsizliğini ölçen bir katsayıdır. Gini Katsayısı, mutlak eşitlik doğrusu ile Lorenz Eğrisi arasında kalan alanın, mutlak eşitlik doğrusu altında kalan üçgenin alanına bölümü ile elde edilir.(EBF/ENF). Toplam ulusal gelirin önemli bir yüzdesi, nüfusun küçük bir yüzdesi arasında paylaşıldığında, Lorenz Eğrisi eşitlik doğrusundan uzaklaşmaktadır. Bu nedenle Gini Katsayısı gelir dağılımı bozuldukça yükselen bir değer almaktadır.

Dünya ölçeğinde gelir dağılımı değişim göstermektedir. Gelir eşitsizliğinin en fazla olduğu bölge, Latin Amerika ve Aşağı-Sahra Afrika'dır. Söz konusu bölgelerde Gini katsayısı yaklaşık olarak 0.50 civarındadır. Son yıllarda dönüşüm sürecindeki ülkelerde de gelir eşitsizliği artmıştır. 1980'li yıllarda bu ülkelerde Gini katsayısı 0.25 iken 1990'lı yıllarda 0.30'u aşmıştır.(Tanzi-Chu- Sanjaev:1999,s.20). Çin ve Hindistan gibi dünyada nüfusu kalabalık kalabalık ülkelere ait gelir dağılımı verileri incelendiğinde, Çin'in Gini katsayısı 0.41, Hindistan'ın ise 0.33'tür. Çin'de en üst gelir diliminde yer alan nüfusun %10'u toplam gelirin %30.9'unu, Hindistan'da ise %28.4'ünü almaktadır.(World Development Report: 1997, s.222). DİE tarafından yapılan gelir dağılımı anket sonuçlarına göre, 1994 yılı itibariyle Türkiye'de Gini Katsayısı 0.49'dur.

Gelir dağılımında yaşanan adaletsizlikler hükümetleri, düşük gelir gruplarına yönelik önlemler almaya yöneltmektedir. 1990'lı yıllarda OECD ülkelerinde hükümetlerin ekonomiye sosyal amaçlı müdahaleleri artmıştır. Hükümetlerin toplam harcamalarının 3/4'ü transfer harcamaları ve kamu ücret ödemelerinden oluşmuştur. Bunun anlamı, nüfusun giderek artan bir bölümünün gelirlerinin önemli bir kısmını sosyal yardım amaçlı ödemeler şeklinde devletten aldığıdır.(Alesina:1999,s.219) Transfer harcamalarındaki artış, gelirin yeniden dağıtımını açısından devlete yeni görevler yüklediğini göstermektedir. Kaynakların giderek artan miktarlarda transfer harcamalarına yönlendirilmesi, yatırımlara ayrılacak payın azalmasına neden olmaktadır. Transfer harcamalarındaki artış, gelişmekte olan ülkelerde vergi yükünün artmasına, büyümenin yavaşlamasına ve işsizliğin artmasına neden olan önemli bir faktördür.

Gelir dağılımı, kalkınma sürecinde uygulanan politikalardan büyük ölçüde etkilenmektedir. Ancak globalleşme ile birlikte ülkelerin, ekonomi yönetiminde kullanabilecekleri politika araçları azalmaktadır. Söz konusu politika araçları başlıca üç başlık altında toplanabilir: 1. Döviz kuru üzerindeki kontrol yetkisinin kaybedilmesi.2. Sermaye piyasalarının globalizasyonu ile birlikte ülkelerin faiz oranlarını bir politika aracı olarak kullanamamaları. Globalleşen piyasa koşullarında ülkelerin faiz oranlarını dünya faiz oranlarının altına veya üzerine çıkararak sermaye akımlarını yönlendirmeleri zorlaşmaktadır.(Adelman,1999, s.81).

II. GELİR DAĞILIMINI ETKİLEYEN FAKTÖRLER

Gelir dağılımını etkileyen en önemli makroekonomik değişken, ekonomik büyümedir. Ekonomik büyüme, yatırımları ve dolayısıyla istihdam hacmini arttırmaktadır. Gelir dağılımı adaletinin sağlandığı şartlarda ekonomik büyüme, düşük gelire sahip toplum kesimlerinin gelir düzeyini olumlu yönde etkilemektedir. Ancak ekonomik büyüme ve gelişme, sadece sermaye sahipleri ile bağlantılı hale getirildiğinde, gelir dağılımı adaletsizliğinin düşük gelirliler aleyhine gelişeceği bir gerçektir. Ekonomik gelişme ve gelir dağılımı arasındaki ilişkiyi ilk inceleyenlerden biri A.Lewis'dir. Lewis gelir dağılımı problemini, kalkınma sürecinin bir gereği olarak kabul etmiştir.

Lewis gelir dağılımını sanayi ve tarımdan oluşan iki sektörlü bir modelde incelemiştir. Sanayi sektöründe kapitalistler veri bir ücret haddinde işgücünü tarım sektöründen transfer etmekte ve üretimden elde ettikleri kârları yeniden yatırıma dönüştürmektedirler. Tarımdan sanayiye sonsuz esnek emek arzı olduğundan, kapitalist emeği sabit bir ücret haddinden çalıştırabilmektedir. Kapitalistin kârı ücret hadlerinin sabit olması nedeniyle artmaktadır. Ekonomik büyüme ve kalkınma kapitalistin elde ettiği kâra bağlı olduğundan, kapitalist ve işçi arasındaki gelir adaletsizliği artmaktadır.(Kanbur,2000,s.798). Ancak sözkonusu görüş, ekonomik kalkınmanın ilk safhalarında geçerli olabilir.

Büyük bir sermaye birikimi çabası isteyen kalkış aşamasından sonra ücretlilerin durumu görece istikrar kazanmaktadır. Bir diğer ifadeyle, büyüme koşullarının kendi kendini beslemesi ekonomilerde bölüşüm olgusuna uzun dönemde istikrar kazandırmaktadır. (Başoğlu,Ölmezogulları ve Parasız: 2000,123).Ekonomik büyüme ile gelir dağılımı arasındaki ilişkinin karşılıklı olduğunu savunan görüşler de mevcuttur. Alesina-Perotti'ye göre, gelir dağılımı ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi bağlantılı hale getiren temel faktör, politik istikrarsızlıktır. Gelir dağılımı adaletsizliği, politik istikrarsızlık sonucu gelişen bir ekonomik olgudur. Gelir dağılımı adaletsizliği, sosyal huzursuzlukların kaynağını oluşturarak toplum kesimlerinin fakirleşmesine neden olmaktadır. Toplum kesimlerinin giderek fakirleşmesi ise mal ve hizmetlere olan talebi azaltarak, yatırım seviyesini olumsuz yönde etkilemektedir.(Alesina and Perotti:1999,s.1204). Perotti'nin görüşünde, gelir dağılımı adaletsizliği ile sermaye birikimi arasındaki ilişki, politik istikrarsızlığa dayalı olarak açıklanmaktadır.

Makroekonomi politikalarının özellikle bütçe yönetiminin, gelir dağılımı üzerine doğrudan ve dolaylı etkileri vardır. Fiyat istikrarı ve sürdürülebilir bir büyüme politikası gelir dağılımını olumlu yönde etkilemektedir. Fiyat istikrarının sağlanması, düşük gelirlilerin satın alma gücünü yüksek gelir gruplarına göre daha fazla arttırmaktadır. Bu durum, gelir dağılımı eşitsizliğini azaltan önemli bir gelişmedir.

Makroekonomik istikrarın sağlanması, ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkilediğinden kamu gelirleri ve dolayısıyla sosyal harcamalar artmaktadır. Sosyal harcamaların artışı, gelir dağılımının düşük gelirli lehine gelişmesini sağlayan önemli bir faktördür. Kamu bütçesinin fazla vermesi, uzun dönemde gelir dağılımını olumlu yönde etkileyen diğer önemli bir faktördür. Kamu bütçesinin fazla vermesi, kamu harcamalarına ve yatırımlara ayrılacak kaynakların artmasına neden olmaktadır. Bu nedenle kısa dönemde mali disiplinin sağlanması, orta ve uzun vadede kullanılabilir kamu gelirlerinin artmasına neden olduğundan, hükümetlerin gelir eşitliğini sağlama güçleri artmaktadır.(Şema:1) (Aninat, Bauer and Cowan :1999,s.117).

Özellikle gelişmekte olan ülkelerde enflasyonun hanhalklarının satın alma güçleri üzerinde önemli etkileri vardır. Yüksek oranlı enflasyon, paranın satın alma gücünü düşürmektedir. Enflasyon oranının düşmesi ise kaynakların yeniden dağılımına neden olarak düşük gelirli lehine satın alma gücünü arttırmaktadır. Düşük enflasyon oranı, alt gelir grupları açısından kamu transferlerinin reel değerini arttırmaktadır (Aninat, Bauer and Cowan: 1999, s.122-123).

Gelir dağılımı ekonomik büyüme, bütçe fazlalığı ve enflasyon gibi makro ekonomik değişkenlerin dışında, teknolojik gelişmeler ve göç sürecinden de etkilenmektedir. Teknolojik gelişmeler, üretimde eğitilmiş emeğin payını arttırmaktadır. Emeğin eğitim düzeyi, çalışanlar arasındaki ücret farkını belirleyen temel faktörlerdendir. Eğitilmiş emeğe olan talep, emek arzının üzerinde artış gösterdiğinde, eğitilmiş emek ile eğitimsizler arasındaki ücret farkı açılmaktadır.

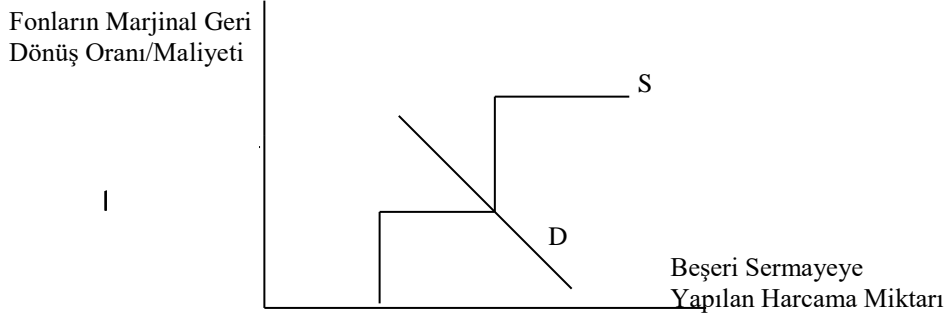
ABD'de 1839-1973 yıllarını kapsayan ve gelir eşitsizliğinin nedenlerinin araştırıldığı bir çalışmada, elde edilen sonuçlar üç temel başlık altında toplanmıştır: 1. Nüfus artışı, 2. Teknolojik gelişme düzeyi, 3. İşgücünün niteliksel gelişimi. Buna göre, teknolojik gelişme, nitelikli işgücüne olan talebi arttırmaktadır. Ancak nitelikli işgücünün gelişimini olumsuz etkileyen en önemli faktör ise, nüfus artış oranı olarak belirlenmiştir. Çalışmada nüfusun artış oranı ile işgücünün niteliksel gelişimi arasında, negatif bir korelasyon

bulunmuştur. İnceleme dönemleri boyunca, nüfusun artış hızı, işgücünün niteliksel gelişiminin üzerinde gerçekleşmiş olduğundan nitelikli ve niteliksiz işgücü arasındaki ücret farkı giderek açılmıştır (Williamson and Lindert: 1980,s.205).

Emeğe yapılan ücret ödemeleri, beşeri sermayeye yapılan yatırım miktarı ile orantılıdır. Emeğe yapılması gereken optimal yatırım miktarı, Becker'in analizinde incelenmiştir. Analizin temel varsayımları şunlardır: emek arzı inelastiktir ve işgücü hayatboyu gelirlerinin bugünkü değerini maksimize etme amacındadır. Analizin diğer bir varsayımı, beşeri sermayenin gelişimi için tamamlayıcı girdiye (kitap, öğretmen...)gereksinmesi olduğudur.

Becker'e göre, beşeri sermayeye yapılan yatırımlar arttıkça, beşeri sermaye daha nitelikli bir duruma gelmektedir. Becker, bireysel yetenek ve servetin hayatboyu kazançların dağılımını etkilediğini savunmaktadır. Şekil:1, bireysel yetenek ve servetin hayatboyu kazançların dağılımını nasıl etkilediğini göstermektedir. Bireysel yetenek, bireysel sermayeye yapılan yatırım ile geliştirilmektedir.

Şekilde yatay eksen, beşeri sermayeyi geliştirmek için satın alınan girdilere yapılan hayatboyu harcamalar toplamını göstermektedir. Aşağıya doğru eğimli talep eğrisi ise (D), yapılan bu harcamaların marjinal içsel getirisini temsil etmektedir. Söz konusu içsel getiri, $(PV_1 - PV_0 - C_1) / C_1$ 'e eşitlenmektedir. PV_1 ve PV_0 hayatboyu gelirlerin bugünkü değerini, C_1 ise marjinal yatırım için satın alınan girdilerin dolar değerini göstermektedir. $PV_1 - PV_0$ iki gelir akımı arasındaki farkı göstermektedir. Arz eğrisi (S), beşeri sermaye üretmek için satın alınan girdilerin fırsat maliyetini göstermektedir. Gelir durumu iyi olan ailelerin satın aldıkları girdilere harcadıkları fonların fırsat maliyeti, piyasa faiz oranına eşittir. Gelir durumu iyi olmayan ailelerin beşeri sermaye yatırımlarını finanse etmek için talep ettikleri fonlara uygulanan fiyat ise fon arz edenlerin uyguladıkları faiz oranıdır. Gelir durumu iyi olmayan bireylerin fon arz eğrisi, yatay kesitler içeren pozitif eğimli bir eğridir. Optimal hayatboyu yatırım seviyesi, arz ve talep eğrilerinin kesiştiği noktada belirlenmektedir.(Derek and Rosen:2000,s.402-403).

Beşeri sermayeye yapılan yatırım miktarı arttıkça, yatırımın marjinal geri dönüş oranı yatırım yapılmayan diğer bireylere göre artmaktadır. Bireysel yetenekleri gelişen beşeri sermayeye olan talep eğrisi sağa doğru kaymaktadır. Aile serveti ve kredi olanakları ise beşeri sermayenin arz eğrisini etkilemektedir. Gelir durumları iyi olan ailelerin çocukları, yatırım harcamalarını daha kolay finanse edebilmektedirler. Sözkonusu bireylerin arz eğrisi, gelir durumları iyi olmayan ailelerin çocuklarının arz eğrilerine göre daha sağda yer almaktadır.

1980'li yıllarda Latin Amerika ve Asya'dan gelişmiş ülkelere olan göçler eğitimsiz emek arzını arttırmıştır. Bu durum, gelir dağılımı adaletsizliğinin eğitimsizler aleyhine gelişmesine neden olmaktadır.

Göç, faktör rasyolarını değiştirerek nisbi fiyat yapısını ve gelir dağılımını etkilemektedir. İşçi birlikleri işgücü ithaline mavi yakalı işgücü arzını arttırdığı gerekçesiyle sınırlama getirilmesini talep etmektedirler. Yerel işgücü ile yabancı işgücü arasındaki ikâme esnekliğinin yüksek olduğu varsayımından hareketle yerel işgücü arasındaki ücret düzenlemeleri, ithal edilen işgücüne olan talebin fiyat esnekliğine ve talep edilen yerel emek miktarının ithal edilen işgücü emek fiyatına göre çapraz talep esnekliğine bağlıdır.(Topel:1997,s.62).

Eğitimli ve eğitimsiz işgücü arasındaki ücret farkı, arz ve talep değişimlerine ve bu iki grup işgücü arasındaki ikâme derecesine göre farklılaşmaktadır. R= iki grup arasındaki nisbi ücreti, S= eğitimli emek arzını, A= eğitimli emek talebini, ∂ = iki grup işgücü arasındaki ikâme esnekliğini göstermek üzere belirli bir döneme ait nisbi ücret yapısındaki değişim oranı;

$\Delta R/R = 1/\partial [\Delta A/A - \Delta S/S]$ biçiminde ifade edilebilir. İki grup işgücü arasındaki ikâme esnekliği düşük olduğunda, eğitimli emek arzı ve talebindeki değişimlerin ücretler üzerindeki etkisi çok yüksek olacaktır.(Johnson:1997, s.44).

III. GELİR DAĞILIMININ TÜRKİYE'DEKİ DURUMU.

Türkiye'de ülke çapında yapılan gelir dağılımı çalışmaları sınırlıdır. Gelir dağılımı ile ilgili çalışmalar 1963 ve 1973 yıllarında DPT tarafından, 1987 ve 1994 yıllarında ise DİE tarafından yapılmıştır.

Türkiye'de gelir dağılımı, 24 Ocak 1980 Kararları ile başlayan ve 1990'lı yıllarda devam eden süreçte giderek bozulmuştur. 1980'li yıllara kadar ulusal sanayi, izlenen ithal ikâmecî sanayileşme stratejisinin etkisiyle, yabancı rekabete karşı korunmuştur. Sözkonusu dönemde üretici ve ücret gelirleri enflasyon oranının yüksekliğinden etkilenmemiştir. Üretici ve ücret gelirlerinin yüksekliğinde, sendikal faaliyetlerin etkisi büyük olmuştur. 24 Ocak 1980

Kararları ile birlikte ülkede, ihracata yönelik üretim yapan sektörler desteklenmiştir.

Türkiye'de 1980 sonrası dönemde, toplum kesimleri arasında önemli boyutlarda gelir farkları meydana gelmiştir. Özellikle iç ticaret hadlerinin tarım aleyhine dönmesi, yeni bir bölüşüm sürecini başlatmıştır. 1980 sonrası dönemde gelir seviyesi düşen diğer bir kesim, ücret ve maaş geliri elde edenlerdir. Sözleşmeli personel statüsünde çalışan kamu kesimi işçileri dışında, ücretlerin enflasyon oranındaki artışlara göre ayarlanamaması, sözkonusu kesimin reel gelirlerini azaltmıştır.

24 Ocak Kararları çerçevesinde, tarım kesiminde uygulanan taban fiyatlar ve destekleme alımlarının kapsamı daraltılmıştır. Bir çok tarımsal ürün destekleme alımı kapsamından çıkarıldığı gibi, taban fiyatları da enflasyonist gidişi durdurmak amacı ile düşük tutulmuştur. Bu uygulamanın sonucu olarak, iç ticaret hadleri tarım kesiminin aleyhine gelişmiş ve gelir bölüşümünde tarım kesiminin payı küçülmüştür. İşçi ücretleri ve memur maaşlarında da fiyat artış oranından daha düşük oranlarda artışlar gerçekleştirildiğinden, reel düşüşler meydana gelmiştir. Böylece çalışan kesimin GSMH'deki payı nispi olarak azalmıştır.(Şahin:2000,s.186). 5 Nisan 1994 Kararlarının etkisiyle devletin taban fiyatı ve destekleme alımı politikası ile tarım sektörüne verdiği destek 1990'lı yıllarda da azalmaya devam etmiştir. 1990'lı yılların son dönemlerinde uygulanan istikrar programları da çalışanların ve tarım kesiminin satın alma güçlerini olumsuz yönde etkilemiştir. Tablo:1 Kullanılabilir gelirin gelir türlerine göre dağılımını göstermektedir. Tablo verilerinden de görüldüğü gibi, tarım kesiminin nispi durumu 1990'lı yıllarda giderek kötüleşmiştir. Hanehalkı gelirlerinde dikkat çekici gelişme, menkul kıymet gelirleri alanındadır. Menkul kıymet gelirlerinde meydana gelen artışlar, hanehalkının spekülatif yatırım faaliyetlerine yöneldiğini göstermektedir.

Tablo:1 Hanehalkı Kullanılabilir Gelirinin Gelir Türlerine Göre Dağılımı

Gelir Türleri	Toplam Gelirdeki % Payı	
	1987	1994
Ücret ve Maaş Geliri	24.0	28.3
Tarım	22.8	16.7
Menkul Kıymet Geliri	1.8	7.7

Kaynak: DİE Gelir Dağılımı Anket Sonuçları,s.29.

5 Nisan 1994 istikrar programının uygulanması, halkın ortalama refah seviyesinin düşmesine neden olmuştur. Kişi başına gelir 1993 yılında 3004 dolar iken 1994 yılında 2184 dolara gerilemiştir.(DPT:1994,s.21).

1999 yılı Aralık ayında IMF destekli üç yıllık istikrar programı hazırlanmıştır. Programın temel hedefi, 2000 yılında enflasyonu %25'e izleyen

iki yıl sonunda da %5'e indirmektir. Ücret artışları ise hedeflenen enflasyona göre belirlenecektir. Ancak Kasım 2000 ve Şubat 2001 aylarında yaşanan ekonomik kriz, cari enflasyon oranının hedeflenen oranın üzerinde gerçekleşmesine neden olmuştur. 2000 yılı hedeflenen enflasyon oranı %25 iken gerçekleşen %40, 2001 yılı hedeflenen enflasyon oranı ise %12 iken gerçekleşen %58 olmuştur. IMF destekli programın temel hedefi, gelirler politikası yardımıyla iç talebi kısmak idi. Bu çerçevede maaş ve ücretler baskı altına alınarak, tarım ürünlerinin destekleme fiyatları düşürülmüştür.

Ekonomi büyüdükçe istihdam ve ücret haddi artmaktadır. Bunun sonucunda ücretlerin katma değer içindeki payında da artışlar sözkonusu olmaktadır. Ancak işgücü verimliliği daha yüksek oranda arttığında, ücret haddinin ve istihdam seviyesinin artmasına rağmen ücretlerin payı düşebilir.(Özmucur:1996,s.27). 500 büyük firma ile ilgili yapılan bir araştırma sonucuna göre, kamu kesimi ile karşılaştırıldığında özel kesim için işgücü verimliliğinin ortalama ücret seviyesini azalttığı görüşü doğrulanabilmektedir (Tablo:2). Ancak kamu sektöründeki ortalama ücret seviyesinin belirlenmesinde, verimlilik dışı faktörlerin etkisinin büyük olduğu tablo verilerinden anlaşılmaktadır. 500 büyük sanayi kuruluşu, sanayi sektöründe yaratılan katma değer %50'sine yakın bir bölümünü yarattığından Türkiye için önemli bir göstergedir.

Tablo:2 Verimlilik ve Ücretler

Yıllar	İşgücü Verimliliği		Ortalama Ücret	
	Kamu	Özel	Kamu	Özel
1990	6.9	11.1	5.3	5.4
1991	5.8	12.7	7.6	7.1
1992	7.0	14.7	8.2	7.4
1993	8.5	15.5	8.9	7.4
1994	7.8	13.4	7.1	5.7
1995	8.3	14.5	6.3	5.7
1996	9.0	16.0	5.6	5.8
1997	9.4	17.4	6.6	5.9
1998	9.3	15.8	6.2	6.3
1999	10.1	12.4	7.0	6.1

Kaynak: Süleyman Özmucur, "500 Büyük Kuruluşta Mali ve Ekonomik Göstergeler", *İSO Dergisi* Ağustos 2000, s.185.

Türkiye ekonomisinde, ücret ve maaşlı çalışanların GSYİH 'daki payları, ücret ve maaşlıların istihdamdaki payları ile orantılı bir gelişim göstermemektedir. Bu durumun temel sebepleri arasında bazı çalışmalarda reel ücret esnekliği gösterilmektedir.

Ücretli ve maaşlı çalışanların istihdamdaki payları arttığı halde, ücret ve maaş gelirlerinin GSYİH içindeki payları azaldığında, bu durum reel ücret esnekliğinin düşüklüğünden kaynaklanmaktadır. Reel ücret esnekliğinin düşüklüğü, ücret ve maaşların GSYİH içindeki payının azalmasına neden olmaktadır.(Kazgan,Önder vd:1992,s.17).

Tablo:3 Ücretli veya Maaşlı Çalışanların Toplam İstihdam ve GSYİH'ye Oranı

Yıllar	Ücret+Maaş/Çalışan Sayısı (%)	Ücret+Maaş/GSYİH (%)
1991	21.6	5.3
1992	21.5	5.1
1993	21.9	5.0
1994	21.4	4.7
1995	21.2	4.5
1996	20.8	4.2
1997	21.3	4.0
1998	21.9	4.0
1999	22.8	4.5
2000	24.2	4.2

Kaynak: DPT, Temel Ekonomik Göstergeler ve DİE verilerinden hesaplanmıştır.

Tablo:3 verilerinden de görüleceği gibi, Türkiye'de ücret ve maaş ile çalışanların istihdamdaki payı ile ücret ve maaş gelirlerinin GSYİH içindeki payı arasında önemli fark vardır.

Türkiye'de gelir bölüşümü eşitsizliği sorunu, emek geliri elde edenlerle sermaye geliri elde edenler arasında yaşanmaktadır. Sermaye geliri elde edenler yurtiçi gelirin büyük bir kısmını almaktadırlar.(Kazgan,Önder, vd:1992,s.3). Türkiye'de gelir dağılımını etkileyen önemli faktörlerden biri, sahip olunan varlıkların miktarı ve getirileridir. Toplumsal gelirin, sadece cari yılda emek ile çalışma karşılığında elde edilen gelire bağlı olarak dağıtılmaması, gelir dağılımını salt emek faktörüne sahip olanlar aleyhine bozmaktadır (Kazgan, Önder vd: 1992,s.7).

Devlet, ekonomiye yaptığı harcamaların finansmanı için gelir kaynaklarına başvurmaktadır. Bunlardan biri vergilerdir. Vergileme, gelir dağılımını doğrudan doğruya etkileyen bir süreçtir. Vergi politikalarının bölüşüm üzerine önemli etkileri vardır. Vergi sisteminin özel sektörden kaynak aktarma potansiyeli, milli gelir artışı karşısında vergi gelirlerinin artış hızını gösteren, gelir esnekliği katsayısı ile ölçülmektedir. Milli gelir artışları karşısında, kamu harcamalarını vergiler yoluyla arttırabilmek için vergilerin gelir esnekliğinin 1'den büyük olması gereklidir. Kamu harcamalarının artışı düşük gelir düzeyine sahip toplum kesimleri açısından önemli bir fayda sağlamaktadır. Türkiye'de genel bütçe vergi gelirlerinin GSYİH'ya göre

esneklikleri genellikle 1 civarındadır. Ancak burada önemli olan nokta, vergilerin kaynağını ağırlıklı olarak hangi toplum kesiminin oluşturduğudur.

Tablo:4 Ücretlilerin Ödediği Net Gelir Vergisinin Gelir Vergisi Toplamı İçindeki Payı (Milyar TL)

Yıllar	Ücretlilerin Ödediği Net Gelir Vergisi	Gelir Vergisi Toplam Tahakkuku	Ücretlilerin Toplam Gelir Vergisi İçindeki Payı
1991	22054.5	45225.1	48.8
1992	40379.6	82213.7	49.1
1993	72523.6	149414.3	48.5
1994	116326.8	251938.2	46.2
1995	237737.9	454969.8	52.3
1996	466647.9	908203.3	51.4
1997	962774.0	1963404.8	49.0
1998	1712521.0	4327562.7	39.6
1999	2707632.7	6334251.8	42.7
2000	3742338.2	8239203.9	45.4

Kaynak: Maliye Bakanlığı Vergi İstatistikleri Yıllıkları.

Net gelir vergisi= Ücretlilerin gelir vergisi tahakkuku - ücretlilere yapılan vergi iadesi.

Gelir dağılımı, çeşitli grupların milli gelirden aldıkları pay ile vergi hasılatına yaptıkları katkıya göre değişmektedir. Gelir dağılımı, gelire oranla en yüksek vergiyi ödeyen grup aleyhine gelişmektedir. 1991-2000 döneminde Türkiye'de ücret ve maaş geliri elde edenlerin GSYİH'daki payları %4,5'tur (Tablo:3). Ücret ve maaş geliri elde edenlerin GSYİH içindeki payları çok yüksek olmamasına rağmen, Tablo.4 verilerinden de görüleceği gibi gelir vergisinin önemli bir miktarı ücretlilere tahakkuk etmektedir. Bu durum, sermaye sahipleri ve rant geliri elde edenler ile ücretli çalışanlar arasında gelir dağılımı adaletsizliğini arttırmaktadır.

Türkiye ekonomisi koşullarında, ücret geliri üzerindeki vergi yükünü arttıran en önemli faktör, enflasyondur. Gelir vergisinde gelir dilimi yükseldikçe vergi oranı artmaktadır. Enflasyonist ortamda nominal gelir artışları, düşük gelirlilerin yüksek gelirlilere göre daha fazla vergilendirilmesine neden olmaktadır.

Gelir vergisi tarifesinde gelir dilimleri, düşük gelirlilerde görece dar, gelir yükseldikçe genişleyen bir yapıdadır. Üst gelir dilimlerine doğru çıktığında, gelir tabanı bir öncekine göre iki kat olarak artmaktadır. Yükselen enflasyon karşısında nominal gelirler ayarlanırken düşük gelirliler yüksek gelirlilere göre çok daha çabuk basamak atlamakta ve dolayısıyla daha yüksek orana tabi olmaktadır.(Kazgan,Önder vd:1992,s.121). Vergi oranları arttırılmadan vergi tabanının genişletilmesi yolu ile vergi gelirlerinin arttırılması mümkün olabilecektir.

Vergi sisteminin gelir dağılımı üzerindeki etkisi, dolaylı-dolaysız vergi oranları yardımıyla incelenebilir. Vergiler içinde dolaylı vergilerin payının artması, gelir dağılımını ücretliler aleyhine değiştirmektedir. Ülkemizde dolaylı vergi oranları, 1993 yılından itibaren dolaysız vergi oranlarının üzerinde gerçekleşmiştir. Dolaylı vergi oranlarının vergi gelirleri içinde ağırlıkta olması, emek gelirinin kaybını arttırmaktadır.(Tablo:5) Ayrıca mal ve hizmetlerden alınan vergilerdeki artışlar da, emek geliri üzerindeki baskıyı arttırmaktadır. Katma değer vergisi ve fon uygulamaları, düşük gelirlilerin vergi payını arttıran önemli faktörlerdir.

Tablo:5 Vergi Gelirlerinin Dağılımı (%)

Yıllar	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Dolaysız	52.3	50.4	48.6	48.3	42.5	39.4	40.7	46.6	46.7	47.1
Dolaylı	47.7	49.6	51.4	51.7	57.5	60.6	59.3	53.4	53.3	54.3

Kaynak: Maliye Bakanlığı, Yıllık Ekonomik Raporları.

Verginin ileri yansıtılmış olduğu varsayımı altında KDV, nihai tüketici tarafından ödenmiş olmaktadır. Düşük gelir grupları gelirlerinin daha yüksek bir oranını vergi olarak ödediklerinden gelir dağılımı adaletsizliği artmaktadır.(Özmucur:1996,s.10). Mal ve hizmetlerden alınan vergilerin toplam vergi gelirlerine oranı incelendiğinde, toplam vergi gelirlerinin 1/3'ünü aşan bölümünün mal ve hizmetlerden alınan vergilerden oluştuğu görülecektir. Söz konusu durum, gelir dağılımını düşük gelirliler aleyhine bozan önemli bir gelişmedir.

Tablo:6 Mal ve Hizmet Vergilerinin Toplam Vergi Gelirleri İçindeki Payı

Yıllar	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Mal ve Hizmetlerden Alınan Vergiler/ Toplam Vergi Gelirleri	37.4	37.4	37.1	37.5	39.7	38.3	37.1	35.7	36.2	37.2

Kaynak: Maliye Bakanlığı, Vergi İstatistikleri Yıllıkları.

Türkiye ekonomisinde 1990'lı yıllarda yaşanan ve istihdam hacmini dolaysız bir şekilde etkileyen sorunlardan biri, özel sektörün giderek artan oranlarda ana üretim faaliyetlerinin dışında yatırım alanlarına yönelmesidir. Faaliyet dışı gelirler kapsamına temettü gelirleri, faiz ve komisyon gelirleri, menkul kıymet satış gelirleri, kambiyo kârları, reeskont faiz gelirleri girmektedir. 1990'lı yıllarda diğer faaliyet gelirlerinin işletme gelirleri içindeki payları artmıştır. Faaliyet dışı gelirler, yaratılan katma değer bir parçası olmadığından özel sektörün milli gelire katkısı azalmakta ve dolayısıyla ekonominin büyüme hızı düşmektedir. Özel sektörün faaliyet dışı yatırım

alanlarına yönelmesinin temel nedeni, kamu kesimi borçlanma gereğindeki artışlar nedeniyle reel faiz oranlarında meydana gelen yükselmelerdir. (Tablo:7)

Tablo:7 Özel Kesimde Faaliyet Dışı Gelirler ile Net Bilanço Kârları İlişkisi
(Milyar TL)

Yıllar	Faaliyet Dışı Gelirler (1)	Net Bilanço Karı (2)	(1)/(2)
1990	2 224.6	6 679.3	33.3
1991	3 721.5	7 282.2	51.1
1992	7 794.3	20 052.5	38.9
1993	17 548.8	43 093.6	40.7
1994	57 694.7	105 587.3	54,6
1995	96 191.9	206 857.8	46.5
1996	195 948.1	370 418.9	52,9
1997	407 054,0	771 761,3	52.7
1998	699 577.1	797 402.3	87.7
1999	1 577 329.2	720 405,9	219.0

Kaynak: *İSO Dergisi*, Ağustos 2000, s.38.

Faaliyet dışı gelirler kapsamında yer alan faiz gelirlerinin değişimi incelenmek istendiğinde, firmaların yarattığı net katma değer, kâr ve faiz bileşenlerine ayrılabilir. Üretim faktörlerinin üretime katkıları sonucu üretimden aldıkları gelir paylarının toplamı, yaratılan net katma değeri vermektedir. Tablo:8 verilerinden hareketle, özel kesimin faiz kaynağından elde ettiği gelirlerin giderek arttığı görülmektedir. Tablo, 500 büyük firma verilerinden elde edilen sonuçlara göre, özel kesimde net katma değer dağılımını göstermektedir. Söz konusu verilere göre özel kesim ana üretim faaliyetinden giderek uzaklaşarak spekülasyon yatırım faaliyetlerine yönelmektedir.

Tablo:8 Net Katma Değerin Dağılımı

Yıllar	Kâr	Faiz
1990	26.2	24.8
1991	12.5	30.7
1992	23.5	25.4
1993	26.4	24.8
1994	28.7	28.1
1995	30.5	29.6
1996	25.4	33.6
1997	25.0	35.0
1998	4.6	41.5
1999	-34.2	57.9

Kaynak: Özmutur, a.g.m., s.185.

IV. SONUÇ

Türkiye'de 1980 sonrası dönemde, ihracata yönelik sanayileşme stratejisinin de etkisiyle gelir bölüşümünü sermaye kesimi lehine değiştiren istikrar programları hazırlanmıştır. Ayrıca enflasyon oranının yüksekliği, iç talebi kısıcıcı politikaların uygulanmasını teşvik etmiştir. Bu bağlamda istikrar programlarında ücretler üzerindeki baskı arttırılmıştır.

Türkiye'de gelir dağılımını etkileyen faktörlerin başında, üretim araçlarının mülkiyeti gelmektedir. Mülkiyetin eşitsiz dağılımı, toplum kesimleri arasındaki gelir dağılımını eşitsizliğine arttırmaktadır. Ülkemizde yaşanan ekonomik ve politik istikrarsızlıklar, toplum kesimleri arasındaki fırsat eşitliğini bozmakta ve reel üretim faaliyeti ile ilgisi olmayan rantiyeye sınıfının gelir seviyesinin artmasına neden olmaktadır. Özellikle kamu kesiminde gelir-gider dengesindeki bozulmaya bağlı olarak, reel borçlanma faizlerinin yüksek tutulması, gelir dağılımını ücretli ve maaşlı kesim aleyhine bozmaktadır. Kamu kesimi borçlanma araçlarının bir yatırım aracı olarak görülmesi, sermayeyi reel üretim faaliyetlerinden uzaklaştırmaktadır.

Ülkemizde ve gelir dağılımı adaletsizliğinin yüksek olduğu ülkelerde, kamu harcamaları ve vergi politikalarını kapsayan maliye politikası araçlarıyla gelir dağılımındaki adaletsizlik telâfi edilmelidir. Örneğin düşük gelir gruplarının vergi kapsamı dışında tutulması, kamu harcamalarının eğitim, sağlık gibi toplumun geniş kesimlerini ilgilendiren alanlara yönlendirilmesi, toplum kesimleri arasında eşitliğin sağlanması açısından önemlidir. Maliye politikası, hükümetlerin hem kısa hem de uzun dönemde geliri yeniden dağıtmada kullanabilecekleri önemli bir politika aracıdır. Ancak globalleşme ile birlikte gelir dağılımını yeniden düzenleyen vergi politikalarının etkisi azalmıştır. Gelirin yeniden dağıtımının sağlanmasında kamu harcamalarının düzenlenmesi daha etkili bir politika aracıdır. Sosyal harcamaların artışı, alt gelir grubuna dahil bireyler açısından önemli bir kaynak transferi sağlamaktadır. Gelir dağılımı ile sosyal harcamalar arasındaki güçlü ilişkinin varlığı, hükümetleri beşeri sermayenin kalitesini arttırmaya yöneltmelidir. Beşeri sermayenin kalitesini arttırmaya yönelik yatırımlar, gelirin yeniden dağılımını sağlayarak gelir dağılımından kaynaklanan adaletsizlikleri kısmen azaltabilir.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

Adelman Irma, "Comments", *Economic Policy and Equity*, ed: Tanzi Vito, Chu Ke-Young and Gupta Sanjaaev, IMF,1999, pp.81-84.

Alesina Alberto and Perotti Roberto, "Income Distribution, Political Instability and Investment", *European Economic Review*, Vol:40, 1996, pp.1203-1228.

- Alesina Alberto, "Too Large and Too Small Governments", *Economic Policy and Equity*, ed: Tanzi Vito, Chu Ke-Young and Gupta Sanjaaev, IMF, 1999, pp. 216-234.
- Aninat Eduardo, Bauer Andreas and Cowan Kewin, "Adressing Equity Issues in Policy Making, Lessons from the Chilean Experience", *Economic Policy and Equity*, ed: Tanzi Vito, Chu Ke-Young and Gupta Sanjaaev, IMF,1999, pp. 109-149.
- Atkinson Antony, *Public Economics in Action*, Oxford: Oxford Uni Press.1995
- Başoğlu Ufuk, Ölmezoğulları Nalan ve Parasız İlker, *Gelir Bölüşümü: Teori, Politika*, Bursa: Ekin Kitabevi Yayınları,1999.
- Derek Neal and Rosen Sherwin, " Theories of the Distribution of Earnings", *Handbook of Income Distribution*, Vol:1, ed: Atkinson Antony and Bourguignon Francois, New York: Elsevier 2000. pp.380-423.
- Dülgeroğlu Ercan, *Kalkınma Ekonomisi*, Bursa: Uludağ Üniversitesi Basımevi, 2.Baskı, 1991.
- DPT, Temel Ekonomik Göstergeler, 1994.
- İstanbul Sanayi Odası Dergisi*, Ağustos 2000.
- Johnson George, "Changes in Earning Inequality: The Role of Demand Shifts", *Journal of Economic Perspectives*, Vol:11, No:2, 1997, pp.41-54.
- Kanbur Ravi, "İncome Distribution and Dewelopment", . *Handbook of İncome Distribution*, Vol:1, ed: Atkinson Antony and Bourguignon Francois, New York: Elsevier, 2000, pp.792-834.
- Kazgan Gülten, Önder İzzettin, Kirmanoğlu Hasan vd, *Gelir Bölüşümünü Bozan Etkenler ve İyileştirilmesine İlişkin Politikalar*, Ankara: TOBB,1992.
- Özmucur Sülleyman, *Türkiye'de Gelir Dağılımı, Vergi Yüğü ve Makroekonomik Göstergeler*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi,1996.
- Özmucur Süleyman, "500 Büyük Kuruluşta Mali ve Ekonomik Göstergeler", *İSO Dergisi*, Ağustos 2000, ss.184-185.
- Şahin Hüseyin, *Türkiye Ekonomisi*, Bursa: Ezgi Kitabevi Yayınları, 6. Baskı, 2000.
- Topel Robert, "Factor Proportions and Relative Wages", *Journal of Economic Perspectives*, Vol:11, No:2, 1997, pp.55-74.
- Williamson S.G- Lindert P.H, *American Inequality:A Macroeconomic History*, New York: Academic Press, 1980.
- World Dewelopment Report,1997.

PARA KURULU, FİYAT İSTİKRARININ SAĞLANMASINDA ALTERNATİF BİR KURUM OLABİLİR Mİ?

Dr. Nejla ADANUR AKLAN*

GİRİŞ

Serbestleşme süreci ile birlikte ülkemizde döviz kuru spekülative para hareketlerine karşı aşırı duyarlı hale geldiğinden, ulusal döviz rezervi, mal hareketlerinden çok para hareketleriyle belirlenmektedir. Serbestleşme sürecinde faiz haddi de spekülative para hareketlerinin temel belirleyicisi olmaktadır (Berksoy:1994,s.22). Serbestleşme sürecine bağlı olarak, yükselen faiz oranları tasarrufları yeterli ölçülerde teşvik edemediği gibi, maliyet artışlarına neden olarak enflasyon oranını yükseltmektedir. Mali serbestleşme sonucunda yükselen faiz oranları, bu durumda istikrarsızlık yaratıcı bir faktör haline gelmektedir.

İç borç yükünün azaltılması amacıyla faiz oranlarının düşürülmesi ise likidite fazlasının dövize yönelmesine neden olmaktadır. Döviz talebi sermaye girişleri ile karşılandığında ise iç ve dış dengeler aynı anda bozulmaktadır (Berksoy:1994,s.24). 1990'lı yıllarda sermaye hareketlerinin miktarı önemli ölçülerde artış gösterirken, döviz kuru krizleri sıklaşmıştır.

Türkiye ekonomisindeki temel istikrarsızlık kaynaklarından biri enflasyondur. Türkiye'de enflasyonu önleme politikaları, hazırlanan istikrar programlarının temelini teşkil etmiştir. Ancak hazırlanan programların niteliğine bağlı olarak fiyat istikrarının sağlanması konusu, oldukça büyük bir sorun haline almıştır. Türkiye'de en çok tartışılan konulardan biri, fiyat istikrarının sağlanmasında Merkez Bankası tarafından uygulanan para politikalarının etkinliğidir. Türkiye'de yüksek enflasyon oranlarının kronikleşmesi, Merkez Bankası'nın para politikaları uygulamaları konusundaki endişeleri arttırmaktadır. Bu nedenle fiyat istikrarının sağlanmasında yeni düzenlemelere ihtiyaç vardır. Alternatif bir kurum veya sistem arayışları

---

* Uludağ Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü

çerçevesinde gündeme gelen düzenleme, para kurulu veya para kurulu benzeri bir uygulamadır.

I. Nominal Çıpaya Dayalı İstikrar Programları

Son yıllarda bir çok ülkede (Brezilya, Endonezya, Meksika, Rusya, Güney Kore ve Tayland), önemli döviz krizleriyle karşılaşmıştır. Bölgesel olarak değerlendirildiğinde, 1990'lı yılların sonunda Asya'da daha önce yaşanmamış ağırlıkta krizler meydana gelmiştir. Örneğin Tayland'dan 1996-1997 döneminde GSYİH'nin %26'sı gibi önemli boyutlarda sermaye kaçışları yaşanmıştır. 1990'lı yıllardaki finansal krizlerin en önemli özelliği, büyük ekonomik durgunluklara sebep olmalarıdır (Beddoes:1999,s.15). Son zamanlardaki finansal krizler genellikle sabit kur rejimlerinin başarılı bir şekilde uygulanmamasından kaynaklanmıştır. Sabit döviz kuru rejimlerinde ülkeler, döviz kurlarını sabit tutabilmek için döviz rezervlerini azaltmışlardır. Söz konusu politika uygulamaları, devalüasyon yapılacağı yönündeki beklentileri arttırdığından bu ülkelerden sermaye çıkışları hızlanmıştır.

Ulusal para değer kaybetmeye başladığında, devalüasyonun tekrarlanacağını tahmin eden yatırımcılar zararlarını en aza indirmek için yabancı para satın almaya yönelmektedirler. Sabit kur rejimlerinde hükümetlerin uluslararası rezervlerini kullanarak ulusal paranın değerini korumaya yönelmeleri, rezervleri azaltarak likidite krizlerine neden olmaktadır (Hausmann:1999,s.40). Bankacılık sistemi likidite darlığını kredilerin geri ödenmesini talep ederek gidermek istediğinde ise krizlerin şiddeti artmaktadır.

Bankacılık sistemindeki krizi derinleştiren diğer bir faktör, bankaların hükümetlerin uyguladıkları sabit kurlara dayalı istikrar programlarına güvenerek, dolar cinsinden borç vermeleridir. Ayrıca borçlanma vadelerinin genellikle kısa olması borçların bir yıldan az bir süre içinde geri ödenmesini gerektirdiğinden, bankacılık sisteminin finansman problemi giderek derinleşmiştir (Beddoes:1999,s.17).

Günümüzde gelişmekte olan ülkelerdeki krizlerin ağırlaşmasında, IMF'in etkisi olduğu yönünde görüşler mevcuttur. IMF'nin para politikalarına yönelik önerileri son derece tartışmalıdır. Stiglitz ve Sachs, IMF'in fazlasıyla sıkı para politikaları uygulayarak faiz oranlarının yükselmesini teşvik ettiğini öne sürmektedirler. Yazarlara göre, söz konusu uygulama, ülkelerdeki ekonomik durgunluğu derinleştirmektedir (Beddoes:1999,s.20).

Carlos-Vegh'e göre, döviz kuru veya para arzı çıpaları seçilirken aynı zamanda resesyonun zamanlaması da belirlenmiş olmaktadır. Para arzı çıpası kısa vadede resesyon yaratırken, döviz kuru çıpasının uygulandığı istikrar programları orta vadede resesyon ile sonuçlanmaktadır (Nader,1997:s.519).

Fiyat istikrarının sağlanmasında döviz kuru, para ve maliye politikaları arasındaki ilişkiler kamu kesimi açığının, iç borçlanma ve para arzı yoluyla finanse edildiği varsayımından hareketle, (1) no'lu eşitlik üzerinde gösterilebilir.

$$B_t + M_t - D_t = B_{t-1}(1 + r) + M_{t-1} \quad (1)$$

B_t = kamu kesimi borçlanma araçları stokunu, M_t = para arzını, D_t = kamu kesimi açığını, r = faiz oranını göstermektedir. Enflasyon oranının düşürülmesi, para otoriteleri ile mali otoritelerin birlikte uyguladıkları politikalarla mümkündür. Mali otoriteler öncelikle açık seviyesini belirlemede para politikaları ise açık seviyesine göre otomatik olarak uygulanmaktadır (Nader,1997:s.520).

Para arzının çıpa olarak kabul edildiği programlarda, para politikalarının sıkı yada gevşek olması enflasyonun zamanlamasını etkilemektedir. Çünkü sıkı para politikasının uygulandığı dönemde, kamu açıklarının finansmanı cari dönem iç borçlanması ile gerçekleştirilmektedir. İç borç servis ödemelerinin parasallaşma olasılığının yüksek olduğu koşullarda, gelecek döneme ait enflasyon beklentileri de yükselmektedir. Gelecek dönem enflasyon beklentilerinin yüksek olması, cari dönemde yapılan sözleşmeleri de etkileyerek enflasyonun süreklilik kazanmasına neden olmaktadır (Nader,s.520-521). Bu durumda enflasyon olgusu, aşırı parasal büyüme olmadığı halde ekonomiyi etkileyen bir faktör haline gelmektedir. Sözkonusu gelişmelere paralel olarak para arzı güvenilir bir nominal çıpa olarak kabul edilmediğinden, birçok gelişmekte olan ülkede uygulanan istikrar programlarında döviz kuru, nominal çıpa olarak kabul edilmektedir.

Döviz kurunun nominal çıpa olarak kabul edildiği istikrar programları satın alma gücü paritesine dayanmaktadır.

$P_t = eP_t^*$ e = döviz kuru, P ve P^* = yurtiçi ve yurtdışı fiyatlar genel seviyesini göstermektedir. Para otoriteleri, döviz kurunu sabitleyerek veya yöneterek, yurtiçi enflasyon oranını yurt dışı enflasyon oranı ile sınırlamaktadırlar. Ancak uygulamada birçok gelişmekte olan ülkede, satın alma gücü paritesine bağlı kalınarak yurtiçi enflasyon oranının yurtdışı enflasyon oranı ile sınırlandırıldığını savunmak mümkün görünmemektedir.

Birçok gelişmekte olan ülkede, enflasyonun kronikleşmiş bir yapısı vardır. Enflasyon oranının yüksek olduğu bir ülkede sabit döviz kuru uygulanmaya başlandığında, enflasyon oranı rezerv ülkedeki seviyesine ininceye kadar ulusal para aşırı değerlenmektedir. Enflasyonun rezerv ülkedeki seviyesine inmesini engelleyen temel faktörler, ücret rijiditeleri, toplu iş

sözleşmelerinden kaynaklanan endeksleme ve enflasyonist beklentilerdir (Williamson, 1995,s.17).

Finansal piyasaların yeterince derin olmadığı ve enflasyonist baskının şiddetli olduğu ülkelerde, kamu açıklarının finansmanında döviz rezervleri kullanılmaktadır. Sabit döviz kuru pasif para politikası ile birleştiğinde, açıklar döviz rezervlerindeki değişimlerle finanse edilebilmektedir. R = Merkez Bankası'nın döviz rezervlerini göstermek üzere, (2)'no'lu denklem, $D_t = (M_t - M_{t-1}) - e(R_t - R_{t-1})$ (2) kamu kesimi açıklarının sabit döviz kuru rejimi ile uyumlu olmadığını göstermektedir. Mali açıklar bu sistemde döviz rezervlerini azaltarak para krizlerine neden olmaktadır.(Nader,1997:s.520-521). Döviz kurunu çıpa olarak kabul eden programlarda mali açıklara ek olarak enflasyonu hızlandıran başka faktörler de vardır. Endeksleme bu faktörlerden bir tanesidir. Endeksleme enflasyonun refah maliyetini azaltmak için geliştirilen bir yöntem olduğu halde enflasyonu hızlandıran bir faktör haline gelmektedir. Kamu kesimi açıkları ve endeksleme, döviz kurunun çıpa olarak kabul edildiği istikrar programlarının etkinliğini azaltmaktadır. Ayrıca toplu sözleşmelerde belirlenen ücret seviyeleri ve enflasyonist beklentiler de, enflasyonist süreci etkileyen diğer faktörlerdir.

II. Para Kurulunun Tanımı ve Para Kurulu Sisteminin İşleyişi

Para arzını sıkı ve katı kurallara bağlayan para kurulu sistemi, ilk kez 1849 yılında bir İngiliz sömürgesi olan Mauritius'da uygulanmıştır. Para kurulu düzenlemesi altında para otoriteleri yerli para birimini sabit bir kur üzerinden yabancı paraya dönüştürmektedirler. Para kurulu sisteminde, karşılıksız para basımını engellenmektedir. Para basımının kontrol altına alınması fiyat istikrarının sağlanmasını da kolaylaştırmaktadır.

Para kurulu sisteminde sabit kur, kanun ya da anayasal bir düzenleme ile tespit edilmektedir. Sabit kurun değiştirilmesi için de aynı yöntem uygulanmaktadır (Balino,Enoch:1997,s.1-2). Ancak para kurulu sisteminde sabitlenen kurun değiştirilmesinin politik maliyeti oldukça yüksektir.

Sabit döviz kurunun kredibilitesi, hanehalkının devalüasyon beklentilerine bağlıdır. Devalüasyon beklentilerindeki artış, sabit döviz kuru sisteminin kredibilitesini azaltmaktadır. Sabit döviz kurunun kredibilitesi sağlanmadığında, reel çıktı seviyesi azalmakta yüksek enflasyon oranı ise süreklilik kazanmaktadır (Wijnbergen,Erol,1997:s.1724).

Para kurulu sistemi son derece katı uygulamaların yer aldığı ortodoks para kurulu ve esnek para kurulu olarak ikiye ayrılabilir.

Ortodoks para kurulu uygulamasında para kurulu, Merkez Bankası'nın yerini alarak tam konvertibilite ve yeterli miktardaki döviz rezervleriyle, sabit kurdan ve belirli bir yabancı para cinsinden sahip olunan döviz ve döviz varlıkları karşılığında ulusal para arzını sağlamaktadır. Ortodoks para kurulu sisteminde ticari bankacılık sistemine likidite sağlama, bütçe açıklarının finansmanına kaynak temin etme veya işsizlik sorunlarına çözüm arama gibi uygulamalar yer almamaktadır (Carlson,Valev:2001,s.582). Para kurulu sisteminde konvertibilitenin anlamı, belirlenmiş bir sabit kur üzerinden ulusal paranın rezerv paraya dönüştürülmesidir (Akyazı,1999:s.56). Esnek para kurulu uygulamalarında, Merkez Bankası ile para kurulu bir arada fiyat istikrarını sağlayıcı politikalar uygulamaktadırlar.

Esnek para kurulu sistemi uygulamasına Bulgaristan örnek gösterilebilir. Bulgaristan'da 1997 yılının ilk yarısında, ulusal paranın önemli devalüasyonu (%3000) ve hiperenflasyona varan fiyat artışları nedeniyle oldukça şiddetli bir ekonomik kriz süreci başlamıştır. Bulgaristan, krizi aşma programı çerçevesinde 1 Temmuz 1997'de para kurulu sistemine geçmiştir. Bulgar para kurulu, ortodoks bir niteliğe sahip değildi. Merkez Bankası bir kurum olarak varlığını devam ettirmiştir. Ancak en son ödünç verme mercii olarak Merkez Bankası'nın yetkilerini para kurulu devralmıştır (Carlson, Valev: 2001, s.584). Bulgaristan'daki para kurulu düzenlemesi, para politikalarındaki ihtiyarilik (discretionary) özelliğinin sınırlandırıldığı fakat tamamen ortadan kaldırılmadığı bir düzenlemeye örnek teşkil etmektedir.

Para kurulu sisteminde, parasal taban döviz rezervlerine bağlı olarak değişmektedir. Döviz arzındaki artış, ödemeler dengesi fazlası ile ve ticari banka sisteminin ulusal para talebine bağlı olduğu için, para kurulu emisyon hacmini etkileyememektedir (Aykın,2001:s.6). Para kurulu sisteminin güvenilir olabilmesi için en azından parasal taban tutarına eşit miktarda dövize sahip olunması gerekir (Enoch,Gulde,1998:s.8). Para kurulunun tüm yükümlülükleri karşılığında döviz rezervi bulundurması gerektiği için, referans alınacak parasal büyüklük, emisyon ve ticari bankaların kurulda bulundurduğu mevduatın toplamına eşit olan parasal tabandır (Aykın,2001:s.6).

Para kurulu sisteminde yurtiçi para arzı ile döviz rezervleri arasındaki birebir ilişkinin sürdürülebilmesi için bazı koşulların yerine getirilmesi gerekmektedir (Aktan,Utkulu,Togay :1996:s.170).

1. Para kurulu sisteminde ülkeye yönelik yabancı sermaye akımı sözkonusu olmamalıdır. Yurtiçi yerleşiklerin yabancı para balanslarını arttırabilmelerinin tek yolu, uluslararası ticaretten elde edecekleri kazançlardır. Buna göre cari işlemler hesabı fazla verdiğinde, para arzı bu fazlalık kadar artmakta, açık verdiğinde ise azalmaktadır.

2. Bankalar mevduat yükümlülüklerinin sabit bir oranı kadar rezerv bulundurmalarıdır.

3. Hanehalkının elde bulundurduğu nakit para miktarı ile mevduatlar arasında sabit bir oransal ilişki olmalıdır.

Para kurulu sisteminde dış denge otomatik olarak sağlanmaktadır. Mekanizmanın işleyişi şöyledir: Özel sektör veya bankacılık kesiminin sermaye transferi amacıyla para kurulundan döviz çekmeleri nedeniyle, para kurulunun döviz rezervleri azalmakta ve dolayısıyla parasal taban daralmaktadır. Para arzındaki daralma, yurtiçi faiz oranlarını yükselterek kısa vadeli yabancı sermaye girişini teşvik etmektedir. Faiz oranlarındaki yükselmenin diğer bir etkisi, yurtiçi talep seviyesindeki azalmadır. Talep seviyesindeki azalmaya bağlı olarak fiyatlar genel seviyesi düşeceğinden, ithalat harcamaları azalırken ihracat gelirleri artacaktır. Gerek ihracat gelirlerindeki artış gerekse sermaye girişleri yardımıyla ödemeler dengesi açıkları giderilmektedir (Williamson: 1995,s.17 ve Gültekin,Yılmaz:1996,s.30). Ayrıca faiz oranları da otomatik olarak para piyasasında ayarlamaya bırakılmıştır. Bunun önemi şuradadır: Yatırımcılar, ulusal paradan kaçıp dövize yöneldiklerinde, ulusal para arzı otomatik olarak daralacaktır. Para arzının daralmasına bağlı olarak faiz oranları yükselecek ve bu yükselme, yatırımcıların yeniden ulusal parayı dövize tercih etmelerine kadar sürecektir.(İyibozkurt:2001,s.426). Para kurulu uygulaması ile birlikte ulusal paranın değeri istikrar kazanmaktadır. Faiz oranları risk primindeki azalmalar nedeniyle, rezerv ülkedeki seviyesine düşmektedir. Ancak kredi faiz oranlarının rezerv ülkedeki seviyesine düşmesi zaman almaktadır. Bu durumun en önemli sebepleri arasında kredilerin geri dönüşündeki risk faktörü ve sermaye yapıları istikrarlı olmayan bankacılık sistemi sayılabilir (Balino, Enoch:1997,s.7-8).

Para kurulunun geçerli olduğu ekonomilerde merkez bankaları geleneksel işlevlerinden olan ticari bankacılık sistemine ve kamu kesimine likidite sağlama işlevini ve karşılıksız para basma yetkisini kaybetmektedir. Oysa, karşılıksız para basımı enflasyon oranını yükseltmek suretiyle devlete enflasyon vergisi ve senyoraj geliri gibi önemli kazançlar sağlamaktadır. Enflasyon oranındaki yükselme, paranın satın alma gücünü azaltmaktadır. Paranın satın alma gücündeki azalma ise hanehalkının nominal para talebini yükseltmektedir. Para talebindeki artış, devletin senyoraj gelirlerinin temelini oluşturmaktadır. Bu durumda para kurulu gibi bir düzenleme ile para arzını karşılığa bağlamak devlet açısından rasyonel olmayacaktır. Para kurulu düzenlemesine sahip olan ülkelerde kurul, rezervler ölçüsünde parasal taban yaratabilmektedir. Bu durum, hükümetlerin senyoraj gelirlerinin azalması anlamına gelmektedir.

Senyoraj kaybı değerlendirilirken, para kurulunun bulundurduğu rezervlerin niteliği önem kazanmaktadır. Para kurulu rezervlerini, nakit ve faiz getirisi sağlayan döviz varlıkları olarak bulundurduğunda, devletin senyoraj

kayı azalmaktadır. Ancak rezervlerin tamamı nakit olarak tutulduğunda, senyoraj gelirlerinin tamamı rezerv paranın ait olduğu yabancı ülkeye transfer edilecektir (Aktan,Utkulu,Togay:1998,s.185).

Para kurulu sisteminde Hazine'nin borçlanma kapasitesi, piyasalar tarafından belirlenmektedir. Borçlanmadaki artışa bağlı olarak Hazine'nin borçlanma maliyetleri de yükselmektedir. Söz konusu maliyetler iç borçlanma durumunda reel faiz oranlarının yükseltilmesi, dış borçlanma durumunda ise borçlanma faizlerine risk priminin eklenmesi şeklinde gerçekleşmektedir.

Para kurulu sisteminin başarılı bir şekilde uygulanabilmesi için, karşılık olarak tutulan döviz rezervlerinin yeterli miktarda olması gerekmektedir. Aksi halde parasal tabanın rezerv karşılığı, parasal tabandan az olacaktır (Gültekin, Yılmaz:1996,s.43). Ancak para kurulu düzenlemesine sahip olan bazı ülkelerde kriz dönemlerinde, rezerv karşılığı olmaksızın para yaratılabilmektedir. Örneğin 1995 yılında Arjantin Merkez Bankası, geçici olarak parasal tabanın rezerv karşılığını düşürerek bankacılık sektöründeki krizi önleyebilmiştir.

Parasal taban, ancak banka sistemi ya da özel sektörün ulusal para taleplerini karşılamak için kurula sabit kur üzerinden döviz sattığı zaman artmakta, ödemeler dengesi açığını finanse etmek için döviz satın aldığı zaman azalmaktadır (Williamson:1995,s.4). Para kurulu düzenlemesinde radikal önlemler yer almaktadır. Bu önlemlerden bir tanesi, enflasyonist koşullarda satın alma gücünün korunması esasına dayanan endekslemenin uygulamadan kaldırılmasıdır. Bu anlamda özellikle sözleşmeli işçi statüsünde çalışan ücretlilerin, bütçe üzerindeki yükü hafifletilmektedir. Ayrıca kamu kesiminin enflasyonun üzerindeki reel faiz oranlarından borçlanarak, gelir dağılımını borçlanma araçlarını satın alanlar lehine bozması engellenmiş olmaktadır.

Para kurulu ile Merkez Bankası arasındaki fark, basitleştirilmiş bilançoları yardımıyla incelenebilir (Williamson:1995,s.3).

Tablo:1 Basitleştirilmiş Bilançolar

Basitleştirilmiş Para Kurulu Bilançosu	Basitleştirilmiş Merkez Bankası Bilançosu
<i>Aktifler</i>	<i>Aktifler</i>
Dış Varlıklar	Dış Varlıklar
Likit Rezervler	Likit Rezervler
Yatırım Rezervleri	Yatırım Rezervleri
Fazlalık Rezervler	İç Varlıklar
<i>Pasifler</i>	<i>Pasifler</i>
Tedavüle Çıkan Para Miktarı	Tedavüle Çıkan Para Miktarı
Ticari Banka Mevduatı	Ticari Banka Mevduatı
Öz Varlıklar	Öz Varlıklar

Merkez Bankası ile para kurulu bilançoları arasındaki tek fark, aktif hesaptaki iç varlıklar kaleminden kaynaklanmaktadır. İç varlıklar hesabında Hazine'ye ve kamu kesimine açılan krediler yer almaktadır. Merkez Bankası bilançosu iç varlıklar nedeniyle para politikası araçlarını içermektedir. Oysa para kurulu, para politikasını uygulayacak araçlara sahip değildir.

Para kurulunun aktifleri arasında yer alan yatırım rezervleri, uzun vadeli ve yüksek getiriye sahip menkul değerlerdir. Fazla rezervler ise para kurulunun ihraç ettiği paranın %5'i ile %10'u arasında bulundurduğu rezervlerdir. Fazla rezerv bulundurmanın temel nedeni, yatırım rezervlerinde ortaya çıkabilecek kazanç ya da kayıplardır (Aktan,Utkulu, Togay:1998,s.165). Para kurulu sistemine geçecek olan ülke, parasal tabanın büyüklüğüne eşit miktarda döviz rezervine sahip olmak zorundadır.

Bankacılık sektörünün yeterince gelişmediği ülkelerde, bankalara para kurulunda munzam karşılık buldurma yükümlülüğü getirilmektedir. Bu nedenle para kurulu bilançosunun pasifinde, ticari banka mevduatı da yer almaktadır (Aykın,2001:s.6).

Para kurulu sisteminde ticari bankaların rezervleri, para kurulunda bulundurdukları rezervlerden ve döviz varlıklarından oluşmaktadır. Bu şekilde ticari bankalar nakit yetersizliği durumunda portföylerindeki döviz karşılığında para kurulundan ulusal para almaktadırlar (Aktan,Utkulu,Togay:1998,s.168).

III. TÜRKİYE'DE PARA KURULUNUN UYGULANABİLİRLİĞİ

24 Ocak 1980 Kararları ile birlikte Türkiye hızlı bir liberalleşme sürecine girmiş ve bu süreç içinde bankacılık sisteminin döviz varlık ve yükümlülükleri artmaya başlamıştır. 1980'li yılların ikinci yarısından itibaren kamu kesimi açıklarının yurtiçi piyasalardan yüksek oranlı reel faizler karşılığında finanse edilmesi, 1990'lı yıllarda kamu kesimi iç borçlanmasının sürdürülemez boyutlara ulaşmasına neden olmuştur. Yüksek oranlı reel faiz politikalarının diğer bir etkisi ise yurtiçine doğru sıcak para hareketlerini teşvik etmiş olmasıdır. Sıcak para politikasının uygulanması ve bankacılık sisteminin giderek artan açık pozisyonları, 1994 yılındaki krizin temelini oluşturmuştur. 5 Nisan 1994 tarihinde alınan kararların etkisiyle Türkiye belirli bir süre için kriz ortamından uzaklaşmıştır. Ancak ekonomideki yapısal düzenlemelerin gerçekleştirilemeyeşi, 2000 yılında yeni bir krizin meydana gelmesini hızlandırmıştır.

Türkiye'de 1998 yılı başından itibaren kurala dayalı bir para politikası uygulamıştır. Ancak enflasyon oranının yüksekliği nedeniyle kur sabitlenmemiştir. Söz konusu politikanın özelliği, dış varlıklar karşılığında parasal tabanın değişmesidir. Yılın ilk yarısında Merkez Bankası bu kurala

uymuştur. Uygulanan bu politika nedeniyle Türkiye'de, bu dönemde Merkez Bankası ile para kurulu benzeri bir sistemin bir arada yürütüldüğünü belirtmek mümkündür. Para kurulu sisteminde parasal tabanın tamamına karşılık döviz rezervinin bulundurulması ve sabit bir kur üzerinden döviz alınıp satılması esastır.

Türkiye'de 2000 yılının ikinci yarısında, kurala dayalı para politikası uygulaması sürdürülememiştir. Bu dönemde, yapısal reformların gerçekleştirilemeyişi, özelleştirmeden beklenen gelirlerinin elde edilemeyişi ve iç borç faiz oranlarındaki yükselme, ekonomik kriz sürecini hızlandırmıştır. İç borç faiz oranlarındaki yükselme, Hazine'nin borçlanma kağıtlarını portföylerinde yoğun olarak bulunduran bankalarda likidite krizlerinin başlamasına neden olmuştur (TCMB,2001:s.71-72.) Sözkonusu krizler sonucunda Merkez Bankası para ve kur politikalarını değiştirmiştir. Kasım 2000 Krizi'nden sonra parasal taban, net dış varlıklardan bağımsız şekilde değişmiştir. Aralık 1999 itibariyle net dış varlıklar hesabı 4 811 trilyon TL karşılığında, parasal taban 3 879 trilyon TL olmuştur. Aralık 2000 yılında ise parasal tabanın net dış varlık karşılığı azalmıştır. Bu dönemde net dış varlık hesabı, 3 422 trilyon TL iken parasal taban 5 788 trilyon TL seviyesine ulaşmıştır.

Para kurulu ile Merkez Bankası sisteminin bir arada uygulandığı ülke örnekleri mevcuttur. Arjantin bu ülkelere örnek olarak gösterilebilir. Arjantin'de hükümet gerektiğinde Merkez Bankası'na dolara endekli tahviller satarak bütçe açıklarını finanse edebilmektedir. (Gültekin ve Yılmaz:1996,s.21). Bütçe disiplinin sağlanamadığı koşullarda, enflasyon oranı düşürülememektedir. Döviz kurunu nominal çıpa olarak uygulayan istikrar programlarında, enflasyon oranının beklenen hızda ve sürede düşmemesi ulusal paranın aşırı değerlenmesine ve ihracat gelirlerinin azalmasına neden olmaktadır. Rezervlerdeki azalma, para arzının da daralmasını gerektirmektedir. Ancak merkez bankası müdahaleleri, para arzının azalmasını engellediğinde yurtiçi talep seviyesi artmaktadır. Bu durumda ödemeler dengesi açıkları ve enflasyon süreci, devalüasyonu kaçınılmaz kılmaktadır. Para arzındaki artış, kamu kesimi açıklarının finansman gereğinden kaynaklanmaktadır.

Kurala dayalı para politikaları, Türkiye'yi kriz ortamına sürüklemiştir. Bu anlamda Türkiye için fiyat istikrarının sağlanmasında doğru zamanda ve doğru miktarda piyasaları fonlayacak para politikaları uygulamalarına ihtiyaç vardır. Ancak piyasaya sürülecek likidite miktarı, piyasaların likidite taleplerini karşılayacak miktarda olmalıdır. Aksi halde likidite fazlası, mal ve hizmet piyasalarına talep olarak yansyarak enflasyonist bir süreci başlatabilir.

Türkiye'de enflasyonun getirdiği bir dolarizasyon süreci yaşanmaktadır. Dolarizasyon, ulusal paraya olan talebin azalmasına bağlı olarak gelişen bir süreçtir. Ulusal paraya olan talebin azalması, senyoraj gelirlerinin de azalmasına neden olduğundan bütçe açıklarının finansmanı giderek zorlaşmaktadır.

Dolarizasyona bağılı olarak Merkez Bankası'nın para politikaları üzerindeki etkinliği kaybolmaktadır. Çünkü yüksek oranlı enflasyon beklentileri, kredibilitesi düşük para politikası uygulamalarını yansıtmaktadır. Merkez Bankası'nın para politikası üzerindeki etkinliğinin kaybolduğu bu aşama, yüksek oranlı enflasyon ile mücadele eden bir ülke için para kuruluna geçiş aşaması olabilir mi? Sözkonusu aşama, katı bir para kurulu sistemine geçiş aşaması olarak değerlendirilmemelidir. Ancak para politikaları anlamında önemli kararların alınmasını gerektiren bir aşamadır.

Türkiye'deki enflasyon sorunu, para politikalarının uygulanması konusunda, Merkez Bankası'nın konumunu tartışmalı hale getirmektedir. Enflasyon sorunu, IMF ile imzalanan Stand-By anlaşmalarının temelini teşkil etmektedir. 1999 Aralık ayında imzalanan Stand-by anlaşmasında, 2000-2002 dönemini kapsayan bir enflasyonu önleme programı hedeflenmiştir. Ancak yaşanan bankacılık krizleri programa olan güveni sarsmıştır.

2000 yılı Kasım krizinde açık piyasa işlemleri, Hazine ihaleleri ve net döviz-efektif alımından oluşan net etki negatif olmuştur. Kasım ayında 5,795 trilyon TL'lik döviz satışı gerçekleştirilmiştir. Bu dönemdeki dövize olan talep, genellikle açık pozisyonlarını kapatmak isteyen bankalardan kaynaklanmıştır (Günel, 2001:s.39). Türkiye'de TCMB kamu kesimi açıklarının yarattığı kaynak talebi nedeniyle, tutarlı bir para politikası uygulayamamaktadır. Son yıllarda TCMB fiyat istikrarını sağlamaktan ziyade kamu kesimi açıklarının finansmanını sağlayan bir kurum haline gelmiştir.

Tablo:2 2000 Yılı Para Piyasalarında Gelişmeler

Aylar	A.P.İ.	Hazine İhaleleri (itfa-satış)	Net Döviz Efektif Alımı	Net Etki
Eylül	175	-3	-161	59
Ekim	4	467	312	783
Kasım	3440	229	-5 795	-2126
Aralık	-184	198	-797	-783

Kaynak:TCMB, 2000 Yılı Ekonomik Rapor, Ankara:2001.

Döviz kuruna dayalı bir istikrar programı, Türkiye'de TL'yi aşırı değerlendirerek ödemeler dengesi açıklarına neden olmuştur. Bankacılık sisteminin istikrarsız yapısı ve kamu kesimi açıklarına rağmen Türkiye'de kur çıpası ve para kurulu benzeri bir düzenlemeye dayanan bir istikrar programı uygulanmıştır (Uygur:2001,s.57). Bu istikrar programının sonucunda, cari açık/GSYİH oranı 2000 yılında %4.9'a ulaşmıştır. Gelişmekte olan ülkelerin cari açıklarının sürdürülebilir olup olmadığını araştıran GS-SCAD (Sustainable Current Account Deficit) adı verilen bir modelde, Türkiye için kritik oran, %2.1

olarak bulunmuştur (Uygur:2001,s.57). Kasım 2000 krizinden önce TCMB'nin net iç varlıkları sabitlendiği için parasal taban TCMB'nin net dış varlıklarına göre belirlenmekte idi. Para kuruluna benzer bu uygulamaya göre Türkiye'de para ve faiz politikaları uygulanmamaktaydı. Ancak bu süreçte, sermaye girişi gerek kısa vadeli sermaye akımlarıyla gerekse bankaların dış borçlanması yoluyla devam etmekte idi. Yabancı kaynak girişinin sterilize edilmediği koşullarda bu durum, para arzının genişlemesine bağlı olarak enflasyon oranı yükseltmiştir.

Enflasyon eğilimli ülkelerde, para otoriteleri nominal döviz kurlarını, reel döviz kuru hedeflemesiyle yönetmektedirler. Reel döviz kuru hedeflemesine yönelmenin temel amacı, uluslararası rekabet kabiliyetini gerçekçi döviz kurları vasıtasıyla korumaktır (Wijnbergen,Erol,1997:s.1717). Reel döviz kuru hedeflemesi, sermaye akımlarının geçerli olduğu ekonomilerde, para otoritesinin para arzını kontrol etme yeteneğini sınırlandırmaktadır.

Türkiye'de 1970' ve 1980'li yıllarda meydana gelen döviz krizleri genellikle cari işlemler hesabından kaynaklanmakta ve ithalatı olumsuz yönde etkilemekte idi. Son yıllarda yaşanan krizler ise genellikle yurtiçi döviz piyasalarından kaynaklanarak, sermaye hesabı yoluyla yaygınlaşmakta ve yurtiçi finansal sistemin istikrarını bozmaktadır (Wijnbergen,Erol,1997:s.1722). Fiyat istikrarını sağlamak amacıyla döviz kurlarının nominal çıpa olarak kullanımı, orta vadede ulusal parayı aşırı değerlendirerek ödemeler dengesi sorunlarına, para krizlerine ve üretim düşüşlerine neden olmaktadır.

SONUÇ

Bretton Woods sisteminde, sisteme dahil olan ülkeler dolara endekslenmiş sabit fakat ayarlanabilir bir döviz kuru sistemini uygulamaktaydılar. Bu sistemde IMF'nin en önemli işlevi, ülkelerin ödemelerini kolaylaştırmak ve döviz kurlarının sabitliğini korumak amacıyla gerekli olan finansmanı sağlamaktı. Sabit döviz kuru sisteminin temel özelliği, ülkenin kur düzeyini sabit tutabilecek seviyede döviz rezervine sahip olmasıydı. Rezervler tükendiğinde kurların dalgalanmaya bırakılması kaçınılmaz olmaktadır. 1971 yılından itibaren Bretton Woods sisteminin yerini, para birimlerinin birbirlerine karşı serbestçe dalgalandığı esnek döviz kuru sistemi almıştır. Bretton Woods sisteminin çöküşüyle birlikte, nominal çıpa olgusunun ortadan kalkması para arzındaki değişimleri, hükümetlerin ihtiyari davranışlarına bağlı hale getirmiştir. Bu durum, dünya ekonomisinde enflasyonist bir sürecin başlamasına neden olmuştur. Enflasyonist süreç, fiyat istikrarının sağlanması konusunda ülkeleri alternatif politika veya kurum arayışlarına yöneltmiştir.

Günümüzde Türkiye dahil pek çok ülkede yüksek enflasyon oranları ile mücadele etmek amacıyla para kurulu düzenlemeleri gündeme gelmiştir. Para

kurulu, merkez bankalarının bağımsız olarak çalışmadığı ülkelerde, hükümetlerin merkez bankaları üzerindeki yetkilerini sınırlandırmak amacıyla geliştirilmiş bir sistemdir. Ancak merkez bankalarının özerk olduğu ülkelerde bu tarz bir düzenlemeye gerek kalmamaktadır.

Konuya Türkiye açısından yaklaşıldığında, hükümet açık bütçe uygulamalarından vazgeçerek Merkez Bankası'na olan müdahalelerini azalttığında ve Merkez Bankası yasalarla özerkliği garanti edilmiş bir kurum haline getirildiğinde, fiyat istikrarının sağlanması için para kuruluna veya para kuruluna benzer bir düzenlemeye gerek kalmayacaktır. Çünkü Türkiye ekonomisi koşullarında sıkı para politikalarının uygulanması, önemli üretim düşüşlerine neden olmaktadır. Türkiye ekonomisi için kurala dayalı bir para politikası önermek de Kasım 2000'de meydana gelen kriz nedeniyle mümkün görünmemektedir. Türkiye için fiyat istikrarının sağlanmasında enflasyon hedeflemesini uygulamaktan başka bir seçenek görünmemektedir.

KAYNAKÇA

- AYKIN Hasan (2001), "Fiyat İstikrarı İçin Önerilen Alternatif Bir Kurum:Para Kurulu",*Maliye Dergisi*, Ocak-Nisan, Sayı:136,ss.3-17.
- AKTAN Çoşkun Can, UTKULU Utku ve TOGAY Sebahattin (1998), *Nasıl Bir Para Sistemi*, İstanbul: IMKB Yayınları.
- AKYAZI Haydar (1999), *Para Kurulu ve Türkiye'de Uygulanabilirliği Üzerine Bir Araştırma*, İstanbul:Türkiye Bankalar Birliği.
- BALİNO Thomas, ENOCH Charles (1997), *Currency Boards Arrangement Issues and Experiences*, Washington D.C: IMF.
- BEDDOES Minton (1999), "Uluslararası Finans Sistemi", *Foreign Policy Dergisi*, Güz , ss.12-23.
- BERKSOY Taner (1993), "Kur Faiz Kıskaçı", *Görüş Dergisi*, Mart , ss.52-57.
- BERKSOY Taner (1994), "Finansal Serbestleşme ve İstikrar", *Görüş Dergisi*, Mart , ss.22-24.
- CARLSON John, VALEV Neven (2001), "Credibility of a New Monetary Regime: The Currency Board in Bulgaria", *Journal of Monetary Economics*, Vol:47,No.4, pp.581-594.
- GÜLTEKİN Bülent, YILMAZ Kamil (1996), *Para Kurulu Nedir Ne Zaman Gerekir?*, İstanbul:TESEV Yayınları.
- GÜNAL Mehmet (2001), "Kasım 200 Krizine Teorik Yaklaşım:Minsky'nin Finansal İstikrarsızlık Hipotezi",*İktisat İşletme ve Finans Dergisi*, Mart ,ss.31-51.

- HAUSMANN Ricardo (1999), "Az Para Öz Para", *Foreign Policy Dergisi*, Güz, ss.39-51.
- İYİBOZKURT Erol (2001), *Uluslararası İktisat-Teori,Politika,Uygulama*, Bursa:Ezgi Kitabevi Yayınları, 4.Basım.
- NADER Nazmi (1997),"Exchange Rate Based Stabilization in Latin America", *World Development*, Vol:25,No:4,pp.519-535.
- UYGUR Ercan (2001),"2000 Kasım ve 2001 Şubat Krizleri Üzerine Değerlendirmeler", *Mülkiye Dergisi*, Cilt:25, Sayı:227, ss.37-70.
- WİJNBERGEN Sweder, TURAN Erol(1997), "Real Exchange Rate Targeting and Inflation in Turkey: An Empirical Analysis With Policy Credibility", *World Development*, Vol:25, No:10, pp.1717-1730.
- WİLLIAMSON John (1995), *What Role for Currency Boards*,Washington D.C: Institute for International Economics.

BİR İKTİSATÇI OLARAK BENTHAM

Dr. Hülya KANALICI AKAY*

1- GİRİŞ

İktisadî düşünceler tarihi, siyasî, sosyal ve ekonomik olaylar üzerinde düşünmüş, eserler ortaya koymuş önemli şahsiyetlerin, iktisat bilimine ve iktisadî düşünceye olan katkılarını gözler önüne sermektedir. Bu alanda yazılmış çok sayıdaki kitap incelendiğinde, eserlerin başlangıç tarihleri, kapsadıkları dönemler ve ele aldıkları kişilerin birbirlerinden farklı olduğu görülmektedir. Genel olarak bakıldığında aralarındaki benzerlik, konular ve şahıslar arasında yapmış oldukları seçiciliktir. Bu tür bir yaklaşım, bir çok tarih, isim ve eser arasında kaybolma tehlikesini ortadan kaldıracağı için tercih edilir ve çoğu zamanda da gereklidir. Ancak bu durum, iktisadî düşünceye büyük katkılarda bulunmuş, iktisat alanındaki bazı konularda öncülük yapmış ve düşünceleri hem kendi döneminde hem de kendinden sonraki dönemde bir çok iktisatçı tarafından kabul edilmiş bir fikir adamını ihmal etmeyi gerektirmez. Jeremy Bentham (1748-1832) bunlardan birisidir.

Bentham'ın iktisada yaptığı katkı çok açık olmasına rağmen, iktisadî düşünce alanında hâlâ hak ettiği yerde değildir. Bir çok iktisatçı ondan sadece birkaç cümle ile bahsetmekte, bazıları ise ismini dahi zikretmemektedirler. Bir kısım iktisatçı ise, onun daha çok reformist, hukukçu, ahlakçı ve filozof olduğunu ve iktisadî açıdan büyük bir önem taşımadığını iddia etmektedirler. Eğer bu iddia doğru ise, Bentham'ın iktisat alanındaki görüşlerinden istifade ettiklerini açıkça dile getiren ve iktisatta büyük öneme sahip, Ricardo, John Stuart Mill, Jevons, Menger, Walras, Edgeworth ve Marshall nasıl açıklanabilir? Bentham, yaşadığı dönemde yayımlanmasa da iktisat alanında çok sayıda kitap yazmış bir iktisatçidir. Bu makalenin amacı, Bentham'ın diğer vasıflarının yanında aynı zamanda iyi bir iktisatçı olduğunu ortaya koymak ve böylece iktisatçı olup olmadığı şeklindeki tartışmalara cevap vermektir.

---

* Uludağ Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü

2- BENTHAM'IN İKTİSAT YAZILARI

1941 yılında Royal Economic Society, Bentham'ın daha önce basılmamış iktisat yazılarının toparlanıp, yayımlanması için çalışmalar başlatmıştır. Bu gelişme, onun iktisat ile ilgili görüşlerinin ortaya çıkması açısından son derece önemlidir. Bentham'ın iktisat yazılarının büyük bir kısmı, hâlâ el yazması olarak muhafaza edilmektedir. Stark, Bentham'ın müsveddelerinin bir kısmını üç cilt halinde yoğun çalışmaları sonucunda gün yüzüne çıkarmayı başarmıştır (Bentham, 1952a, 1952b, 1954). Bu ciltleri okuyan bir kişinin, Bentham'ın iktisatçılığından şüphe etmesi söz konusu değildir.

Bentham, iktisat çalışmalarına 1786'da başlamış ve bu çalışmaları 1804 yılında bırakmıştır. Görünen o ki, iktisada 18 yılını adamıştır, belki de hayatının en iyi yıllarını, isminin hak ettiği şekilde geçmediği bir sahanın gelişmesi için harcamıştır. Bentham'ın 1786 yılından önce basılan kitapları, ekonomik olmaktan çok psikoloji ve hukukla ilgilidir. Bununla beraber, iktisat onun için potansiyel bir ilgi kaynağı olmaya devam etmiştir. İnsan toplumunun maddî refahını maksimize etmeye çalışan bir reformcu için daha önemli bir bilim var mıdır?

Bentham, 1804 yılından sonra, 1821'deki küçük bir broşür istisna olmak üzere, iktisat meseleleri üzerine eğilmemiştir. Bentham'ın Stark tarafından düzenlenen bu iktisat çalışmalarında, "An Introduction to the Principles of Morals and Legislation"da yer aldığı için fayda analizi ve azalan fayda ile ilgili çok fazla şey yoktur. Bir iktisatçı olarak Bentham, nisbî değer ve fiyat teorisi veya bir ekonomik hesaplamayı geliştirmeye çalışmamıştır. Gerçekte onun iktisat teorisi, Neo Klâsiklerle tam olarak bir benzerlik göstermez. Bentham, daha çok pratik, makro-iktisat ve toplumun parasal problemleri ile ilgilenmiştir.

Sonuç olarak Bentham'ın bu iktisat yazıları, onun iktisat teorisi, politikası ve iktisadî hayatta devletin rolü konularındaki görüşlerini kapsamaktadır. Çalışmada ilk önce Bentham'ın fayda ve değer ile ilgili görüşlerine yer verilecek, ikinci olarak para, yatırım ve faiz hakkındaki düşünceleri anlatılacak ve son olarak ekonomi ve devlet konusu dile getirilecektir.

3- FAYDA, AZALAN MARJİNAL FAYDA VE DEĞER

Bentham'ın iktisatla ilgili diğer görüşlerine geçmeden önce faydacılığın bahsetmek daha doğru olacaktır. Bentham ileri sürdüğü *Faydacılık* ilkesi ile bir taraftan Klâsik teorinin 'bırakınız yapsınlar' görüşünü savunurken, diğer taraftan da fayda ve marjinal fayda kavramlarının üzerinde önemle durmuştur. Bu görüşlerinin büyük bir kısmı, 1789'da yayımlanan ve ana eseri olarak kabul edilen "An Introduction to the Principles of Morals and Legislation" (Ahlâk ve Kanun Koymanın İlkeleri)'de yer almaktadır.

Bentham'ın bütün sistemi şu özdeyişe dayanmaktadır: “En büyük sayının en büyük mutluluğu”. Fayda ilkesi, bir grup insanın mutluluğunu arttırmaya veya azaltmaya yönelik eğilimlerine göre, hareketleri onaylayan veya onaylamayan ilke anlamına gelir. Burada dikkate alınan sadece kişilerin değil aynı zamanda devletlerin de hareketidir (Bentham, 1789, s.2). Bentham'a göre, en büyük sayının en büyük mutluluğunu sağlamak için ilk önce her mutluluğun iki şartla kurulduğunu kabul etmek gerekir: 1- Elemin yokluğu; 2- Hazzın varlığı. Bentham, Epikür gibi, bütün insanların hazzı arayıp elemden kaçtığını söylemektedir.

Bentham düşüncesini sağlamlaştırmak için, haz ve elemin ölçülebilir olduğunu düşünmüştür. Ona göre, kişilerin duyguları birbiriyle mukayese edilebilir. Bu yüzden hem fert hem de devlet hareket ederken, bu hareketin meydana getireceği haz ve elemin gözdardı etmemelidir. Bentham'ın yaptığı “haz hesabı” özellikle Jevons üzerinde etkili olmuştur (Oser ve Blanchfield, 1975, s.122). Jevons'a göre, “Faydanın niteliğini ve şartlarını araştırmak, iktisat probleminin çözümü için gerçek bir anahtar sağlayacaktır. Bunun için de insanların arzularının ve isteklerinin özelliğini incelemek önemli bir mecburiyettir.”(Jevons, 1911, s.xxxii). Jevons, Bentham'ın *haz-elem hesabını* kabul ederek sadeleştirmiş, matematikî açıklama ilâve etmiş, tüketici ve mübadele ekonomisi arasındaki ilişkiyi bulmuş ve psikolojiyi analizine dahil etmiştir. Buna karşılık, Bentham'ın mirasçısı olarak kabul edilen ve onun görüşlerini benimseyerek dünyaya yayan değerli iktisatçı J.S.Mill, faydanın ölçülmesi konusunda Bentham gibi düşünmez. Mill'e göre, elem ve haz homojen değildir ve bu yüzden haz ve elem miktarlarının mukayesesi ve hesaplanması ilke olarak imkânsızdır. Mill, Bentham'ın sisteminden sadece iki noktada ayrılmıştır: Bunlardan birincisi, bazı hazların nitel olarak diğerlerinden üstün olduğunu öne sürmüştür. İkincisi de, haz-elem hesabının imkânsız olduğuna inanmıştır (Mill, 1861, s.76).

Bentham, değerlerin faydadan doğduğunu kabul etmiş ve Adam Smith'in değeri, kullanma değeri ve mübadele değeri olarak ayırmasını eleştirmiştir. İktisatta önem verilen bir mesele olan su ve elmas paradoksunu, su gibi bol olan malın marjinal kıymeti ile açıklamak suretiyle çözmüştür (Savaş, 1997, s.307). Bentham, “İktisat Biliminin Felsefesinde” refahın bir mutluluk ölçüsü olduğunu ileri sürerken, refah arttıkça marjinal faydanın azaldığını da kabul eder. “Eşit olmayan fırsatlara sahip iki kişiden en çok refaha sahip olan kişinin, kanun koyucu tarafından en çok mutluluğa sahip olduğu düşünülür. Fakat mutluluk miktarı, refah miktarı ile aynı oranda artmaya devam etmez. Mutluluğun meydana gelmesinde refahın etkisi azalarak devam eder, ilâve refahla oluşan mutluluk miktarı her ilâvede daha az olacaktır; ikincisi ilkinden daha az olacaktır; üçüncüsü de ikincisinden daha az olacaktır ve böylece devam edecektir” (Bentham, 1952a, s.113). Bir başka ifade ile, para ve fayda sağlayan her şeyin azalan marjinal faydası mevcuttur. Bentham'a göre: “eğer bir kişiye

biraz para verirsiniz, onun düşüncesinde belli bir miktar haz meydana getirirsiniz. Ona yeniden aynı miktar para verirsiniz, haz miktarında bir artış olacaktır. Fakat ikinci para miktarı ile oluşan haz, ilk para miktarının meydana getirdiği hazzın iki katı olmayacaktır. Verilen para miktarları küçük ise gerçek durumu gözlemek mümkün olmayabilir. Ancak para miktarları belirli bir büyüklüğe ulaştığı zaman durum açıkça görülebilir.” (Spiegel, 1971, ss.343-4). Ricardo’nun rant teorisinde marjinal verimlilik kavramını açıkladığı gibi, Bentham da paranın azalan marjinal faydasını geniş bir analiz ile ortaya koymuştur (Stark, 1946, s.583).

4- PARA, YATIRIM, FAİZ, FİYAT ARTIŞLARI VE REFAH

Bentham’ın iktisat yazıları makro ekonomik sorunlarla ilgilidir ve teorik analizi, sermaye, tasarruf, yatırım, para ve faiz meseleleri üzerinde yoğunlaşmıştır. İktisat ile ilgili analizi, Adam Smith’in disiplinine yakındır (Hutchison, 1956, s.292). *Defence of Usury* (Tefeciliğin Müdafaası) olarak iyi bilinen Bentham’ın ilk iktisadî çalışması, teorik analiz doğrultusunda meydana getirilmiş bir broşürdür. Bentham, Smith’i bazı konularda eleştirmesine rağmen, tamamen onun etkisi altındadır¹. Bu çalışmasında Bentham, Turgot-Smith’in tasarruf ve yatırım teorisinin yeniden teşkilini vermekte ve gönüllü tasarruftan bahsederek sermaye birikimi için gerekli olan şeyleri ortaya koymaktadır. Ona göre, “Her kim parasını biriktirirse yani tasarruf ederse, bu genel sermaye toplamına ilâveyi gösterir... Dünya sadece bir şekilde sermayesini arttırabilir: cimrilik ile.” (Bentham, 1952a, ss.196-198). Buradaki cimrilikten kasıt, ihtiyarî özel ferdi tasarruftur. Ayrıca Bentham’a göre “sermaye ticareti sınırlandırır”².

¹ Bentham, Smith’i, “mükemmel yeteneğe sahip bir yazar”, “tüm araştırmalarında olağanüstü zekası görülen bir iktisatçı”, “güç ve kesinlik ile karakterize edilen büyük üstad”, kısacası “bir otorite” olarak kabul etmektedir (Bentham, 1952b, s.576). Fakat Bentham daha da ileri gider. Bentham için Smith sadece büyük bir düşünür ve yazar değil, aynı zamanda büyük bir insandır ve *Milletlerin Zenginliği* “evrensel iyilikseverlik üzerine bir çalışma”dır. Bentham, *Defence of Usury*’de ‘her şey’ için Smith’e borçlu olduğunu açıkça ifade etmekten çekinmez ve kendisini iktisat biliminde bir çırak olarak gördüğünü belirtir (Bentham, 1787, s.206).

² Bentham’ın bu görüşü, Smith tarafından da ileri sürülmüştür: “Hiçbir ticaret düzeni, sermayesinin muhafaza ettiğinin ötesinde bir toplumda endüstriyi geliştiremez (Smith, 1937, s.398). Bu “sermayenin ticareti sınırlandırması” ilkesi, ücret fonu doktrinini hatırlatır. Ayrıca Bentham, Marx tarafından bu doktrin keşfedicisi olarak kabul edilir: “Klâsik iktisatçılar sosyal sermayeyi daima sabit bir etkinlik derecesine sahip, sabit bir ölçü olarak ele almaktadırlar. Fakat bu önyargı, 19.yüzyılın akıllı burjuvasının bilgiçlik taslayarak konuşan kültürsüz kişisi Jeremy Bentham’la kuvvetlenmiştir... Ben Bentham’ı burjuva budalalığı içinde bir dahi olarak kabul ediyorum” (Marx, 1946, s.671).

Bentham için, hükümetin hareketi, yatırım seviyesini arttırmaya değil, sadece bir çizgiden diğerine yatırım kaynaklarını değiştirmeye sebep olur. Diğer bir nokta da, Bentham'a göre, koloniye ait yatırımın gerektirdiği ilâve askerî ve idarî harcamalara ülke içinde gerek yoktur ve ülkede her zaman kârlı yatırım yolları mevcuttur (Bentham, 1787, s.56). Bu varsayım, tasarruf-yatırım arzının her zaman kendi kârlı talebini meydana getirmesi etkisini tarıma uygulayan, Say'ın piyasa analizinin bir türüne bağlıdır ve buradan Turgot-Smith analizi zımnen ortaya çıkar.³

1786 yılının sonuna doğru Bentham, kanunî faiz oranının % 5'den % 4'e düşürüleceğini öğrenmiştir. Bu onun için uygun olmayan bir hareketti. Eğer kanunî olarak kabul edilen faiz oranı düşük olursa, daha çok insanın tefecilik yapacağı açıktır. Fakat Bentham'ın kanun teorisine göre, tefecilik suç değildir (Bentham, 1952a, s.23). Bentham için, tefeciliğin kanunî tanımı şu şekilde yapılabilir: tefecilik, parayı, kanunî orandan daha yüksek faiz haddinden ödünç vermektir. Ahlâkî tanıma göre ise, tefecilik, ortalama carî orandan⁴ daha yüksek faiz haddinde ödünç vermektir. Eğer kanunî oran, sadece carî oran ile belirlenebiliyorsa ilk tanım, ikinci tanımı ortadan kaldırır (Halévy, 1944, s.111). *Defence of Usury*'de faiz ve sermaye teorisi ile ilgili bazı fikirler önemlidir. Ona göre ödünç verme, 'gelecek için paranın şu andaki mübadelesi' anlamına gelir. Bentham, genel olarak "faiz" olarak tanımlanan şeyin, pür ve basit faiz olmadığını, bir risk primi ve sigorta primini kapsayan bileşik bir faiz olduğunu ifade etmektedir (Bentham, 1843b, s.119).

Bentham'a göre, Adam Smith tarafından savunulan faiz oranının bir maksimumda sabitleştirilmesi, kişi için yararlı olmamakla beraber toplum için de zararlıdır (Stark, 1941, s.61). Bu noktada Bentham'ın şu ifadeleri önem kazanmaktadır: "Gözlerini açan, serbest bir şekilde davranan, düşüncesini gerçekleştirmeye yönelen ve yaşı kemale ermiş her insan, parayı elde etmede bu tür bir pazarlığın kendi yararına olacağı görüşünü engelleyemez" (Bentham, 1843c, s.3).

Bentham'ın iktisatla ilgili diğer bir çalışması, *Manual of Political Economy* (İktisadın El Kitabı) dır. Bu kitapta Bentham, devletin sermayeyi arttırmadığı için refahı arttırmadığını yazar. Ona göre, sermayeyi arttırmak için herhangi bir şey yapılamaz mı? Örnek olarak kâğıt para, sermayeyi arttırmaz mı? Bentham'ın bu soruya cevabı şöyledir: "Eğer tamamen kâğıt para basımı söz konusu ise, sanayi gelişemez. Tersine para basımı yoluna

³ Bentham'ın ülke tarımında sınırsız yatırım fırsatları olduğu tezi, İngiliz emek sınıfının, durmadan bira piyasasının genişlemesini sağladığı varsayımına dayalıdır. Bira yapmak için uygun olan tarım ürünlerinin aşırı stoklanmasında bir ülke için hiçbir tehlike yoktur. Tarım daima kendisi için yeterli bir piyasa bulacaktır: Bunu yaparken başarısız olmak imkânsızdır (Bentham, 1952a, s.206).

⁴ İnsanların vermeye ve almaya alışkın oldukları oran.

gidilmemişse, sanayi gelişebilir. Gerçekte ilâve işçi kullanılırsa veya işçiler daha çok çalıştırılırsa, millî refahın toplamında bir fazlalık meydana getirilmiş olur” (Bentham, 1952a, ss.269-71).

Bentham, *Circulating Annuities* (Devreden Yıllık Gelir) adlı çalışmasında, hem kâğıt para hem de küçük tasarruf sertifikaları şeklinde faiz getiren devlet tahvilleri projesi ile ilgilenmiştir. Bu kitapta Bentham, ekonomik hayatta para miktarındaki değişikliklerin etkilerini analiz etmektedir. Ona göre, para miktarındaki bir artış, ya fiyatları, ya üretimi veya her ikisini yükseltir. Bütün bunlardan başka Bentham, parasal enflasyonun, “savaş zamanı”nda⁵ elverişli olan bir politika olduğunu belirtir (Bentham, 1952b, s.315). Parasal genişlemenin etkileri, yeni paranın başlangıçta sisteme girdiği yer veya nasıl girdiğine ve parayı başlangıçta alanların tüketme ve tasarruf eğilimlerine bağlıdır. Bu açılardan bakıldığında Bentham için tüketim ve tasarruf fonksiyonlarının önemi açıkça görülmektedir.

İktisat yazılarının çoğunda Bentham, deflasyon ile ortaya çıkan zarara karşı uyarıda bulunur ve enflasyonun adaletsizliğinden bahseder. Bentham, enflasyon ve reflasyon⁶ ile deflasyon arasındaki farkları tam olarak görmüş ve bir değerlendirmeye tabi tutmuştur. Bentham’ın iktisat alanındaki çalışmalarının belki de en önemlisi, *The True Alarm* (Gerçek Tehlike) olmaktadır. Bentham bu kitabına, 1760 yılında III.George’nin tahta çıkışından itibaren paranın % 50 değer kaybettiği ifadesi ile başlar. Bu durumdan kötü hasat dönemi veya yüksek vergiler sorumlu değildir. Sebep, paranın tedavülündeki önemli artışta aranmalıdır. Bentham’a göre, bir bakıma dolaşımdaki bu tür bir artış, rahatlatıcı bir gerçektir, çünkü bu ekonomik başarının bir göstergedir. Fakat öte yandan sabit gelirler üzerindeki bir vergiyi gösterdiği için kötüdür ve genel iflasyona götürdüğü için de bir tehlikedir. Burada iki husus söz konusudur: bu durumdan hiç kimse ahlâkî olarak sorumlu değildir; ve etkin ve zararsız bir çözüm yolu vardır – kâğıt para basımının sınırlandırılması.(Bentham, 1954, s.89)

Bu eserde refahın belirlenmesi önemli bir yer tutmaktadır. Bentham’a göre, refah ya maddîdir (para) veya maddî değildir (reel refah)⁷. Ayrıca mutlak ve nisbî refah arasında da bir ayırıma gidilmiştir. Mutlak refah, bütün milletin refahı iken, nisbî refah her vatandaşın kişi başına düşen payıdır. Bentham’a göre, refah ve değer, biri diğerini açıklayan iki önemli kavramdır. Bir şey, eğer bir değere sahipse refah yığını içine girebilir. Bentham buradan üretim faktörleri doktrinine geçmektedir. Bunlar arasında emek ve toprak büyük yer tutmaktadır.

⁵ Devlet hizmeti için para miktarının geniş oranlarda arttırıldığı ve diğerlerinden farklı bir zaman.

⁶ Bir deflasyon sonunda, hükümetin işsizliği azaltmak için para arzını, enflasyona götürmeyecek şekilde kontrollü bir tarzda arttırarak genel talebi canlandırması.

⁷ Bentham’ın düşüncesine göre, reel refah aslında insan için maddî refahtan daha iyidir.

Emek toprak olmaksızın bir şey üretme yeteneğine sahip değildir. Emek, gerçekte aktif özelliğe sahip bir unsurdur ve çeşitli verimlilik derecelerine sahiptir. Bentham'a göre para, ne üretim faktörleri arasında gösterilebilir, ne de para miktarı üretim faktörleri arzı üzerinde herhangi bir etkiye sahiptir (Bentham, 1843a, s.79).

Bentham kıymetli madenler ve kâğıt para arasındaki farklara da dikkat çekmiştir. Kıymetli madenlerin, “devlet teminatı” veya mukaveleden değil, sahip oldukları belirli özelliklerden dolayı, ticaret ve mübadelenin ana aracı olduğunu ifade etmektedir. Bununla beraber zamanla kâğıt para, madenî paranın yerini almıştır. Kâğıt paranın değeri, diğerinden daha yüksektir, çünkü iktisadî hayatın günlük işlemlerinde metalden ziyade kâğıt kullanmak daha uygundur. Kâğıt para metalden daha yüksek bir taşınabilme özelliğine sahiptir ve bu kolaylık, bankacılık için de önemlidir.

Bentham, *The True Alarm*'da fiyat hareketlerinin sebeplerini derinlemesine incelemiştir. Ona göre, fiyatlar, para ile ilgili sebeplerden veya üretim ve bölüşümde oluşan sebeplerden artabilir. Aslında onun için ikinci sebep, istisnâî bir durumu gösterir ve özellikle savaş ekonomisinde geçerlik kazanır. Öte yandan para miktarındaki artış veya tedavül hızındaki artış, sürekli olarak söz konusudur. Bentham için, fiyatların yükselmesinden kaynaklanan gelecekteki zararları önlemek ve sabit gelirlilere verdiği zararı tazmin etmeye çalışmak önemli bir amaçtır. Bentham bu amaca ulaşabilmek için Parlemtentonun alması gereken kararlar olduğunu bilmektedir ve bunun gerçekleşmesi için de çaba göstermiştir. Kendisi kitabında enflasyonun kötü etkilerinden kurtulabilmek için ‘kesin çareler’ ortaya koymuştur. Bunlar; bankaların sayılarının kontrol edilmesi, borçlarını ödeme güçlerini göstermek için teminat vermesi, bankaların banknot ihraçları halinde vergilendirilmesi ve sınırlandırılması ve madenî külçelerin tedavülden kaldırılmasıdır (Hutchison,1956, s.298).

5- DEVLETİN İKTİSADÎ HAYATTAKİ ROLÜ

Jeremy Bentham, haz ve elemin ölçülebilir olduğu görüşünden yola çıkarak, “faydacı devlet” kavramını ortaya atmıştır. İnsan hareketlerinin haz ve eleme göre belirlenmesi, hem ferdî hem de toplumsal düzeyde fayda ilkesinin önem kazanmasına sebep olur. Bu yüzden hem kişi hem de devlet hareket ederken, bu hareketin meydana getireceği haz ve elemin gözardı etmemelidir. Bentham, devletin amacının “çoğunluğun en büyük mutluluğu”nu sağlamak olduğu görüşüne sahiptir ve bu görüş yardımıyla devlet faaliyetlerinin ilkelerini belirlemiştir (Odgen, 1993, s.94).

Bu düşünceler içerisindeki Bentham, iktisat teorisinin gelişmesi açısından çok önemli olan iki sonuca varmıştır. Bunlardan birincisi, “bırakınız yapsınlar”

(laissez faire) ilkesi, diğeri ise, “doğal hakların” mevcut olmamasıdır. Bentham, doğal hakların sözkonusu olmadığını ve hakların mutlaka yasalara dayanması gerektiğini ileri sürerek, doğal haklar fikri ile alay etmiştir (Haney, 1949, s.250). Diğerk taraftan “bırakınız yapsınlar” görüşünün inkâr edilemez bir temsilcisidir ve fikirleri, 19. yüzyılın ekonomik liberalizminin bir simgesidir⁸.

Bentham’a göre, insanların mutluluğunun artması ve millî zenginliğin sağlanması için en önemli ilke, “devletin hiçbir şey yapmamasıdır” (Bentham, 1843c, s.33). Bentham için, devletin uygulamasını istediği kural, devletin olaylara karşı tamamen ilgisiz olmasıdır. Bunun iki nedeni vardır: Birincisi, devlet faaliyeti gereksizdir. Çünkü toplumun zenginliği, toplumdaki fertlerin zenginliğinden ibarettir ve insanın çıkarını kendisinden daha iyi hiç kimse bilemez. İkincisi, devlet faaliyeti zararlıdır. Çünkü her devlet faaliyeti, kişiye bir sınırlama getirir ve her sınırlama da acı demektir (Bentham, 1954, s.301).

Hiçbir klâsik iktisatçı, Bentham kadar, devletin farklı ekonomik fonksiyonlarını bu kadar açık ve detaylı bir şekilde gözler önüne sermemiştir. Bentham, devletin yapması gerekenleri şöyle sıralamaktadır: “İngiltere Bankası millîleştirilmelidir ve para basımı, hükümetin bir monopolü olmalıdır; bankacılık alanındaki ortaklıklarda ve bankacılık faaliyeti için izin almada devlet söz sahibi olmalıdır; bilginin –üniversiteler, okullar, tarımsal ve bilimsel araştırmalar ile istatistiklerin toplanması– yayılması devlete ait bir görev olmalıdır; devlet aynı zamanda hastaneler ve sağlık hizmetlerini yerine getirmekle yükümlü olmalıdır”. Bentham’a göre herşeyden önce geçim ve güvenliğin sağlanması devlet müdahalesini gerektirmektedir. Ayrıca devlet, zenginliği ve eşitliği sağlamak için de gerekli çabayı göstermelidir (s.308).

Smith, devletin iktisadî hayata karışmamasını savunmakla beraber, bu kuralın istisnaları olduğunu belirtmiştir. Bunların özellikle iki tanesi önemlidir: Smith, bir maksimum faiz oranının sabitleştirilerek sermaye piyasasına müdahaleyi⁹ ve deniz üstünlüğünü korumak amacıyla yabancı ticarete müdahaleyi savunmaktadır. Bentham ise bu konuda Smith’i eleştirmektedir. Ona göre, “devlet müdahalesi için gerekli veya uygun olan hiçbir orta yol yoktur” (Bentham, 1843c, s.29). Bentham’ın Smith’den farklı düşündüğü önemli bir mesele daha vardır. Bentham, Smith gibi, kişisel çıkarlar arasında doğal bir uyumun olduğu ve kişisel çıkarlar peşinde koşarken gizli bir el tarafından toplumsal çıkarın da sağlanacağı fikrine katılmaz. Tersine Bentham, kişisel çıkar peşinde koşan insanın hareketlerine yasal yoldan müdahale etmeyi

⁸ Adam Smith ve Jeremy Bentham’ın ekonomik liberalizmin iki büyük atası olduğunu söylemekle mübalağa edilmiş olunmaz. Stark, Bentham’ın “iktisadî tarzda tipik bir 19.yüzyıl liberali” olduğunu ve “kendini ‘bırakınız yapsınlar’ fikrine adanmış” ifade etmektedir (Bentham, 1952b, s.8).

⁹ Bentham, Smith’in faiz oranlarının sabitleştirilmesi görüşüne özellikle *Defence of Usury*’de açıkça karşı çıkmış ve ciddi bir şekilde eleştirmiştir.

ve cezalandırmayı savunmaktadır. Ona göre, iktisat insanların nasıl davranacakları hakkında kanun koyucuya gerekli bilgileri sağlar ve kanun koyucu bu bilgilerle insan hareketine müdahale edip etmeyeceğine karar verir. Bentham, devletin toplumda geçim ve güvenliği sağladıktan sonra kişileri davranışlarında serbest bırakması gerektiğine ve böylece çok sayıda insanın mutlu olacağına inanmaktadır (Parekh, 1993, s.11).

Bentham, devlet faaliyeti için uygun olacak alanları bir “gündem” (agenda) halinde belirlemeye çalışmış ve ekonomik olarak uygun olan tüm hareketleri üç şekilde sınıflandırmıştır: kişilerin kendi isteği ile yaptıkları hareketler; devletin gündemi ile yapılan hareketler ve devletin gündem dışı hareketleri. Bir millî ekonomide ikinci grup küçük olmalı, birinci ve üçüncü grup ise geniş olmalıdır. Bentham bu görüşlerini *Manual*'de ispatlamaya çalışmaktadır. Bu kitabında ortaya koyduğu temel fikir şudur: Üretim, sermaye ile sınırlıdır. Sermaye, devlet faaliyeti ile meydana getirilemez. Bu yüzden devlet, ekonomik hayata yardım edemez. Dolayısıyla devlet, genel mutluluğu arttırmak için hiçbir şey yapmamalıdır (Bentham, 1952a, s.35).

6- SONUÇ

Jeremy Bentham, iktisadî meseleler hakkında yazdığı ve ölümünden sonra yayımlanan eserleri ile 19.yüzyıl iktisatçısı olduğunu kuşkuyla yer vermeyecek şekilde ispatlamıştır. İktisadî düşünce tarihinde, katkılarına nisbetle daha az yer verilmesi bu açıdan büyük bir eksikliklerdir. Bu eksikliğin en önemli sebebi, iktisat yazılarının çok geç gün ışığına çıkarılması ve bazılarının hâlâ saklı kalmasıdır¹⁰.

Bentham, Klâsik iktisatçılar arasında yer alan ve David Ricardo dahil¹¹, Adam Smith sonrası bütün klâsik iktisatçılar üzerinde etkili olmuş bir kişidir. Etkisi klâsiklerle sınırlı kalmayacak kadar büyüktür ve fikirleri Neo klâsikler ve Marjinalistler başta olmak üzere günümüzde dahi genel kabul görmektedir. Bentham'ın iktisadî düşünceye en önemli katkısı, “faydacılık” kavramını

¹⁰ Bentham'ın basılmamış çok sayıda eseri mevcuttur. Bunların arasında dönemin ünlü düşünürlerine gönderilmiş mektuplar da vardır. Basılmamış olan eserlerinin müsveddeleri Londra Üniversitesi kitaplığında yirmi dört kasayı doldurmaktadır.

¹¹ Bentham, kendisinin James Mill'in, James Mill'in de David Ricardo'nun manevî babası olduğunu, bu yüzden Ricardo'nun kendisinin manevî torunu olduğunu bir çok defa dile getirmiştir. Ricardo'nun düşüncesinde Bentham'ın güçlü bir etkisi olduğu şüphe götürmez. ‘Ricardo bir Benthamcı olmasına rağmen, Bentham tam olarak bir Ricardocu değildir’ görüşü yaygındır. 1979 yılında ilk defa düzenlenen ‘Bentham Çalışmaları Konferansında’ sunulan bir çalışma ilgi çekicidir. Prof. Hollander, toprak kıtlığının bir neticesi olarak Ricardo'nun düşen kâr oranı görüşünün, Bentham'ın fikirlerinin etkisinden kaynaklandığını iddia etmiştir (Hollander, 1979, s.13).

kazandırmasıdır. Fayda kavramının iktisat içerisindeki yeri ve önemi tartışılmayacak kadar açıktır.

Bentham, marjinal fayda görüşünün öncüsü olarak kabul edilmektedir. Bir malın miktarı artarsa marjinal faydasının azalması kanunu Bentham tarafından formüle edilmiştir ve bu görüş marjinalizmin kurucularından sayılan Jevons'un sisteminin temelini teşkil etmiştir. İktisat bilimine bir diğer önemli katkısı, toplumsal refahın tanımlanması ve ölçülmesi üzerinedir ki bu da refah iktisadi alanına girmektedir. Bentham'ın para, sermaye, faiz, tasarruf ve enflasyon ile ilgili görüşleri de incelenmeye değerdir.

J.M.Keynes, geçmişte ortaya konmuş, fakat hâlâ bizi etkilemeye devam eden düşünce akımları ile ilgili fikirlerini şu şekilde dile getirmiştir: "Doğru veya yanlış olsun, iktisatçıların ve filozofların fikirleri, sanıldığından çok daha güçlüdür. Gerçekte dünyayı yönetenler onlardır. Kendilerini entellektüel etkilerden muaf sayan bazı insanlar, aslında devri çoktan kapanmış bir iktisatçının esiridirler. Eline otoriteyi geçirmiş, gaipten sesler duyduğunu zanneden bazı deliler, aslında birkaç asır önceki bazı akademik karalamalardan, bugünkü çılgınlıklarının kaynaklarını almaktadırlar" (Keynes, 1949, s.383).

Jeremy Bentham da bu iktisatçılardan sadece birisidir. Etkisi 19.yüzyıla sınırlı kalmamış ve günümüze kadar devam etmiştir. Bentham'ın yaptığı çalışmalar ve ortaya koyduğu eserler iktisat biliminin felsefesi için bize yeterince ışık tutmaktadır.

Ek: Jeremy Bentham'ın yayımlanmış eserleri tarih sırasına göre aşağıda yer almaktadır:

1774	A Fragment of Government
1782	On Laws in General
1787	In Defence of Usury
1789	Introduction to the Principles of Morals and Legislation
1793-95	Manual of Political Economy
1794	Proposals for a Mode of Taxation
1795-96	Proposals for the Circulation of a Paper Currecy
1800	Circulating Annuities
1801	The True Alarm In Defence of a Maximum
1801-4	Institute of Political Economy
1814-19	Deontology

BİBLİYOGRAFYA

- BENTHAM Jeremy, *Jeremy Bentham's Economic Writings*, ed.W.Stark, Volume I, London: George Allen & Unwin Ltd, 1952a.
- BENTHAM Jeremy, *Jeremy Bentham's Economic Writings*, ed.W.Stark, Volume II, London: George Allen & Unwin Ltd, 1952b.
- BENTHAM Jeremy, *Jeremy Bentham's Economic Writings*, ed.W.Stark, Volume III, London: George Allen & Unwin Ltd, 1954.
- BENTHAM Jeremy, *The Works of Jeremy Bentham*, ed. John Bowring, Vol.I, London: Simkin, Marshall & Co., 1843a
- BENTHAM Jeremy, *The Works of Jeremy Bentham*, ed. John Bowring Vol.II, London: Simkin, Marshall & Co., 1843b
- BENTHAM Jeremy, *The Works of Jeremy Bentham*, ed. John Bowring Vol.III, London: Simkin, Marshall & Co., 1843c
- BENTHAM Jeremy, *Defence of Usury*, 1787, London: Routledge Thoemmes Press, 1992.
- BENTHAM Jeremy, *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation*, 1789, ed. J.H.Burns and H.L.A.Hart, Oxford: Clarendon Press, 1996.
- HALEVY Elie, *The Growth of Philosophic Radicalism*, 3.Baskı, London: Faber & Faber Limited, 1944.
- HANEY Lewis H., *History of Economic Thought*, New York: The Macmillan Company, 1949.
- HOLLANDER Samuel, "The Role of Bentham in the Early Development of Ricardian Theory: a Speculative Essay", *The Bentham Newsletter*, III, 1979, ss.5-19.
- HUTCHISON T.W., "Bentham as an Economist", *Economic Journal*, Vol.LXVI, June 1956, ss.288-306.
- JEVONS W.S., *Theory of Political Economy*, ed., H.S.Jevons, 4.Baskı, London: Macmillan, 1911.
- KEYNES J.M., *The General Theory of Employment, Interest and Money*, London: Macmillan, 1949.
- MARX Karl, *Capital*, Vol.II, London: Everyman, 1946.
- MILL John Stuart, *Utilitarianism*, London, 1861.
- ODGEN C.K., *Jeremy Bentham*, England: Thoemmes Press, 1993.

OSER Jacob ve William C.Blanchfield, *The Evolution of Economic Thought*, 3.Baskı, New York: Harcourt Brace Jovanovich, Inc., 1975.

PAREKH Bhikhu, *Jeremy Bentham: Critical Assessment*, Vol.IV, London and New York: Routledge, 1993.

SAVAŞ Vural Fuat, *İktisadın Tarihi*, İstanbul: Liberal Düşünce Topluluğu, 1997.

SMITH Adam, *The Wealth of Nations*, New York: The Modern Library, 1937.

SPIEGEL Henry William, *The Growth of Economic Thought*, New Jersey, Prentice Hall Inc., 1971.

STARK W., "Liberty and Equality or Jeremy Bentham as an Economist", *Economic Journal*, Vol.LI, No.201, April 1941, ss.56-79.

STARK W., "Jeremy Bentham as an Economist", *Economic Journal*, Vol.56 (224), Dec.1946, ss.583-608.

VADELİ FAİZ SÖZLEŞMELERİ

Dr. Değer ALPER*

ÖZET

Vadeli faiz sözleşmesi, tezgah-üstü türev ürünlerden biridir. Vadeli faiz sözleşmeleri (forward rate agreements-fra), gelecekte bir borçlanma ya da yatırımın faiz oranını önceden sabitlemeyi olanaklı kılan bir finansal araçtır. Böylelikle, tarafların, faiz riskinden korunmalarını mümkün kılmaktadır.

1. VADELİ FAİZ SÖZLEŞMELERİNİN TANIMI VE GELİŞİMİ

Vadeli faiz sözleşmeleri, iki taraf arasında yapılan, taraflardan birinin gelecekte bir tarihte, belirlenen faiz oranı üzerinden, diğer tarafın, aynı tarihte, LIBOR gibi değişken bir faiz oranı üzerinden, faiz ödemelerini yapmak üzere anlaştığı sözleşmelerdir. (Chance, 1997, s.503) Vadeli Faiz Sözleşmeleri , kısa vadeli future kontratların tezgah üstü piyasalarda kullanılan benzeridir.

Vadeli faiz sözleşmeleri, ilk olarak 1983 yılında kullanılmıştır. Daha sonra, 1985 Ağustos ayında, İngiltere Bankalar Birliği (British Bankers' Association-BBA) vadeli faiz sözleşmelerine ilişkin bazı standartlar geliştirmiştir. (Winstone, 1995, s.49) Günümüzde, vadeli faiz sözleşmeleri, faiz oranlarındaki dalgalanma riskinden korunmak isteyen işletmeler, bankalar, banka dışı finansal kurumlar ve devletler tarafından yoğun olarak kullanılmaktadır. Vadeli faiz sözleşmeleri en çok Londra piyasasında işlem görmekte en çok Amerikan Doları ve Sterlin üzerinden gerçekleştirilmektedir. Bunun yanında, sözleşmelerde, Avustralya Doları, Japon Yeni, Euro gibi para birimleri de kullanılmaktadır. İşlemler, genellikle, telefon, faks ve teleks ile kısa ve kolay şekilde gerçekleştirilmekte ancak daha sonra, yazılı bir teyit istenmekte ve telefon konuşmaları kaydedilmektedir. (Ceylan, 2000, s.183-184)

---

* Uludağ Üniversitesi, İİBF, İşletme Bölümü

2. VADELİ FAİZ SÖZLEŞMELERİNİN İŞLEYİŞİ

Vadeli faiz sözleşmelerinin, faiz oranındaki gelecekte olacak dalgalanmalara karşı kendilerini korumak isteyen iki taraf arasında yapılan anlaşmalardır. Vadeli faiz sözleşmelerine giren taraflar, belirli bir anapara tutarı üzerinden, gelecek bir mutabakat tarihinde başlayacak, belirli bir vade için faiz oranlarını sabitlemektedir. FRA alıcısı, sözleşmeyi, gelecekte faiz oranlarında olabilecek yükselmeye karşı korunmak amacıyla almaktadır. İşletmeler, faiz oranlarının yükseleceği beklentisinde olduklarında ve borçlanma maliyetlerini bugünden sabitlemek istediklerinde, FRA alıcısı konumuna geçmektedirler. FRA satıcısı ise, gelecekte faiz oranlarında olabilecek düşüşlerden kendini korumak istemektedir. Bu strateji, gelecekte mevduatlardan sağladığı getirisini korumak, diğer deyişle, sabitlemek isteyen yatırımcılar tarafından kullanılmaktadır.

Vadeli faiz sözleşmelerinde anaparaların değiştirilmesi sözkonusu değildir. Mutabakat tarihinde, yani kontratın başlangıç tarihinde, nakit kullanılarak kapatılmaktadır. Mutabakat tarihi, kredinin ya da mevduatın başlangıç tarihidir. Tarafların riski, sözleşmede belirlenen oran, yani kontrat oranı ile mutabakat tarihindeki LIBOR oranı arasındaki faiz oranı farkı ile belirlenmektedir.

Vadeli faiz sözleşmelerinde, faiz garantisi, anlaşmanın yapılış tarihinde anlaşılan faiz oranı ile, sözleşmenin başlangıç tarihindeki (mutabakat tarihi) piyasa faizlerinin kıyaslanması ve aradaki farkın taraflardan birinin diğerine telafi ödemesi şeklinde ödemesi yoluyla sağlanmaktadır. FRA alıcısı, faiz oranlarının artması durumunda satıcıdan, FRA satıcısı, faiz oranlarının düşmesi durumunda alıcıdan telafi ödemesi almaktadır. Ödemeler, vade başındaki LIBOR oranı ile, kontrat oranı arasındaki farka dayanmaktadır .

2.1. Vadeli Faiz Sözleşmelerinde Vade

Vadeli faiz sözleşmeleri, genellikle bir yılda kısa süreyi kapsamakta ve genellikle en geç iki yıl içinde tamamlanmaktadır. En çok kullanılan süre 3 ve ya 6 aydır. Üç aylık sözleşmeler, üç aylık sürede başlar ve “Üç karşı altı”, “Üç üzeri altı” (3 v 6, 3 against 6, 3 versus 6) şeklinde ifade edilmektedir. (Ersan,1997,s.182) Bu ifade, bugünün 1.Ocak.2000 olduğunu varsayımı ile , 1. Nisan .2000’de başlayan ve 1 Temmuz. 2000’de sona eren faiz dönemini ifade etmektedir. En çok kullanılan, hatta standart olarak kabul edilen, üç ve altı ay dışında, küsürlü vade veya kırık vade olarak adlandırılan sözleşmelere de rastlamak mümkündür. Örneğin, “4 v 8 over 20th” şeklinde bir ifade ile anlatılmak istenen, sözleşmenin vadesinin bugünden dört ay sonra ayın 20’sinde başlayıp, bu tarihten dört ay sonra ayın yirmisinde sona ereceğidir.

2.2. Vadeli Faiz Sözleşmelerinde Kullanılan Faiz Oranları

Vadeli faiz sözleşmelerinde kullanılan, kontrat oranı, referans oranı ve mutabakat oranı olmak üzere, üç oran sözkonusudur. Bunlardan kontrat oranı, sözleşmede belirtilmiş olan, alıcının fonlar için ödemeyi taahhüt ettiği, satıcının, fonların yatırımı için almayı kabul ettiği sabit faiz oranıdır. Referans oranı ise, işlemlerde baz alınacak faiz oranıdır. Bu oran, kısa vadeli, genellikle üç aylık, nadiren altı aylık LIBOR faiz oranıdır.

Vadeli faiz sözleşmelerinde önemli konulardan biri de vade sonunda, piyasa fiyatı olarak hangi faiz oranının alınması gerektiğidir. Mutabakat oranı (Settlement rate) olarak tanımlanan bu oranın belirlenmesi son derece önemlidir. Uygulamada, farklı bankaların farklı faiz oranları kote edebilmeleri nedeni ile, bu konuda, BBA tarafından bir çalışma yapılmış ve ortak bir mutabakat faiz oranı belirlenmiştir. Bu oran, BBA panelinde bulunan 12 bankanın LIBOR kotasyonları doğrultusunda belirlenmektedir. BBA, hergün sabah saat 11.00'de paneldeki 12 bankadan LIBOR kotasyonlarını almakta, bu kotasyonlar içinden en yüksek iki ve en düşük iki kotasyonu çıkardıktan sonra, diğer sekiz bankanın faiz kotasyonlarının aritmetik ortalamasını almaktadır. Bu ortalama faiz kotasyonu BBA'nın günlük mutabakat faiz oranı olarak ilan edilmektedir. BBA'nın ilan etmiş olduğu bu oran, BBA mutabakat faiz oranı (BBA interest settlement rate-BBAISR) olarak adlandırılmakta ve desimal olarak ifade edilmektedir. Standart FRA kontratlarında bu oran kullanılırken, kırk FRA'larda, taraflar arasında anlaşılan herhangi bir metoda göre hazırlanmış mutabakat oranı kullanılabilir. (Winstone, 1995, s.51)

3. VADELİ FAİZ SÖZLEŞMELERİNİN ÜSTÜNLÜKLERİ VE SAKINCALARI

Vadeli faiz sözleşmelerinin faiz oranı riskinden korunma anlamında, diğer faiz riski yönetim araçları ile karşılaştırıldığında bazı önemli üstünlükleri mevcuttur. Faiz opsiyonları ile kıyaslandığında, FRA'larda, opsiyonlar için gerekli olan prim ödemesi sözkonusu değildir. Çünkü, faiz dalgalanmalarının yüksek olduğu dönemlerde opsiyon primleri yükselebilmekte ve sözkonusu faiz riski FRA'lar ile daha düşük maliyetlerle yönetilebilmektedir.

Future faiz sözleşmeleri ile karşılaştırıldığında ise, FRA'lar da başlangıç ya da tamamlama teminatları sözkonusu değildir. Bunun yerine, mutabakat tarihinde, telafi ödemesi şeklinde tek bir nakit akışı söz konusudur. Bu nedenle, FRA'larda yönetim maliyeti minimum seviyededir. Vadeli faiz sözleşmeleri, tezgah üstü piyasa aracı olmaları nedeni ile, istenilen büyüklükte, istenilen teslim tarihleri ve sözleşme büyüklüklerinde, kısaca, kullanıcının belirli ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde düzenlenebilmektedir. Bu nedenle, son derece basit ve esnek bir yöntem olarak kabul edilmektedir. Diğer taraftan, FRA'lar,

future piyasalarının bulunmadığı dövizler için de düzenlenebilmektedir. Vadeli faiz sözleşmeleri, bilanço-dışı işlemler arasında en esnek ve kolay anlaşılır olanlardan biridir.

Önemli bazı üstünlüklerinin yanında, FRA'ların bazı sakıncaları da sözkonusu olmaktadır. Vadeli faiz sözleşmeleri için merkezi bir borsanın bulunmaması nedeni ile FRA'larda pozisyon ters işlem yapılarak ya da yeni bir fiyatla offset edilerek kapatılabilmektedir. Bunun yanında, FRA işlemlerinde taraflardan birinin diğerine ödeme yapmasını gerektirdiğinden, bir kredi riski sözkonusu olmaktadır. Bu nedenle, zaman zamanı alım satım primleri, oldukça geniş aralıklarda oluşabilmektedir. Ancak, yapılacak ödemeler, anaparaları içermediği için kredi riski telafi ödemeleri ile sınırlı kalmaktadır. Diğer taraftan, FRA işlemlerinde herhangi bir prim veya marjin ödemesi olmadığından, yüksek kaldıraçlı araçlar olarak spekülasyon amaçlarıyla da kullanılmaktadır.

4. VADELİ FAİZ SÖZLEŞMELERİ VE FUTURE KONTRATLAR

Vadeli faiz sözleşmeleri ve future sözleşmeleri kullanırken, dikkat edilmesi gereken en önemli konu, faiz oranlarındaki değişimler sonunda, alıcı ve satıcı olan taraflardan hangisinin karlı olacağıdır. FRA'larda faiz oranları yükseldiğinde alıcı, düştüğünde ise, satıcı karlı olacaktır. Future sözleşmeler için ise bunun tam tersi geçerli olacaktır. Faiz oranlarının düşmesinden alıcı, yükselmesinden satıcı kar etmektedir.

Tablo 1 Vadeli Faiz Sözleşmelerde ve Future Sözleşmelerde Faiz Oranı Değişimlerinin Taraflara Etkileri

	<i>Faiz Oranları</i>			
	<i>Düşerse</i>		<i>Yükselirse</i>	
<i>Taraflar</i>	<i>FRA</i>	<i>Future Sözleşme</i>	<i>FRA</i>	<i>Future Sözleşme</i>
Alıcı	Zarar	Kar	Kar	Zarar
Satıcı	Kar	Zarar	Zarar	Kar

Yukarıdaki tabloda görüldüğü gibi, her iki sözleşmede kullanılan, baz alınan değerler farklıdır. FRA'larda, esas alınan değer, faiz oranıdır. Alıcı taraf, bu oran yükseldiğinde kazanır, düştüğünden ise kaybeder. Future kontratlarda esas olan değer, sabit getirili araçlardır ve bu araçların değeri faiz oranları ile ilgilidir. Faiz oranları düştüğünde, sabit getirili menkul kıymetlerin değeri

yükselecek, dolayısı ile alıcı kazanacaktır. Faiz oranları yükseldiğinde ise, sabit getirili araçların değeri düşecek ve alıcı kaybedecektir. Bunların tam tersi, future kontratlarda satıcı için geçerli olacaktır. Kısaca, future sözleşmelerde kar, doğrudan sabit getirili menkul kıymetin fiyatı tarafından, dolaylı olarak da faiz oranları tarafından belirlenirken, vadeli faiz sözleşmelerinde doğrudan faiz oranları tarafından belirlenmektedir. Faiz oranları yükseldiğinde, future'da kısa pozisyon ya da uzun vadeli faiz sözleşmelerinde uzun pozisyon alınmalıdır.

5. VADELİ FAİZ SÖZLEŞMESİ İLE KORUNMAYA İLİŞKİN BİR ÖRNEK

Aşağıda vadeli faiz sözleşmesi ile korunmaya ilişkin bir örnek verilmiştir. İşletme, kredi kullanmak istemekte, ancak, cari faiz oranlarının üzerinde ödeme yapmak istemediği ve faiz oranlarına ilişkin yükseliş beklentisi içinde olduğundan, kredi faiz oranlarını bugünden sabitlemek istemektedir.

İşletme, 90 günlük LIBOR+1 ile borçlanmayı planlamaktadır. Kredi 40 milyon \$ tutarındadır ve 30 gün içinde alınacaktır. Kredinin vadesi, alındıktan itibaren 90 gündür ve tek bir ödemede geri ödenecektir. İşletme, faiz oranlarının yükseleceği beklentisi ile, krediye ilişkin ödemelerini sabitlemek istemektedir ve bu nedenle, 90 günlük LIBOR'a dayalı bir vadeli faiz sözleşmesinde uzun pozisyon almıştır. Vadeli faiz sözleşmesinde, işletmenin %10 üzerinden faiz ödemesi yacağı ve LIBOR faiz ödemesi alacağı konusunda anlaşılmıştır. Faiz oranı 360 gün üzerinden 90 gün olarak hesaplanacaktır.

FRA alıcısının nakit akışı şu şekilde hesaplanacaktır:

$$\text{Anapara} \times (\text{LIBOR} - \text{Kontrat Oranı}) \left(\frac{\text{Gün sayısı}}{360} \right)$$

Ancak, burada dikkat edilmesi gereken önemli bir konu, FRA'larda bir yıl, genellikle 360 gün olarak kabul edilmesine rağmen, bazı durumlarda, özellikle, Sterlin üzerinden düzenlenen vadeli faiz sözleşmelerinde, 365 gün olarak değerlendirilmektedir. Telafi ödemelerinin hesaplanması sırasında, gün sayısı bazen tam günün hesaplanması şeklinde, bazen de bir ay 30 gün kabul edilerek ay sayısı üzerinden hesaplanmaktadır. Bu doğrultuda, altı aylık bir dönem, 360 gün üzerinden, 181 günden 184 güne kadar, farklı gün sayısında hesaplanabilmektedir. (Chance, 1997, s.501)

Tablo2: FRA Kullanılması ve Kullanılmaması Koşullarında Maliyetler

<i>30 Gün Sonra LIBOR Oranı</i>	<i>Vadedeki Ödeme</i>	<i>Vadedeki Kredi Faizi</i>	<i>Toplam Efektif Faiz</i>	<i>FRA ile Kredinin Yıllık Maliyeti</i>	<i>FRA'sız Kredinin Yıllık Maliyeti</i>
% 6,00	- 400.000\$	700.000\$	1.100.000\$	% 11,63	% 7,29
% 6,50	- 350.000\$	750.000\$	1.100.000\$	% 11,63	% 7,82
% 7,00	- 300.000\$	800.000\$	1.100.000\$	% 11,63	% 8,36
% 7,50	- 250.000\$	850.000\$	1.100.000\$	% 11,63	% 8,90
% 8,00	- 200.000\$	900.000\$	1.100.000\$	% 11,63	% 9,44
% 8,50	- 150.000\$	950.000\$	1.100.000\$	% 11,63	% 9,99
% 9,00	- 100.000\$	1.000.000\$	1.100.000\$	% 11,63	% 10,53
% 9,50	- 50.000\$	1.050.000\$	1.100.000\$	% 11,63	% 11,08
% 10,00	0\$	1.100.000\$	1.100.000\$	% 11,63	% 11,63
% 10,50	50.000\$	1.150.000\$	1.100.000\$	% 11,63	% 12,18
% 11,00	100.000\$	1.200.000\$	1.100.000\$	% 11,63	% 12,74
% 11,50	150.000\$	1.250.000\$	1.100.000\$	% 11,63	% 13,29
%12,00	200.000\$	1.300.000\$	1.100.000\$	% 11,63	%13,85
% 12,50	250.000\$	1.350.000\$	1.100.000\$	% 11,63	% 14,41
% 13,00	300.000\$	1.400.000\$	1.100.000\$	% 11,63	% 14,97
% 13,50	350.000\$	1.450.000\$	1.100.000\$	% 11,63	% 15,54
% 14,00	400.000\$	1.500.000\$	1.100.000\$	% 11,63	% 16,10

Örneğimizde gün sayısı, 90 günlük LIBOR faiz oranı kullanılması nedeni ile 90 gündür. Eğer, 30 gün sonraki LIBOR faiz oranı, % 10'u aşarsa, FRA alıcısı konumunda olan işletmemiz telafi ödemesi alacaktır. 30 gün sonraki LIBOR faiz oranı % 10'un altına düşerse işletme ödeme yapacaktır. Ödeme, bugünden 120 gün sonra, kredi vadesi sonunda yapılacaktır. Tablo 2'de, 30 gün içinde oluşabilecek LIBOR oranlarına göre olası durumları ifade etmektedir.

$$40.000.000 \$ \times (0,12 - 0,10) \left(\frac{90}{360} \right) = 200.000\$$$

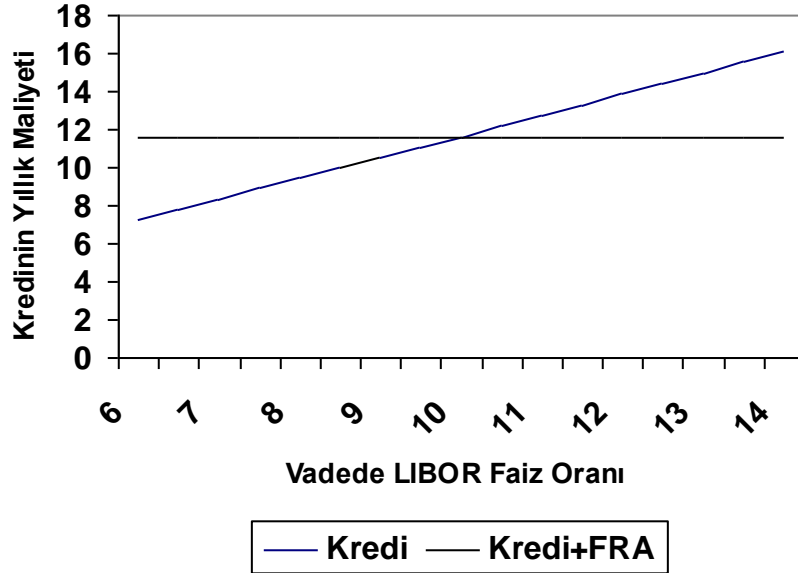
30 gün sonunda LIBOR faiz oranının % 12 olması durumunda, telafi ödemesi şu şekilde hesaplanacaktır.

LIBOR faiz oranı % 10'dan büyük olduğundan, işletme karşı taraftan ödeme alacaktır. İşletme, kredi olarak 40.000.000\$'ı, 30 gün sonra % 13 (LIBOR +1) üzrinden alacaktır. 90 gün sonra, anapara ve (40.000.000\$ x 0,13 x (90/360) = 1.300.000 \$ faizi geri ödeyecektir. Ancak, FRA ödemeleri alındığından, net ödeme tutarı 1.100.000\$ olacaktır. 90 gün vadeli, 40 milyon \$ tutarında ve 1.100.000\$ faiz ödemeli kredinin yıllık maliyeti ise:

$$\left(\frac{40.000.000\$ + 1.100.000\$}{40.000.000\$} \right)^{365/90} - 1 = 0,1163$$

İşletme FRA kullanmadığında, 1.300.000\$ faiz olarak ödeyecektir. Formülde yerine koyduğumuzda:

$$\left(\frac{40.000.000\$ + 1.300.000\$}{40.000.000\$} \right)^{365/90} - 1 = 0,13,85$$

Şekil 1. FRA kullanılması ve Kullanılmaması Koşullarında Maliyetler

Sonuç olarak, vade sonundaki LIBOR faiz oranı ne olursa olsun, FRA ile korunmuş olan kredinin maliyeti % 11,63 olacaktır. Kredi, FRA ile korunmadığında ise, maliyeti, LIBOR ile birlikte değişecektir. Böylelikle, faiz oranları düştüğünde elde edilebilecek faiz tasarrufundan vazgeçilerek, FRA ile, kredi maliyeti sabitlenmiş olmaktadır. Şekil 1'de FRA kullanılması ve kullanılmaması koşullarında kredi maliyetleri görülmektedir. İşletme, almış

olduğu krediyi, FRA ile koruduğunda, işlem risksiz hale gelmekte, aksi takdirde kredi riskine maruz kalmaktadır.

SONUÇ

Vadeli faiz sözleşmeleri, son derece esnek araçlardır. Tarafların gelecekte borçlanma ve yatırımlarını etkileyecek, faiz oranlarındaki değişkenliğe karşı korunmaları için rahatlıkla kullanılabilmekte ve hem alıcı, hem de satıcı tarafın ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde düzenlenebilmektedir. İşletmelerin, bankaların ve diğer finansal ya da finansal olmayan kurumların faiz risklerini yönetmede kullanılabilecekleri son derece basit ve anlaşılır bir türev üründür. Bu sayede, borçlanma maliyetlerini veya yatırım getirilerini sabitleyebilmektedir. Riskten korunma yanında, vadeli faiz sözleşmeleri, arbitraj ve spekulasyon amacıyla da kullanılmaktadır.

KAYNAKLAR

- Ceylan Ali, Korkmaz Turhan, Sermaye Piyasası ve Menkul Değer Analizi, Ekin Kitabevi, Bursa, 2000.
- Chance Don M., An Introduction To Derivatives, Dryden Press, 3th Ed., USA, 1997.
- Ersan İhsan, Finansal Türevler, Literatür Yayıncılık, İstanbul, Ocak 1997.
- Fabozzi Frank J., Modigliani Franco, Ferri Michael G. ; Foundations of Financial Markets and Institutions, Prentice Hall International Inc., New Jersey, 1998.
- Winstone David, Financial Derivatives, Hedging with Futures, Forwards, Options and Swap, Chapman&Hall, London,1995

ÜRETİM SÜRESİNİN İŞLETME PERFORMANSINA ETKİSİ

Dr. Sait Y. KAYGUSUZ*

1. GİRİŞ

Üretim teknolojisindeki hızlı gelişmeler işletmelerde üretim tesisinden en üst yönetime kadar her aşamada etkisini hissettirmektedir. Üretim teknolojisindeki değişiklikler sadece mevcut işletmeleri değil, potansiyel işletmeleri de etkilemektedir. İşletmelerin satıcı ve alıcı işletmeler ile oluşturdukları değer zincirinin her aşamasındaki rekabet, işletmeleri yeni arayış ve stratejilere yönlendirmektedir. Rekabetçi stratejilerin gelişmesinin odak noktası karşılaştırmalı avantajların elde edilebilmesidir. Stratejik bir yapı, işletmelere mevcut ve yeni pazarlarda avantaj kazandırmayı sağlamalıdır. Değişen pazar koşullarında üstün bir pozisyonun oluşturulması, tüm organizasyon kaynaklarının birleştirilmesini gerektirir. Bu bağlamda, işletmeler, stratejik olarak göreceli bir avantaj elde etmek ve bu üstünlüğü sürdürmek için organizasyon kaynaklarını çok iyi şekilde değerlendirmeli ve amaçları doğrultusunda kullanabilmelidir.

Genel olarak, işletme girdileri arasında hammadde, işgücü ve sermaye yer almaktadır. Ancak değişen pazar yapısına zamanında ve isteklere göre cevap verebilmek, girdiler arasına önemli bir faktörü dahil etmiştir ki bu da zamandır. Tam zamanında üretim, sürekli gelişim, toplam kalite yönetimi ve kısıtlar teorisi gibi anlayışların ortak paydasında yer alan kavram zamandır.

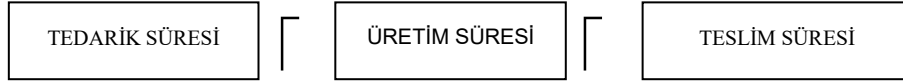
Zaman, global pazarlarda rekabet edebilmek için önemli bir rekabet unsuru haline gelmiştir. Rekabetin zaman tabanlı boyuta gelmesi, üretim mantığı ile maliyet ve yönetim muhasebesi anlayışlarında da zamanın daha farklı olarak ele alınmasını sağlamıştır. Zamanın, rakipler, satıcılar ve alıcılar için de aynı anlamı ifade etmesi dolayısıyla, rekabetçi avantaj elde etmede "zaman", "maliyet" gibi stratejik bir silah olarak kabul görmüştür (Borthick ve Roth,1993;1).

---

* Uludağ Üniversitesi, İİBF, İşletme Bölümü

2. İŞLETMELERDE ZAMANIN TANIMLANMASI

Zaman, üretim öncesi, üretim aşaması ve üretim sonrası süreçte farklı şekilde tanımlanmaktadır. Ancak bu süreçlerde aşırı hız, zamanın etkin kullanımı ile eş anlamlı değildir. Bu süreçlerde gerekli faaliyetlerin zamanın etkin kullanımı ile yerine getirilmesi işletmelerin rekabetçi avantaj konumunda daima lider kalmasını sağlayacaktır. Rekabetçi strateji seçenekleri arasında fiyat/maliyet, kalite, teslim hızı, teslimde güvenilirlik, müşteri hizmetleri, ürün tasarımı ve ürün imajı yer alır. İşletmeler, bu faktörlerin tümünde mükemmelliğe ulaşamadığından bunlardan birine ya da bunlardan oluşturulan bir gruba yoğunlaşma düşüncesi rekabetçi avantaj için belirli bir yönü belirlemektedir. Bir işletme, kalite ve zamanı esas alarak rekabet ederse, kaliteli ürünleri zamanında teslim edebilmesine göre değerlendirilecektir. (Tersine,1995;8).İşletmelerde zaman kavramı, tedarik, üretim ve teslim aşamalarında dikkate alınarak incelenmelidir.

Şekil 1. İşletmelerde Fonksiyonel Yapıda Zaman

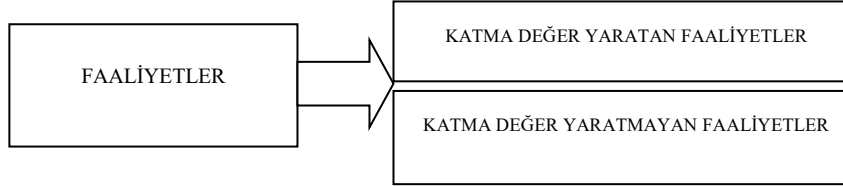
Zaman, üç temel fonksiyonel yapıda etkin olarak kullanılırsa işletmenin stratejik avantaj elde etmesi sağlanacaktır. Her üç fonksiyonda da zamanın etkin kullanımı ile şu amaçlanmaktadır: Bu fonksiyonlarda gerçekleştirilen faaliyetler sonucunda yaratılan değer, müşteri tarafından kabul görüyorsa, işletme, kaliteli ve düşük maliyetli bir ürünü üretmek müşteri tatminini sağlamış demektir. Müşteri için değer yaratmak, üretim işletmelerin performansını geliştirme ve maliyetlerini azaltma konusunda istenen hedeflere ulaşılması ile mümkün olacaktır.

Zaman tabanlı rekabet, işletme faaliyetlerinin önemini tanımlayan bir işletme stratejisidir. Bu rekabet anlayışında, sistemde zamanın azaltılması ile üretim süresinin ve müşterilere ürünlerin teslim süresinin azaltılması amaçlanır. Özellikle, üretim sürecindeki faaliyetlerin süreleri azaltılarak üretim sürecinde etkinlik sağlanmış olur. Zaman tabanlı rekabet stratejileri, yeni ürünler için kısa üretim süresi yanında pazarın taleplerine anında cevap vermek ve mevcut ürünler için güvenilir teslim sürelerini esas almaktadır. Maliyetlerin azaltılması önemli bir yönetim amacıdır. Maliyetin azaltılması rekabetçi avantaj sağlamada tek başına yeterli olmamaktadır. Müşteriler sadece düşük fiyat ve maliyet istememekte, kalite, hız ve zaman beklentilerinin karşılanmasını da istemektedirler (Kaplan ve Cooper,1998; 49-51).

Müşteriler, siparişlerin verilmesi ve teslimi arasında en kısa zaman dilimine değer vermektedir. Bu süre, zamanında teslim şeklinde ölçülmektedir. Müşteriye zamanında teslim süresi yanında, iç süreçteki sürenin azaltılması da önemli bir amaçtır. İşletmede, üretim ve müşteriye ürün teslimi süreçleri dikkate alınarak süreç tanımı yapılabilir. En geniş tanıma göre tüm süreç, bir müşteriden siparişin alınması ile başlamakta ve siparişin müşteriye teslimi ile sona ermektedir. Dar kapsamlı tanıma göre süreç, malzemenin üretim tesisindeki hareketine göre, malzemenin üretime alınması ile başlamakta ve üretilen ürünün mamul ambarına teslimi ile sona ermektedir. Genel olarak süreç, çok sayıda fonksiyonu ve bu fonksiyonlardaki faaliyeti içerisinde barındıran bir yapıdır. İşletmelerde de, faaliyetlerin gerçekleştirilmesi sonucu değer yaratılıp yaratılmadığına bakılarak analiz yapılmalıdır.

3. FAALİYET ANALİZİ

İşletme ortamında faaliyet, işletme fonksiyonlarının yerine getirilmesi için tekrarlanarak yerine getirilen işlemlerdir. Faaliyetler, şekil 2.'de görüldüğü gibi ikiye ayrılmaktadır: Katma değer yaratan ve katma değer yaratmayan faaliyetler.

Şekil 2. Değer Esasına Göre Faaliyetler

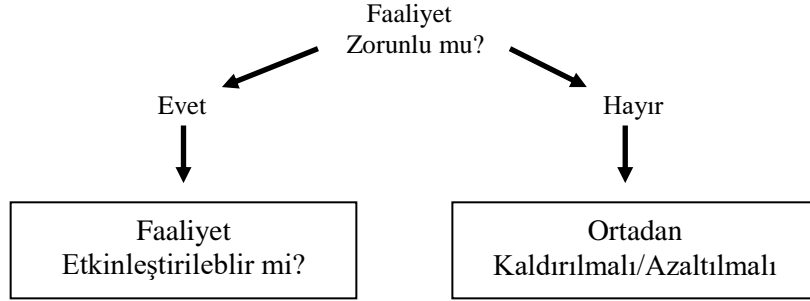
Daha geniş bir ifade ile katma değer yaratan faaliyet, müşteriye sunulan ürün/hizmetin değerini artıran faaliyetlerdir. Ürün/hizmetin, müşteri tarafından kabul edilen özelliklerine ilişkin faaliyetler, katma değer yaratan faaliyetlerdir. Bunun tersine, katma değer yaratmayan faaliyetler, ürün/hizmete harcanan zamanı artırmakta fakat, ürün/hizmetin değerini artırmamaktadır. Katma değersiz faaliyetler, müşteri açısından gereksiz faaliyetlerdir. Maliyetlerde artışa neden olan bu faaliyetler ürün/hizmetin kalite ve pazar değerini etkilemeksizin azaltılmalı ya da ortadan kaldırılmalıdır (Barfield, Raiborn ve Kinney, 1998;230).

Katma değer yaratmayan bir faaliyet, ürünün özellikleri, performansı, fonksiyonu, kalitesi ve kabul gören değerine olumsuz etkiye bulunmaksızın ortadan kaldırılmalıdır. Değer, ürüne yapılan katkı olarak tanımlandığına göre müşteri tarafından da kabul edilmektedir. Hangi faaliyetin katma değer yaratıp

yaratmadığını belirlerken müşteri, değer yaratmadaki başlangıç noktası olarak ele alınmalıdır.(Borthick ve Roth,1993;2)

Faaliyet analizine yardımcı olmak için, ilk olarak işletmedeki süreçler tanımlanmalıdır. Süreçte üretim, dağıtım, satış, yönetim ve diğer fonksiyonlar yer alır. Süreçler ile ilgili faaliyetler arasında ilişki oluşturulmadan önce süreçler tanımlanmalıdır. Süreç, faaliyetler ile ilişkilendirilmeyip, faaliyetler süreç ile ilişkilendirilmelidir. Her farklı süreç için ayrıntılı bir süreç akış şeması hazırlanmalı ve bu şemada yapılacak - yaptırılacak her şey aşama aşama yer almalıdır(Johnson H.Thomas,1991;262-263). Süreçte yer alan her bir faaliyet, diğerinin müşterisidir. Bu şekilde müşteri zincirinde yer alan faaliyetler nihai müşteriye değer sunmak için süreçte bir arada işlem görmektedirler (Turney,1993;156).

Üretim sürecindeki her aşamayı ayrıntılı olarak ortaya koyan bir akış diyagramı hazırlanmalıdır. Her bir işlem etrafında yapılan incelemeler ve incelenen her faaliyetin yazılı doküman haline getirilmesi gerekir. Bu faaliyetlerin süreçte birbiri ile ilişkisi, zaman dikkate alınarak bu dokümanlarda yazılı hale getirilmelidir(Howell ve Soucy,1987;44). Akış diyagramında her bir faaliyetin analize tabi tutulması ve katma değer açısından incelenmesi gerekir.

Şekil 3. Faaliyet Analizi
Kaynak:Forrest,1996;108

Faaliyetin gerekli olup olmadığına yön veren kavram değerdir. Müşteri tatmininde artış sağlayan veya azalmaya neden olmayan faaliyetler değer yaratmaktadır. Sadece, nihai ürün kullanıcısı değil süreçteki bir sonraki aşamanın da müşteri olduğu unutulmamalıdır. Bu durumda ürünlerin değil, süreçteki faaliyetlerin maliyetlendirilmesi gerekir. Müşteriye sunulan değer ile faaliyet maliyetleri arasındaki ilişki ortaya konulmalıdır. Bu ilişkide, değer, en yüksek değer ve katma değer yaratmayan boyutu ile ele alınırken faaliyet maliyetleri, düşük ve yüksek maliyet boyutu ile ele alınmalıdır. Faaliyetler, şekil 4. ' de maliyet ve değer boyutu ile ele alınmaktadır.

Faaliyet Maliyetleri	Yüksek Maliyet	Minimum Fırsat Optimizasyon	Yüksek Fırsat Azalt/ Kaldır
	Düşük Maliyet	Düşük Fırsat Optimizasyon	Orta Düzeyde Fırsat Azalt/Kaldır
		Yüksek Değer	Değer Yaratmayan Faaliyet

Şekil 4. Faaliyet Maliyeti ve Değer Fırsat Matrisi
Kaynak: Maisel ve Morrissey, 1993; B4-20

Fırsat matrisi olarak adlandırılan matris, maliyet azaltımı ve performans geliştirme konusundaki fırsatları tanımlamakta ve sınıflandırmaktadır. Şekil 4. de yüksek ve düşük düzeyli maliyetli faaliyetler, önceliği düşük olan alandadır. Katma değer yaratmayan ve yüksek maliyetli faaliyetler, öncelikli alandadır. Bu alandaki faaliyetlerin ortadan kaldırılması ya da azaltılması ile maliyette azalma ve performansta olumlu gelişme sağlanacaktır (Maisel ve Morrissey, 1993; B420-B421). Faaliyetlerin süreçteki yerinin tanımlanması ve her bir faaliyetin değer ve maliyet boyutları açısından incelenmesi, işletmelerde süreçlerin de gözden geçirilmesini gerektirmektedir. Katma değer yaratmayan faaliyetleri azaltmak/ortadan kaldırmak için işletmeler, artık kullanıma gerek duyulmayan süreçlerini geliştirmelidir. Bu sayede katma değer yaratmayan faaliyetlerin azaltılması, maliyetlerin azaltılması için önemli fırsatlar sunacaktır. Uzun vadede sonuçlarına ulaşılacak bu fırsatlar, kısa vadede süreç ve tasarımın geliştirilmesi mümkün olmadığından, istenilen sonuçları vermeyecektir (Atkinson ve diğerleri, 1995; 62).

4. DEĞER TABLOSU

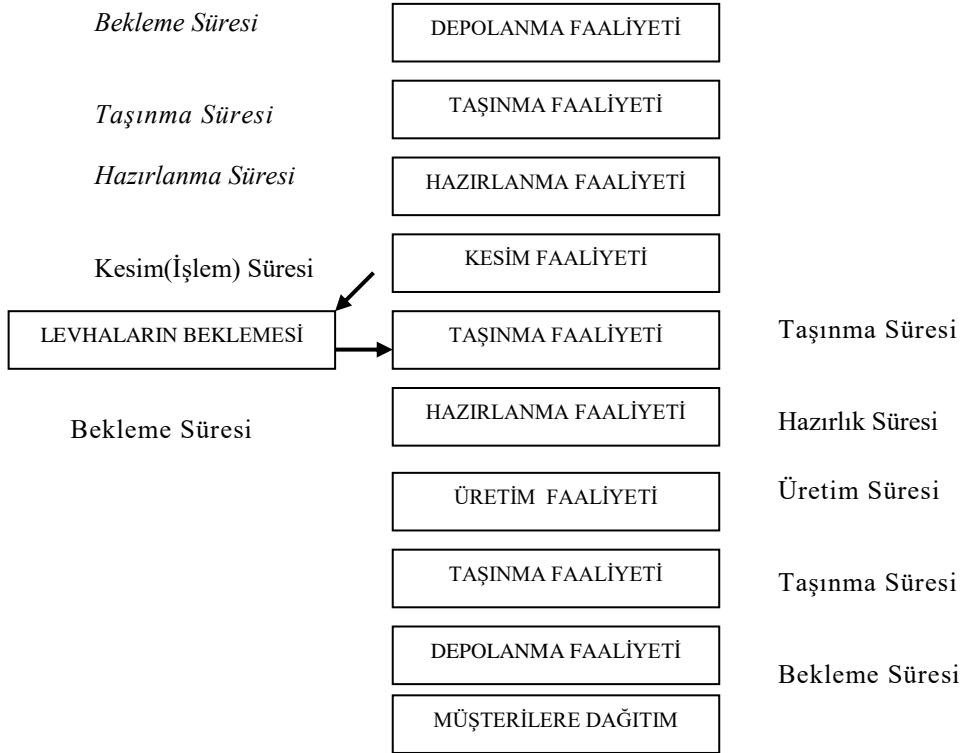
Süreç akış şeması oluşturulup, süreçte yer alan faaliyetler tanımlanıp değer ve maliyet boyutu ile ele alındıktan sonra bir değer tablosu oluşturulmalıdır. Burada, bir sürecin başından sonuna kadar, süreçte yer alan aşamalar ve harcanan zaman tanımlanmalıdır. Zaman, genelde dört alt gruba ayrılarak tabloda yer almaktadır: İşlem Süresi, Taşıma Süresi, İnceleme Süresi ve Bekleme Süresi (Berliner ve Brimson, 1988; 4)

İşletmeler bir siparişin alınması ve yerine getirilmesi arasında geçen süreyi kısa tutmalıdır. Bu süre, zamanında teslim olarak ifade edilmekte ve sipariş süresi olarak da tanımlanmaktadır (Lead time). Bunun yanı sıra iç sürecin, üretimin, tamamlanması için gerekli süre (Throughput - Cycle time) de işletmeler açısından faaliyet, maliyet, değer ve performans açısından önemli bir

göstergedir. İşletmelerde, süreçteki faaliyetlerin süresinin tespit edilmesinin iki önemli nedeni vardır (Atkinson ve diğ.,1995;66-67):

- Sistematiik bir kanı olmamakla birlikte, üretimle ilgili olmayan personel ve teçhizat maliyetleri, ürünün üretilme süreciyle birlikte değişmekte ve bu tür maliyetler uzun üretim süresinin kısaltılması ile azaltılabilmektedir. Bekleme, taşıma , inceleme ve kontrol faaliyetlerinin üretim sürecinde yer alırken katma değer yaratmaması bu düşünceyi desteklemektedir.
- Müşteri değeri hızlı bir tepki (cevap)dir. Bu nedenle kısa bir süreç zamanı, bir ürün için beklentilere cevaptır. Bu nedenle işletmeler faaliyet ve süreçte geçen işlem sürelerini tespit etmeye yönelik çalışma yapmalıdırlar.

Sürecde yer alan faaliyetlerin aşamaları ve sürelerinin belirtildiği bir değer tablosu ortaya konulmalıdır. Bu değer tablosu ile işletmedeki faaliyetlerin katma değer açısından incelenmesinde süreç gözönünde bulundurulacaktır. Şekil 5. ' de, üretim sürecinde yer alan faaliyet aşamaları ve bunlara ile ilgili süreler gösterilmektedir.

Şekil 5. Üretim Sürecinde Faaliyet Aşamaları ve Süreleri
Kaynak:Kaygusuz,2000;241

5. ÜRETİM SÜREÇ ETKİNLİĞİ

Üretim sürecinde yer alan ve üretimin gerçekleştirilmesindeki faaliyet ve işlemlerin süresi, toplam üretim süresini oluşturmaktadır. Şekil 5' de gösterildiği gibi üretim sürecinde belirli faaliyetler gerçekleştirilirken bunların önemli bir kısmı üretilecek ürün üzerinde değişikliğe neden olmayan faaliyetlerdir. İşlem faaliyetleri dışında kalan faaliyetler, katma değer yaratmayan faaliyetlerdir. Bu faaliyetlerin üretim süresi içindeki oransal ağırlığı hesaplanarak etkin bir katma değer analizi gerçekleştirilmiş olur. Üretim sürecinde yer alan toplam faaliyetler arasında yapılacak oransal karşılaştırma ile üretim süreç etkinliği hesaplanır. Üretim süreç etkinliği , katma değer yaratan işlem süresinin, süreçteki tüm faaliyetlere ilişkin toplam süreye bölünmesi ile hesaplanır.

$$\text{Üretim Süreç Etkinliği} = \frac{\text{İŞLEM SÜRESİ}}{\text{İŞLEM SÜRESİ} + \text{TAŞIMA SÜRESİ} + \text{İNCELEME SÜRESİ} + \text{BEKLEME SÜRESİ}}$$

Optimize bir üretim ortamında Üretim Süreç Etkinliği bire eşit olacaktır. Amaç, katma değer yaratmayan faaliyetleri ortadan kaldırmak ise, istenilen sonuca ulaşılabilecektir. Üretim Süreç Etkinliği oranının bire eşit olması için taşıma, inceleme ve bekleme sürelerinin toplamının sıfır olması gerekmektedir. Bu sonuca aşağıda belirtilen koşulların varlığında ulaşılır (Johansson,1990;39).

Parti büyüklüğü	: 1
Faaliyetler arası zaman	: 0
Hata	: 0
Hazırlık süresi	: 0

Dengeli faaliyetler ve minimum yarı mamul stoku.

Üretim süreç etkinliğinin hesaplanmasında, her faaliyete ilişkin sürelerin tanımlanması gerekir.

İşlem Süresi:	Bir ürünün üretim faaliyeti altında geçirdiği süre
Taşıma Süresi:	Hammadde, yarımamul ve mamullerin süreçteki faaliyetler arasında taşınması sırasında harcanan zaman
İnceleme Süresi:	Ürünün kalite gereklerini karşılamak amacıyla yapılan faaliyetler süresince harcanan zaman
Bekleme Süresi:	Bir sonraki modelin hazırlığı süresince harcanan zaman. Bu süre hazırlık süresi (set – up) olarak da tanımlanmaktadır. Bunun yanı sıra, ara mamullerin ve mamullerin müşteriye teslimine kadar stokta geçirdiği süre de bu grup içerisinde yer alır..

Bir üretim sürecinin üretim süreç etkinliği yardımı ile değer analizine tabii tutulması sonucunda, işletmede tüm üretim sürecinin toplam süresi içerisinde yer alan ve değer analizine tabi tutulan tüm faaliyetlere ilişkin sürelerin azaltılıp azaltılmayacağı sorusuna cevap aranmalıdır. Üretim sürecinin toplam süresini oluşturan katma değer yaratmayan faaliyetlere ilişkin sürelerin kontrol altına alınıp azaltılması, katma değer yaratan faaliyetlere ilişkin süreye göre kısa dönemde, mümkün olacaktır. Ancak, katma değer yaratan faaliyetlerin süresinde azalma, sürecin iyileştirilmesi ile mümkün olduğundan uzun dönemli bir plan içinde yer alacaktır.

Bu bağlamda, üretim süresini azaltılması, genel anlamda kalite, maliyet ve müşteri tatmini gibi göstergelerde olumlu bir etki yaratmaktadır. Üretim süresinin azaltılması, üretim parti büyüklüklerini azaltmakta ve büyük ölçüde esneklik sağlamaktadır. Esneklik, müşteri ihtiyaçlarına cevap verme ile ilgilidir (Drury,1990;42)

6. ÜRETİM SÜRESİNDEKİ DEĞİŞİKLİĞİN OLASI ETKİLERİ

Üretim süresinin azaltılması, artan satış hacmi veya ürün kar marjındaki artış ile karlılığı artırmaktadır. Bununla birlikte, üretim süresinde azalışın sağlanması, yeni teknolojiye önemli düzeyde yatırım yapmayı gerektirmekte ve üretim yöntemleri, politika ve süreçleri ile müşteri ve satıcı ilişkilerinin yeniden gözden geçirilmesini gerektirmektedir. Yönetim, bu tür bir konuda karar vermeden önce, olası üretim sürelerinin finansal etkisini ortaya koymalıdır. Süreçteki faaliyetler ile ilgili kararlarda yönetime yardımcı olmak için aşağıdaki sorulara cevap niteliğindeki bir fayda -maliyet analizi, üretim süresinin azaltılma önerisinin bir bileşeni olacaktır(Barfield ve diğ.,1998;233):

- Tüm süreç süresinde azalma üretim/satışlarda artış sağlayabilecek mi?
- Her bir süreçte yer alan faaliyetlerden hangisi daha çok kaynak tüketmektedir?
- Bir süreçteki hangi tür faaliyetler üretim/satış miktarını etkilemeksizin değiştirilebilir ya da azaltılabilir?
- Süreç süresine katkıda bulunacak faaliyetlerin azaltımı yada değişiminin maliyeti ne olacak?
- Belirli faaliyetler için sürenin azaltımı ile maliyette azalma sağlanacak mı?

Üretim süresindeki azalma ve üretim süreç etkinliğine bire yakın sonuç elde etmenin işletmelere getireceği avantajlar belirli maddeler etrafında toplanabilir (Dossenbach,2000;2-3):

Üretim Kısıtlarının Azalması: Kısıt, bir süreçte darboğaz olarak tanımlanan faaliyettir. Bir süreçte, üretim süresi azaltılırsa bir ya da birden çok kısıt da ortadan kalkacaktır.

Genel Üretim Giderlerinin Azalması : Uzun üretim süreleri, depolama, elde tutma ve diğer genel üretim giderlerine artışa neden olmaktadır. Katma değer yaratmayan faaliyetlerin azaltılması genel üretim giderlerinde azalmayı beraberinde getirecektir.

Yarı Mamul Stoklarının Azalması: Üretim sürecinde etkinliğin sağlanması ve katma değer yaratmayan faaliyetlerin azaltılması, süreçteki stokların azalması ile sonuçlanacaktır. Bu, stoklara bağlanan paranın serbest kalması ya da diğer faaliyetleri için kullanılması demektir.

Gerekli Alanın Azalması : Yarı mamullerin azalması ile, bu stoklar için depolama ve taşıma ihtiyaç duyulan alan da azalacaktır. Bu sayede, genel üretim giderleri ve gelecek dönemler için ilgili alanlar için ek harcama yapılması önlenmiş olacaktır.

Zamanında Teslimatta Artış : Kısa üretim süreleri, ürünlerin zamanında teslimini kolaylaştıracaktır. Zamanında teslim, müşterilere kaliteli ürünlerin hızlı bir şekilde teslimine neden olacaktır.

Kaliteli Ürünler: Süreçte bekleme, stokta bekleme, incelemenin yanlış yerde yapılması ve gereğinden çok ürünlerin taşıma sırasında hasara maruz kalması kalite yönünden kayıplara yol açacaktır. Süreçte etkinlik sağlanması ile bu faaliyetler azaltılarak/ortadan kaldırılarak değer ve kalite aynı anda yaratılacaktır.

Düşük İş gören Devir Hızı: Üretim süresindeki azalma, belirli partiler arasındaki geçiş sürelerini de azaltacaktır. Süreklilik gösteren bir süreçte partiler arasında geçişte dahi iş görenler için etkili bir çalışma ortamı sağlanacaktır. Çalışma ortamında sağlanan bu rahatlık, olumsuzluğun olduğu bir ortama göre çalışanların memnuniyetini artıracak, şikayetlerini azaltacak ve sonuçta, iş gören devir hızı azalacaktır.

Düşük Maliyet: Yukarıda sayılan unsurlar müşteri ve işletmeler için düşük üretim maliyetine neden olan unsurlardır. Doğrudan ya da dolaylı olarak etkide bulunan bu unsurların temel dayanağının kısa üretim süresi ve üretim sürecinde sağlanan etkinlik olduğu unutulmamalıdır.

Üretim süreç etkinliğini artırılması ve bu sayede üretim süresinin kısaltılması ile yukarıda ifade edilen avantajlara paralel olarak daha spesifik avantajlar da elde edilebilir (Cook,1995;213 ve Asher,1999;52-54):

- Müşteriye sunulan ve değer artıran faaliyetlerin artırılması, katma değer yaratmayan faaliyetlerin azaltılması/ortadan kaldırılması,

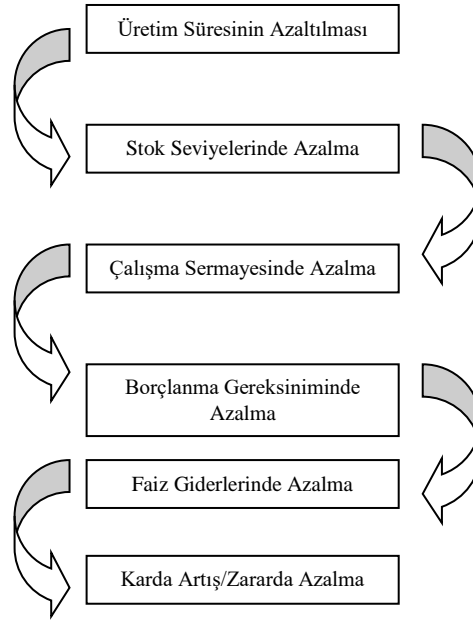
- Üretim kayıplarının azaltılması. Sermaye, süreç, enerji ve zaman kaybı da bu kayıplar arasında yer almaktadır.
- Üretim süresinin azalması daha az stok demektir. Daha az stok, değişen pazar ihtiyaçlarına cevap vermektir ki bu da değişime uyum konusunda esneklik sağlamak demektir.
- Üretim sürecinde faaliyetler arasında bekleme, taşıma ve inceleme gibi faaliyetlerin sürelerinin azaltılması yarımamul stoklarını azaltacaktır. Bir sonraki aşamaya geçiş olmadan önce malzemeler daha kısa süre elde tutulacak bu da kalitede artışı sağlayacaktır.
- Üretim süresi arttıkça, kullanılan malzemenin tedarikine ilişkin gelecek döneme ilişkin yapılan tahminlerde sapma olacak bu da gereğinde fazla malzeme alımına ve çalışma sermayesinin de bu tedarike bağlanmasına yol açacaktır.
- Kısa üretim süresi, az stok, az işçilik ve az genel üretim giderleri demektir.
- Uzun üretim süreleri, ürün karması maliyetlerini artırmaktadır, sipariş sayısı arttıkça, sipariş başına üretim miktarı azalmakta ve maliyetler artmaktadır.

Zamana genelde önem verilmemektedir. Katma değer yaratan ve yaratamayan faaliyetlerin analizi, işletmelerin zamana daha farklı bir açıdan bakmasını sağlayacaktır. İşletmelerde gerçekleştirilen katma değer analizi ile, katma değer yaratmayan sürelerin azaltılmasına paralel olarak stratejik avantajlar elde edilecektir(Glad ve Becker,1995;114);

- Üretim süreleri azalacaktır,
- Kayıp ve fireler azalacaktır,
- Tüm stok gruplarında azalma olacaktır (hammadde, yarımamul ve mamul),
- Kapasitenin aşırı kullanımı önlenecektir,
- Maliyetler azalacaktır,
- Alt yapının etkin kullanımı sağlanacaktır,
- Sermayeye duyulan gereksinim azalacaktır,
- Müşteri tatmininde artış sağlanacaktır.

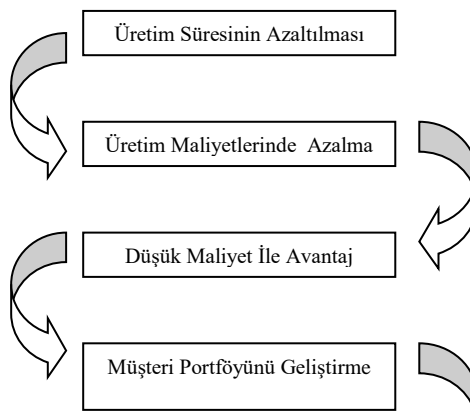
Operasyonel olarak gerçekleştirilen faaliyetler ve bunların sonuçlarının finansal boyutta değerlendirilmesi, istenilen sonuçları vermeyecektir. Yapılan bir katma değer analizinin sonuçlarının etkileri de dikkate alınmalıdır. Üretim süresindeki azalmanın adım adım işletmenin maliyetine, karlılığına ve müşteri

tatminine olan etkisi ortaya konulmalıdır. Üretim sürelerindeki azalma, tüm stok seviyelerinde azalmaya yol açacak, azalan stok seviyeleri de çalışma sermayesindeki azalma ve esnekliği beraberinde getirecektir. Çalışma sermayesindeki azalma, borçlanmaya duyulan ihtiyacı azaltacak, bu azalma da faiz giderlerinde azalmaya neden olacaktır. Faiz giderlerindeki azalma da işletmenin dönem karına/zararına olumlu olarak yansıtacaktır (Kaygusuz, 2000;207).

Şekil 6. Üretim Süresindeki Azalmanın Etkileri
Kaynak:Kaygusuz,2000;208.

Katma değer yaratmayan faaliyetlerin azaltılması ya da ortadan kaldırılması ile sağlanan etkinliğin ve bunun olası etkileri, şekil 6.'da işletmenin karı üzerinde durularak incelenmiştir. Üretim süresindeki azalma, müşteri boyutu ile ele alındığında müşteri karlılığı ve müşteri tatmininde de olumlu artışlar sağlanacaktır.

Şekil 7. Üretim Süresindeki Azalmanın Müşteri Boyutunda Etkileri

Üretim süresindeki artış, maliyetlerde azalma, stok seviyelerinde azalma, etkinleştirilmiş üretim tahmini ve daha iyi kalite anlamında karşımıza çıkmaktadır. Üretim süresini azaltmak için, üretim işletmeleri, faaliyetlerinin her özelliklerini ve daha önemlisi teslim sürecini basit ve anlaşılır duruma getirmeleri gerekir. üretim işletmeleri, stokları azaltmak ve değişen müşteri isteklerine cevap vermek için esnek yapıyı kendilerine çözüm olarak görmektedirler. Günümüzde üretim işletmelerinin müşterilerine sunduğu DEĞER, "düşük fiyattan" ürün sunmaktan daha önemlidir. Müşteriler günümüzde, kısa üretim süresi, kaliteli ürünler, zamanında teslim, satış sonrası servis hizmetleri ve düşük maliyet gibi özellikleri talep etmektedirler.

7. SONUÇ

Üretim süresindeki azalma, işletmeler açısından bir çok avantajı ve üstünlüğü beraberinde getirecektir. Endüstrilerde önemli bir unsur olan üretim süresi ve süreç etkinliği yatırım yapılırken bir çok işletme tarafından göz ardı edilmektedir. Teknoloji ağırlıklı olarak yapılan yatırımlarda Üretim Süreç Etkinliği gibi bir kıstas yatırıma karar vermede belirleyici olmalıdır.

Üretim süreç etkinliği ile işletmeler, faaliyetleri, değer mantığına göre yerine getireceklerdir. Katma değer yaratmayan faaliyetler, gereksiz yere kaynak tüketecek, bu da işletme için sermaye maliyetini artıracaktır. Üretim

süreç etkinliği ile, katma değer yaratmayan faaliyetler azaltılacak ya da ortadan kaldırılacaktır. Müşterilere kaliteli ve düşük maliyetli ürünleri anında teslim etmek, işletmelerin temel felsefesini oluşturmalıdır. Bu felsefenin temel dinamikleri içerisinde işletmeler tarafından önemsenmeyen Katma Değer Analizi ve Üretim Süreç Etkinliği yer almalıdır. İşletmeler, kaynak kullanımı ve faaliyet arasındaki ilişkiyi değer esasına göre üretilen ürün ya da hizmete yansıtırlar ise, ürün/hizmet maliyeti, işletme için önemli bir rekabet stratejisi silahı olacaktır. Sonuç itibarıyla yapılan Katma Değer Analizi ve Üretim Süreç Etkinliği gibi çalışmalar ile işletmeler piyasada görece üstünlük kazanacak ve bunu devam ettirebilmek için uğraşacaklardır.

KAYNAKÇA

- Asher Bernard D., "MES:Improving Cycle Time and Quality",Circuits Assembly, March-1999.
- Atkinson Anthony A.,Banker Rajiv D.,Kaplan Robert S. ve Young Mark," "Management Accounting" ,Prentice -Hall,1995.
- Barfield Jesse T., Raiborn Cecily A.,Kinney Micheal R.,"Cost Accounting. Traditions and Innovations", West Publishing,1998.
- Berliner Callie ve Brimson James A.,"Cost Management For Today's Advanced Manufacturing,HBS Press,1988.
- Borthick A. Faye ve Roth Harold P.,"Accounting for Time:Reengineering Business Process to Improve Responsiveness",Journal of Cost Management,Vol.7 ,Issue3, Fall-1193.
- Cook Micheal J.,"Integrated World Class Manufacturing Principles Into VE For The Process Industry",SAVE Proceeding-1995.
- Dossenbach Tom, "Manufacturing Cycle Time Reduction- A Must Capital Project Analysis",W&WP October-2000.(www.iswonline.com)
- Drury Colin,"Cost Control And Performance in an Environment", Management Accounting -1990.
- Forrest Edward, "Activity Based Management: A Compherensive Implementations" Guide,McGraw-Hill,1996.
- Glad Ernest, Becker Hugh, "Activity Based Costing", JohnWiley&Sons, 1995.
- Johansson Henry J.,"Preparing for Accounting System Changes", Management Accounting- 1990.

- Johnson H.Thomas,"Activity -Based Information:A Blueprint for World-Class Management Accounting",(*The Design of Cost Management Systems*, Edited by, R. Cooper&R.S. Kaplan), Prentice-Hall,1991.
- Kaplan Robert S. ve Cooper Robin,"*Cost&Effect:Using Integrated Cost Systems to Drive Propitability and Performance*",HBS Press,1998.
- Kaygusuz Sait Y.,"*Stratejik Maliyet Yönetimi ve Bir Uygulama*",Yayınlanmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,2000.
- Maisel Lawrence S. ve Morrisey Eileen,"Using Activity Based Costing To Improve Performance"(*Handbook of Cost Management*, Edited by Barry Brinker), 1993.
- Tersine Richard J.,"Lead Time Reduction: The Search Competitive Advantage", *International Journal of Operations&Production Management*, Vol. 15, No.2, 1995.
- Turney Peter B.,"The Activity Based Management Cross Model Second Generation Architecture",(*Reading&Issues in Cost Management*, Edited by James M. Reeve),South-Western Publishing,1993.

Uludağ Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi
Cilt XX, Sayı 1-2, Yıl: 2001, ss. 311-323.

TÜRKİYE'DE VERGİ İDARESİNİN MODERNİZASYONU AÇISINDAN VERGİ KİMLİK NUMARASI UYGULAMASININ DEĞERLENDİRİLMESİ

Dr. Adnan GERÇEK*

I. GİRİŞ

Dünya bilgi ve teknoloji çağı olarak adlandırılan 21'inci yüzyıla girerken, bütün alanlarda modernizasyon ve teknolojinin yaygın kullanımı gündeme gelmektedir. Bu nedenle, çağdaş veri bankalarının oluşturulması, hızlı, etkin ve ekonomik bilgi akışının sağlanması, bürokrasinin hantal yapısı kırılarak etkin bir yapıya kavuşturulması, dinamik toplumsal faaliyetlerin denetim altına alınması için, tüm iş ve işlemlerde çağdaş teknolojik imkanlardan yararlanılması büyük önem taşımaktadır. Günümüzde, vergi idaresi tarafından etkin denetimin sağlanabilmesi, vergi kaçığının önlenmesi ve etkin şekilde vergilendirme işlemlerinin yapılabilmesi için yeni teknolojilerin kullanılması vazgeçilmez bir hal almıştır. Örneğin ABD'de herkese bir vatandaşlık numarası verilerek, kişilerin doğumundan ölümüne kadar vergi, sosyal güvenlik, tapu ve emniyetle ilgili tüm işlemleri bu numaradan izlenebilmektedir (Tosuner, 1995: 86). Vergi denetimlerinde incelenecek mükellefler bilgisayar yardımıyla tespit edildiği için, vergi inceleme oranı % 1,34 gibi düşük bir rakam olmasına karşın, yapılan incelemeler son derece etkin olmaktadır (bkz. Tunç, 1989: 60-63).

Hızlı teknoloji transferi, adaptasyonu ve üretilmesi Asya Kaplanları (Güney Kore, Hong Kong, Singapur ve Tayvan) ve Çin tarafından hızlı kalkınma stratejilerinin önemli bir parçası olarak kullanılmaktadır. Örneğin Singapur'da vatandaşların devletle ilgili bürokratik işlemleri ve onaylar, bilgisayarların yaygınlaşması sayesinde en geç bir günde, bazen 15 dakikada tamamlanması imkan dahiline girmiştir. Hedef ise, bir mercinin vatandaşların tüm bürokratik işlemlerini tamamlayabileceği bir ortamın yaratılmasıdır (Kozlu, 1994: 122-123).

---

* Uludağ Üniversitesi, İ.İ.B.F., Maliye Bölümü

Günümüzde, vergi idaresini yeniden yapılandırma ve modernizasyonu ile ilgili hedefler şu şekilde belirtilebilir (Yıldırım, 1995(b): 42; Eyüpgiller, 2001: 126):

- Vergi idaresinin etkinliğini artıracak bir organizasyon yapısının oluşturulması,
- Personel yönetiminin ve eğitiminin iyileştirilmesi,
- Modern teknoloji ve bilgisayar kullanımının yaygınlaştırılması,
- Vergi denetim ve takiplerinin etkin ve kapsamlı hale getirilmesi,
- Halkın vergi sistemine ve adaletine olan güvenin artırılması,
- Vergi formalitelerinin azaltılması ve mükelleflerin vergiye uyumunun sağlanması,
- Vergi idaresi-mükellef ilişkilerinde ve mükellefin eğitiminde etkinliğin artırılması.

Dünyadaki bu gelişmelere paralel olarak, ülkemizde de vergi sistemi ve vergi idaresiyle ilgili yapılması gereken ciddi düzenlemeler özellikle TOBB Vergi Özel İhtisas Komisyonu Raporu'nda belirlenmiştir (bkz. TOBB, 1992: 42 vd.). Bu raporda ortaya konulan aksaklıkların giderilmesi ve belirlenen hedeflerin gerçekleştirilmesine yönelik olarak 3946, 4008, 4108 ve 4358 sayılı kanunlarla ciddi adımların atıldığı kabul edilebilir. Dünyadaki gelişmeler doğrultusunda yapılan yeni düzenlemelerin başında, Türk vergi idaresinde modernizasyon ve otomasyon çalışmalarında bir aşama olarak kabul edilen Vergi Kimlik Numarası uygulaması gelmektedir.

Bu çalışmanın amacı, öncelikle Türkiye'de vergi kimlik numarası uygulaması ile ilgili geçmişte ve günümüzde yapılan düzenlemeleri açıklamak, daha sonra ise gelecekte vergi kimlik numarası uygulamasının muhtemel genişleme alanlarını belirterek, uygulamada ortaya çıkan veya çıkabilecek sorunları tespit etmek ve bazı öneriler getirmektedir.

II. VERGİ KİMLİK NUMARASI UYGULAMASININ GELİŞİMİ

Türk vergi sisteminde yeni teknolojilerin kullanılması açısından gerçek reform niteliği taşıyan vergi kimlik numarası uygulamasının ilk yasal düzenlemesi 6 Temmuz 1994 tarih ve 21982 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanan 4008 sayılı kanunun 1. maddesi ile VUK'un 8. maddesine "*Türkiye Cumhuriyeti tabiyetinde bulunan her gerçek kişiye bir vergi numarası verilir. Bu hükmün uygulanmasına ilişkin usul ve esasları tespit etmeye Maliye Bakanlığı yetkilidir*" fıkrası eklenmek suretiyle yapılmıştır. Daha sonra, 25.05.1995 tarih ve 4108 sayılı Kanunun 1. maddesi ile 213 sayılı VUK'un 8. maddesinin son fıkrasının kapsamı "*Türkiye Cumhuriyeti tabiyetinde bulunan*

her gerçek kişi ile tüzel kişilere bir vergi numarası verilir. Bu hükmün uygulanmasına ilişkin usul ve esasları tespit etmeye ve vergi numarasının kamu kurum ve kuruluşları ile gerçek ve tüzel kişilerce yapılacak işlemlerle ilgili kayıtlarda ve düzenlenecek belgelerde kullanılması mecburiyetini getirmeye Maliye Bakanlığı yetkilidir” biçiminde değiştirilerek genişletilmiştir.

Vergi kimlik numarası uygulaması ile şu genel amaçlara ulaşılması hedeflenmiştir (Yıldırım, 1995(a): 87):

- Mükelleflerin ve faaliyetlerin kolayca izlenmesi,
- Mükelleflerin ve vergi dairelerinin iş yükünün azaltılması,
- Mükelleflerin ve potansiyel mükelleflerin gerçek gelirlerini kavramaya yönelik bilgi toplama, değerlendirme ve kullanımının kolaylaşması,
- Mükelleflerin vergi kanunlarında mevcut, yeni işe başlayanlar için öngörülmuş kolaylıkları kötüye kullanma (hayat standardının yarısının uygulanması, geçici verginin ilk yıl ödenmemesi gibi) ve hadlerden kurtulma çabalarının (muafiyet, götürülük, defter tutma hadleri gibi) önlenmesi,
- Aynı veya farklı gelir unsurları için değişik vergi dairelerinde mükellefiyet tesis ettirmiş olanların, tespit edilerek, gelir vergisinin artan oranlı tarife etkisinden kaçınmalarının önlenmesi.

Ekonomik faaliyetlerin tamamının denetim altına alınması ve vergi kaçakçılığının önlenmesi açısından önemli bir aşama olan bu uygulama 3 Temmuz 1995 tarihinde başlatılmıştır. Vergi kimlik numarasının verilmesinde öncelikle vergi dairelerinde kayıtlı bulunan faal mükellefler esas alınmıştır. Vergi dairelerinde kayıtlı bulunan tüm vergi mükelleflerine ait bilgiler merkezi Ankara'da oluşturulan "Vergi Mükellefleri Merkez Sicil Kütüğü"ne aktarılmıştır. Burada, daha önce vergi daireleri tarafından verilen sicil numaraları iptal edilmiş ve bundan sonra değişmeyecek olan yeni vergi kimlik numaraları verilmiştir. Bu amaçla, daha önce otomasyon uygulaması kapsamındaki 90 vergi dairesiyle olan network bağlantıları ve uygulama programları değiştirilmiş, otomasyon kapsamı dışındaki toplam 897 vergi dairesi ve mal müdürlüğü ile Türkiye'de ilk kez Gelir İdaresinde geliştirilen bir uygulama olan Fax/Server sistemi ile merkezi bilgisayarda oluşturulan data-base'e bağlanmıştır (Yıldırım, 1995(b): 43-46). Bu düzenlemenin yapılabilmesi açısından mükelleflerin kimlik bilgileri büyük önem taşımıştır. Bu nedenle, kimlik bilgilerinin doğru bir biçimde kayıtlara geçirilmesi için 31.10.1995 tarihine kadar mükelleflere kimlik bilgilerini (nüfus kağıdının fotokopisi) bağlı buldukları vergi dairesine bildirmeleri zorunluluğu getirilmiştir.

Diğer taraftan, vergi kimlik numarası uygulamasının etkinliğini artırmak amacıyla 4108 sayılı kanunun 3. maddesiyle VUK'un 163.maddesi değiştirilmiş ve "iş ve teşebbüsün bir yerden diğer bir yere nakledilmesi adres değişikliği"

olarak kabul edilmiştir. Buna göre, bir vergi dairesi mıntıkasından diğeri bir vergi dairesi mıntıkasına iş yerini nakleden mükelleflerin vergi numaraları değışmeyip, mükelleflerin mevcut defter ve belgelerini kullanmaya devam etmeleri sağlanmıştır. Vergi kimlik numarası almış olan mükellefler daha sonra işlerini terk etmiş olsalar dahi, ileride yeniden işe başlamaları halinde de kendilerine verilen vergi kimlik numarasını kullanmaları esası benimsenmiştir.

Bu şekilde, önce mevcut mükelleflere verilmiş vergi kimlik numaralarının, aşama aşama aşağıdaki stratejilerle yaygınlaştırılması hedeflenmiştir:

- İlk aşamada, sosyal güvenlik sistemleri kapsamında bulunan yaklaşık 10 milyon kişiye vergi numarası verilmesi,
- İkinci aşamada, Maliye Bakanlığınca belirlenecek iş ve işlemleri yapanlara vergi kimlik numarası verilmesi ve
- Üçüncü aşamada, halen vergi numarası almamış olan kişiler için, İçişleri Bakanlığı bünyesinde Nüfus İdaresi tarafından sürdürülen ve amacı her vatandaşa bir "vatandaşlık numarası" vermek olan MERNİS (Merkezi Nüfus İdaresi Sistemi) projesinin tamamlanması ile vatandaşlık numarasının vergi numarası olarak kullanılması benimsenmiştir (Yıldırım, 1995(b): 44).

Belirlenen bu stratejiler doğrultusunda, Maliye Bakanlığı 06.02.1998 tarih ve 23250 sayılı Resmi Gazete’de Vergi Usul Kanunu Genel Tebliği Sıra No: 262’yi yayımlayarak, herkesin bir vergi numarası sahibi yapılması ve vergi numarasının bazı işlemlerle ilgili kayıtlarda ve düzenlenecek belgelerde kullanılması uygulamasını başlatmıştır.

Vergi kimlik numarasının tüm ekonomik faaliyetlerde kullanılması esas olmakla birlikte, gerek vatandaşları vergi numarası kullanmaya alıştırmak ve gerekse işlemleri yapacak olan idarelerin geçiş hazırlıklarını tamamlamalarına olanak sağlamak amacıyla, öncelikle *sermaye şirketlerinin ortakları ile yönetim kurulu başkan ve üyeleri, motorlu taşıt alanlar ve satanlar, gayrimenkul alan ve satanlar, lehine ipotek tesis edilenler ile bina inşaa ettiren gerçek ve tüzel kişiler* tarafından söz konusu işlemler yapılmadan önce vergi numarası alınması ve bu işlemlerde kullanılması gerekli görülmüştür (bkz. Güler, 1998: 112-114).

Yavaş yavaş yaygınlaşmaya başlayan vergi kimlik numarası uygulamasının daha sistematik bir şekilde yerleşmesini sağlamak için 02.04.1998 tarih ve 23307 sayılı Resmi Gazete’de 4358 sayılı Vergi Kimlik Numarası Kullanımının Yaygınlaştırılması Hakkında Kanun yayınlanmıştır. Bu Kanun’un amacı “*vergii doğuran olayların ve mükelleflerin zamanında tespit edilmesi için vergii doğuran işlemlerin yapılması sırasında gerçek ve tüzel kişilerden vergi kimlik numaralarının aranılması, düzenlenecek belge ve*

tutulacak kayıtlarda vergi kimlik numarasına yer verilmesi suretiyle vergi ziyanının önlenmesinin sağlanması” olarak ifade edilmiştir.

4358 Sayılı Kanunla; Noterlik Kanunu, İcra ve İflas Kanunu, Tapu Kanunu, Karayolları Trafik Kanunu, Çekle Ödemelerin Düzenlenmesi ve Çek Hamillerinin Korunması Hakkında Kanun, Bankalar Kanunu, Posta Kanunu ve Pasaport Kanunu’nda değişiklik yapmak suretiyle, düzenlenecek belge ve yapılacak işlemlerde vergi kimlik numarasına yer verilmesi zorunluluk haline getirilmiştir. Buna göre;

- Noterlere yapacakları işlemlerde ilgilinin vergi kimlik numarasını tespit etme,
- İcra dairelerinden takip talebinde bulunulması sırasında alacaklının vergi kimlik numarası ile alacaklı tarafından bilinebilmesi halinde borçlunun vergi kimlik numarasının tespit edilmesi,
- Tapu senedine vergi kimlik numarasının kaydedilmesi,
- Motorlu araç tescil belgelerinin düzenlenmesi veya tescilden silinmesi, posta çeki hesabı açılabilmesi ve pasaport almak için vergi kimlik numarasına ilişkin belgelerin ibrazı,

Banka ve özel finans kurumlarına;

- Çek karnesi verilmesi sırasında çek hesabı sahibinin vergi kimlik numarasını TC Merkez Bankasına bildirme,
- Keşide edilen çeki hesabı bulunan şube dışındaki şubelerden tahsili sırasında çek hamilinin vergi kimlik numarasını tespit etme,

zorunluluğu getirilmiş ve

Bankalar Kanunu’nun 52 ve 96. maddelerinde yapılan değişiklikle; Bankalara, Sermaye Piyasası Kanunu’na tabi aracı kurumlara, Sigorta şirketlerine, Finansal kiralama şirketlerine, Yetkili müesseselere ve Özel finans kurumlarına müşterilerinin vergi kimlik numarasını tespit etmeden mevduat, kredi ve yatırım hesabı açmaları, havale ve diğer bankacılık hizmetleri vermeleri, borsa işlemlerini yapmaları, sigortalama, finansal kiralama ve döviz alıp satma faaliyetleri yasaklanmıştır (Arslan, 1998: 115).

Ayrıca, 4358 Sayılı Kanun ile vergi kimlik numarası uygulamasıyla ilgili ağır cezai müeyyideler getirilmiştir. Kanun, işlemlerin taraflarına göre iki tür ceza öngörmektedir.

- **Vergi kimlik numarasını tespit ve kayıtlarda göstermek zorunda olanlar için;** özel usulsüzlük cezasını yanı sıra, özel kanunlarda daha ağır ceza öngörülmemişse, 3 aydan 1 yıla kadar hapis cezası hükmolunacaktır. Bu cezanın ertelenmesi veya para cezasına çevrilmesi mümkündür. Hapis cezasına çarptırılacak kişi, kamu idarelerince yapılan işlemlerde vergi kimlik numarasını

tespit ve kaydetmekle görevli ve yetkili kimsedir. Böyle bir düzenleme cezaların şahsiliği açısından yarendedir. Diğer taraftan, 4358 Sayılı Kanunda “...özel kanunlarda daha ağır ceza öngörülmemişse ....” ibaresine yer verilerek, örneğin Bankalar Kanunu'nun 79/4. maddesine göre, vergi kimlik numarası tespit etmeden veya bankacılık hizmeti veren banka mensuplarına 6 aydan 2 yıla kadar hapis cezasının uygulanmasına imkan sağlanmıştır (Özyer, 1998: 27-28).

- **Vergi kimlik numarası almak veya kullanmak zorunda olanlar için;** bu numarayı gizlemeleri, bilerek gerçeğe aykırı beyanda bulunmaları veya yanıltıcı belge ibraz etmeleri halinde 3 aydan 10 aya kadar hapis cezası hükmolunur. Görüldüğü gibi, işlemin tamamlanması veya hizmetin verilmesi vergi kimlik numarasının ibrazına bağlı olaylarda numarasını vermeden işlem veya hizmetten yararlanacaklar için Kanun'da açıkça bir ceza hükmüne yer verilmemiştir (Tuncer, 1998: 143).

III. VERGİ KİMLİK NUMARASI UYGULAMASININ YAYGINLAŞTIRILMASI

Buraya kadar açıklanan düzenlemelerin yapılmasıyla, vergi kimlik numarası uygulamasının hukuki altyapısı tamamlanmış ve zaten vergi mükellefi durumunda olan kişilere vergi kimlik numaralarının verilmesi sağlanmıştır. Ancak, esas önemli olan bu aşamadan sonra vergi tabanının genişletilmesine yönelik olarak vergi kimlik numaralarının kullanımının yaygınlaştırılması ve bu sayede vergi kayıp ve kaçığının en aza indirilmesidir. Nitekim bu husus Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı'nın gelir artırıcı hedefleri arasında da yer almıştır. Bu amaca yönelik olarak Maliye Bakanlığı, 19.06.2001 tarih ve 24437 Mükerrer sayılı Resmi Gazete'de 2 Seri No'lu Vergi Kimlik Numarası Genel Tebliği'ni yayımlamıştır. Bu tebliğ ile vergi kimlik numarası kullanımının yaygınlaştırılmasına yönelik yeni düzenlemeler aşağıdaki gibi açıklanmıştır.

1. Bankacılık İşlemleri

Bankalar (off-shore şubeleri dahil), bundan sonra yaptıkları bankacılık işlemleri sırasında müşterilerinin vergi kimlik numaralarını tespit edecek ve kullanacaklardır. Bankalar 1 Eylül 2001'den itibaren her nev'i tahvil, bono ve borçlanma senedi sattıkları müşterileri adına açtıkları hesaplarda; bunların kupon bedelleriyle vadeleri bitiminde gerek makbuz, gerek fiziki olarak bu menkul kıymetleri ibraz eden kişilere itibari değerlerini nakden veya hesaben ödeme veya başka bir hesaba havale işlemlerinden önce vergi kimlik numaralarının tespiti ve kullanımıyla ilgili işlemleri yapacaklardır.

Bankalar ve kredi kartı okuma makinesi (pos makinesi ve imprinter cihazı) veren diğer kuruluşlar, 19 Haziran 2001'den itibaren üye işyerlerine kredi kartı okuma makinesi vermeden önce müşterilerinin vergi kimlik numaralarının tespiti ve kullanımı ile ilgili işlemleri yapacaklardır.

Bankalar, 1 Eylül 2001'den itibaren yurtiçi ve yurtdışına yapılan beş milyar lira veya muadili yabancı parayı geçen tutardaki TL ve döviz havalelerini yapmadan önce göndericinin, havalenin yurtiçine yapılması halinde (yurtdışından yapılan havaleler dahil) ödeme yapılmadan önce ayrıca alıcının da vergi kimlik numarasının tespiti ve kullanımıyla ilgili işlemleri yapacaklardır.

Bankalar, 1 Eylül 2001'den itibaren çek karnesi verecekleri müşterileriyle her ne ad altında olursa olsun tahsil için alınan çek bedellerinin ödenmesinden önce ödeme yapılacak kişilerle tahsile kabul edecekleri senetler ve senet karşılığı kullandıracakları avans kredilerinde teminata alacakları senetleri, tahsilat ve teminat için kabul etmeden önce senedi tahsile veya teminata veren kişinin vergi kimlik numarasının tespiti ve kullanımı ile ilgili işlemleri yapacaklardır. Özel finans kurumları da bankaların yapacakları vergi kimlik numarası kullanımı ile ilgili tüm işlemleri yapacaklardır.

2. Diğer Mali İşlemler

- Sermaye piyasası kurumları (aracı kurumlar, yatırım ortaklıkları, yatırım fonları) 1 Eylül 2001'den itibaren müşterilerine hesap açmadan, sözleşme ve işlemleri yapmadan önce,

- Ödünç para verenler, faktoring şirketleri ve finansman şirketleri 1 Eylül 2001'den itibaren müşterilerine hesap açmadan, sözleşme ve işlemleri yapmadan önce,

- Döviz büfeleri veya büroları 1 Eylül 2001'den itibaren 3000 dolar veya karşılığı döviz işlemlerinden önce,

- PTT merkezleri, posta çeki hesabı veya döviz pozisyonlu posta cari hesabı açtırmak için müracaat eden kişilerden 1 Eylül 2001'den itibaren hesap açmadan ve sözleşme düzenlemeden önce,

- Finansal kiralama şirketleri 1 Eylül 2001'den itibaren finansal kiralama işlemleriyle ilgili sözleşmeleri yapmadan önce,

- Sigorta şirketleriyle yabancı ülkelerde kurulmuş olup da Türkiye'de şube açmak suretiyle faaliyette bulunan veya bundan sonra Türkiye'de şube açarak faaliyete geçecek olan sigorta ve reasürans şirketleri, 1 Eylül 2001'den itibaren her türlü sigorta sözleşmelerini yapmadan önce,

sözleşme ve işlemlerin sahibi, muhatabı veya tarafı olan kişilerin vergi kimlik numaralarının tespiti ve kullanımı ile ilgili işlemleri yapacaklardır.

Kendilerine vergi kimlik numarasını tespit etme ve kullanma yükümlülüğü getirilen gerçek ve tüzel kişiler daha önce gerçekleştirilen ve halen hüküm ifade eden işlemlerin sahibi, muhatap veya tarafı olan kişilerin kimlik numaralarının tespiti ve kullanımı ile ilgili işlemlerine 1.9.2001 tarihinden başlayarak 31.03.2002 tarihine kadar tamamlayacaklardır.

Vergi kimlik numaraları vergi dairesinden alınmış vergi kimlik kartı, tahakkuk fişi, tahsil alındısı, vergi dairesi makbuzu, vergi levhası ve vergi dairesi yazısı ile belgelendirilebilecektir. Müşterilerin bir kez tespit edilerek kurum kayıtlarına alınan vergi kimlik numaraları daha sonraki her türlü işlemlerde de kullanılacaktır. Yani vergi kimlik numaralarının ilgili kurum ve kuruluşlara bir kez ibraz edilmesi yeterli olacaktır. İşlemlerin internet, intranet ve benzeri elektronik araçlarla yapılması durumunda da vergi kimlik numarası aranacaktır. Yurt dışında yerleşik kişilere verilecek hizmetler için vergi kimlik numarası aranmayacaktır.

Elektrik, su, doğal gaz, telefon, kablolu televizyon faturası, çevre temizlik vergisi, öğrenci sınav harcı ve öğrenci kredisi ödemeleri ve benzeri ödemeler ile Emekli Sandığı, Bağ-Kur, Sosyal Sigortalar Kurumu ve Yardımlaşma Sandıkları tarafından emeklilere yapılan emeklilik maaşı ödemeleri ile işçi ve memurların ücret ve maaş ödemeleri için açılan hesapların sadece belirtilen emeklilik maaşı ile maaş ve ücret ödemelerinden ibaret olması halinde vergi kimlik numarası aranılmayacaktır.

2 Seri No'lu Vergi Kimlik Numarası Genel Tebliği ile yapılan düzenlemeler, Türkiye'de vergi tabanının genişletilmesi açısından son derece gerekli ve yerindedir. Bankacılık ve diğer mali işlemlerde vergi kimlik numarası kullanılmasının yaygınlaştırılması, önemli sayıda potansiyel vergi mükellefinin izlenebilmesine olanak sağlayacaktır. Bu nedenle, vergi kimlik numarası verilebilmesi için yedi aylık bir sürenin tanınması, uygulamada esneklik sağlanması ve yoğunluğun önlenmesi açısından olumludur. Ancak, vergi kimlik numarası uygulamasının yaygınlaştırılması sonucunda vergi tabanının genişletilebilmesi için, potansiyel vergi mükelleflerinin ekonomik faaliyetlerinin izlenip denetlenmesi gerekmektedir.

IV. VERGİ KİMLİK NUMARASI UYGULAMASININ GENEL DEĞERLENDİRMESİ VE ÖNERİLER

Vergi kimlik numarası uygulamasının nihai amacı; vergiyi doğuran olayların ve mükelleflerin zamanında tespit edilmesi suretiyle vergi ziyanının önlenmesi olduğuna göre, gelecekte bu numaranın uygulama alanının sürekli

genişletilerek, tüm vatandaşların ekonomik faaliyetlerinin ve hatta devletle olan tüm ilişkilerinin kontrol altına alınması hedeflenmektedir. Başka bir ifadeyle, vergi kimlik numarası uygulamasının yaygınlaştırılması stratejisinde nihai hedef olarak bunun MERNİS projesiyle entegre edilerek tüm vatandaşları kapsamı belirlenmiştir.

Vergi kimlik numarası uygulamasına başlandığı 1995 yılından günümüze kadar ulaşılan rakamlar aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Vergi Kimlik Numarası Rakamları (03.07.1995 – Kasım 2001)

03.07.1995'de verilen numara sayısı	4.839.558
03.07.1995 – 31.12.1998'de verilen numara sayısı	5.394.110
1999 yılında verilen numara sayısı	2.731.635
2000 yılında verilen numara sayısı	2.254.525
2001 yılında verilen numara sayısı (Kasım 2001)	6.793.391
Toplam	22.013.219

Kaynak: Maliye Bakanlığı Gelirler Genel Müdürlüğü, <http://www.gelirler.gov.tr/gelir2.nsf>

Vergi kimlik numarası uygulamasının altı yıllık geçmişine baktığımızda, ancak 22 milyon civarında kişiye verilebildiği görülmektedir. Ayrıca, Haziran 2001 sonu itibarıyla bu rakam 16 milyon civarındadır. Dolayısıyla, vergi kimlik numarası uygulamasının yaygınlaştırılması açısından yeni bir atılımın yapılması amacıyla çıkarılan 2 Seri No'lu Vergi Kimlik Numarası Genel Tebliği ile getirilen düzenlemeler oldukça yerinde olmuş ve ülkemizde vergi tabanının genişlemesi açısından önemli bir gelişme sağlamıştır. 2001 yılının ikinci yarısında vergi dairelerinin iş yükünün önemli bir kısmı vergi kimlik numarasının verilmesine ayrılmıştır. Ancak, bilgisayar sisteminin sık sık kesintiye uğraması nedeniyle vergi kimlik numarasının verilmesinde önemli sıkıntılar ortaya çıkmış ve büyük kuyruklar oluşmuştur. Bütün bu gelişmelere rağmen, vergi kimlik numarası daha ülke nüfusunun ancak 1/3'üne verilebilmiştir. Şu ana kadar bu numaranın, öncelikle mevcut mükelleflere ve kolaylıkla denetim altına alınabilecek faaliyet ve işlemleri gerçekleştiren vatandaşlara verildiği göz önüne alınırsa, bundan sonra vergi tabanının genişletilmesinin daha da zor olacağı söylenebilir.

Vergi kimlik numarası uygulaması ve beraberinde başlatılan otomasyon projeleri, vergi idaresinin modernizasyonu ve otomasyonunda bir aşama olarak sunulmasına rağmen teknolojik altyapı olarak çok yetersiz kalınmış ve uygulamanın daha ilk aylarından itibaren bazı önemli sorunlar ortaya çıkmıştır. Fax/Server sistemi aracılığı ile bütün vergi daireleri arasında otomasyonun sağlandığı ifade edilirken, Maliye Bakanlığı 1995/5 Uygulama İç

Genelgesinden de anlaşıldığı gibi, bu sistem ihtiyacı karşılayamamıştır. Bu nedenle geleneksel posta hizmetleri olan APS ve Kargo aracılığıyla bilgilerin aktarılması bile gündeme gelmiştir.

Ortaya çıkan sorunların ve ileride sistemin tıkanmasına da yol açabilecek temel nedenin, ülkemizde kamu yönetiminin hantallığına da sebep olan, merkeziyetçi yapı ve organizmacı devlet anlayışının olduğunu vurgulamak gerekir. Merkeziyetçi yapı ve düşünce mantığından hareket edilerek kısa vadede en kolay yol olan Ankara'da bir "Vergi Mükellefleri Merkez Sicil Kütüğü" oluşturulmuştur. Ancak böyle bir merkezi sicil sisteminin başarılı bir şekilde yürütülme olanağı çok düşüktür. Çünkü, gerçek ve tüzel kişileri ve tüzel kişiliği olmayan işletmeleri dikkate aldığımızda, 70 milyona yakın potansiyel vergi mükellefine tek merkezden vergi numaralarının verilmesi ve takip edilmesi, sistemin etkin ve hızlı çalışmasını engelleyecek, gelecekte bu sistemin tıkanmasına ve uygulanamaz hale gelmesine neden olacaktır. MERNİS Projesinin uzun yıllar raflarda kaldığı ve 15.07.1997 tarihinden itibaren yeniden aktif bir şekilde uygulamaya konulduktan sonra 4 yıl gibi kısa bir sürede tamamlanarak 2001 yılının ilk yarısından itibaren tüm vatandaşları kapsadığı dikkate alınır, bu tür numaraların verilmesinde merkeziyetçi yapı yerine ademi merkeziyetçi bir organizasyonun benimsenmesinin ne kadar önemli olduğu ortaya çıkmaktadır.

Vergi kimlik numarası uygulamasında Maliye Bakanlığı eski kodlama sistemine benzer bir algoritma benimsemiştir. Vergi kimlik numarası 10 rakamdan oluşan bir algoritmaya sahiptir. Sistemin nihai hedefi ise MERNİS Projesiyle uyumlu hale getirilip kullanılmasıdır. Bu durumda iki projenin algoritması arasında peşinen asgari bir uyumun sağlanması zorunlu iken bu konuda herhangi bir çalışma yapılmamıştır. Nitekim, MERNİS Projesi çerçevesinde verilen TC Kimlik Numarası 11 rakamdan oluşmaktadır. Oysa, iki projenin algoritması arasında uyumun olmaması gelecekte bunların arasında eşgüdümün sağlanmasını çok güç hale getirecektir.

Vergi kimlik numarası uygulaması kamu idaresi açısından gerçek bir reform niteliğini taşımaktadır. Ancak böyle bir düzenlemenin bilimsel çevrelerde ciddi bir şekilde tartışılmadan, bu sistemin organizasyonun nasıl yapılması gerektiği tespit edilmeden, fayda ve maliyetlerinin ne olacağı göz önüne alınmadan çok hızlı bir şekilde uygulamaya geçilmiştir. Sistemin hedefleri göz önüne alındığında, teori ve uygulama bakımından iyi hazırlanmamış ve yetersiz bir çalışma olduğu anlaşılmaktadır (Akalın, 1994:7). Ayrıca, vergi kimlik numarası uygulamasının sadece Maliye Bakanlığı ile sınırlı tutulması sistemin tıkanmasına yol açacağı gibi beklenen yararı sağlamaktan da uzak olacaktır (Özer, 1995:102). Bu nedenle uygulama, devlet ve vatandaşlar arasındaki ilişkileri düzenleme aracı olarak ele alınmalı ve kamu kurumları arasında işbölümüne gidilmelidir.

Aslında, devlet ve vatandaşlar arasındaki ilişkilerin izlenmesini sağlayacak böyle bir numaranın ismi ve kimin tarafından verildiği pek önemli değildir. Önemli olan bu numaranın etkin bir şekilde kullanılmasıdır. Günümüzde, vatandaşlarla olan ilişkilerini düzenlemeye yönelik olarak çeşitli kurumlar tarafından çeşitli numaralar verilmektedir. Oysa, devlet bir bütündür ve çeşitli kamu kurumları tarafından sunulan hizmetlerin tamamlayıcı nitelikte olması zaruridir. Bu nedenle, kamu kaynaklarının daha fazla israf edilmemesi ve her kamu kurumunun kendisine verilen esas görevi en etkin şekilde yerine getirmesi için, bu kurumlar arasında bir an önce koordinasyon sağlanmalıdır. Örneğin, gerçek kişilerin devletle olan ilişkilerinin takip edilmesi için Nüfus İdareleri tarafından verilmiş olan T.C. Kimlik Numarası kullanılması esas alınmalı ve bir an önce Maliye Bakanlığı tarafından verilen Vergi Kimlik Numarası uygulaması ile MERNİS projesi entegre edilmelidir. Gerçek kişilerin dışında kalan tüzel kişiler ve tüzel kişiliği olmayan işletmeler için ise ülkenin her yerinde kullanılacak ve değişmeyecek bir numaranın Gelir İdaresince verilmesi zorunluluğu vardır (Yıldırım, 1995(a): 88). Bu kişilere vergi kimlik numarası verilmesinde mevcut sistemin uygulanmasına devam edilebilir.

Böyle bir düzenleme, öncelikle vergi dairelerinin iş yükünü önemli ölçüde azaltacak ve bunlar esas görevleri olan vergi denetimi ve tahsilatı işlerini daha etkin bir şekilde yürütme imkanına kavuşacaklardır. Ayrıca, MERNİS Projesi çerçevesinde tüm vatandaşlara verilmiş bir numara zaten mevcut iken ve proje tamamlanmış iken, Maliye Bakanlığı tarafından Vergi Kimlik Numarası uygulamasının yaygınlaştırılmasının bir anlamı kalmamıştır. İki projenin bir an önce MERNİS Projesi çatısı altında birleştirilmesi ile hem zaman, hem de kaynak israfından kurtulmuş olacaktır. Dolayısıyla, vergi idaresinde ve diğer kamu kurumlarında esas olarak modernizasyon ve ileri teknolojilerin kullanımından bahsedebilmek, bu kurumlar tarafından farklı numaraların verilmesiyle değil, T.C. Kimlik Numarasını esas alarak kendilerini ilgilendiren bilgilerin kurulacak olan ortak bilgisayar ağına yüklenmesi ve böylece çağdaş veri bankalarının oluşturulması ile mümkün olacaktır.

Burada önerilen düzenlemeden sonra, T.C. Kimlik Numarasının çeşitli kamu kurumları tarafından amaçları doğrultusunda etkin bir şekilde kullanılabilmesi için bunların yaygın bilgisayar teknolojisine sahip olmaları gerektirmektedir. Bu kurumlar arasında yaygın bir bilgisayar ağı sağlanmadan böyle bir numaranın kullanılmasının etkin bir şekilde yürütülmesi beklenmemelidir. Örneğin, böyle bir düzenlemeden sonra vergi tabanının genişletilmesinin vergi idaresi açısından bir anlam ifade edebilmesi için, güçlü bir bilgisayar altyapısı kurularak sisteme yüklenen verilerin değerlendirilmesi suretiyle mükelleflerin ekonomik faaliyetlerinin takip edilebilmesi gerekmektedir. Başka bir ifadeyle, vergi denetimi anlayışında temel değişiklik yapılarak, el yordamıyla denetim yerine bilgisayar teknolojisi aracılığıyla denetime geçilmelidir.

SONUÇ

Türkiye'de son yıllarda yaşanan mali kriz ya da artık telaffuz edilmeye başlanan şekliyle "devletin mali iflası"; her geçen gün biraz daha belirgin bir şekil almaktadır (Akalin, 1994: 5). Bu durum, devletin kamu harcamalarını karşılamak için yeterince vergi toplayamamasından kaynaklanmaktadır. Bunun sebebi ise ülkemizde vergilemede genellik ilkesinin sağlanamamasıdır. Bu nedenle, tüm vatandaşlara bir numara verilerek, vergiyi doğuran olayların ve mükelleflerin zamanında tespit edilmesi için vergiyi doğuran işlemlerin yapılması sırasında gerçek ve tüzel kişilerden bu numaralarının aranılması, düzenlenecek belge ve tutulacak kayıtlarda bu numaraya yer verilmesi suretiyle vergi ziyasının önlenmesi gerekmektedir. Başka bir ifadeyle, ülkede tüm ekonomik işlemlerin mutlaka kayıt ve denetim altına alınması sağlanmalıdır. Böylece vergilemede genellik ilkesine uyulma imkanı hasıl olacaktır (Feyzioğlu, 1993:10).

Devletin karşı karşıya bulunduğu mali çıkmazdan kurtulabilmesi için vergi tabanının yaygınlaştırılması mutlaka sağlanmalı ve her reşit Türk vatandaşının beyanname vermesi esas alınmalıdır (Akalin, 1995:102). Bunun bir an önce sağlanabilmesi ve daha fazla kaynak israf edilmemesi için ise, artık vergi kimlik numarası uygulamasının yaygınlaştırılması yerine, tamamlanmış olan MERNİS Projesi çerçevesinde verilen T.C. Kimlik Numarasının kullanımına geçilmeli ve mükelleflerin ekonomik faaliyetlerinin takip edilebileceği bilgisayar sistemleri kurulmalıdır. Vergi idaresi tarafından vergi kimlik numarası verilmesi, idarenin modernizasyonu ve otomasyonu açısından önemli değildir, önemli olan bu aracı kullanarak vergi idaresinin asli görevlerinin etkin bir şekilde yerine getirebilmesidir.

KAYNAKÇA:

- AKALIN, Güneri (1994); "Maliye Bilimi Açısından Son Vergi Reformunun Değerlendirilmesi", **Vergi Dünyası**, S.151, (Mart 1994), ss.3-9.
- AKALIN, Güneri (1995); "VII. Beş Yıllık Plan Döneminde Vergi İle İlgili Yapısal Düzenlemeler", **Vergi Dünyası**, S.166, (Haziran 1995), ss.98-109.
- ARSLAN, Mehmet (1998); "Tek Vergi Numarası İle İlgili Uygulama ve Değerlendirme", **Mükellefin Dergisi**, S. 65, (Mayıs 1998).
- CESUR, Ahmet (1994); Yeni Vergi Düzenlemeleri ve Etkin Vergileme", **Vergi Dünyası**, S.156, (Ağustos 1994), ss.63-69.

- EYÜPGİLLER, S. Saygın (2001); "Vergi İdaresinin Yapılandırılması: Global Eğilimler ve Türkiye İçin Öneriler", **Vergi Dünyası**, Yıl 20, S. 233, (Ocak 2001), ss. 123-127.
- FEYZİOĞLU, Bedi N. (1993); "Vergi Reformu ve Siyasi İdare", **Maliye Yazıları**, S.38, (Ocak-Mart 1993), ss.9-12
- GÜLER, Hasan (1998); "Tek Vergi Numarası Uygulaması", **Yaklaşım**, Yıl 6, S. 63, (Mart 1998), ss.112-114.
- KOZLU, Cem (1994); **Türkiye Mucizesi İçin... Vizyon Arayışları ve Asya Modelleri**, 2. baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları No: 335, Ankara, 1994.
- ÖZER, Mevlüt (1995); "Her Gerçek Kişiyeye Bir Vergi Numarası Verilmesi Usul ve Esasları Üzerine Görüşler", **Yaklaşım**, Yıl 3, S.25, (Ocak 1995), ss.101-106.
- ÖZYER, M. Ali (1998); "Vergi Kimlik Numarası", **Yaklaşım**, Yıl 6, S. 66, (Haziran 1998), ss. 23-29.
- TOBB (1992); **Vergi Özel İhtisas Komisyonu Raporu**, TOBB Yayını No: Cenel: 244 BÖM: 8, Ankara, 1992.
- TOSUNER, Mehmet (1995); "Türkiye'de 1994 Mali Bunalımı ve Vergi Reform İhtiyacı", **Vergi Sorunları**, S.80, (Mayıs 1995), ss.80-91.
- TUNCER, Selahattin (1998); "Vergi Kimlik Numarası Kullanımı İle İlgili 4358 Sayılı Yasa", **Mükellefin Dergisi**, S. 65, (Mayıs 1998).
- TUNÇ, Ömer (1989); "ABD'de Vergi İncelemesi", **Maliye Yazıları**, S.17-18, (Mart-Haziran 1989), ss.60-63.
- YILDIRIM, Adnan (1995a); "Vergi kimlik numarası Uygulaması Başlarken", **Vergi Dünyası**, S.167, (Temmuz 1995), ss.86-89.
- YILDIRIM, Adnan (1995b); "Vergi kimlik numarası ve Otomasyonun Yaygınlaştırılması", **Yaklaşım**, Yıl 3, S.32, (Ağustos 1995), ss. 42-46.
- "4008 Sayılı Kanun", 06.07.1994 tarih ve 21982 sayılı **Resmi Gazete**.
- "4108 Sayılı Kanun", 02.06.1995 tarih ve 22301 sayılı **Resmi Gazete**.
- "4358 sayılı Vergi Kimlik Numarası Kullanımının Yaygınlaştırılması Hakkında Kanun" 02.04.1998 tarih ve 23307 sayılı **Resmi Gazete**.
- "Vergi Usul Kanunu Genel Tebliği Sıra No: 262", 06.02.1998 tarih ve 23250 sayılı **Resmi Gazete**.
- "Maliye Bakanlığı Uygulama İç Genelgeleri 30.6.1995-1995/3, 08.07.1995-1995/5 ve 17.7.1995-1995/6", **Yaklaşım**, Yıl 3, S.32, (Ağustos 1995), ss. 142-149.

BİLGİ, İKTİDAR VE ÜNİVERSİTE

Dr. Mert GÖKIRMAK*

Son elli yıldır yaşanan gelişmelere baktığımızda, uluslararası sistemde pek çok çarpıcı ve beklenmedik olayın varlığını görürüz: Petrol krizi, İran Devrimi, Sovyetler Birliği'nin dağılması, Dünya Ticaret Merkezi'ne yönelik terörist saldırı, vs. Bu olaylardan hiçbirinde önceden kestirim yapılabilmiş ve uygun tedbirler alınabilmiş değildir. Oysa dünyadaki sorunları tahlil etmek ve öngörülerde bulunmak üzere kullandığımız çeşitli akademik disiplinler mevcuttur. Politikbilim, ekonomi, psikoloji...vs. bilim dalları ortaya koydukları teoriler ile böylesi kestirimler yapmaya çalışmaktadırlar. Bir teorinin değerinin olacağını önceden haber verme gücü ile doğru orantılı olduğunu varsayarsak, objektif bilgi ve modern bilim anlayışı nerede hata yapmaktadır? Uluslararası eğilimleri ve şartları anlamak için kullandığımız paradigmlar, açıklayamadıkları anomaliler ve olacağını öngörmekte başarısız kaldıkları olaylar karşısında neden bu kadar savunmasız kalmaktadır? Kuşkusuz bu sorulara verilecek anlamlı yanıtlar, bilimsel bilginin kendi içinde ve olduğu çevrede aranmalıdır. Bilginin iktidar hiyerarşileri içinde yüklendiği sorumluluklar ve aldığı biçimler, olayların yorumlanmasını ve bilginin oluşumunu derinden etkilemektedir. Diğer bir deyişle, bizim dünya olaylarını yorumlamakta yol göstermesini beklediğimiz teoriler, genellikle hiyerarşik bir düzen içinde belirlenmektedir. Bu yüzden bilgi - iktidar ilişkileri gözden kaçırılmaması gereken bir olgu olarak ele alınmalıdır. Nitekim bu çalışma da, sorunsalını büyük oranda bu ilişki üzerinde kurmaktadır.

Ancak bilgi ve iktidar arasındaki ilişki ele alınırken iki noktada sınırlama getirilmesi gerekmiştir. Sınırlamalardan ilki, haber (enformasyon) ve bilgiyi (knowledge) birbirinden ayırmak, diğeri ise bilgi - iktidar ilişkisinin pek çok disiplin üzerinden anlatım imkanı bulunmasına rağmen tarihsel bir çizgiyi takip etmektir. Bu nedenle bilgi ve iktidar arasındaki felsefi tartışmalara

---

* Uludağ Üniversitesi, İİBF, Kamu Yönetimi Bölümü

değinilmekle beraber, asıl olarak bu ilişkinin tarihsel gelişimi, pratikte aldığı görünüm ve sonuçları üzerinde durulacaktır. Özellikle bugün Avrupa ve Türkiye üniversitelerinin akredite olmaya çalıştıkları ABD üniversitelerindeki bilgi- iktidar ilişkisi örnek olarak sorgulanacak ve devletin bilime bakışı ele alınacaktır. Bu bağlamda, ilkin "bilgi nedir?" sorusunu yanıtlamak gerekmektedir.

BİLGİ NEDİR? MODERN DÜNYADA BİLGİ-İKTİDAR İLİŞKİSİ NASIL TANIMLANMALIDIR?

Bilgi nedir sorusunu yanıtlamak aslında ondan daha ünlü olan "hakikat" nedir sorusunu yanıtlamak kadar güçtür. Mannheim bilgiyi, "**toplumsal olarak belirlenmiş kategoriler, değerler ve gözlemler olarak**" tanımlamıştır, ama bu tanım nedeniyle de oldukça eleştirilmiştir. Çünkü en azından bilgiyi ayırım gözetmeden tanımlamıştır. Oysa bilgi ve enformasyon, ya da başka bir deyişle, bir şeyin "nasıl'ını bilmek", "ne'yini bilmekten" ayrılabilir. Enformasyon özgül ve pratik olanı anlatmak, bilgi ise işlenmiş ya da düşünce ile sistemleştirilmiş olanı tanımlamak için kullanılabilir. Başka bir deyişle, enformasyon "çiğ", bilgi ise "pişmiş" veriler olarak değerlendirilebilir (Burke, 2001: 12).

Bununla beraber tarih boyunca sınıflandırma süreci, yalnızca enformasyon ve bilgi arasındaki farklılıkları ortaya koymakla kalmamış, değişik kıstaslara dayanarak, "bilgi"nin kendisini de ayırma tabi tutmuştur. Bunların içinde en dikkat çekici olanı bilgiyi, **toplumsal kökleri** ya da **sınıfsal** yapısı itibariyle gruplandırılan anlayıştır. Buna göre insanlık tarihinde, bir yanda öğrenime dayalı ve seçkinlerin tekelinde bulunan "Akademik Bilgi" varolmuş, diğer yanda ise bilişsel (cognitive) düzeyde kalan, halkla hemhal bir "Popüler Bilgi" alanı doğmuştur. Farklı hakikatler üreten bu bilgi odakları, bilimsel anlayışı ve gelişmeleri de, kendi temelleri üzerinde şekillendirmiştir (Burke, 2001: 14).

Ancak bu ayırma karşın, bilginin son tahlilde yine de karşılıklı bir etkileşim sonucunda şekillendiği görülmektedir. Akademik ve popüler bilginin gelişimi, pek çok defa birbirini destekler bir nitelik kazanmıştır. Örneğin: İktisat'ın akademik anlamda bir disiplin olarak ortaya çıkması, hiç yoktan yapılmış bir icat değildir. İçinde yalnızca yeni kuramların geliştirilmesi değil, tüccarların pratik bilgilerine akademik saygınlık tanınması da vardır. Bu bilgiler, önceleri salt sözlüyen, 16.-17. yy.'da giderek basılı hale gelmiştir. Bacon "Nova Organon" adlı eserinde açıkça bu etkileşimi olumlamaktadır. Bacon'a göre ne "amprizm", ne de "skolastizm" tek başına bir anlam taşımaktadır. "**Henüz denenmemiş doğru yol, düşüncesizce veri toplayan emprik karıncayı ya da kendi iç salgısıyla ağ ören skolastik örümceği değil, hem toplayan hem de sindiren arıyı izlemek**"tir. Gerçek bilgi ve hakikate

ancak bu şekilde ulaşmak mümkündür. Bu sentez insanoğluna gelişmenin yolunu açacaktır, çünkü Bacon'a göre "bilgi güçtür" (Burke, 2001: 16-17).

Görüldüğü gibi, bilginin oluşumu iktidar, seçkinler ve halk arasındaki ilişkilerden bağımsız değildir. Ancak ilginçtir ki, bilgiyi sosyolojik bağlamından bağımsız olarak değerlendiremeyeceğimiz fikri ilk olarak, sosyolojinin dışında dile getirilmiştir. Antropolojide Levi-Strauss, bilim tarihinde, Thomas Kuhn ve felsefede Michel Foucault, bilgi-iktidar ilişkilerini hemen hemen ilk dile getirenlerdir. Fakat bu bilim insanları aynı zamanda, modern bilimi ve modern bilimin araştırma yöntemlerini de en fazla eleştiren kesimdir. Bunlar, Bacon ve Bacon'un bilgiye yüklediği "güç" modelini kabul etmemekte, modern bilimin bilgiye araçsal anlamda yaptığı "güç/iktidar" vurgusunu eleştirerek, bilgi ve iktidarı özdeşleştirmektedirler.

Oysa bilim camiasının büyük bir kısmına baktığımızda, modern bilimlerin okülersentrik (gözmerkezci) düşünme geleneği çerçevesinde, bilgi ve iktidar arasındaki özdeşliği reddettiklerini görürüz. Okülersentrizmin, kendileriyle dünyayı kavradığımız duyularımız arasında bir hiyerarşi kurması ve duyular hiyerarşisinde "gözü" ve "görme" duyusunu bu hiyerarşinin zirvesine yerleştirmesinin sonucu, modern bilim görülmeyeni yok saymakta, bir şey ne kadar görünürse o kadar etkili, ne kadar etkiliyse o kadar gerçek (hakikat) olmaktadır. Asıl olanın olgular ve olguları değerlendiren "rasyo"olduğu düşünülmektedir. Dolayısıyla, modern bilime göre görünür olan tek şey olgulardır ve bilimsel bilginin "iktidar" ve "güç" gibi kavramlarla birarada kullanması mümkün değildir. Çünkü bilim rasyonel, iktidar ve güç irrasyonel kavramlardır. İktidar olgulara değil, değerlere yaslanmaktadır (Arslan, 1999: 56-57).

Modern bilimin temsilcilerinden Bacon da "bilgi güçtür" demektedir ve bu ilişkiyi anlamış gözükür ama, modern bilim anlayışında gücün-iktidarın oluşumunda ya da inşasında hiçbir rolü yoktur. Bilgi sonuçları ve etkileriyle güçtür, iktidardır. Modern bilimsel anlayışa göre, iktidar veya gücün görünüşleri, ya bilginin edinilmesinin engellenmesi - çarpıtılması, ya da bilginin özgürleştirici eğilimlerinin ortaya çıkması durumunda seferber olmaktadır. Diğer bir deyişle, bilgi ile iktidar, birbirlerini dışarıda bırakan şeylerdir. Eğer bilginin iktidarla bir ilişkisi varsa, ya bu bilgi bilimsel değil, ya da yanlış veya tahrif edilmiş (yani dinler, mitler, metaforlar veya ideolojiler) demektir (Arslan, 1999: 61)

Bu "epistemik püritanizm", bilimsel bilgiyi ideolojiden, kültürden, dilden, önyargıdan ve tarihsellikten arındırılmış varsaymaktadır. Böylece, iktidar ve bilgi ilişkisi yalnızca bir baskı sistematiğinde gelişmekte ve hakikate konulmuş bir yasak olarak iktidar güçleri bilginin formasyonunu engellemekte ya da en azından tahrif etmektedir. Modern bilimde, bilimsel bilginin, yeni sıfır noktalarından çıktığı öne sürülmekte; bilimin saf, objektif bir noktadan hareket

ettiği düşünülmektedir. Kartezyen felsefede "ego cogito" (saf zihin) ile açıklanan bu anlayış, emprizmde "tabula rasa"ya dönüşmektedir. Oysa sıfır noktasının tespit edilebilmesi için, bilim insanının kendisinin de içinde yer aldığı tarihsel sürecin dışına çıkması, Tanrı gibi mutlak bir varlığın konumuna yükselmesi ve o gözle bakması gerekmektedir (Arslan, 1999: 61-63).

Bu bağlamda bilginin özne-nesne arası ilişkilerden doğduğunu söylemek zordur. Bilgi daha çok özneler arası ilişkilerden doğmaktadır. Bilginin öznesi olan insan tarihseldir, diğer bir deyişle sosyal bir varlıktır. Bu nedenle bilgi ve iktidar birbirinden arındırma ya da birbirine karşıtlık oluşturacak bir düalizm içine sokma çabası anlamlı değildir. Çünkü sosyal bir varlık olan insanın içinde var olduğu alan, başka deyişle sosyal hayat bir iktidar çatışması arenasıdır (Arslan, 1999: 62-64).

Kuşkusuz bu durumu en iyi Nietzsche tespit etmiştir. Nietzsche'ye göre, insanın doğası, yani "homo natura", güç ve iktidar tutkusu tarafından belirlenmektedir. Toplum bir hiyerarşiler evreni olarak, şu ya da bu şekilde bir güç ilişkileri şebekesi, dolayısıyla bir çatışma arenasıdır. Bilgi de bu güçler hiyerarşisinden muaf, hiyerarşiler dışı, hiyerarşiler üstü birşey değildir. (Arslan, 1999: 65-66).

Yeni sıfır noktaları arayışı içinde olan modern bilim, farkında olmadan bu savı doğrulamaktadır, çünkü yeni sıfır noktaları arayışı, yeni mutlak hakikatler arayışı, yeni mutlak hakikatler arayışı da yeni bir cemaat arayışıdır. Eşitsizliğe dayalı toplumsal bir yapıda oluşmuş "epistemik cemaat" yalnızca varolan hiyerarşilerin bir parçası olmakla kalmayacak, kaçınılmaz bir biçimde kendi iç hiyerarşilerini ve iktidar merkezlerini de üretecektir. Bu bakımdan bilimin eşitliğe ve özgürlüğe dayalı ilişkiler içinde oluştuğunu düşünmek ya da bilimsel olduğu ileri sürülen bilgilerin böyle bir ortamda var olduğunu söylemek mümkün değildir. Zaten modern anlayışa göre bilim, özgürlük ve eşitlik gibi demokratik değerlere dayanmamaktadır, çünkü eşitlik ve özgürlük olanı değil, olması gerekeni göstermektedir ve bu özellikleriyle onlar "olgu" değil "değer"dirler. Bilim ise "değerler"e değil, olgulara dayanmaktadır (Arslan, 1999: 67).

Bu bağlamda, iktidar ve bilgi ilişkisinde bilgi, yalnız kullanım imkanları ile değil, bizatihi güç ilişkilerini içinde barındırdığı, gücü içkinleştirdiği için de iktidar ile birbirinden ayrılmaz bir bütündür. Olgulara dayalı bilim, gözlem ve deneyi ön plana çıkarırken, "labarotuarı" iktidarın yeni merkezi haline getirmekte, görmeye dayalı entelektüel tutumlar iktidar ilişkileri içinde sonuçlanmaktadır (Arslan, 1999: 72, Latour ve Woolgar, 1979, Latour, 1983: 141-170).

Okülersentrik bilimsel gelenek hegemonyayı da meşrulaştırmıştır. Görmenin hegemonyası iktidarın hegemonyası olmuş, Foucault'un deyişiyle,

gören bakış egemen olan bakış haline gelmiştir. (Arslan, 1999: 67, Foucault, 1993: 39) George Orwell'in ünlü eseri 1984'te ifadesini bulan "Big brother keeps watching you" mottosu, ya da Huxley'nin "Brave New World" adlı eseri böylesi bir durumu çok açık bir şekilde betimlemektedir.

Foucault'a göre, bir tarafta bilgi diğer tarafta toplum, bir tarafta bilim diğer tarafta devlet yoktur, yalnızca içiçe geçmiş, "hemhal" olmuş, bilgi-güç ve iktidar formları vardır. Bu yüzden bilgi ya da hakikat, iktidar dışında ya da iktidara kapalı birşey değildir (Arslan, 1999: 69, Foucault, 1980: 131). Foucault'a göre; **Bilgi ya da hakikat, ne özgür ruhların ödülü, ne programlanmış bir yalnızlığın çocuğu, ne kemale erme yolunda bir inzivanın sonucu ve ne de kendilerini özgürleştirmeyi başaramış olanların imtiyazıdır. Bilgi ya da hakikat bu dünya da aranması gereken, bu dünyadaki bir şeydir.** Bu nedenle, her toplumun, her dönemin, her rejimin, her cemaatin bir hakikat rejimi, hakikatle ilgili bir "genel siyaseti" ve kuşkusuz bu siyaseti temsil eden, hakikat sayılan şeyi (yani mutlak, doğru bilgiyi) dile getirmekle yükümlü olanların **statüleri** vardır (Arslan, 1999: 69, Foucault, 1980: 131-132).

Delaysıyla bilgi - iktidar ilişkisi ve bu ilişki sürecinde beliren hiyerarşiler, bilgiyi (hakikati) yönlendirmektedir. Ayrıca, bilgi - iktidar ilişkisinin politik ontolojisi yalnızca statüler üretmekle yetinmemiştir, etkileşim içinde olduğu sınıfsal yapılar bu ilişkiye özgü bir "politik ekonominin" doğmasına yol açmıştır. Neo-klasik iktisat anlayışı belki de bu durumun en açık göstergesidir.

Bu açıklamalar bağlamında, aşağıdaki önermeleri kabul etmek yanlış olmasa gerekir (Arslan, 1999: 70, Foucault, 1980: 131-132) :

1. "Hakikat"-Bilgi, bilimsel söylem ve onu üreten kurumlarda merkezleşmektedir.

2. Bilgi sürekli bir ekonomik ve politik teşvike tabidir. (Bu durum ekonomik üretim için olduğu kadar, politik güç için de bir iktidar talebi olduğunu gösterir.)

3. Yine bilgi, eğitim ve enformasyon vasıtasıyla sınırsız bir yayılma ve tüketimin nesnesi olmuştur.

4. Bilgi, birkaç ekonomik-politik aygıtın (ki bunların en önemlileri üniversitelerdir) egemen kontrolü altında üretilerek, aktarılmaktadır.

5. En nihayet bilgi, bütünüyle politik tartışmaların ve sosyal çarpışmaların konusudur. Çünkü bilim yalnızca bilimi bilim yapan "rasyonel" iç unsurlarla açıklanamaz. Kısacası bilgi yalnız bir text değildir. Bilim ve bilimsel bilgi, ancak yer aldığı toplumsal kontext (bağlam) içinde açıklanabilir.

Bu çerçevede, bilginin ve özellikle modern bilimin tarihi, aynı zamanda iktidar mücadelelerinin de tarihi olmakta, üniversiteler iktidarlara lojistik destek merkezler olarak hizmet vermektedirler.

TARİHSEL SÜREÇTE BİLGİ-İKTİDAR İLİŞKİSİ NASIL GELİŞMİŞTİR?

Tarihe baktığımız zaman, iktidarların Asurlular'dan beri enformasyon topladığını ve güçlerini devam ettirmek için bu enformasyonu şekillendirdiğini görebiliriz. Eski Romalıların, Çin ve Osmanlı İmparatorlukları'nın detaylı kayıt sistemleri tuttıkları, arazi tahrirleri düzenledikleri, nüfus sayımı yaptıkları ortaya çıkarılmıştır (Burke, 2001: 118-120). Ancak enformasyon toplanması ve depolanması aşamasından, sistematik olarak "bilgi" üreten bir toplum modeline geçişin Karolenj Rönesans'ı ile başladığı söylenebilir. Üniversitelerin Batı Avrupa'da kendini göstermeye başladığı ve üniversite loncalarının aktif bir biçimde politik güç mücadelelerine karıştığı 12. yüzyıldan itibaren üniversite, iktidar için bir meşrulaştırma aracı olmuş, danışman ve memurları için fidanlık olarak kullanılmış ve kuşkusuz ihmal edilemeyecek bir müşteri kitlesi yaratmıştır (Le Goff, 1994: 94). Üniversiteler ile sanılanın aksine öncelikle kilise değil, laik iktidarlar ve özellikle krallıklar karşı karşıya gelmiştir. Krallıklar özellikle üniversite loncalarının kontrolünü ellerine geçirmeye ve bilgiyi yönlendirmeye çalışmıştır. Örn. Paris'te 1299 yılında yaşanan kanlı olaylarda, öğrencilerle krallık kolluk güçleri çatışmış, bu kavga esnasında birçok öğrenci krallık çavuşları tarafından öldürülmüştür. Bunun üzerine üniversitenin büyük bir bölümünde greve gidilerek, iki yıl boyunca Paris'te derslerin yapılması engellenmiştir. Benzer olaylar Oxford ya da Bologna'da da yaşanmıştır. Bu aşamada devreye papalık girmiş ve tüm Avrupa'da üniversitenin önemli bir müttefiki haline gelmiştir. 1231'de Papa IX. Gregorius , ünlü "Parens Scientiarum" fermanıyla Paris üniversitesine yeni statüler vermiş ve bunun üniversitelerin "Magna Carta"sı olduğunu söylenmiştir. Ancak papalığın yapmak istediği de, üniversiteleri laik yargı yetkisinden çıkarırken, yerine kilisenin yargı yetkisini getirmektir (Le Goff, 1994: 96-99). Jacques Le Goff, "Ortaçağda Entelektüeller", isimli eserinde, "Papa üniversiteleri yerel denetimden ve iktidarların elinden kurtardıysa da, bunun nedeni onları papalık makamına tabi kılmak, kendi siyasetiyle bütünleştirmek, üniversitelere kendi amaçlarını ve denetimini dayatmaktır", demektedir. Böylelikle, bir süre sonra üniversite mensuplarının kilise içinde yer alan bir lonca durumuna geldiği görülecek, laikliğe yönelik bir girişim neticesinde doğmasına karşın, üniversite kurumsal olarak kilise içinde ve Roma'nın yargı denetimine tabi kalacaktır (Aynı Eser, 1994: 99).

Orta Çağ sonrasında, yeni bir toplum modeli, şehirleşen bir Avrupa ve kiliseden bağımsız, farklı bir politika anlayış oluşmuştur; buna karşın iktidarın, bilgi ve üniversiteler üzerindeki etkisi değişmemiştir. Hatta mutlak monarşilerin doğuşu ve ulus devlete evrimi esnasında, iktidarların bilgi edinme ve bu bilgileri yönlendirme ihtiyacının daha da arttığı görülmektedir. Erken Yeniçağ hükümetleri sınırları altında yaşayan toplulukların yaşam biçimlerini öğrenmek, salgın ve savaş gibi özgül sorunlara karşı önlem alabilmek ve ulusal orduların yeni teknoloji ile donatılmasını sağlamak için bilgi üzerindeki kontrole daha fazla önem verir hale gelmişlerdir. Merkezi devletin ortaya çıkışı ile coğrafyanın, sömürgecilik faaliyetleri başlamasıyla da kartografyanın akademik bir disiplin haline geldiği görülecektir. Bu gelişmeler bize, artık hegemonyanın sistemleşmekte olduğunu, devletlerin bir yandan fetih mücadelelerini yürütmek, diğer yandan ele geçirdikleri topraklardaki egemenliklerini pekiştirmek için, evrensel ve bölgesel anlamda sistematik bilgi birikimine yöneldiğini göstermektedir (Burke, 2001: 125-135).

Bu açıklamalardan da anlaşılacağı üzere, bilgi ve iktidar arasındaki ilişki ya da başka bir deyişle üniversite ile merkezi devlet kurumları arasındaki yakınlaşma, fetih mücadelelerinde ya da savaş dönemlerinde daha belirgin bir hale gelmektedir. Özellikle 19.yüzyıldan başlayarak, savaşların niteliğinin değişmesi, ulusal orduların kullanılması, cephe gerisi kavramının ortadan kalkması ve mücadelelerin topyekün - kitlesel bir hal alması bilimsel disiplinlerin iktidar ile olan etkileşimini açıkça gözler önüne sermiştir. Carl von Clausewitz'in "Savaş Üzerine" adlı eserinde, savaşı politik bir eylem olarak nitelmesi ve bu olguyu "politik ilişkilerin bir devamı ve politik hedeflerin farklı araçlarla gerçekleştirilmesi" şeklinde yorumlaması (Clausewitz, 1997: 53), bize aslında insanın var olduğu her yerin politik bir arena olarak algılanabileceğini göstermektedir. Böylece barış ve savaş diye algılanan durumların büyük ölçüde yanlısamlardan ibaret olduğu, iktidar mücadelelerinin ve bu mücadelelere içkinleşmiş kavramların (örneğin, bilginin) savaş dönemlerinde daha net bir biçimde gözlenmesine karşın, aslında her zaman var olduğu söylenebilmektedir. Dolayısıyla, bilgi ve iktidar arasındaki ilişkilerin savaş dönemlerinde daha açık bir biçimde gözlenmesi yanılıcı olmamalıdır. Nitekim bunun en belirgin örneği, kimi araştırmacıların Kuzey - Batı yarıkürenin en uzun barış dönemi, kimilerinin ise "Soğuk Savaş" dönemi diye yorumladıkları 1945 sonrası yıllardır. Bu dönem bilgi ve iktidar ilişkilerinin, özellikle ABD'de üniversite ve devlet yakınlaşmasının, ilk defa bu kadar kurumsallaştığı, iktidarın bilgiye ilk defa bu kadar net olarak müdahale ettiği ve böylece bilgi - iktidar dayanışmasının ilk defa bu kadar açık bir model olarak sunulduğu yıllar olacaktır.

BİLGİ-İKTİDAR İLİŞKİSİNİN KURUMSALLAŞMASI: SOĞUK SAVAŞ VE ÜNİVERSİTE

Birinci Dünya Savaşı esnasında devlet ve bilim insanları arasında kurulan organik bağlar şaşırtıcı değildir. Bu bağlar, tıpkı Yakın Çağ'ın diğer savaşlarında olduğu gibi, hem taktik bir ilişkinin ötesine geçmeyi başaramamış, hem de dar kapsamlı ve kısa süreli ilişkiler olarak kalmıştır. Bununla birlikte İkinci Dünya Savaşı, Manhattan Projesi (atom bombası yapımı) gibi önemli çalışmalarla, farklı bir ilişki sistematiğini başlatmaya namzettir. Nitekim, İkinci Dünya Savaşı sonrası Soğuk Savaş dönemi, üniversitelerin yapılarını ve akademik disiplinlerin içeriğini yeniden şekillendirecektir. Böylece, fen ve sosyal bilimlerdeki araştırmalar dönüştürülecek, politika teorisyenlerince liberal demokrasi yeniden tanımlanacak ve gücün tüm dünyada kullanılmasının verdiği entelektüel kibir akademik hayatı saracaktır (Montgomery, 1998: 12). Ayrıca hem maddi katkıları ile hem de yarattığı ideolojik atmosferiyle Soğuk Savaş, en azından ABD'de, akademinin görülmemiş ölçüde büyümesine neden olacaktır. Bu bağlamda, olağanüstü miktardaki kamusal para girişimci profesörler kanalıyla üniversitelere akıtılacak, Soğuk Savaş bir yandan bir meslek erbabı olarak akademisyenlere kendi kurumlarındaki güç mücadelesinde etkili bir silah verirken, diğer yandan onların çalışma koşulları üzerinde de olağandışı bir kontrol sağlayacaktır. Böylelikle bilimsel araştırma, bir devlet girişimi haline gelecek, üniversiteler ordunun eğitim aygıtına eklenecektir (Lewontin, 1998: 36-37).

Zaten, İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde yenilik yapmak, giderek daha yüksek bir bilimsel ve teknolojik uzmanlığı ve son derece pahalı sermaye yatırımı gerektiren araştırma - geliştirme (AR-GE) faaliyetlerine bağlı kalmaya başlamıştır. Böyle yatırım programlarını ise ancak çok büyük şirketler gerçekleştirebilecek durumdadır. Ancak şirketlerin elindeki kaynaklar bu iş için yeterli olsa dahi, kapitalizmin olağan anarşik ve rekabetçi mekanizmaları yatırımların gerçekleşmesini önlemektedir. Ayrıca AR-GE faaliyeti başarı kazansa bile, on yıl ya da daha uzun süreler getirisi olamayacak bu projeler, özel sektör tarafından üstlenilmek istenmemektedir. Bu şartlar altında üniversiteler kullanılarak, araştırmalar ve teknik eğitim toplumsallaştırılacak, üniversiteler ve laboratuvarlar üzerinden, devlet maliyetleri üstlenecektir. Diğer bir deyişle, 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren üniversiteler üzerinde artan devlet desteği ile patronaj ilişkileri daha da yoğunlaşacaktır (Lewontin, 1998: 40-42).

ABD'de İkinci Dünya Savaşı öncesinde devletin yüksek eğitim kurumlarındaki araştırmalara verdiği destek, bağışlarla yürüyen üniversitelere eyaletlerin verdiği yardımlar ve devletin üniversite sistemine entegre olan zirai deney istasyonlarının tarımsal araştırmalar için federal ve eyalet fonlarını kullanmasından ibaret kalmıştır. Büyük bilimsel projeler veya ulusal hedeflere

hizmet eden AR-GE çalışmalarında üniversitelere büyük bir rol verecek düzeyde merkezileşmiş bir devlet desteği yoktur. Ancak atom bombası bu anlayışı kökünden değiştirmiştir. Devletin kontrolü ve sponsorluğu altındaki bir tek projenin bu muazzam başarısı, hem akademisyenlerin, hem de politik planlamacıların anlayışına büyük etki yapmıştır. Olay sadece merkezi olarak planlanmış ve finanse edilmiş bilimsel bir projenin işe yaradığı olması değildir; bu proje ile bilimin farklı dalları birbirine entegre edilmiştir. Akademi açısından en önemli olan yanı ise, bu projenin tümüyle üniversitelerden gelmiş bilim insanlarının çabalarına bağlı kalınarak gerçekleşmesidir (Lewontin, 1988: 44-45).

Bu ilk ivme doğal bilimlere ilişkin bir projenin başarısı ile sağlansa da, Chomsky'e göre devlet kaynaklarının üniversitelere dağılımı ve buna bağlı politik destek sürecinde, doğal bilimler ve sosyal bilimler arasında önemli farklar oluşmuştur. Chomsky'e göre, doğal bilimciler hükümetle ortak çalışmalarına karşın daha özerk kalabilmiş, oysa sosyal bilimlerde durum bambaşka bir biçimde gelişmiştir. Örneğin; Massachusetts Institute of Technology (MIT)'deki Siyaset Bilimi Bölümü CIA tarafından kurulduktan sonra, 1950'ler ve 1960'ların ortalarına kadar bu bölüm açıkça işbirliğine sürdürmüştür. Chomsky'e göre bu bölüm, kapalı ve gizli seminerleri olan kampüsteki tek bölüm olarak durumunu gizlemeye gerek dahi duymamıştır. Vietnam Savaşı esnasında Saigon'da bir villa bulundurarak, orduya aktif desteğini sürdürmüş, doktora öğrencileri burada tezleri için pasifleştirme projeleri üzerinde çalışmalar ve buna benzer şeyler yapmıştır. Bölümün "bu çerçevede, politik davranışları şekillendirmede ve belki de öğretim üyelerini ve öğrencileri seçmede devletle sağlam ilişkileri olduğu konusunda hiçbir tereddüt yoktur" (Chomsky, 1988: 195-196). Bu çerçevede, en azından MIT örneğinde, İkinci Dünya savaşı sonrasında ABD'de devlet - üniversite, iktidar - bilgi ilişkisi oldukça yoğun bir biçimde yaşanmıştır.

Nitekim MIT'in 1969'daki bütçesi incelendiğinde (ki Chomsky'e göre bu gizli birşey değildir) yıllık bütçesi olan 200 milyon doların yarısının MIT'teki büyük askeri laboratuarlara, Lincoln Laboratuvarı'na ve Teçhizat Laboratuvarı'na (şimdiki adıyla Draper Laboratuvarı'na) gittiği; ayrıca bütçesinin kalan diğer yarısının yüzde 90'ının da Pentagon'dan geldiği görülmektedir (Chomsky, 1998: 196). Ancak 1970'ler ile birlikte ABD'de, devletin sağladığı finansmandan, şirketlerin sağladığı finansmana geçilmesi, gizliliği arttırmış ve bu tür verilere ulaşmak daha zorlaşmıştır. Bununla beraber devlet desteğinin bu kadar yoğun bir biçimde olmasa da halen devam ettiği açıktır. Yapılan şey, önce devletin henüz pazar şartları oluşmamış ürün ve alanları, özellikle temel bilimleri kamu finansmanı ile desteklemesi, daha sonra buradaki destek ve patronajını şirketlere devretmesidir. Dolayısıyla bugün bilgi - iktidar ilişkisindeki saç ayağının birini üniversiteler, diğerini devlet oluştururken, üçüncüsünü büyük (çokuluslu) şirketler oluşturmaktadır. Chomsky'e göre, 1940'ların sonundan

itibaren, Pentagon Amerika'nın sanayi politikasının örtüsü olmuştur. 1960'lar boyunca elektronik ile ilgili araştırmaların yaklaşık yüzde 85'i Pentagon, NASA, Enerji Bakanlığı, vs. tarafından finanse edilmiştir. Temel bilimleri desteklerken Pentagon'un beklentisi, eninde sonunda bu çalışmalardan birşeyler çıkacağı ve bunun da özel bir güç açısından yararlı olacağıdır. Chomsky'e göre, Amerikan ekonomisinde o zamanlar ve şimdi sübvansiyon almamış bir sektör bulmak çok zordur ve devlet ile özel sektör arasındaki simbiyotik ilişki üniversiteler ve bilimsel disiplinler üzerinde de yoğunlaşmıştır (Chomsky, 1998: 197).

Bu bağlamda Truva projesi pek çok açıdan, bilgi - iktidar ilişkisinin gerçekte ne şekilde geliştiğini ve devlet - üniversite işbirliğine nasıl dönüştüğünü bize göstermektedir. Çünkü Truva Projesi, sosyal bilimler ile doğa bilimlerini, yalnızca kullandıkları araştırma yöntemleri açısından değil, Amerikan çıkarlarına tüm dünyada hizmet etmeye yapabilecekleri potansiyel katkılar açısından da ilişkilendirmeyi amaçlayan savaş sonrası çabalardan biridir. Şubat 1951'de Dışişleri Bakanı'na sunulan Truva Projesi'nin nihai raporunda, projenin amacı, Soğuk Savaş'ın askeri olmayan boyutlarındaki mücadele için gerekli entellektüel desteğin sağlanması olarak tanımlanmıştır. Aynı derecede önemli olan bir nokta da; Truva Projesi'nin, Amerikalı akademisyenler ile dış ilişkiler ve istihbarat bürokrasisi arasında kalıcı ilişkiler kurmaya katkıda bulunmayı amaçlamasıdır. Rapora göre, özellikle sosyal bilimciler ve tarihçilerin, katkısı sağlanarak, özgürlük, demokrasi ve Amerikan yaşam biçimi gibi değerlerin savaş sonrası dünyada varlığını sürdürmesi sağlanacaktır (Needell, 2000: 41-42).

Truva Projesi çerçevesinde hazırlanan rapor, ilk aşamada radyo frekanslarının kullanılması ile Amerikan'ın Sesi radyosunun nasıl etkin bir propaganda aygıtına dönüştürülebileceğini irdelemekte, daha sonra bu faaliyetlerin sahası içinde kalan hedef kitleleri (ki düşman -ve hatta yabancı-ulusal, etnik ve sosyal gruplarla sınırlı değildi) ele almaktadır. Sosyal bilimcilerden oluşan bir ekip, sorunu Sovyetler Birliği, Avrupa, Çin, vs. şeklinde ayırmakta, bu bölgeler hakkında kesin bir yargıya varmadan önce, acilen daha ileri düzeyde bölge araştırmalarının yapılması gereği vurgulanmaktadır. Ancak yine de kimi konularda kesin yorumlar yapılmaktan da geri durulmamaktadır. Örneğin, raporun bir yerinde, Avrupa ülkelerinin etkili bir güç olarak ABD'nin yanına çekilmesinden bahsedilirken, Avrupa ülkelerinde yapılması gereken reformlara değinilmekte, "Adenauer'ları veya Gasperi'leri desteklemeyi önermemiz durumunda, onlara mali ve sosyal reformlar yapmaları için baskı uygulamalıyız. Eğer bunu yapmazlarsa, yapacak politikacılar bulmalıyız" denmektedir. Ayrıca raporun Asya ile ilgili bölümü, daha fazla araştırma yapılması çağrısında bulunulmakta, Asya'daki "ekonomik, sosyal, psikolojik ve teknik sorunlarla ilgili araştırmalar yapmak üzere üniversitelerin sponsorluğundaki enstitülere ve programlara" çağrılar yapılmaktadır (Needell, 2000:52-53).

Truva Projesi neticesinde ortaya çıkan ana raporun eklerinden birinde ise, bundan böyle ABD'de sıkça rastlanacak olan bu yeni işbirliğinin nasıl bir model haline getirileceği konusunda tavsiyelerde bulunmaktadır. Buna göre, siyasi savaş araştırmalarına üniversitelerin de yardımcı olabileceği, üniversite kampüslerinde yeni tür araştırma enstitülerinin kurulabileceği ve üniversite personelinin ya part-time, ya da rotasyon usulü bu merkezlerde görev yaparak, resmi araştırmalara katkı yapabileceği belirtilmektedir (Needell, 1998: 55-56). Nitekim bu ve benzeri öneriler sonunda etkili olacaktır. Bu kapsamda, Ocak 1952'de MIT'de bir "Uluslararası Araştırmalar Merkezi" (CENIS) kurulacak ve bu merkez Ford Vakfı ve CIA tarafından finanse edilerek, "akademik araştırmalar, kamu politikası sorunları konusuna taşınacaktır". Ayrıca, CENIS diğer üniversiteler içindeki benzer programlar için de bir model oluşturacak, pek çok Amerikan üniversitesinde "bölge araştırmaları" ya da "karşılaştırmalı politika" adında yeni disiplinlerin ortaya çıkmasına yol açacaktır (Needell, 2000: 57).

Aslında ABD'ye baktığımızda daha Truva Projesi'nden önce, İkinci Dünya Savaşı'ndan hemen sonra, üniversiteler ve yönetici elitler arasında çarpıcı ilişkilerin kurulduğu görülmektedir. Özellikle "bölge araştırmaları" söz konusu olduğunda, ilk bölge araştırmaları merkezinin Stratejik Hizmetler Dairesi'nde (OSS ya da yeni adıyla CIA) oluşturulması, bu anlamda akademinin tuhaf bir gerçeklerinden biridir (Cumings, 1998: 170, Diamond, 1992: 10). 1943'te OSS'in Sovyet şubesinin Columbia Üniversitesi'ne nakledilmesi, ardından Carnegie Corporation'un 1947'de Rusya Araştırmaları Merkezi'nin kurulması için Harvard'a 740.000 dolar bağışta bulunması bu tür işbirliklerini arttırmıştır. Nitekim çok geçmeden Ford vakfı daha büyük bir para ayırarak, 1953-1966 döneminde bölge ve dil araştırmaları için 34 üniversiteye toplam 270 milyon dolar verecektir. Diamond'a göre, özellikle Harvard Rusya Araştırmaları Merkezi, CIA, FBI ve diğer istihbarat kuruluşları ile derin bir ilişki içinde faaliyetlerini sürdürmüştür. Birçok vakıf (Carnegie, Rockefeller, Ford) projeleri finanse etmek ve bazı durumlarda da CIA yardımlarını aklamak için devlet ve Merkez'le birlikte çalışmıştır. Foucault'un deyişiyle gücün "kılcal damarlara" dönüştüğü bu lokal noktalarda (üniversiteler ya da bu tür merkezlerde) çok sayıda ünlü bilim insanının da çalışmalarına destek verdiği görülmektedir. Örneğin sosyolojide Talcott Parsons CIA destekli araştırmalara bizzat katılan önemli isimlerdendir. Parsons yanında, antropolog Clyde Kluckhohn, Harvard Rektörü James B. Conant, ünlü Rusya araştırmaları uzmanı ve 1950'lerde Amerika Siyaset Bilimleri Derneği'nin başkanlığını yapan Philip Mosely bu çalışmalara destek veren diğer önemli isimleri oluşturmaktadır. Aslında liste daha da uzatılabilir, çünkü bu faaliyetler Harvard ile sınırlı kalmamıştır. Zaten Harvard'ın Rusya Araştırmaları Merkezi, bu tür istihbarat bağlantıları ve hükümet müdahalelerinin cereyan ettiği tek yer olmuş olsa, bu bir istisna olarak dışlanabilirdi. Ancak bu durum ülkedeki tüm bölgesel

programlar için bir model oluşturmuştur. Örneğin, Mosely uzun yıllar boyunca Columbia Üniversitesi Rusya Araştırmaları Enstitüsü'nde görev yapmıştı ve neredeyse 1940'ların sonundan 1970'lerin başına kadar hem kendi, hem de üyesi bulunduğu Columbia Üniversitesi gizli devlet kuruluşlarıyla işbirliği içinde bulunmuştur. Mosely, bu dönemde yani Amerika'daki bölge araştırma merkezlerinin gelişim yılları boyunca, Ford Vakfı'nın da merkezi yöneticilerinden biri olmuştur. Vakfın, CIA ile birlikte araştırma desteği vereceği çalışmaların belirlenmesinde Mosely aktif olarak görev almıştır. Destek verilen çalışmalara ve isimlere bakıldığında bunların daha sonraları "modernleşme çalışmaları" ve "karşılaştırmalı politika" alanında yayınlanan en önemli çalışmalar olduğu anlaşılabilmektedir (Cumings, 1998:170-175).

Christopher Simpson'un gizliliği kaldırılan belgeler üzerinde yaptığı araştırmaya göre, vakıflar, üniversiteler ve devlet istihbarat kuruluşlarının bu içişleri, sosyal bilimlerine tamamına yayılmıştır. Uzun yıllar, devletin parası (ki böyle olduğu kamuoyu önünde her zaman itiraf edilmemektedir) Paul Lazarsfeld'in Columbia Üniversitesi'ndeki Uygulamalı Toplumsal Araştırmalar Bürosu'na, Hadley Cantril'in Princeton'daki Uluslararası Sosyal Programlar Enstitüsü'ne, Ithiel de Sola Pool'un MIT'deki CENIS programına aktırılmıştır. Söz konusu kamu kaynakları bu ve benzeri kurumların yıllık bütçelerinin %75'inden fazlasını oluşturmuş, 1952'deki resmi araştırmalar, o zaman için sosyal bilimlere verildiği bildirilen kamu fonlarının, tam %96'sının ABD ordusundan geldiğini göstermiştir (Cumings, 1998: 176, Simpson: 316).

Truva Projesi ve ardından büyük üniversitelerde kurulan Pentagon-CIA destekli Araştırma Enstitüleri, hızla ABD'nin ulusal ve uluslararası çıkarlarının ihtiyaç duyduğu bilgi "üretimine" başlayacaklardır. Bu çalışmalar esnasında ortaya çıktığı üzere bilim insanları da en az bürokratlar kadar bu araştırmaların içinde bulunmaya heveslidirler. Bilim insanlarının bu kadar istekli olmalarının altında yatan sebep, öncelikle kamu fonlarının araştırmalar esnasında cömertçe dağıtılmasıdır. Bu tür bir gelir, akademik hayatta pek çok bilim insanı için oldukça rahatlatıcı olmaktadır. Ayrıca bu araştırmalara esnasında yazdıkları kitaplar ve makaleler, bu kesim için bilimsel bir şöhretin kapılarını da açmaktadır. Yazıları "kolayca" en ünlü dergilerde basılabilmekte, fikirleri sık sık kamuoyunun önüne getirilmektedir. Ülkedeki şöhretli ve "objektif - hakemli" dergiler, devlet desteğini almış bu çalışmaları basmak için birbirleriyle yarışmaktadırlar. Bu kuşağın zamanla Sosyal Bilimler'deki en ünlü isimleri içinden çıkaracağı, örneğin, Huntington gibi ünlü politik bilimcileri ve onların tezlerini gündeme taşıdığı görülecektir.

Ancak bu projelerin bir kısmında, ciddi fiyaskolar da yaşanmıştır. Bunlardan en ünlüsü Camelot Projesidir. Camelot Projesi, 1963'de Savunma Bakanlığı'nın sponsorluğunda gerçekleştirilen ve Üçüncü Dünya devrimi ve kalkınmasını öngörme ve kontrol etmede davranış bilimleri uzmanlarını

kullanan büyük bir projedir. Camelot, aynı zamanda psikolojinin kamuoyu önündeki yükselişini de belgelemektedir. Bu bağlamda, 1945 ile 1960'ların ortaları arasında Amerikan ordusu, ülkenin psikolojik araştırmalarının kesinlikle en büyük sponsoru olmuştur. Psikolojik ve davranışsal bilgi birikimini doğrudan dış politika ve askeri eylem diline tercüme etme amaçlı büyük bir çaba olarak Camelot, dünyanın gelişmekte olan ülkelerindeki toplumsal değişimin politik açıdan önemli boyutlarını öngörmeyi ve etkileme imkanını sağlayacak genel bir sosyal sistem modelinin mümkün olup olmayacağını araştırmıştır. Ancak Üçüncü dünya ülkelerinin "kültürel mühendisliği"nde "paramiliter" psikoloji için büyük bir rol oynaması beklenen bu projenin Şili'deki ayağı deşifre edildiğinde, projenin "Ulusal Bilim Vakfı (NSF)" tarafından değil, ABD Savunma Bakanlığı'na bağlı "Özel Operasyonlar Araştırma Teşkilatı (SORO)" tarafından finanse edildiği ortaya çıkacaktır. Bunun üzerine Şili Senatosu özel bir oturumda bu faaliyeti kınayacak ve projeyi bilim maskesi takmış bir "Yankee casusluk planı" olarak değerlendirecektir. Şili'deki bu gelişmeler ve projenin ifşa olmasıyla Washington'a yağan protestolar ile aleyhte yazılar nedeniyle, Savunma Bakanı McNamara 8 Temmuz 1965'te projeyi iptal edecektir. Bununla beraber, skandal Savunma Bakanlığı'nın benzer projelere yaptığı finansman desteğinde hiçbir azalmaya yol açmamıştır. Şili'deki skandalın patlak vermesinden yaklaşık iki hafta sonra Brezilya'da benzer bir proje açığa çıkarılmıştır. Ve çok geçmeden Kolombiya'da (Simpatico Projesi) ve Peru'da (Görev Operasyonu) adı altında yeni projeler Savunma Bakanlığı tarafından yürürlüğe konmuştur (Herman, 1998: 117-132). Ancak daha ilginç olanı, Camelot'un iptalinden neredeyse on yıl sonra, 1973 yılında, sosyalist eğilimli Salvador Allende hükümetine karşı CIA'nın sponsorluğundaki gizli darbeye Camelot'un izlerinin görülmesidir (Herman, 1998: 134).

Bu gelişmeler yanında üzerinde özellikle durulması gereken bir husus da, yürürlüğe konan bu projelerin ve alan araştırmalarının daha sonraki yıllarda ABD'de çalışacak yeni akademik kuşağın oluşumuna yaptığı etkidir. Çünkü söz konusu çalışmaların pek çoğunda üniversite öğrencileri de direkt olarak kullanılmıştır. Üçüncü Dünya ülkelerinde geleneksel iletişim araçlarının (radyo, gazete, TV..vs) çoğu engellendiği ya da teknik yetersizliklerden bulunmadığı için, geriye sadece "yüz yüze iletişim" imkânı kalmıştır. Bu çerçevede, hayatlarının iki ila dört yılını bu ülkelerin halklarıyla yakın şahsi temas içinde geçirmeye istekli ve buna muktedir bir Amerikan gençleri grubunun yaratılmasına çalışılmıştır (Needell, 2000: 52-53). Kennedy-Johnson yıllarında hızlı bir büyüme kaydeden bu üniversiteli gençlik grupları, "Barış Gönüllüleri" adı altında dünyanın çeşitli bölgelerinde ABD adına hizmet vereceklerdir. 1960'larda ülkelere geri dönen Barış Gönüllüleri'nden insanlar, sıklıkla lisansüstü alan araştırmaları programlarına devam etmişler ve akademik kariyer yapmışlardır. Ancak ilginçtir, bu kişilerin tutumları ilk gençlik yıllarındakine

göre büyük oranda farklılaşmış, ABD'den üçüncü ülkelere uzanan iktidar-meşruiyet ilişkilerini, tersinden yorumlamaya başlamışlardır. Wallerstein'ın "Soğuk Savaş Dönemi Alan Araştırmalarının Öngörülemeyen Sonuçları" adlı makalesinde belirttiği bu durum, pratikte bu grupların 1968'deki üniversite isyanlarında binaları ilk işgal eden gruplar olmasına yol açacaktır (Wallerstein, 1998: 240).

1990'lara gelindiğinde, ABD'de ve uluslararası sistemin etkin güç merkezlerinde, iktidar ve bilginin iççeliği halen geçerliliğini korumaktadır. Özellikle bilgi teknolojisindeki hızlı değişim ve bilgisayar (internet) ortamının yarattığı sanallıklar (virtual reality), çok daha gerçekçi ve etkileyici boyutlara ulaşmıştır. Ayrıca bugün de, devletin eğitim ve bilgiye ihtiyacı olduğunu savunan, istihbarat işlevini ön plana geçirmeye karar veren ve burs alanların bursların bedeli olarak devletin ulusal güvenlik kuruluşlarıyla ortak çalışmalar yürütmesini düşünen önemli bir kesim vardır. ABD'de 1992 yılında çıkartılmış olan "Ulusal Güvenlik Eğitimi Yasası (NSEA)" ile üniversitelere yeni burslar için fon ayrılması ve "ulusal güvenlik görevleri olan Amerikan bakanlık ve kuruluşlarında çalışmak için çok yoğun bir başvuru yaratılması" amaçlanmaktadır (Cumings, 2000: 178-182). Yasanın 3. maddesinde açıkça yer alan bu husus, bir anlamda üniversitelerden, özellikle lisansüstü - doktora düzeylerinde eleman devşirilmesini kolaylaştırmakta, bu tür girişimlerin önünü açmaktadır. Bu yasaya ek olarak ABD'deki düşünce kuruluşları (think-tanks) ile uluslararası şirketler arasında çok uzun yıllara dayanan bir işbirliği olduğu düşünüldüğünde, bilginin kurgulanması konusunda ele aldığımız üçlü saç ayağının (devlet - üniversite - özel sektör) bir kez daha karşımıza çıktığını görebiliriz. Böylece, "güç" ve "paranın" önce konularını bulduklarını, daha sonra bilimsel araştırma alanlarını (yani bilgiyi) şekillendirdiklerini söyleyebiliriz.

SONUÇ

Sonuç olarak, bilgi ve iktidar ya da devlet ve üniversite arasındaki etkileşim, sosyal, ekonomik ve politik hayatta oldukça belirleyici olabilmektedir. Bu varsayım, bize entelektüelin politik bir işlevi (hatta kendini bağlı saydığı iktidara sorumluluğu) olduğunu hatırlatmaktadır. Çünkü, gerçek dünya yalnızca olgulardan oluşmamakta, hatta Nietzsche'ye göre olgular zaten hiç varolmamaktadır. Mutlak hakikatler birer yanılısamadan ibaret kaldığında, zayıf gözlemler temelinde kurguladığımız sabiteler, hiyerarşik güç ilişkilerinden bağımsız ortaya çıkamamaktadır. Hakikatin yoruma bağlı ve birden çok olduğu bir dünyada bilgi, ancak onu oluşturabilecek kudrete sahip olanlar tarafından belirlenmektedir. Bu belirlenişin "rafine" ya da çok açık ve kaba görünüm kazanması, bilginin güç karşısındaki duyarlılığını zayıflatmamaktadır. Bilginin böylesine esnek, değer yüklü ve yorumlanabilir oluşu bizce entelektüelin hem

kendi konumlanışını yeniden düşünmesini, hem de objektif bilgi kavramının ne ölçüde geçerli olduğunu sorgulamasını gerektirmektedir. Uluslararası sistemin merkezinde bulunan gelişmiş devletlerde biçimlendirilen bilgi zincirlerine asılıp kalmanın, buradan aktarılan bilgiyi koşulsuz olarak kabullenmenin toplumumuza faydası olduğunu söylemek zordur. Genelde bilimin ve özellikle sosyal bilimlerin sürprizlere açık yapısı, modeller ya da teorilerin ancak temellendikleri vakalar (case) çerçevesinde anlamlı olduklarını kabul etmemizi, ulusumuzu ilgilendiren olaylarda kendi bilgi ağımızı oluşturmamız gereğini düşündürmektedir. Bu bağlamda, küresel anlamda iddialı olmasa da, kendi bölgesinde büyük güç olmaya yeltenen Türkiye'nin halen bir Ermeni, Helen ya da İbrani Araştırma Enstitüsüne sahip olmayışı, üniversitelerimizde yabancı dil öğretiminin büyük oranda İngilizce'ye endekslenmesi, Rusya, Kafkaslar, Balkanlar veya Ortadoğu'da alan araştırmalarının devlet eliyle ya da Türkiye'nin saygın özel sektör kuruluşlarına kurduculacak vakıflar aracılığıyla desteklenmemesi anlaşılır değildir. Bugün dünyanın saygın ve güçlü devletlerinin bilim adına izledikleri yol, yalnızca Aydınlanma devriminin parlak, rasyonel ve görünür olguları üzerinden değil, aynı zamanda "ilkel" diye nitelenen, etnik, dinsel metaforlarla yoğrulmuş, çıplak güç mücadeleleriyle biçimlenmektedir.

KAYNAKÇA

- H. Arslan (1999) : "Bilim, Bilimsel Bilgi ve İktidar", Doğu Batı, Sayı 7
- P. Burke (2000) : Bilginin Toplumsal Tarihi (Çev. M. Tunçay), İstanbul
- N. Chomsky (1988): "Soğuk Savaş ve Üniversite", Chomsky N. (Ed.), Soğuk Savaş ve Üniversite, (Çev. M. Ceylan), İstanbul
- C. Clausewitz (1997): Savaş Üzerine, (Çev. Ş.Yalçın), İstanbul
- B. Cumings (2000): "Sınır Kayması: Soğuk Savaş Dönemi ve Sonrasında Bölge Araştırmaları ve Uluslararası Araştırmalar", Simpson C.(Ed.), Üniversiteler ve Amerikan İmparatorluğu, (Çev.M. Ceylan), İstanbul
- M. Foucault (1980): Power/Knowledge/Selected Interviews and Other Writings (1972-1977), Gordon C. (Ed.), New York-London
- M. Foucault (1980): The Will to Truth, London-New York
- M. Foucault (1993): The Birth of the Clinic, London
- J. Le Goff (1994): Ortaçağda Entelektüeller, İstanbul

- E. Herman (2000): "Camelot Projesi ve Soğuk Savaş Döneminde Psikolojinin Macerası", Simpson C.(Ed.), Üniversiteler ve Amerikan İmparatorluğu, (Çev.M. Ceylan), İstanbul
- B. Latour (1979): *Laboratory Life/The Social Construction of Scientific Life*, S. Woolgar London
- B. Latour (1983): "Give Me a Laboratory and I Will Raise the World", Knorr-Cetina K.(Ed.), *Science Observed/Perspectives on the Social Study of Science*, London
- R.C. Lewontin (1998): "Soğuk Savaş ve Akademinin Dönüşümü", Chomsky N (Ed.),*Soğuk Savaş ve Üniversite*, (Çev. M. Ceylan), İstanbul
- D. Montgomery (1998): "Bombaların Gölgesindeki Refah", Chomsky N. (Ed.), *Soğuk Savaş ve Üniversite*, (Çev. M. Ceylan), İstanbul
- A. Needell (2000): "Truva Projesi ve Sosyal Bilimlerin Soğuk Savaş Tarafından İlhakı", Simpson C.(Ed.), Üniversiteler ve Amerikan İmparatorluğu, (Çev.M. Ceylan), İstanbul
- I. Wallerstein (1998): "Soğuk Savaş Dönemi Alan Araştırmalarının Öngörülme Sonuçları", Chomsky N. (Ed.), *Soğuk Savaş ve Üniversite*, (Çev. M. Ceylan), İstanbul

AVRASYA JEOPOLİTİĞİNDE TÜRKİYE

Dr. Mert GÖKIRMAK*

Soğuk Savaşın 1990'lı yılların başında sona ermesi uluslararası sistemi yeni gelişmelerle karşı karşıya bırakmıştır. Bunlardan en önemlileri, Sovyetler Birliği'nin dağılması ile Orta Asya ve Kafkasya'da bağımsız yeni devletlerin ortaya çıkması, Sovyet tipi komünizmin çöküşü ile Doğu Bloğu'nun parçalanması ve bu sayede iki ayrı devlet olarak varlığını sürdüren Almanya'nın tekrar birleşmesidir. Tüm bu gelişmeler ABD'yi tek süper güç haline getirmiş, Rusya Federasyonu'nu da İngiltere, Almanya, Çin ..vs gibi büyük devletlerin seviyesine çekmiştir. Güç dengelerinin bu kadar köklü bir biçimde değişmesi ve ideolojik kutuplaşmanın ortadan kalkması, Soğuk Savaş döneminde ideolojilerin üstünü örttüğü çıplak güç mücadelesini de açık bir biçimde gözler önüne sermiştir. Bu bağlamda bugünkü uluslararası sistemi ve Türk dış politikasını anlamamızda yararlı olacak yaklaşım, "karşılıklı bağımlılık" kavramı ile yaratılmış efsaneyi çözümlenmek ve uluslararası sistemin uluslararası hukuk temeline dayalı olduğu varsayımını bir kenara bırakarak, uluslararası sistemin güç ilişkilerine dayalı, hiyerarşik, kuralsız (uluslararası hukukun hiyerarşik yapıya hizmet ettiği) ve değerlerden (demokrasi, insan hakları, vs.) bağımsız işleyen bir sistem olduğunu kabul etmemiz olacaktır.

Bu çerçevede, Türk dış politikasının gereklerini kavramak için ilk bakılması gereken yer, bu hiyerarşik sistemin belirleyicisi olan ABD'nin tarihsel ve stratejik hedefleridir. Bu hedefler üç ana başlık halinde tanımlanabilir:

1. "Amerikan yaşam tarzını" korumak ve bunun için küresel sistemin ekonomik ve teknolojik lideri olarak kalmak.
2. Avrasya'nın tek bir siyasi-askeri gücün etki sahası ya da egemenliği altına girmesini önlemek.
3. Üçüncü Dünya ülkeleri arasından statükoyu bozacak radikal bir gücün çıkmasını ve böyle bir eğilimi kolaylaştıracak kitle tahrip silahlarının yayılmasını engellemek.

---

* Uludağ Üniversitesi, İİBF, Kamu Yönetimi Bölümü

Bu hedefleri somutlaştıracak olursak şunları görürüz; Amerikan tarzı yaşamın, endüstriyel üretimin ve nihayetinde tüketim ekonomisinin temelinde enerji ve özellikle ucuz ve bol petrol ihtiyacı yatmaktadır. Dolayısıyla petrolün, petrolün çıkarıldığı bölgelerin, petrolün nakil yolu üzerinde bulunan ülkelerin, petrolün fiyatının ve sürekli petrol akışının ABD açısından "yaşamsal" önemi vardır. Buna ek olarak Amerikan iç-dış politikasında önemli bir güç olan ve şu anki Cumhuriyetçi yönetimle de organik ilişkileri bulunan, güçlü bir petrol lobisi her zaman için ABD dış politikasında etkili olmaktadır. Ayrıca 21. yüzyıl büyük oranda bilgi sistemleri, bilgisayar endüstrisi, madde fiziği ve genetik araştırmalar gibi yüksek teknoloji ürünleri çevresinde şekillenecektir. Ekonomik açıdan üstünlüğü elde edebilmenin özünde bu yüksek teknoloji sahasında "tekeller" oluşturulması (Microsoft, vs.) yatmaktadır. Bu bağlamda "serbest piyasa ya da rekabet" gibi kavramsallaştırmaların, yaşanan politik gerçekler açısından hiçbir geçerliliği yoktur. ABD Savunma Teknolojisi Kurulu, savunma açısından kritik değerlerde olan 22 teknolojik alan belirlemiştir ve bu alanlardaki Amerikan üstünlüğünü her yıl yayınladığı raporlarla, dikkatli bir biçimde takip etmektedir.

ABD'nin Avrasya'daki hedefleri konusunda sözü edilebilecek üç önemli unsur vardır: Avrupa Birliği, Rusya ve Çin. Her üç unsur da henüz ABD'yi tek başına zorlamaktan çok uzaktır, ama üçünün ya da ikisinin arasında oluşabilecek bir ittifak ABD açısından önemli bir tehdittir. Son dönemde ortaya çıkan Çin-Rusya yakınlaşması (Şangay Antlaşması), Avrupa Birliği'nin giderek daha bağımsız bir savunma kimliğine yönelmesi, NATO'yu zayıflatmaya başlaması, ABD ekonomisine rakip bir ekonomik güç olarak yükselmesi; Rusya'nın nükleer kapasitesi ile Putin yönetiminde giderek güç kazanmaya başlaması ve nihayetinde Çin'in büyük nüfusu ve hızla artan ekonomik rekabet gücü ile askeri kapasitesi, ABD'nin Soğuk Savaş sonrası dönemde yeni manevralar yapmasını zorunlu kılmaktadır. (Sovyetler Birliği'nin dağılması sonrasında Avrasya'da ortaya çıkan güç boşluğu, dev bir "karadelik" haline gelmiştir.) Aksi takdirde, Avrasya'da hakimiyetini kaybedecektir. Ancak ABD'nin bu manevralarının sözü edilen büyük güç odakları ile açık bir savaşa dönüşme ihtimali giderek zayıflamıştır. Mücadelelerin daha çok üçüncü ülkeler ve bölgesel aktörler üzerinden gerçekleştirilmesi beklenmelidir. ABD için önemli olan nokta, müdahale yeteneğini kaybetmemektir. Diğer bir deyişle, gerektiğinde hem müdahale etmek için ihtiyaç duyulan "gerekçe"yi yaratabilmek, hem de buna uygun ve yeterli güç vasıtalarını devreye sokabilmektir. 11 Eylül 2001 tarihinden sonra ABD'nin gerekçe bulmakta zorlanmayacağı açıktır; ayrıca ekonomik - siyasi gücü ile elinde bulundurduğu silah teknolojisi ve dünyanın çeşitli bölgelerindeki üsleri ile müdahalede yeteneği anlamında herhangi bir sıkıntısı yoktur. ABD için bu aşamada önemli olan nokta, kendi gücünü kontrol edebilmek ve bir yanda "status quo"yu korurken, diğer yanda değişimin yanında gözükebilmektir. Böylece gerekirse

küresel güç ve zenginliklerin yeniden dağıtımı da sağlanabilecektir. Brzezinski'ye göre, Amerikan gücü, Amerika'nın çıkarları küresel istikrarda olduğu için devleti tutucu politikalara itmekte ve dayatılan Amerikan değerleri istikrarsız sonuçlar yarattığı için, yıkıcı olmaktadır. Oysa şu anki küresel sistemde uluslararası işbirliklerine hala ihtiyaç duyulmaktadır. Bu zor ve birbiri ile çelişen sonuçlar, Amerika'nın üzerine ağır bir yük yüklemektedir. Dolayısıyla, Amerika bir yandan istikrarı savunurken, diğer yandan da "değişim" için "katalizör" görevini üstlenmekte, bir anlamda durumdan vazife çıkartmaktadır. Ancak Brzezinski'ye göre, Amerikan toplumunun idealize edilmiş değil de gerçek hali ile dünyanın gözleri önüne serilmesi, dünyada giderek kararsız hatta eleştirici reaksiyonlara neden olmaktadır. Amerika'nın kendi iç sorunlarından kaynaklanan nedenlerden dolayı fiziki gücü, "dünya çapında kabul edilmiş bir küresel otorite"ye dönüşmesini engellemektedir. Brzezinski'ye göre, Amerika güce ve küresel iktidara sahiptir, ama otoritesi yoktur. Bu şekilde, ABD bir anlamda, Birleşmiş Milletlerin karşılaştığı sorunun tam tersiyle karşı karşıyadır, çünkü Birleşmiş Milletler de giderek daha fazla küresel otoriteye kavuşmuşken, etkin bir küresel güçten [iktidardan] yoksun kalmıştır. Yakın bir gelecekte ise, ne Amerika'nın, ne de Birleşmiş Milletler'in küresel olarak onaylanmış bir gücü ve otoriteyi birleştirmesi mümkün gözükmemektedir. ABD güce sahip olmayı sürdürürken, politik ve ahlaki otoritesi dünyanın büyük bir kısmı tarafından kabul görmeyecek, Birleşmiş Milletlerin ise politik ve ahlaki otoritesinin artmasına karşın, uzunca bir süre kendisi için gerekli olan güçten yoksun olacaktır (Brzezinsky, 1994:172).

ABD'nin bu anlamda karşı karşıya kaldığı en önemli sorunun, felsefi ve toplumsal koşulları olduğu ileri sürülmektedir. Özellikle, dini duygular ve yurtseverliğin yok olması ile birlikte "Horatio Alger" felsefesinin baskın ahlak kuralı olarak ortaya çıktığı vurgulanmaktadır. Çağdaş Amerika'da toplumun nüvesi sayılan çekirdek ailenin yok oluşunun, kültürel ve felsefi kayıtsızlığı artıran başlıca neden olduğu düşünülmekte, iyi bir aile yapısı sürekli olarak fedakarlık, sadakat ve güven gerektirdiği için, yeni Amerikan değerleri üzerinde yükselen "hedonizm"e karşı en iyi çare olacağı savlanmaktadır (Brzezinsky, 1994: 126). Bunun uluslararası politika bağlamında anlamı, ABD'nin giderek ailevi değerleri, sadakati ve bununla bağlantılı olarak daha milliyetçi bir toplum modelini öne çıkaracağı, kendi kimliğini yeniden tahkim etmek için, giderek daha fazla sayıda "öteki"ne ihtiyaç duyacağıdır. Diğer bir deyişle, uluslararası sistemde "kontrollü" istikrarsızlıkların artacağı, bu istikrarsızlıkların reel çıkarlar ve ABD değerleri üzerinden tehdit olarak tanımlanacağı ve ABD'nin üçüncü ülkeler üzerinden açıkça askeri güç kullanacağı bir gelecek kuvvetle muhtemeldir. Bu politikanın, müdahalelere ve dolayısıyla bölgesel müttefikler ile onların askeri güçlerinin seferber edilmesine yol açacağı açıktır. Dolayısıyla, Türk Dışişleri Bakanlığının ve Silahlı Kuvvetler'in önümüzdeki dönemde

yoğun bir program ile karşılaşmaya şimdiden kendilerini hazırlaması gerekmektedir.

Ancak ABD'nin, bölgesel müdahaleler ve düşük yoğunluklu güç kullanımı ile imaj ve iman tazelemesi, yalnızca iç politikasına yönelik bir manevra olarak algılanmamalıdır. Bu stratejinin asıl hedefi üç büyük güç arasındaki yakınlaşmaya engel olunmasıdır. Bu bağlamda ABD, Avrasya'da orta vadede kendisine karşı oluşacak bir ittifakı ya da ittifakları engellemek için, üç büyük güçten hangisine daha fazla yakınlık gösterecektir? Son gelişmeler izlendiği taktirde, ABD'nin bu seçimini Rusya'dan yana yaptığı anlaşılmaktadır. Gerek jeo-politik konumu ve gerekse bu tür manevralar konusundaki tecrübesi, Rusya'yı Avrupa Birliği ve Çin arasındaki yakınlaşmayı engellemede ABD için bulunmaz bir ortak konumuna getirmektedir. Bu yüzden gelecek dönemde bir yanda ABD ile Rusya, diğer yanda Avrupa Birliği ve Çin arasında yakınlaşmalar olması mümkündür. Diğer bir deyişle, ABD ve Avrupa Birliği (özellikle Almanya + Fransa) arasında devam eden üstü örtülü mücadelenin, uzun vadede daha açık bir kamplaşmaya dönüşmesi olasılığı vardır. (Huntington'un "Medeniyetler Çatışması" adlı eseri ve öne sürdüğü birleşik Hristiyan - Batı kültürü, ya ABD'de hala Avrupa Birliği'nin soğuk savaşta üstlendiği role razı olacağı şeklinde iyimser beklentilerin olması, ya da zaman kazanmak için, "-ya tutarsa" mantığı ile- yeni bir oyalama planının kurgulanması olarak okunmalıdır.) Kuşkusuz bu noktada İngiltere'nin alacağı tavır çok önemlidir, ama onun da tercihini ABD yönünde yapmış olduğu anlaşılmaktadır. İngiltere'nin ABD ile yapmış olduğu stratejik işbirliğinin, gelecekte Avrupa Birliği İngiltere ilişkilerini çok ciddi bir biçimde etkileyeceği öngörülmektedir.

Tüm bu manzara içinde Türkiye'nin konumu, büyük oranda İngiltere ile benzerlik göstermektedir. Başka bir ifade ile, Türkiye de arada kalmışlığı yaşamakta, oluşan yeni ittifaklar arasında seçimini yapmaya çalışmakta, ama nihayetinde onun da tercihini ABD tarafında kullanacağı anlaşılmaktadır. Ancak Türkiye'nin arada kalmışlık duygusu bu konuyla sınırlı değildir. Kültürel kimliği ile Avrasyalı, dini kimliği ile müslüman, politik kimliği ile Türk (Türkiye Cumhuriyeti yurttaşı), komşuları itibariyle, Balkanlı, Kafkaslı, Ortadoğulu ve Akdenizli, hedefleri ve çıkarları itibariyle Batılı olan Türkiye, bu parçalı kimliğini sağlıklı bir zemine oturtmamakta, kültürü (ulus) ve politikası (devlet) arasındaki kopuşu adeta bir travma biçiminde yaşamaktadır. Ali Yaşar Sarıbay'ın dile getirdiği şekliyle, bu ortamda özellikle küreselleşmenin (uluslararası güç hiyerarşisinin) dayattığı heterojen kimlikler, esneyen, nereye çekilirse oraya uzayan "plastik bir egemenlik" kavramı ortaya çıkarmakta ve Türkiye gibi ülkelerde kimlik bunalımı derinleşmektedir. Bu heterojenlik tüm dünyada olduğu gibi, Türkiye'yi de öncelikle "ulus devlet" kavramının sorgulanması ile tehdit etmektedir. Oysa uluslararası sistemin çekirdeğindeki büyük ülkeler, kendi kimliklerini küreselleştirme ile özdeşleştirmek ve bu

özdeşliği homojenleştirmek için ellerinden geleni yapmaktadırlar. Diğer bir deyişle, homojenleşmeyi ulus-devlet düzeyinde değersiz kılmak isterken, küresel düzeyde bir değer olarak empoze etmeye çalışmaktadırlar (Sarıbay, 2001). 11 Eylül sonrasında ABD'de yaşanan bayrak satışlarındaki patlama ve milliyetçiliğin Fox News gibi haber kanallarında sürekli canlı tutulma gayretleri, homojen kimlik konusunu ABD'nin ne kadar önemseydiğini ve bu sembelleri küreselleşme ile birleştirmeye ne kadar istekli olduğunu göstermektedir. Yoksa bunlar sadece kendiliğinden gelişmiş toplumsal tepkiler olarak algılanmamalıdır. Bu bağlamda uluslararası sistemin çerperinde bulunan Türkiye gibi ülkelerde, küreselleşmenin baskısı (özellemeler, minimal devlet söylemi ve "ver-kurtul" politikalarının teşviki) altında ulusal kimliğin oluşumu engellenmekte ve toplumsal parçalanmışlık hem yönetilenler arasında, hem de yönetenler ve yönetilenler arasında giderek artmaktadır. Kendisine "yabancılaşan" Türk toplumunun dış politikada bağımsız ve tutarlı kararlar alabilmesi son derece zor görünmektedir. Bu sebeple Türk dış politikasını güçlendirmenin ilk koşulu iç politik yapımızda varolan parçalanmışlığı ortadan kaldırmak ve uluslararası sistemle uyumlu, ama ulusal kimliğimizi güçlendiren stratejileri belirlemektir. Türkiye, köprü ülke olma anlayışından bir an evvel kurtulmalıdır. Köprü niteliği sürekli öne çıkarılan bir coğrafyada kimlik kavramının dayandırılacağı sabiteler inşa etmek mümkün değildir. Bir toplumun tüm hayatını bu köprü psikozu içinde geçirmesi, sonunda içten ve dıştan gelen etkiler karşısında çözülmeye sebep olabilir. Bu sebeple Türkiye, bu "arada kalmışlık" duygusunu acilen üzerinden atmalıdır. Güçlü bir dış politika ancak homojen, bir ulus devlete dayanan kimlik yapısı ile oluşturulabilir.

Türkiye'nin dış politikasını oluştururken dikkat etmesi gereken önemli bir konu da, uluslararası sistemin temel aktörlerinin hedeflerini gözardı etmeyen, ama bölge temelli bir politika izlemesidir. 2000'lerin başına kadar yaşanan gelişmeler böyle bir tavra izin vermemiştir. Başka bir deyişle, İran, Irak, Ermenistan, Yunanistan ve özellikle Suriye'nin yürüttüğü saldırgan politikalar, bölge temelli bir dış politikayı imkansız hale getirmiştir. Bu ülkelerin pek çoğunun hala Türkiye'den zımni bir biçimde toprak talebinde bulunmaları, Türkiye'ye yönelik terörist faaliyetleri desteklemeleri veya rejim ihracına çalışmaları Türkiye'nin tek taraflı girişimlerine engel teşkil etmiştir. Ancak Abdullah Öcalan'ın Yunanistan'ın Kenya'daki elçilik binasında ortaya çıkarılması, Türkiye'nin Suriye ve Rusya ile terörizm konusunda yaptığı anlaşmalar ve 11 Eylül 2001 saldırısı, Türkiye'nin elindeki kartları güçlendirmiştir. Bir anlamda Türkiye yıllardır izlemiş olduğu, sıkıntılı ama gerçekçi dış politikanın karşılığını alma aşamasına gelmiştir. Bu çerçevede yapması gereken herşeyden önce komşularının toprak bütünlüğüne eskiden olduğu gibi bugün de saygı göstermesi ve ABD ile Avrupa Birliği arasında yaşanan üstü kapalı mücadeleye malzeme olma zaafiyetine düşmemesidir. Bu

bağlamda, Türk dış politikasına ilişkin sorunları somutlaştırdığımızda, karşımıza şu manzara çıkmaktadır:

1. Türkiye'nin öncelikli hedefi Avrupa Birliği'ne üye olmaktır. Ancak ne Avrupa Birliği'nin karar alma mekanizmaları buna olumlu bakmaktadır, ne de Türkiye bugünkü nüfusu ve büyüklüğüyle Avrupa Birliği'ne kabul edilebilecek durumdadır. Avrupa Birliği'nin Türkiye'ye ilişkin şikayetleri yalnızca ekonomik ve siyasi unsurlarla açıklanmaz. Avrupa, kültürel anlamda ve nihai tahlilde din esasında Hristiyan kimliğini devam ettirmek niyetindedir. Avrupa Birliği'nde yapılan anketler, özellikle Almanya, Avusturya, vs. gibi Türklerle yoğun temasta olan ülkelerde halkın tercihinin de büyük oranda Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne alınmaması yönünde olduğunu göstermektedir. Ayrıca Türkiye şu anki demografik ölçüleri, toprak büyüklüğü ve buna karşın ekonomik zayıflığı ile, Avrupa Birliği'ndeki nüfus ve ekonomik büyüklük kriterine dayalı karar alma ve bölgesel fonlardan yararlanma dengelerini de alt üst etmektedir. Bu bakımdan Türkiye her şartı yerine getirse dahi sırf kültürel ve demografik dengeler açısından duyulan kaygılar nedeniyle Avrupa Birliği'ne alınmayacaktır. Erol Manisalı'nın da dile getirdiği gibi, "Avrupa Birliği Türkiye'ye, geleceğin Avrupa Birleşik Devletleri'nde kesinlikle yer vermeyecektir. Çünkü Türkiye'nin içeri alınmasının, AB açısından politik, ekonomik, sosyal ve kültürel maliyeti olağanüstü yüksektir. Türkiye bu gerçeği görmeden, AB'ye alınacağını umarak, gerçekçi zeminden koptuğu sürece, AB tarafından istismar edilecektir. Demokratikleşme, ekonomik gelişme, sosyal reformlar "AB'ye üyelik perspektifi" ipoteğinden ayrılmadığı sürece Türkiye, ne iç dengelerinde ne de AB ve diğer ülkelerle olan ilişkilerinde, ulusal çıkarlarını gözetme perspektifini sağlayabilir. Dışarıdan önerilen yol haritaları ve ev ödevleri ile yeryüzünde, gelişmesini başarı ile sürdürebilen bir ülke olmamıştır. Çünkü her toplum, her ülke, her topluluk (AB) karşısındakinin çıkarını değil, önce kendi çıkarını düşünür. Bu da çok doğaldır. AB için Türkiye, kesinlikle dışlanmayacak; ama AB'nin içine değil denetimine alınacak ve bu nedenle sürekli "kapıda" tutulacak bir ülke durumundadır" (Manisalı, 2001). Bunun yanında, ABD-Türkiye yakınlığı Avrupa Birliği tarafından ciddi bir tehdit olarak algılanmakta ve Türkiye ABD'nin AB'ne sokmak istediği "Truva Atı" olarak değerlendirilmektedir. Dolayısıyla, Türkiye ısrarla Avrupa Savunma Kimliği'nden uzak tutulmaya çalışılmaktadır. Türkiye'nin NATO bünyesindeki güçlerinden yararlanılmak istenmekte, ancak karar mekanizmalarına alınmamaktadır. Elbette bu durum kabul edilemez bir gelişmedir ve Türkiye veto yetkisini NATO içinde kullanarak NATO kaynaklarından yararlanan bir Bağimsız Avrupa Savunma Kimliği'ni engellemektedir. Ancak, bu konuda çözümün, Türkiye'nin önemli tavizler vermesi karşılığında olacağı anlaşılmaktadır ve maalesef Türkiye, bu konuda fikrini kabul ettirecek fırsatları ve oynayabileceği kartları, çok önceden AB'ne kaptırmıştır.

2. Herşeyden önce, Avrupa Birliği Kıbrıs konusunu bir tehdit unsuru olarak kullanmakta ve daha sonra uygulayabileceği entegrasyon programını öne alarak Kıbrıs'ı üyeliğe kabul edeceğini açıklamaktadır. Bunun anlamı Kıbrıs'ın Avrupa Birliği toprağı haline getirilmesi ve Türkiye'nin Avrupa toprağını işgal ettiği izleniminin yaratılmasıdır. Güney Kıbrıs'ın tek başına Birliğe alınması ve üye yapılması, zaten Türkiye'nin bundan sonra Avrupa Birliği'ne girmesindeki bütün kapıların kapanması anlamına gelmektedir. Dolayısıyla, Kıbrıs'ın elden çıkarılmasının veya Avrupa Birliği ile pazarlık malzemesi yapılmasının Türkiye'ye getireceği hiçbir kazanç olmayacaktır. Türkiye'nin Kıbrıs konusunda aşırı tavizler vermesi, yalnızca Yunanistan'ın, Ege denizi hava sahası, kıta sahanlığı gibi diğer konuları gündeme getirmesi yolunu açacaktır. Kaldı ki Kıbrıs, stratejik anlamda Türkiye'nin "yaşamsal çıkarları" arasında bulunmaktadır. Ege denizinde Yunan adalarıyla çevrili olan Türkiye'nin nefes alabileceği, Akdeniz'e rahatça çıkabileceği tek yer güney sahilleridir. Dolayısıyla bu bölgenin kapatılması, üç tarafı denizlerle çevrili Türkiye'nin bir anlamda kara devleti haline getirilmesidir. Ayrıca Kıbrıs'ta düşünülmeden verilecek tavizler, Türk halkı üzerinde tamir edilmesi mümkün olmayan bir yıkım yaratacak, daha sonra bu tür ulusal mücadeleler için halkın ikna edilmesi imkansız hale gelecektir. Bu yüzden gerek dıştan, gerekse bir takım sivil toplum kuruluşları vasıtasıyla içten Türkiye'nin onurunu, çıkarlarını ve geleceğini açıkça "satışa çıkararak" girişimlere itibar edilmemesi gerekir. Türkiye'nin Kıbrıs üzerindeki garantörlük haklarından vazgeçmesi, adadaki Türk halkının ikinci sınıf vatandaş durumuna düşeceği azınlık statüsünün kabul etmesi ve yılgınlığa kapılması Türk dış politikası için daha başka alanlarda verilecek tavizlerin ve domino etkisiyle çözülüşün başlangıcı olacaktır. Türkiye'deki terörist faaliyetleri destekleyen, bunu yaparken suçüstü yakalanan, Türkiye'yi her fırsatta aşağılayan ve Türkiye'ye yalnızca bir pazar ve kazanç kapısı olarak bakan Avrupa Birliği'nin bu politikaları, ne kadar taviz verilirse verilsin tatmin edilmekten uzak kalacaktır. Avrupa Birliği'nin ve Yunanistan'ın listesi Kıbrıs ve Ege ile sınırlı değildir. Bu listede, Türkiye'deki bütün etnik grupların "ulusal azınlık" olarak kabul ettirilmesi ve Ermeni soykırımı tasarısının gündeme getirilmesi de yer almaktadır. Fransa'da ve AB üyesi başka bazı devletlerin parlamentolarında kabul edilen Ermeni soykırım tasarıları bu konudaki en açık örneklerdir. Dolayısıyla Türkiye'nin Avrupa Birliği ve Yunanistan ile yaşadığı sıkıntıların yalnızca Türkiye'nin gerekenleri yerine getirmediği iddiası ile açıklanmak istemesi ya da "Türkiye'nin kendini, Avrupa kamuoyuna yeterince anlatamadığı" savının kullanılması doğru değildir. Avrupa kamuoyunu aydınlatacak bilgiler, Avrupa'lı politikacılar, medya mensupları ve Avrupa'lı aydınlar (üniversite mensupları) vasıtasıyla işlenmekte ve yayınlanmaktadır. Diğer bir deyişle, Türkiye'yi Avrupa'ya anlatacak kişiler, bilgi ve görgü sahibi, Türkiye ve sorunları hakkında ciddi anlamda fikri olan, Türkiye'yi yakından tanıyan insanlardır. Buna rağmen senelerdir Batı politikalarında bir değişikliğin olmaması, önyargı ve kasit unsurlarının belirleyici olduğunu

düşündürmektedir. Böyle bir yaklaşıma karşı da zaten Türkiye'nin tek başına yapabileceği birşey olamaz. Bu sebeple Türkiye artık Avrupa Birliği'ne girmek hedefinin ne kadar gerçekçi olduğu sorusuyla yüzleşmelidir. Çünkü bir gün bu karşılaşma kaçınılmaz bir hale gelecektir.

3. Türkiye'nin Soğuk savaş sonrasında Karadeniz, Kafkasya ve Orta-Asya'ya uzanan coğrafyada önemli sorunlar ve fırsatlar ile karşı karşıya kaldığı görülmektedir. Özellikle Kafkasya'da Rusya ile varolan sınırın ortadan kalkması ve Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan ile komşu durumuna gelmesi, Türkiye'nin daha hassas bir zeminde politika yapmasını gerektirmektedir. Herşeyden önce Türkiye'nin bu yeni koşullarda muhatap alacağı ülke sayısı artmıştır. Bu ülkelerin hem iç politikalarında, hem de kendi aralarında ciddi anlaşmazlıkları vardır. Ayrıca Rusya Federasyonu, eski toprakları olan bu bölgeyi tekrar ele geçirmek, hiç olmaz ise nüfuz alanında tutmak istemektedir. Bu mevcut durum, geçen on yıl içinde bölgede zımnî bir ittifak sistemi oluşturmuştur. Rusya, Ermenistan, İran'ın oluşturduğu dikey ittifak eksenine karşın, Türkiye, Gürcistan ve Azerbaycan da yatay bir ittifak eksenini tesis etmiştir. Türkiye'nin başını çektiği eksenin ABD tarafından da desteklendiği (en azından 11 Eylül 2001 tarihine kadar) görülmektedir. Bu bağlamda Orta Asya, Kafkasya ve Hazar Petrol Havzası ile Karadeniz ve Boğazlar bölgesi jeo-politik anlamda bir bütün olarak düşünülmektedir. 1990 sonrasında ortaya çıkan bu yeni konumlanma karşısında, Türkiye'de gerek medya , gerekse kamuoyu Kafkasya ve Orta Asya'ya yönelik politikaların geliştirilmesi yönünde şiddetli bir baskı uygulamıştır. Özellikle kimi köşe yazarları ve hükümet çevreleri, etnik ve dinsel yakınlıkları da göz önüne alarak, meşhur "Adriyatik Denizi'nden Çin Seddi'ne Türk Dünyası" kavramını ortaya atmıştır.^[1] Eski Sovyetler Birliği'nde uzun zamandır "kayıp" kardeşlerini bulduğunu düşünen Türk kamuoyu, Avrupa'dan uzaklaştırılmasının yarattığı psikoloji ile, bölgeye yönelik politikalarında adeta "romantik" denilebilecek bir tutum sergilemiştir.

Ancak kısa bir süre sonra Türkiye, bu heyecan döneminden çıkarak, bölgeye yönelik politikalarında daha gerçekçi bir yaklaşım izlemeye çalışacaktır. "Türklük" kavramına yüklenen anlam ve bu çerçevede Kafkasya bölgesinde oluşturulacak strateji, artık uluslararası sistemin ve dünya ekonomisinin "gereklerine" uygun bir şekilde tanımlanacaktır. Diğer bir deyişle, Türkiye'nin Kafkasya ya da Orta Asya'da izlediği politikanın temel belirleyicilerinden birinin "çıkır" kavramı olduğu hatırlanacaktır.^[2] 1992 yılına gelindiğinde, o dönem Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı olan Süleyman Demirel aşağıdaki açıklamayı yapmak zorunluluğunu hissedecektir:

"Türkiye'nin bu devletlere yardımını bir Pan-Türkizm politikası gütmek ya da bölgede nüfuzunu artırma gayreti olarak değerlendirmek fevkalade yanlış olur. Unutulmamalıdır ki, Türkiye Kafkaslar ve Orta Asya'daki yeni bağımsız devletlerin bir çoğu için bir kültürel merkez ve çekim merkezidir. Türkiye bu

ülkeler üzerinde tekelleri hegemonya ilişkileri kurma peşinde değildir. Bilakis, bu ülkelerin dış dünya ile olan bağlarını arttırmaya çalışmaktadır. Kısacası, Türkiye, çoktandır zaman gelmiş olan dünya ile bütünleşme çabalarında bu ülkelere yardım edebileceği inancındadır ve aynı zamanda kendi ayakları üzerinde durmalarına yardımcı olmak istemektedir" (Bingöl, 1998: 2-17).

Türkiye'nin Kafkasya'ya yönelik ilgisinin daha gerçekçi temellere oturmuş olması, "Türklük" adına bölge ile ilişkileri geliştirmek isteyen grupların etkisini yitirdiği anlamına gelmemelidir. Yalnızca, devlet politikası olarak tekrar, Rusya'nın ve bölgenin içsel dinamiklerinin hesaba katıldığı, daha ölçülü bir dış politikaya dönüldüğünü söylemek mümkündür. Artık Türkiye, bölgedeki ilişkilerini Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'daki halklarla geliştirdiği kültürel yaklaşma çerçevesinde güçlendirirken, asıl ilgisini bölgesel ticaret ve boru hatları konusunda yoğunlaştıracaktır. Diğer bir deyişle, Türkiye'nin bölgeye bakışı ticari çıkarları çerçevesinde tanımlanacaktır. Nitekim, Rob Sobhani, Türkiye'nin bölgeye ilişkin çıkarlarını en iyi tanımlayacak olgunun ticaret olduğunu belirtecek ve Türklerin asıl ilgilendiği konunun, yollar ve oteller yapmaktan, her çeşit malı satabilecekleri bir pazar yaratmaya uzanan süreç olduğunu vurgulayacaktır. Sobhani'ye göre, bunun dışında Türkiye'nin yöneldiği en önemli hedefin, ilk aşamada Azerbaycan petrol boru hattı olmak üzere, Orta Asya petrollerinin Ceyhan limanından çıkışının sağlanması olduğunu belirtecektir (Sobhani, 1997: 109-117).

Türklük kozu ise, kimi zaman gündeme gelse dahi, hem Türkiye'nin kullanmaya pek yanaşmadığı, hem de kullanılması için gerekli şartların bulunmadığı bir politik tercih olacaktır. Bunun sebebi, eski Sovyet cumhuriyetlerinin bağımsızlığına kavuşmasının ardından, bu topraklar üzerinde yaşayan ve Türkçe konuştuğu iddia edilen 120 milyonluk bir nüfusun aslında ortak bir dile sahip olmadığının görülmesidir. Türkiye'de ve Azerbaycan'da konuşulan lehçe dışında, Türkçe içinde belli bir bütünlük sağlamak şu anda mümkün değildir. Diğer bir deyişle, Kafkasya-Orta Asya ekseninde bir entegrasyonun kolayca sağlanabileceği, tek-yapılı bir Türk dünyasından söz etmek yanıltıcı olacaktır. Bu bölge üzerinde yüzyıllardır süregelen Rus kültürünün yaptığı etki sanıldığından daha geniş çaptadır. Dolayısıyla, Türkiye'nin 1990 sonrasındaki kültürel kazanımları oldukça sınırlı kalmıştır. Türk radyo-TV yayınlarının, yeni uydular vasıtasıyla bölgede izlenebilir hale gelmesi ve Aralık 1991'de, Azerbaycan'ın, Kiril alfabesini bırakarak, yerine Arap alfabesini değil de Latin harflerini kabul etmesi Türkiye açısından bir kazanç olmuştur (De Pauw, 1996).

Türkiye'nin, bölgede oynayabileceği asıl rol, politik ve ekonomik konularda ortaya çıkmaktadır. Ancak bu çerçevede dahi oluşturabilecek stratejiler belli sınırlar içinde kalmaktadır. Bunun en önemli sebeplerinde biri, Türk dünyasının kendi içindeki politik bölünmüşlüğü ve aralarındaki

çatışmalardır. 1989 yılında, Özbekistan'da Meşket Türklerine yapılan katliamlar ve 1999 yılında, yine Özbekistan ve Türkiye Cumhuriyeti arasında yaşanan diplomatik gerilim ve kopma noktasına gelen ilişkiler bunun en açık göstergesidir. Ayrıca, her ülke kendi iç ve dış ilişkilerinde egemenlik yetkisini kullanıyor olsa dahi, Özbekistan'la Yunanistan arasında 17 Kasım 1998 tarihinde imzalanan "Askeri İşbirliği Antlaşması", ve Özbekistan'ın Denkaş'a karşı Klerides'i desteklemesi, (Atsız, 1999) "Türklük" adına yapılacak politik fantezileri boşa çıkartmaktadır. Bunun yanında 1999'da, "Türk Dünyası Kongresi"nde alınan ve kongreye katılan Türk devlet ve gruplarınca onaylanan, Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin tanınmasına ilişkin tavsiye kararını, Azeri temsilcilerin imzalamadığı görülmektedir. Bu konuda Haydar Aliyev'in Rum lobisini karşısına almak istemediği açıkça söylenmektedir.

Elbette ki, "Türklük" ya da "Türk Dünyasının Entegrasyonu" adına bir politik strateji geliştirmenin zorlukları, yalnızca bağımsızlığını yeni kazanmış, Türk kökenli eski Sovyet cumhuriyetlerinin sırtına yüklenemez. Yukarıda ifade ettiğimiz gibi Türkiye de, Sovyetler Birliği'nin dağılması esnasında yaşadığı kısa bir "heyecan" dönemi dışında, etnik temel üzerinde düşünülen entegrasyon projelerinden özenle kaçınmış ve Kafkasya - Orta Asya politikalarını mümkün olduğu kadar tüm bölgesel güçlerin içinde olabileceği platformlara taşımıştır. Bunun en önemli örnekleri, üyelerini, Türkiye, Afganistan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan, Tacikistan, Pakistan ve Azerbaycan'ın oluşturduğu "Ekonomik İşbirliği Örgütü (ECO)" ve çok daha geniş sayıda ve çeşitlilikte üyeyi barındıran "Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü"dür. Dolayısıyla, Türkiye devletinin resmi dış politikasının zaten "Türklüğü" esas alan bir etnik bakış açısı yoktur. Bu anlamda Türkiye'nin modern bir devlet anlayışının gereklerini yerine getirdiği de söylenebilir, çünkü günümüz uluslararası ilişkilerinin temelinde mutlak dostluklar ya da düşmanlıklar değil, ulusal çıkar kavramı bulunmaktadır.

Söz konusu yaklaşım, her türlü Pan-Türkist maceraya karşı açık uyarılarda bulunan Atatürkçü miras ile de örtüşmektedir. Rusya'nın bölgedeki gücünü bir kalemde silip atmak; ya da Çeçenistan'ın zaferiyle, düzenli bir orduya karşı hazırlanmış Rus ordularını küçümsemek, stratejik planlama yapma kabiliyetine sahip bir devletin geleneklerine uymamaktadır. Ayrıca uluslararası konjonktür ve Türkiye'nin kapitalist dünya sistemi içindeki gücü, pan-Türkist manevralar yapmaya elverişli de değildir. Bu nedenle, Kafkasya bölgesine dönük olarak bugün Türkiye'nin uyguladığı politikaların soğukkanlı ve akılcı olduğu söylenebilir. Dikkatli olunması gereken bir diğer konu da, bağımsızlığına yeni kavuşmuş bölge devletlerinin, petrol ve doğalgaz rezervlerini politik amaçlarla kullanması ve yaşadıkları problemleri kendi lehlerinde çözmek istemeleridir. Bu tarz bir eğilim kaçınılmaz olarak, boru hatları güzergahını etkilemekte, adeta sorunlar ilgili devletlere "ihale" edilmeye çalışılmaktadır. Bu tür istekleri hiç dikkate almamak ya da etnik ve dini

benzerliklerin de etkisiyle gereğinden fazla benimsemek, bölgedeki dengeleri bir bütün olarak yok edebilir. Bunun sonucu, Kafkasya'da büyük bir savaş tehlikesidir. Bu nedenle, ulusal çıkar temeline dayalı olarak, mevcut şartlar çerçevesinde tanımlanan bir politika daha gerçekçi olmaktadır.

Ancak bu tür bir dış politika izlemenin Türkiye'ye her anlamda kazanç sağladığını da ileri sürmek doğru değildir. Her politik tercih de olduğu gibi, en akılcı görünen dış politika anlayışının da kendine özgü riskleri ve kimi olumsuz sonuçları olmuştur. Bunların en başında geleni, büyük bir Türkiye sempazitanı olan Azerbaycan devlet başkanı Ebulfeyz Elçibey'in, görevinden indirilmesi konusudur. Dağlık Karabağ bölgesinde Ermenilerle yapılan savaşın kaybedilmesi ve bu esnada diplomatik alan dışında Türkiye'den çok fazla bir yardım görmemesi, Elçibey'i ülke içinde zor durumda bırakmıştır. 1993 Haziran ayına gelindiğinde cephede alınan yenilgilerin artması, ordu içinde Suret Hüseyinov'un liderliğinde bir gücün, darbe düzenleyerek Elçibey'i görevinden uzaklaştırmasının yolunu açmıştır. Bundan sonra gelişen olaylar neticesinde Azerbaycan Milli Meclisi, Huseyinov'u başbakan ve başkomutan olarak atarken, savunma, iç ve dış güvenlik konuları ile ilgili olarak da Haydar Aliyev'i görevlendirmiştir. Ancak bir süre sonra, Aliyev, başkanlık için erken seçim istemiş ve 10 Ekim 1993 yılında yapılan seçim ile Azerbaycan Devlet Başkanı olmuştur. Elçibey'in Türkiye yanlısı politikaları karşısında, Aliyev'in tutumu bölgedeki tüm güçleri ve dengeleri gözeten bir strateji benimsemek olmuştur. Bu arada, Elçibey döneminde imzalanan ve Hazar petrolü ile boru hatları konusunda Türkiye'ye geniş avantajlar sağlayan antlaşma da iptal edilmiştir. Türkiye'nin duygusal ve heyecanlı politikalar ile ürkek yaklaşımları arasındaki zikzakları, Rusya'nın giderek bölgeye tekrar yerleşmesini kolaylaştırmıştır.

Türkiye'nin bu bölgeye yönelik dış politikasında kültürel ve tarihsel bağlarını kullanmak istemesinde görülen haklı çekimsellik, elbette ki küresel ve bölgesel koşulların zorladığı bir mecburiyet haline de dayanmaktadır. Küresel sisteminin merkez güçleri olarak ön plana çıkan Batılı devletlerin, uluslararası sistemdeki hiyerarşiyi koruma çabası, yarı-çevre ya da çevre konumundaki ülkelerin faaliyet alanlarını sınırlamaktadır. Türkiye de yarı-çevre konumuyla, reel politiğin bu zorluklarından kendine düşen payı almaktadır. Ancak bunun dışında, Türkiye'nin bu kozu kullanabilmesi için gerekli şartlar Kafkasya bölgesi içinde de mevcut değildir. Kafkasya - Orta Asya ekseninde tam olarak hissedilemeyen ortak "Türklük" bilinci, Gürcistan ve Ermenistan gibi iki farklı etnik kimliğin var olduğu Kafkasya da zaten bir anlam ifade etmemektedir. Bugün Gürcistan Cumhuriyeti sınırları içindeki Acaristan özerk bölgesi dışında, bu iki ülkede Türklerin sayısı ve nüfuzu son derece azdır. Özellikle, Ermenistan düşünüldüğünde, gerek Azerbaycan ile sürdürdüğü mücadele, gerekse Türkiye ile olan tarihsel ilişkileri, bu ülkeyi sürekli olarak bir husumet politikası izlemeye yöneltmektedir. Kuzey Kafkasya'da ise sorunlar ve imkanlar, "Türk" kimliği ön plana çıkarılarak kavranabilecek bir basitlikte

değildir. Kuzey Kafkasya'daki etnik grupların ulusal bir kimlik bilincine sahip olma süreci daha yeni başlamıştır ve oldukça zorlu bir şekilde gelişeceği görülmektedir. Dolayısıyla, Türkiye'nin bu bölgedeki etkisi ancak diasporada yaşayan, Kafkas kökenli Türk vatandaşlarının bireysel çabalarıyla olabilmektedir. Kuzey Kafkas halklarının bir bölümünün Türk kökenli olması, diğer etnik grupların Kafkasya'nın yerli halkalarından teşekkül etmesi ya da farklı etnik kökenlere sahip olması, zaten Türkiye'nin bu kozu kullanarak etkide bulunmasını zorlaştırmaktadır. Bu anlamda, bölge halkı ile Türkiye'yi yakınlaştıran olgu, Rusya'nın yakın tehdidi ve bir ölçüde Sünni İslam kimliğidir.

Türkiye'nin "Türklük" kozunu kullanarak strateji oluşturmasını sınırlayan politik unsurların dışında bir de ekonomik unsurlar bulunmaktadır. Sovyetler Birliği'nin dağılma sürecinde, Türkiye'nin Kafkasya-Orta Asya eksenindeki yeni bağımsız cumhuriyetlere ekonomik yardım vaat etmesi ve sözlerinin pek çoğunu yerine getirememesi kısa bir süre sonra bu devletler arasında hayal kırıklığı yaratmıştır. Türkiye'nin, bugün serbest piyasa ekonomisi ve demokrasiye geçiş sürecinde olan bölge ülkelerine model olduğu bir gerçektir; ancak bızce asıl sorun bu modelin niteliği ve dünya ekonomik sisteminin neresinde olduğudur. Yarı-çevre konumundaki bir ekonomik yapının, küresel ekonomi içinde sahip olduğu olanaklar, ancak merkez devletlerin izin verdiği ya da ihale ettiği alanlarda ve boyutlarda olabilmektedir. Türkiye'deki yüksek enflasyon sonucu bozulan sosyo-ekonomik düzenin ve dış borçların yarattığı ekonomik ve politik bağımlılığın aşılması, dışarıdan kaynak ve teknoloji transferi gerektirdiğinden, zaten elde sınırlı olan kaynaklar bu ülkelere yardımı olanaksız hale getirmektedir. Bölgeye, Türkiye tarafından yapılan yardımların ve verilen kredilerin organizasyonunu ve akışını sağlayan Türk-Eximbank'ın daha çok ABD'den gelen paraların bir transfer mercii olduğu görülmektedir. Hazar petrollerine ilişkin olarak yapılan hemen her petrol imtiyaz antlaşması içinde küçük veya büyük bir Amerikan şirketinin olması, ABD'nin parasal yardım ve kredi imkanları sunma konusundaki tavrını açıklamaktadır. Bunun bir kısmını neden Türkiye üzerinden yaptığı sorusunun yanıtı ise, Azerbaycan-Ermenistan arasındaki ilişkilerde yatmaktadır. ABD'de güçlü bir etkiye sahip olan Ermeni lobisinin, Azerbaycan'a yapılan bu tür yardımları engellemesi, bölgeyi kendine bağımlı kılmayı amaçlayan başta ABD olmak üzere, merkez devletlerin hükümetlerini dolaylı yollar izlemeye sevk etmektedir.

Görüldüğü gibi, Türkiye'nin Karadeniz-Kafkasya-Orta Asya (11 Eylül sonrasında Afganistan da dahil edilebilir) ekseninde izlediği dış politika ABD desteğine ve uluslararası petrol şirketleriyle yapılan pazarlıklara göre belirlenmektedir. ABD - Rusya arasında yaşanacak yakınlaşma, gelecek dönemde Türkiye'nin bölgedeki stratejik değerinde erozyon yaratabilir. Özellikle Hazar petrollerinin Ceyhan üzerinden taşınacak miktarında azalma ve Rusya'nın lehine olacak şekilde Boğazların daha fazla kullanılması ihtimali değerlendirilmelidir. Ancak, ABD ve Rusya arasında yaşanacak yakınlaşmanın

Kafkasya'dan ziyade, Orta Asya'da Rusya'nın lehine birtakım sonuçlar doğuracağı ve Kafkasya'da ABD'nin mevcut politikalarından vazgeçmeyeceği düşünülmektedir. ABD'nin bu bölgeye ilişkin olarak dış politikasında yapacağı en köklü değişiklik Çeçenistan soruna bakışını değiştirmek olacaktır. Bundan böyle ABD'nin Çeçenistan sorununda, Rusya'yı daha anlayışla karşılayacağı ve Çeçen gerillaları terörist olarak değerlendireceği anlaşılmaktadır. Ancak, bu arada Rusya'nın, Abhazya ve Osetya sorunlarını kullanarak Gürcistan'a müdahale etmeye ve Azerbaycan'da daha belirleyici olmaya çalışması ihtimali vardır. Türkiye ve ABD'nin çıkarları bu alanda büyük oranda örtüşmektedir. Her iki devlette böyle bir müdahalenin kabul edilemez olduğunu açıkça beyan etmiştir. Türk dış politikasının Kafkasya - Orta Asya ekseninde çizdiği görünüm ve büyük oranda ABD ile ortak hareket etme konusunda verdiği izlenim, Ermenistan söz konusu olunca farklılaşmaktadır. Bu ilişkilerin geleceğini esas itibarıyla, Ermenistan'ın Dağlık Karabağ ve Azerbaycan topraklarındaki işgalci konumunun çözülmesi ile Türkiye'ye yönelik soykırım iddialarında alacağı tutum belirleyecektir. Ancak, ABD'de ve Avrupa'da yaşayan Ermenilerin baskıları Türkiye'yi yeni açılımlar yapmaya zorlamaktadır. Bu bağlamda, soykırım iddialarının görüşülmesinin ertelenmesi, Türkiye açısından ilişkilerin geliştirilmesindeki engelleri ortadan kaldıracağı gibi, Türkiye'yi sıkıntıya sokacak "Geceyarısı Ekspresi" gibi yapımların ortaya çıkmasını engelleyecektir. Bu çerçevede Türkiye'nin Ermenistan'a yapacağı direkt yatırımlar ve elde edeceği ekonomik nüfuz, daha kalıcı politik anlaşmalar için baskı yapılması imkanını doğurabilir. Bugün ilişkilerde yaşanan "temassızlık" Türkiye'nin bu etki kabiliyetini de ortadan kaldırmaktadır. Kuşkusuz böyle bir politika değişikliği Azerbaycan ile aramızda varolan yakın ilişkileri etkileyebilir, fakat bu konuda Aliyev gibi "esneme kabiliyeti yüksek" ve "tecrübeli" bir liderin ikna edilmesi zor olmasa gerektir.

4. Türk dış politikasının Ortadoğu'ya ilişkin açılımlarına baktığımızda, bu politikaları güney komşularımız ile ikil ilişkiler ve Ortadoğu Barış Süreci olarak iki gruba ayırmak mümkündür. Türkiye'nin doğu ve güney komşuları olan İran, Irak ve Suriye'ye yönelik dış politikası son yirmi yıldır zorunlu bir komşuluk ilişkisi içinde şekillenmiştir. 1979 sonrasında İran'da kurulan aşırı dinci Humeyni iktidarı, İran'ın Batı ile münasebetlerini kesip tüm bölge ülkelerine siyasi İslamı yaymaya çalıştığı anda, egemenliğini halktan alan ve anayasasını laiklik üzerine oturtmuş bir Türkiye, İran için en büyük engeli teşkil etmiştir. Bu çerçevede İran Türkiye'deki islami terör örgütleri için önemli bir destekçi olmuş, yayılmacı ideolojisini sonraları daha da geliştirerek tüm politikasını "zayıflatılmış bir Türkiye" modeli üzerine kurmuştur. Bu amaçla, PKK terör örgütüne destek sağlamış, yalnızca dini anlamda değil etnik gruplar anlamında da Türkiye'nin parçalanması için çaba sarfetmiştir. Kuşkusuz İran'ın Türkiye'den bu kadar çekinmesinin sebebi yalnızca Türkiye'nin Batı ile olan ilişkileri ve rejimi değildir. Türkiye, bugün İran'ın Kuzeyi'nde yaşayan çok

sayıda Azeri (İran'da yaşayan Azeri nüfus, Azerbaycan nüfusundan daha fazladır) için de bir çekim merkezi olabilecek potansiyele sahiptir. Özellikle 1990 sonrasında Sovyetler Birliği'nin dağılması ile Azerbaycan'ın bağımsız bir devlet haline gelmesi ve Türkiye ile yakınlaşması, İran'daki bölünme kaygısını daha da arttırmıştır. Humeyni'nin ölümü ile, mollaların dayattığı rejimden duyulan sıkıntı giderek Tahran üniversitesi çevresinde şekillenen ve tüm gençliği saran bir muhalefet hareketine dönüşmektedir. Bugün, İran'da, başta Cumhurbaşkanı olmak üzere daha ılımlı ve ülkedeki dini otorite ile çatışan bir yönetim belirmiştir. Yakın zamanda İran'da önemli değişikliklerin olabileceği ve Batı ile ilişkilerin sıkılaştırılacağı beklenmektedir. Özellikle Avrupa Birliği'nin, ABD'ye karşı İran'la daha fazla işbirliğine yöneleceği, bir anlamda Ortadoğu'da bu önemli köşebaşını tutmaya çalışacağı tahmin edilmektedir. Bunun anlamı, İran ile Türkiye'nin ticari ilişkiler ve boru hatları güzergahı konularında ciddi bir ekonomik rekabete gireceğidir. Bu arada , Hazar Denizi'nin statüsü nedeniyle İran ve Azerbaycan'ın karşı karşıya gelmesi, Türkiye ve İran arasında askeri çatışma ihtimalini de gündemde tutmaktadır. Hazar Denizi'nde bulunan petrol rezervlerinin geleceği, Türkiye'yi de gelişmelere müdahale etmeye zorlamaktadır.

Türkiye ve İran arasında askeri çatışmaya sebep olabilecek bir başka konu da, Irak'ta Saddam sonrası kurulacak rejim ve özellikle Irak'ın toprak bütünlüğü sorunudur. Gerçi, hem İran hem de Türkiye, Irak'ın toprak bütünlüğüne saygılı olduklarını söylemektedir, ancak ABD'nin müdahalesi bölgedeki dengeleri tümenden değiştirecektir. Irak halkının büyük bir kesiminin Şii olması, parçalanmış Irak'a, İran'ın müdahalesi için yeterli sebebi oluşturmaktadır. Oysa buna Batı'nın, özellikle ABD, İsrail ve Türkiye'nin olumlu bakmayacağı açıktır. Böyle bir durum, Türkiye'yi İran'la ciddi anlamda karşı karşıya getirebilir. Ayrıca Irak'taki parçalanma, Kuzey Irak'ta bir Kürt Devleti kurulması ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Böyle bir oluşuma izin verilmesi ise Türkiye için ileride çok fazla sorun yaratacaktır. Bu bağlamda, Irak'ın geleceği Türkiye için hem Ortadoğu politikaları, hem de ABD ile olan ilişkileri açısından hayati önem taşımaktadır. Şu an Irak'ın kuzeyinde varolan yapı büyük oranda, bir devlet kurmayı sağlayacak zemini oluşturmuştur. Kısacası, Kuzey Irak'ta "de facto" bir Kürt devleti vardır ve bu maalesef Türkiye Cumhuriyeti'nin gözü önünde oluşturulmuştur. Bu devletin "de jure" tanınması BM'nin alacağı bir kararla kolaylıkla gerçekleşebilir. Türkiye'ye empoze edilmeye çalışılan senaryo, böyle bir devletin kurulmasına izin vermesi karşılığında, bu devletin Türkiye'nin himayesine verileceği ve böylece Irak'ın kuzeyindeki petrol rezervlerinin Türkiye'ye tahsis edileceği şeklindedir. Ancak bu senaryonun kabul edilmesi, Türkiye için çok ciddi tehlikeler doğuracaktır. Herşeyden önce Türkiye, İran ve Suriye ile karşı karşıya gelecek, başta Mısır olmak üzere tüm Arap dünyasını ve Irak'ın ABD kontrolü altına girmesini istemeyen Avrupa Birliği'ni karşısına alacaktır. Ayrıca Kürt Devletinin hukuki

anlamda tanınması, Türkiye'nin siyasi olarak baskı altında tutulmasına ve federatif bir yönetim modeline zorlanmasına neden olacaktır. Avrupa Birliği'nin, Türkiye'nin üyeliği ile ilgili olarak Güneydoğu sorununa siyasi çözüm beklentisi, açıkça dile getirilmese de, Türkiye'nin bir Türk-Kürt Federasyonuna dönüştürülmesi isteğidir. Ancak, Irak'ın parçalanması ile başlayacak "sınırların değişebilirliğine" ilişkin kanaatler, yaygınlık kazandığı taktirde, başta Türkiye olmak üzere, tüm Ortadoğu'da dengeleri değiştirecektir. Böylesi bir karışıklığın Ortadoğu'da İsrail'e nefes alma imkanı ve yarar sağlayacağı, bu toz duman arasında İsrail - Filistin çatışmalarının çözümleneceği ve bu arada Kudüs'ün bir bütün olarak İsrail'e verileceği düşünülebilir. Ancak böylesi bir gelişmeyi Arap dünyasının kabul etmesi ve uzun vadede bunun kalıcı bir barış ortamına katkı yapması mümkün gözükmemektedir. Ortadoğu'da gelişecek bir kaosun ABD müdahaleleri için gerekçe teşkil etmesi mümkündür, fakat böylesi bir fayda bizce çok abartılmamalıdır. Aralık 2001 yılı itibariyle ABD zaten istediği zaman ve istediği yerde müdahale imkanına sahiptir. Dolayısıyla, aslında Ortadoğu'da müdahale koşulları oluşmamıştır. Nitekim, bu durum ABD'deki "şahinler" ve akliselim sahibi politikacıları karşı karşıya getirmektedir.

Ortadoğu'nun kaygan zemininde, Türkiye'nin izlediği "aktif tarafsızlık" politikası sanırız ki şu an için tercih edilebilecek en akılcı yol olmaktadır. Ancak bu politikanın Kuzey Irak'taki Kürt oluşumu karşısındaki etkisizliği sorgulanmalıdır. ABD 'nin Irak'a müdahalesi, bu müdahalenin şekli, henüz belli olmamakla birlikte, böyle bir durumda "aktif tarafsızlığın" fazla işe yaramayacağı açıktır. Buna ek olarak, Türkiye'nin yine "aktif tarafsızlık" politikası çerçevesinde Ortadoğu Barış Sürecini desteklemek ve hem İsrail, hem de Araplar ile ilişkilerini geliştirmek zorundadır. Ancak Şaron'un liderliğinde bir İsrail'in uzun vadede Türkiye ile ortaklığını sürdürmesi mümkün değildir. Herşeyden önce, Şaron'un politik hedefleri ve stili Türk dış politikasının üzerinde durduğu hassas dengeler göz önüne alındığında fazlasıyla kaba ve serttir. Ayrıca geleceğini Arafat'ın ortadan kaldırılması üzerine kurmuş bir politik stratejinin, ileride muhatap bulması daha zor olacağından başarı ihtimali azdır. Türkiye ile İsrail arasında olması gereken yakınlaşma ve uzun soluklu bir ortaklık, ancak Şimon Perez ile mümkün gözükmemektedir. Bu arada, Ortadoğu sorunu için gerçekçi bir politik uzlaşma zemininin bulunması en fazla Türkiye'ye faydalı olacaktır, çünkü İsrail Türkiye için hem ekonomik ilişkileri, hem demokratik yapısı ile işbirliği yapılacak en yakın adaydır. Ayrıca Türk askeri teknolojisinin desteklenmesi ve Manavgat suyunun İsrail'e ihracı, Türkiye için yeni açılımlar yaratacaktır.

Görüldüğü üzere Türkiye, bulunduğu coğrafya ve etrafındaki sıcak çatışma bölgeleri nedeniyle Avrasya jeopolitiğinde çok önemli bir yere sahiptir. Uluslararası sistemin merkezi güçleri arasında çıkabilecek her türlü bunalım ya da savaşta Türkiye belli bir tavır almak zorunda kalacaktır. Bu nedenle, iç ve dış

politikasını güçlü tutması, olası her senaryoya karşı bir hareket planı hazırlaması gerekmektedir. İzlenecek politikaların "bölge temelli" olması, diğer bir deyişle bölge ülkelerinin asgari çıkarları gözönüne alınarak hazırlanması tercih edilmelidir. Bu arada uluslararası sistemi krize sokacak beklenmedik gelişmelere karşı da duyarlı olunmalıdır. Özellikle son aylarda belirsizlikleri körükleyecek önemli bir takım değişimler yaşanmaktadır. Global ekonomi hemen her yerde resesyona tehlikesi yaratırken, IMF reçetesi uygulayan ülkeler iflasın eşğine gelmişlerdir. Bu nedenle beklenmedik bir gelişme tüm ekonomik ve politik sistemi bir anda krize sokabilecek durumdadır. Böyle bir süreci başlatacak iki risk uzun süredir gözardı edilmektedir, oysa bu olasılıklar giderek güç kazanmaktadır. Bunlardan ilki Suudi Arabistan'daki kraliyet ailesinin devrilmesi, diğeri ise Japon finans sisteminin çökmesidir. Bu iki ihtimal her an gerçeğe dönüşebilir ve her biri tek başına bütün dünyayı şu anda yaşananlardan çok daha sancılı bir şoka uğratabilir ^[3] (Dornbusch, 2001: 8). Dolayısıyla, Türkiye Avrasya jeopolitiğinde yerini alırken, ekonominin belirleyici etkilerini de hesaba katmalı ve stratejilerini yalnızca Türkiye'nin coğrafi konumuna endeksli bir anlayışla sürdürmemelidir.

KAYNAKÇA

- Y. Atsız, (1999): "Kerimof'a Dair", Milliyet, Temmuz.
- Y. Bingöl, (1998): "Sovyet Sonrası Orta Asya Karşısında Türkiye'nin Politikası, Fırsatlar ve Çözülmesi Gereken Meseleler", Avrasya Etüdüleri, Ankara
- Z. Brzezinski, (1994): Kontrollden Çıkış Dünya, (Çev. H. Menemencioğlu), Ankara.
- F. De Pauw, (1996): "Turkey's Policies in Transcaucasia", (Ed. Coppieters, B.), Contested Borders in the Caucasus, Brüksel
- I. Dornbusch, (2001): "İki Felaket Senaryosu", Ekonomik Forum, Yıl.8, Sayı.11, Ankara
- E. Manisalı, (2001): Küresel Kısaç, İstanbul.
- A.Y Sarıbay, (2001): "Küreselleşme Süreci, Türk ve İslam Dünyasına Etkileri", Basılmamış Tebliğ, İSAV - Uluslararası Sempozyumu.
- R. Sobhani, (1997): "US, İran, Russia and Turkey: The Struggle for Azerbaijan", The Caucasus and The Caspian, Vol.II., Harvard-Boston

Uludağ Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi
Cilt XX, Sayı 2, Yıl: 2001, ss. 357-374.

THE EFFECTS OF SCHOOL QUALITY ON THE RETURN TO EDUCATION: A SURVEY

Araş Gör. Şahabettin GÜNEŞ, PhD*

ABSTRACT:

In this paper I survey relatively recent studies investigating the effects of school quality on the economic return to education. In the related literature, it is a common belief that many of these studies have various specification problems. Therefore, especially some of the recently conducted studies try to overcome specification issue by using sibling or twin data sets. Such studies appear to be producing more robust estimates. Even though earlier studies found a significant and positive relationship between *high school* quality and earnings, many of carefully conducted recent studies indicate that such relationship is insignificant or does not exist. On the other hand, research show that *college* quality significantly increases subsequent labor market earnings.

ÖZET:

Bu çalışma, genellikle son yıllarda yayınlanan ve okul kalitesi ile okul sonrası ücretler arasındaki ilişkiyi araştıran çalışmalarını içeren bir literatür taraması niteliğindedir. İlgili literatürde bu tür çalışmaların çeşitli metodolojik sorunlarla karşı karşıya olduğu yönünde yaygın bir görüş vardır. Bu nedenle, son zamanlarda yapılan bazı çalışmalarda kardeş veya ikiz data setleri kullanılarak bu sorun giderilmek istenmiştir. Bu tür çalışmaların daha güvenilir sonuçlar elde ettikleri gözlenmektedir. Daha önceki yıllarda yapılan araştırmalar orta öğretimdeki okul kalitesi ile ücretler arasında önemli pozitif bir ilişki bulmakla birlikte, son yıllarda daha dikkatlice yapılan ampirik çalışmalar böyle bir ilişkinin olmadığını veya ilişkinin önemsiz olduğunu göstermektedir. Diğer yandan, araştırmalar bitirilen üniversite kalitesi ile iş piyasalarındaki ücretler arasında önemli ve pozitif bir ilişkinin varlığını ortaya koymaktadır.

---

* Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, Bolu

I. INTRODUCTION

Determinants of earnings have always attracted economists as a fertile area of research. With this respect, education has been widely analyzed as one of the major determinants of earnings. At first look, it may not seem complicated, but finding out exactly what determines, and to what degree, a person's earnings is not an easy task. From individual-specific endowments to family background, or from schooling and school characteristics to experience, many things separately and/or interactively influence earnings. Family background, for example, may have several channels to affect earnings directly or indirectly. If, for instance, some families have better chance than others of having their members met with higher paying jobs, which is called "uncle effect" in developing countries, then family directly affects earnings. Unlike other more observable effects, however, it is obvious that determining presence of such an impact would be quite difficult. Thus, researchers often do what they can do and look for some more observable and readily quantifiable variables. Generally, parent's education, parent's income, number of siblings, whether the family is single-headed, and some home-based educational inputs are major family background variables that are considered in earnings equations.

On the school side, teachers' salary, expenditures per student, student-teacher ratio, and a composite index of school resources are major school quality variables included in returns to schooling equation. In general, the more positive family background effects are, the more positive school inputs are. So it is more likely that a person who comes from a more educated and economically secured parental background goes to a school that has more positive characteristics.

In earnings equations, in fact, there is a real challenge for proper control of direct, indirect, or interactive variable effects. For example, family may deeply influence child's sociological-psychological development, which in turn can affect school performance, subsequent labor market productivity, and earnings. If all these relationships are not properly determined and controlled, the results may be biased, underestimating the effects of some variables and overestimating others. To obtain consistent estimates, all right-side variables, in addition to school characteristics in this case, must be controlled properly. The possibility that schooling time and school inputs may be functions of common family factors (Behrman et al., 1996), control for all correlated explanatory variables becomes crucial.

Even though cumulatively reinforcing nature of right-side variables makes it difficult, many times researchers emphasize a particular component of earnings determinant and try to find out its share in the equation. This survey will be concentrating on the effects of school quality, or school resources, on earnings. In this context, the main purpose of a typical study is to determine

school characteristics to estimate the impact of school resources on wages, holding family background and all other effects constant.

The question of why we care about finding out the effects of school expenses/resources on earnings has its own significance too. We can say that, in the simplest term, it is a matter of efficient use of resources. This is true in terms of both individual and social aspects. Social equity concerns are also important side of the issue, as school resources seem to affect earnings.

In section one, I review some specification issues in school quality-earnings literature. In section II, empirical findings of the literature will be surveyed. Then, in section III, several selected studies are presented extensively in terms of their model specifications and findings. The paper will be concluded with an evaluation and conclusion section.

II. AN OVERVIEW OF KEY ISSUES

First of all, it is worth to mention that studies of school quality -often measured in terms of expenditures per student, classroom size, student/teacher ratio, teacher salaries, and considering vector of many other measures- generally follow two different directions: part of these studies analyze the effects of school quality on student's performance, or on test scores. In this case generally test scores are introduced as dependent variable. The other part of the literature concern about the effects of school quality on earnings, choosing wages as dependent variable. In this survey I primarily concentrate on the latter one.

As Moffitt (1996) explains, there are several crucial issues faced in the literature. These are,

- whether there have been a secular decline in school input effects
- whether the analysis targeted the whole state, school district, or particular school level
- whether the effect of family characteristics is adequately controlled.

These issues account for major observed biases and differences in findings in the literature.

Hanushek et al. (1996) state that problems of omitted variable bias increase along with the level of aggregation. Analyses that use more aggregated data systematically overestimate the effects of school expenditure. Also aggregate analyses using data from different states generally ignore important state-specific features such as financing, organizational structure, and regulatory conditions. They further argue that many of past analyses show a pattern of results that carry substantial specification errors in aggregate level studies of

school resource effects. In contrast to aggregation, studies that rely on information containing more community characteristics tend to produce more robust estimates.

Grogger (1996,a) also analyzes the aggregation issue and estimates the effects of school expenditures on earnings considering both district-level and state-level specifications. He concludes that if state level expenditures are considered, the effects get stronger. He further explains that measurement error may be responsible for some of the underestimated findings at the district-level.

Behrman et al. (1996) state that school quality studies generally neglect the possibility that schooling resources and unmeasured child endowments and family background may be correlated in a particular way. If, for example, more home resources are allocated to children with high endowments, or those who get better secondary school education also attend better colleges, then the coefficients of any of these inputs are misleading. Loeb et al. (1996) also argue the same thing.

Heckman et al. (1995) discuss two key identifying assumptions and test them. The first one is that there is no region of birth and region of residency interactions. This assumption implies that the effects of patterns of migration can be ignored. They test both parametric and non-parametric versions of the hypothesis and subsequently reject it. The second assumption they discuss is whether log earnings equations are linear, or nearly linear, in schooling. They find that such an assumption is simply false. They suggest that estimated labor market earnings and school quality relationships are very sensitive to earnings function specifications.

Card and Krueger (1998) explain that omitted variables that may be correlated with school quality have been a major problem for most studies in the literature. Also, heterogeneous labor markets may affect the reward to skills in different ways, which subsequently influence the measured impact of school resources. Thus, assessments of the economic return to school quality may require complex modeling and nontrivial identification assumptions. Furthermore, since the variance in earnings is large, detecting modest effects of school quality becomes more difficult.

It seems that the empirical literature studying the possible relationship between (high) school quality and earnings is not consistently convincing. Most of the researchers have not been able to find a strong relationship between school quality and subsequent labor market outcome. As we are going to discuss in the following sections, however, this is not the case when we consider the relationship between *college* inputs and subsequent earnings.

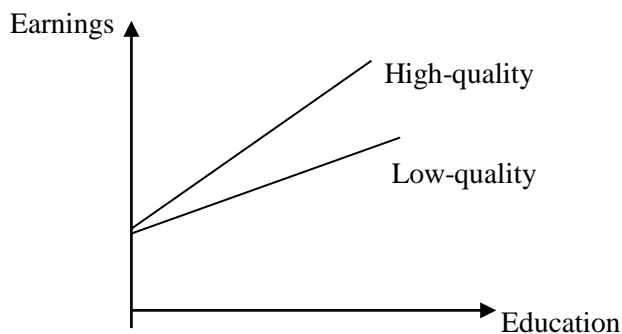
III. REVIEW OF RECENT FINDINGS

Before discussing empirical findings, let's take a look how to interpret the literature. Doing so makes things easy to understand and alleviates confusions.

Theoretical framework for interpreting the literature are summarized in four propositions by Card and Krueger (1998):

1- Earnings rise with schooling level: This proposition is considered as well documented with about 5 to 16 percent effect, for each additional year of schooling.

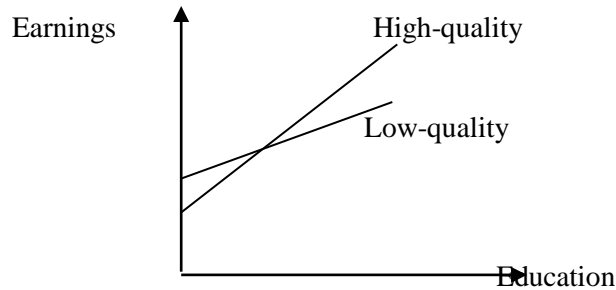
2- The marginal rise in earnings coming from additional schooling is higher for people who attend higher quality schools: This proposition suggests that the slope of the earnings-schooling curve is steeper for higher quality schools, as illustrated in figure 1. This outcome, however, mostly depends on the absence of a secular school input effect.

Figure 1: Hypothetical relationship

3- If the monetary benefits of an additional schooling level increases, some people may attend school longer: As quality induces people to stay in school longer, this outcome subsequently is reflected to the labor market as higher earnings.

4- People who receive higher-quality education tend to have more earnings ability, irrespective to education: Increased school quality means more educational attainment for more able people and less average earning ability or opportunity for people with less schooling level. Thus, as quality improves, the dwindling group of people with a less schooling level will increasingly include less able individuals. Obviously, these individuals on average will appear to be earning less. This process is illustrated in figure 2.

Figure 2: Observed relationship

As Card and Krueger further explain, the earlier specifications around the late 1960s and 1970s imply that the earnings-education curve had a fixed slope and school quality differences were considered to make this curve shift up and down in a parallel manner. These specifications had some serious shortcomings. The subsequent specifications allowed for school inputs to have a differential effect on both the slope and intercept. These studies, however, generally found that the curve for high-quality schools in figure 2 shifts upward, rather than downward. One major shortcoming of these studies was that they ignored the effects of geographic differences. The third wave of attempts to overcome specification problems is related to heterogeneous labor market structures across regions. These specifications appear to find a relationship that figure 2 illustrates.

Now we can review empirical findings about the effects of school resources on subsequent earnings with less confusion.

Card and Krueger (1998) suggest that the evidence that school quality affect earnings is weak and much uncertainty still remains in the literature. Heckman et al. (1995) also argue that when linearity of earnings assumption is relaxed, the only effect of measured schooling quality is on the returns to college graduates. Consequently, the evidence for an aggregate earnings-quality relationship is weak once false and strong empirical restrictions are removed. When analyzing related evidence from high school and beyond and considering omitted state effects and measurement error in district-level expenditures, Grogger (1996, b) concludes that the effect is significant but small. He finds that a 10 percent increase in school spending could increase students' subsequent wages by only about 0.68 percent.

In another article Heckman et al. (1996) formulate and estimate alternative specifications for pricing labor services. They claim that the evidence from the U.S labor market does not support widely used efficiency

units models of labor services. For a more robust description of earnings data, a model of heterogeneous skills and abilities in the labor markets becomes a better fit. They provide evidence that selective migration and pursuit of comparative advantage are key features of the U.S labor market. Once these are included in the model, the only advocate of an effect of school quality on earnings becomes via the return to college education. They further explain that three interactions are crucial in explaining wage equations: (1) interaction between school quality and education level, (2) between education and regional labor market shocks, and (3) interaction between birth region and residential region. Because of the presence of these interactions, no unique quality effect can be defined irrespective to the labor market in which it is used. Under the light of these identifications the authors find that school quality have very little influence on earnings if people do not attend school beyond high school.

Brewer et al. (1996) explicitly model high school students' college choice pattern considering individual endowments and family characteristics. They estimate net costs of attendance and expected subsequent labor market return. They find strong evidence that attending an elite private institution significantly affects subsequent earnings. Similarly to the Brewer et al. (1996), but contrary to the Heckman et al. (1996), Altonji and Dunn (1996) conclude that an interquartile range of increase in expenditures per student and teachers' salary cause a rise in wages 5.6%, and 10.6%, respectively. This finding is for a person who leaves school after graduation from high school. Behrman et al. (1996), however, find that students with higher individual-specific endowments and/or with better family background characteristics also attend higher-quality colleges for a longer period of time implying that the fixed-effects controls lower the influence of pure school resources. Accordingly, a pure school quality effect is not more than 3%, for female data.

Betts (1995) also tries to determine the effects of school quality on subsequent earnings of students. Using white male data, he rejects the argument that workers' earnings are irrespective to the high school that they graduated from. However, traditional school quality measures such as teachers' salaries, class size, and teachers' schooling level were insignificant in capturing differences in subsequent earnings. He argues that the relationship between such traditional measures of school quality and student earnings may have been adversely affected by structural changes. This finding is not consistent with a large portion of similar studies. Card and Krueger (1992a), for example, find that increments in earnings due to an additional year of schooling are higher for workers who attended high school in states with more school resources, such as higher teacher salary, smaller class size, and better-educated teachers. Higher female/male teacher ratio also had a positive effect on students' earnings. Holding state-specific characteristics constant, a decrease in the student-teacher

ratio from 30 to 25 resulted in a 0.4% point increase in the return to education. Sander (1993) also finds a similar outcome.

Some of the studies in the literature analyze the issue in the context of ethnic differences. As minorities concentrate on schools that relatively have fewer resources, their subsequent earnings are expected to be less than earnings of non-minority group, assuming that everything else is constant. Ganterton and Griffin (1993) investigate the relationship between average earnings, education, and rates of return to education for major racial/ethnic groups by considering the effects of productivity of schooling variables. Mayer (1997) and Corcoran et al. (1992) also discuss indirect interactions of minority effects on negative earnings. Card and Krueger (1992b), and Grogger (1996, a) study the impact of school quality in terms of wage convergence between blacks and whites. They observe that the wage gap between blacks and whites fell more than 15% from 1960 to 1980. There is an argument that this tendency toward convergence is due to relative improvements in school quality that blacks attend. To test this argument Card and Krueger collect data on teachers' salary, student-teacher ratios, and black and white schooling term lengths in eighteen states. Eventually, the study shows that 20% of the convergence in observed black-white earnings is due to improvements in the relative quality of black schools, implying that the effect is not large. Grogger (1996,b) also finds a very similar result.

In general, as opposed to state-level studies, district-level or school-level studies in the school quality-earnings literature find a weak or no relationship. It seems that quality pays off only if an individual continues to college and beyond after graduating from higher quality high school. To find a reasonable explanation for the issue, Betts (1996) conduct an analysis under the possibility that school inputs benefit workers only as they get older. On the other words, he tries to find out whether the studies that use micro data sets on younger workers fail to catch the whole picture due to the probability that school quality inputs become more and more effective as workers gain more experience in the labor market. After using both state-level and school-level data sets in his analysis, he finds that age dependence is not a significant issue, meaning that other causes are responsible from the discrepancy.

The earlier wave of studies, such as Rizzuto and Watchel (1980), Akin and Garfinkel (1977), Link and Ratledge (1975), that use data sets at the state-level find a strong relationship between school resources and subsequent earnings. Considered as one of the most cited studies of that era, Akin and Garfinkel (1977), for instance, use state average school expenditures as quality variable in their equation and find a 20.38% coefficient value. While Card and Krueger (1994) argue that the past research consistently finds a 1 to 2 percent effect on earnings corresponding to a 10 percent rise in school expenditures,

many of the earlier studies, such as Nechyba (1990), Behrman and Birdsall (1983), and the above mentioned studies and others that will not be mentioned here, confirm their argument perhaps solely because the effect of school resources on subsequent earnings were analyzed at state-level. However, as increasing number of recently conducted studies show, if the analysis is school-level oriented or measurement error is corrected and omitted state effects are properly controlled, the effect appears to be minimal.

IV. AN IN-DEPTH LOOK TO THE METHODOLOGY AND FINDINGS OF SELECTED STUDIES

In order to see the whole picture properly and get some idea about the estimation procedures in the literature, it would be beneficial to involve more deeply in the subject. For this purpose, in this section I present three articles in detail. In terms of targeting high school graduates and college graduates, considering different aspects of the issues in the subject, and paying attention to proper control of background effects, these studies can significantly improve our understanding of the related literature. These studies are thought to be carefully conducted and good representatives of similar studies.

1) Using Siblings to Estimate the Effects of School Quality on Wages

In this paper Altonji and Dunn (1996) study how the differences between siblings' high school input components contribute to differences in wages. The authors argue that considering some family-background characteristics and use of siblings data set let them control individual & family-specific endowments. So, they believe their estimates are unbiased, with regard to those effects.

i-Econometric framework

The usual log wage equation for person k from family h in year t is as follows:

$$W_{hkt} = Z_{hkt} B_1 + Z_h B_2 + S_{hk} B_3 + Q_{hk} B_4 + S_{hk} Q_{hk} B_5 + e_h + e_{hk} + v_{hkt}$$

Where;

Z_h = vector of observed family characteristics, S_{hk} = years of education, Q_{hk} = school input measures, Z_{hkt} = vector of other observed individual characteristics, e_h , e_{hk} , and v_{hkt} are error components.

The authors state that equating B_4 or B_5 to zero captures regional or cross-school variation effects in the wage equation.

To avoid the misspecification, they take deviations from family means in above equation that gives,

$$DW_{hkt} = DZ_{hkt} B_1 + DS_{hk} B_3 + DQ_{hk} B_4 + D(S_{hk} Q_{hk}) B_5 + De_{hk} + Dv_{hkt}$$

In this equation, D is the deviation from family mean operator. They state that this approach helps to detect school characteristics variation for an individual in the same family to identify school input effects. Being able to control unobserved family specific factors, e_h , and likely being free from skill-investment biases across time and regions are the major advantages of the modified equation. However, the possibility of a random effect, n_{hk} , affecting S_{hk} in e_{hk} may cause an upward bias for B_5 , and possible measurement errors in the school input variables may also cause a downward bias on B_4 and B_5 . So, upward, downward, or offsetting estimation biases are expected in this application. Furthermore, school choice differences coming from individual-specific endowments among siblings and sample selection procedures are also potentials for biased estimates. The authors use OLS-fixed effects estimator.

ii-Empirical results

In Section II the authors introduce the data, which comes from the National Longitudinal Surveys (NLS) of men and women at age 14-24. The data gives the information about family & school characteristics as well as wage rates & IQ scores of the individuals. The full sample contains 5653 persons of whom 27.7 % have at least one sibling in the sample.

Estimation results that reflect the effects of school characteristics on wages are reported in terms of school quality (S - $QUALITY$), teacher salary (T - $SALARY$), expenditures per student ($EXPEND$), and student teacher ratio (ST - $RATIO$). S - $QUALITY$ variable is a composite normalized ranking of ST - $RATIO$, T - $SALARY$, counselor-student ratio (CS - $RATIO$), and books per pupil (BP - $RATIO$).

The coefficients on S - $QUALITY$ and its interaction with S_{hk} give almost identical results both in case of controlling IQ and of not controlling IQ scores for individuals. Without controlling IQ, a range of $\frac{1}{4}$ increase in S - $QUALITY$ in 12 years of education leads to a 4.7 % increase in wages.

Another IQ insensitive estimation result is that an interquartile range of \$681 increase in starting T - $SALARY$ is associated with a wage increase of 10.6 %, which decreases as years of schooling increases.

Also, an interquartile range of \$228 increase in $EXPEND$ would lead to a 5.6 % increase in wages.

The results also show that at the sample mean of 20.6 *ST-RATIO* the elasticity is 0.066. In the other words, since *ST-RATIO* coefficients are already multiplied by 100, we can conclude that an additional student per-teacher decreases the wage by about 0.094 percent, with instrumental variable (IV) estimator. The authors also report some other estimation results about the effects of school characteristics on wages, but the above results are more convenient and sensible in terms of understanding what is going on and seeing the effects.

The authors further investigate whether sibling variation in school quality is endogenous in the wage equation or not. For that purpose they pick-up some environmental and attitudinal variables about siblings and rerun the wage equation. They find an insignificant change in the previous coefficients meaning that such factors are not much important to lead to biased estimates. As an observed individual-specific variable, IQ scores are also found insignificant in determining wages or education slopes via school quality measures. Unlike location, household environmental measures and attending some or different schools, except being private school, also give insignificant results meaning that school quality estimates are not biased. In the other words, observable differences among siblings are not considerably related to differences in the quality of the schools that they attend.

The authors use instrumental variable (IV) approach to see how location differences are associated with school quality effects. They construct a family fixed effect IV estimator that in general gives consistent results with the OLS-fixed effects estimator, which was used at the first place. The OLS-fixed effects estimator had given a positive sign for *ST-RATIO*, but IV-fixed effects estimator gives an expected sign, -0.94/100. While *EXPEND* & *S-QUALITY* coefficients fall, *EXPEND** S_{hk} & *S-QUALITY** S_{hk} coefficients rise with the use of IV-fixed effects estimator.

In short, both estimators indicate that *EXPEND*, *T-SALARY*, and *S-QUALITY* have significant effects on wages.

2- College Choice and Wages: Estimates Using Data on Female Twins

First of all, in their paper Behrman, Rosenzweig, and Taubman (1996) state that the past literature related to human capital-earnings estimates were not consistent and satisfactory. They argue that these studies were not able to establish an unbiased human capital production function, in general.

In the paper, the authors analyze how female earnings are affected by *college* quality and to what degree college choice or allocation of schooling

resources are influenced by family and individual endowments. They argue that the data collected in Minnesota allows them to control pre-college home and school characteristics, in addition to individual endowments. The data is a survey of female identical and non-identical twins. The authors also state that they properly captured college-quality and resource allocation features of the individuals in the survey.

i-Previous empirical studies:

In this section the authors briefly evaluate past studies related to the subject. They emphasize that explanatory variables should be properly specified and multicollinearity, which is a common problem in these kinds of studies, be avoided.

Studies that try to determine school quality or human capital input and earnings relationship have several deficiencies in terms of establishing sound production function. In the first place, these studies generally fail to obtain and control nature-oriented individual characteristics and their effects on school choice and on subsequent labor market outcome. Family characteristics and human capital inputs are generally controlled improperly. School quality, school levels throughout the schooling span and their cumulative effects are generally misspecified or ignored. Studies dealing with resource allocation and endowment relationship are generally handicapped due to strong assumptions that they use.

ii- Pooling model of labor market outcomes incorporating multiple human capital inputs and endowment effects:

The statistical model is as follows:

$$W_{ij} = \sum_{k=1,2} \beta^k X_{ij}^k + h_j + a_{ij} + e_{ij} \quad i=1,2 \quad k=1 \dots N$$

Where, W_{ij} : log of the wage rate, for i^{th} individual in family j . X_{ij} : various human capital inputs which include home inputs F_{ij} , school time S_{ij} , work experience E_{ij} , and school characteristics, such as quality which is determined through several characteristics of schools, X_{ij} . h_j : common endowments for all children in family j . a_{ij} : specific endowment attributable to i^{th} child in family j . e_{ij} : error term. β^k : coefficient for each input

Family allocation rules for siblings are:

$$\begin{aligned} X_{1j}^k &= \alpha_1^k a_{ij} + \alpha_2^k a_{2j} + \delta^k h_j + f_j^k + u_{1j}^k \\ X_{2j}^k &= \alpha_2^k a_{ij} + \alpha_1^k a_{1j} + \delta^k h_j + f_j^k + u_{2j}^k \end{aligned}$$

Where; α_1^k & α_2^k are the kth input that each sibling owns. They also represent cross-effects of child-specific earnings endowments. δ^k is the effect of h_j , f_j exogenous variable related to family environment, and u_{ij} is disturbance term for X_{ij} .

In general, this described statistical model is used to study earnings incorporating human capital inputs and endowment effects. However, in the presence of endowment heterogeneity, individuals will have different h_j and a_{ij} values and α_s^k and δ^k will not be zero. This means that parameters included in β^k cannot be identified causing biased estimates of β . The use of monozygotic (MZ) and dizygotic (DZ) twins and cross-comparison of outcomes eliminates the problem of conventional biased estimates of β under several assumptions: a) In the same sex and race, the returns to each input β^k are the same for everybody; b) $\sigma^2(a_{1j}) = \sigma^2(a_{2j})$; c) For both MZ & DZ $\sigma^2(e_{1j}) = \sigma^2(e_{2j})$ and $\sigma^2(u_{1j}) = \sigma^2(u_{2j})$; d) Let D=DZ & M=MZ, then, $\sigma^2(f_j^D) \neq \sigma^2(f_j^M)$ and $\sigma^2(h_j^D) \neq \sigma^2(h_j^M)$, but $\sigma^2(u_{1j}^D) = \sigma^2(u_{2j}^M)$. So, basically, the authors reproduce the above model under these assumptions with the reference to DZ & MZ data and try to obtain unbiased estimates for the effects of school quality on earnings and the effects of heterogeneous endowments on the allocation of human capital resources.

iii–Estimates and results

Before this section, the authors describe the data collection process in great detail. Basically, they state that the data has the characteristics that allow them to control and incorporate family background, individual-specific endowments, and other institutional factors, such as quality, through estimation process.

Estimation methods that they use rely on the earnings equation described above. With different restrictions and different models they estimate the equation four times. In the first model, assuming that school and post-school variables are not correlated with other unobservable endowments, they estimate the earnings equation using OLS on DZ twins. Then they allow h_j to be correlated with S_{ij} and reestimate the earnings equation using DZ sample, which means child-specific endowments are ignored within the family. As a third application, they repeat the latter procedure for MZ twins. This within-twins estimator for MZ twins is free from presence of the effects of family and individual-specific endowments. Finally, they combine MZ and DZ samples and rerun the equation to estimate the effects of h_{ij} and a_{ij} on school choice. They further argue that this last method also let them test the implicit assumptions of OLS applied to conventional cross-sectional data. Other than MZ siblings, other sibling estimators can also be tested with this method.

Estimation results of the first model from the earnings equation show that an additional year of schooling and of experience at work increases earnings by 8 % and 1.5 %, respectively. In terms of college characteristics, being private, student body, and Ph.D. granting all give statistically significant results. Student-faculty ratio, professor salary and expenditure per student give statistically insignificant results.

Second model estimation results are similar to the first one in terms of individual characteristics, but they differ in terms of college characteristics. Especially professor salary and expenditure per student coefficients become statistically significant indicating that family effects are important together with schooling and experience in determining earnings. These results also indicate that returns to schooling and to work experience have been overestimated in general by the past research, because they ignore unobserved family characteristics.

Third and fourth estimation procedures give similar results. Since the fourth estimation procedure combines DZ & MZ sample information, it is superior to the third estimation procedure in terms of efficiency. The coefficient estimates of the fourth model indicate that people who attend colleges that grant PhD (0.18), are private (0.18), are small-sized (-0.47 for opposite), and have well-paid professors (0.013) earn higher wage. Total students per faculty (0.004) and expenditure per student (-0.006) coefficients are not significant.

Results from fourth model (combined MZ and DZ) further indicate via chi-square test that first (OLS-DZ) and second (within-sibling, DZ) estimates are biased because of the presence of cross and within-family heterogeneity. It is worth to mention that most of the past research relies on those kinds of estimation procedures.

The fourth model described previously also shows that percentage increase in earnings relative to high school for the same person with a B.A degree from a large public university is 31.7 % while this ratio is 56.6 % if the degree is obtained from a large private university.

The results from the model further indicate that among DZ twins family endowments and individual endowments are responsible 24.2 % & 12.3 % from total variance in earnings, respectively. Also, a one standard deviation increase in individual-specific endowment leads to 8.9 % increase in earnings, 25 % of which comes from school quality.

3- On the Rate of Return to Schooling Quality

In this paper Johnson and Stafford (1996) investigate the effect of *high* school quality on adult earnings. School quality refers to the amount of added

school resources per year of schooling. The authors develop a kind of deterministic input-output model to see the rate of return to school quality.

First of all, they investigate the relationship between schooling inputs and labor productivity. They suggest use of multi-skill approach. They imply that increasingly equalized schooling inputs have increased number of skilled labor supply leading to a reduction in unexpectedly high returns. Relying on the conventional homogenous human capital or efficiency units models, they develop a model in which return to human capital is not related to, or affected by, how it was produced. They introduce two equations that show the effect of human capital on labor market performance, and production function and budget constraint of the schooling system, respectively:

$W = ah(QS, Z)$ & $Q = f(bC, Z)$, where W is the wage rate, S is schooling, Q is quality, C is units of GDP/per year & pupil, Z is vector of other inputs such as innate ability, parental effects etc, and a & b are parameters.

Then, from these equations they find net social present value of the contribution to output of the student in a given time. Using past empirical results about the elasticity of earnings w.r.t expenditure on schooling, and the ratio of units of GDP expended per pupil per year to wage rate in the equation, they find estimated intensive rate of return to schooling to be between 0.09 and 0.16. They state that these values are even larger than rate of return to quality of schooling and are probably upward-biased.

The authors indicate that in order to see whether there was such a high return to school quality, it is necessary to find that new entrants to the labor market after 1970s should have yielded significant increase in productivity because there have been substantial increase in per pupil school expenditure. They find that increments in per pupil expenditure did not lead to a much increase in labor productivity during the time in question. Since the elasticity of earnings with respect to expenditure on schooling were overestimated, and since there were about zero technical change in education, resources per student were increased more than at the rate of economy-wide technical change which could not keep “effective” per student expenditures constant. Eventually, during the past two decades there was an increase in the optimal value of full-time annual earnings and a decline in educational productivity.

Another reason to suspect about the magnitude of rate of return to school quality is the absence of close relationship between student performance and the intensity of school inputs. At least, this relationship seems very weak. It does not mean, however, that expenditures on schooling could not produce marketable human capital per se, but, rather, they lead to increased ability to acquire human capital. In this case, quantity of schooling may deserve more

credit than quality of schooling in determining lifetime earnings, which was not an implication of past research.

Derived from the fact that dW/dC is almost zero, the authors argue that per student expenditure could have been cut to yield at least \$ 2.75 trillion from 1960 to 1995 without adversely affecting either academic or subsequent labor market performances.

The authors also show that relative decrease or insufficiency in student inputs in compared to school inputs can adversely affect student achievement, which, in turn, may affect labor market performance. For example, a shift of school expenditure from academic to consumption pursuits, which may indicate a total increase in school inputs, may lower earnings both directly and indirectly as student's time in academic activities decrease due to such a shift or other reasons.

The authors further discuss the implications of decreased parental inputs on units of GDP expended. As labor market share of mothers increases, home inputs for pupils decrease. So, reduced developmental activities at home may lead parents to demand more educational services for their children in school. Thus, including these considerations into the model may be necessary in determining an unbiased value of units of GDP expended per pupil per year.

In terms of equity, it seems that both parental and social desire toward reducing the variation in achievement across students will continue demanding more resources to allocate for children with particular learning needs, although doing so inflates costs.

The authors also make an international comparison for school achievement. They state that countries in which school achievement appears to be high, academic learning time and parental involvement dominates to purchased school inputs in determining student performance and subsequent labor market productivity.

V. CONCLUSION

It seems that the controversy and differences in findings are substantial. Specification problems remain to be challenging, and explanatory power of the right-side variables appears to be weak. Especially studies that target the effect of *high school* quality on subsequent earnings fail to capture consistent results. While a large portion of the literature finds a significant effect, still some other carefully conducted studies find little or no effect. These latter studies argue that further increments in many of the school inputs, such as decreasing class size and/or increasing teachers' salary, are waste of resources as they do not increase student performance and post-school worker productivity. Attending a high-

quality *college*, however, significantly affects subsequent labor market earnings. Looks like that quality pays off more generously especially when it is achieved together with rather high *schooling levels*, i.e. college and beyond.

References

- Akin, John S., and Garfinkel, Irwin, "School Expenditures and the Economic Returns To Schooling" *Journal of Human Resources*, v12 n4 Fall 1977, pp. 460-81.
- Altonji, Joseph G, and Dunn, Thomas, "Using Siblings to Estimate the Effect of School Quality on Wages," *The Review of Economics and Statistics*, v78, June 1996, pp. 665-671.
- Behrman, Jere, and Birdsall, Nancy, "The Quality of Schooling: Quantity Alone is Misleading," *American Economic Review*, v73 December 1983, pp. 928-946.
- Behrman, Jere R; Rosenzweig, Mark R., and Taubman, Paul, "College Choice and Wages: Estimates Using Data on Female Twins," *The Review of Economics and Statistics*, v78 June 1996, pp. 672-685.
- Betts, Julian R., "Does School Quality Matter? Evidence From the National Longitudinal Survey of Youth," *The Review of Economics and Statistics*, v77 n2 May 1995, pp. 231-250.
- Do School Resources Matter Only for Older Workers?," *The Review of Economics and Statistics*, v77 June 1996, pp. 638-652.
- Brewer, Domenic; Eide, Eric, and Ehrenberg, Ronald G., "Does It Pay to Attend an Elite Private College? Cross Cohort Evidence on the Effects of College Quality on Earnings," *National Bureau of Economic Research Working Paper*, 5613 June 1996, pp. 15-27.
- Card, David, and Krueger, Alan B., "Does School Quality Matter? Returns to Education and the Characteristics of Public Schools in the United States," *Journal of Political Economy*, v100 n1, February 1992a, pp. 1-40.
- _____"School Quality and Black-White Relative Earnings: A Direct Assessment," *Quarterly Journal of Economics*, v107 n1 February 1992b, pp. 151-200.
- _____"The Economic Return to School Quality: A Partial Survey," *Princeton Industrial Relations Section Working Paper*, 334 October 1994, pp. 22.
- _____"School Resources and Student Outcomes," *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, v559 September 1998, pp. 39-53.
- Corcoran, Mary, and Adams, Terry, "The Association Between Men's Economic Status and Their Family and Community Origins," *Journal of Human Resources*, v27 Fall 1992, pp. 575-601.

- Ganderton, Philip, and Griffin, Peter, "Impact of Child Quality on Earnings: The Productivity of Schooling Hypothesis," *Contemporary Policy Issues*, v11 n3 July 1993, pp. 39-47.
- Grogger, Jef, "School Expenditures and Post schooling Earnings: Evidence From High School and Beyond," *The Review of Economics and Statistics*, v78 June 1996a, pp. 628-637.
- _____, "Does School Quality Explain the Recent Black/White Wage Trend?" *Journal of Labor Economics*, v14 n2 April 1996b, pp. 231-253.
- Hanushek, Eric A.; Rivkin, Steven G., and Taylor, Lori L., "Aggregation and the Estimated Effects of School Resources," *The Review of Economics and Statistics*, v78 April 1996, pp. 611-625.
- Heckman, James; Layne-Farrar, Anne, and Todd, Petra, "Does Measured School Quality Really Matter? An Examination of the Earnings-Quality Relationship," *National Bureau of Economic Research Working Paper*, 5274 September 1995, pp. 46-58.
- Heckman, James; Layne-Farrar, Anne, and Todd, Petra, "Human Capital Pricing Equations With an Application to Estimating the Effect of Schooling Quality on Earnings," *The Review of Economics and Statistics*, v78, May 1996, pp. 562-599.
- Johnson, George E., and Stafford, Frank P., "On the Rate of Return to Schooling quality," *The Review of Economics and Statistics*, v78, June 1996, pp. 686-691.
- Link, Charles R., and Ratledge, Edward C., "The Influence of the Quantity and Quality of Education on Black-White Earnings Differentials: Some New Evidence," *The Review of Economics and Statistics*, v57 n3 August 1975, pp. 346-50.
- Loeb, Susanna, and Bound, John, "The Effect of Measured School Inputs on Academic Achievement: Evidence from the 1920s 1930s and 1940s Birth Cohorts," *The Review of Economics and Statistics*, v78 April 1996, pp. 653-685.
- Mayer, Susan E., *What Money Can't Buy: Family Income and Children's Life Changes*, Cambridge and London: Harvard U. Press, 1997, pp. 179-230.
- Moffit, Robert A., "Symposium on School Quality and Educational Outcomes: Introduction," *The Review of Economics and Statistics*, v78 n4 November 1996, pp. 559-561.
- Nechyba, Thomas J., "The Southern Wage Gap, Human Capital, and the Quality of Education," *Southern Economic Journal*, v57, 1990, pp. 308-322.
- Rizzuto, Ronald, and Wachtel, Paul, "Further Evidence on the Returns to School Quality," *Journal of Human Resources*, v15 Spring 1980, pp. 240-254.
- Sander, William, "Expenditures and Student Achievement in Illinois: New Evidence," *Journal of Public Economics*, v52 October 1993, pp. 403-416.

Uludağ Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi
Cilt XX, Sayı 1-2, Yıl: 2001, ss. 375-386.

SİYASET PAZARININ KARANLIK VE GÖRÜNÜRDEKİ YÜZÜ

Dr. Georgi LÜBENOV MANOLOV*

Siyaset pazarı XX. yy ikinci yarısında ABD ve Batı Avrupa’da gelişen modern bir teorik çağdaş düşüncedir. Bu kavram, çağdaş demokrasinin işleyişi ve karakterindeki değişim sonucu, modern bir siyaset sistemi olarak, gelişmiş pazar ekonomisindeki örnek ekonomi modeli olarak, Batı Avrupa’nın endüstri topluluklarında olduğu gibi, siyasetin artık zirveye tırmanmasından değil, siyasi güçler arasında çağdaş iletişim olarak belirlenmesinden doğmuştur. Böylece, doğal olarak seçim dönemlerinde kullanılmak üzere, beraberinde çeşitli marketing (pazar) teknikleri de ortaya çıkmıştır. Bu doğrultuda, siyaset pazarının temeli hakkındaki farklı görüşler nedeniyle tartışmalar halen devam etmektedir. Bunun sebebi, kimileri için o “küçük bir siyaset bilimi” iken, kimileri için ise çağdaş bir siyasi iletişim aracıdır. Bir başka açıdan ise, marketing ve siyaseti bir araya getirmek ve eşitlemek, “siyaset marketing” biliminin ne olduğunu açıklamak anlamına gelir. Yukarıda belirtilen görüşler ise, teorik yetersizliğin sendromundan o kadar “bulaşmışlar” ki, ya siyaseti marketing prensipleri ile fazlası ile “ekonomileştirdiler”, ya da bu bilimin çeşitli bölümlerini diğerlerine göre (örneğin siyaset iletişimi), bir hayli yüceleştirdiler desek, fazla abartmış olmayız.

---

* Siyasi İlimler Doktorası sahibi olan Dr. Georgi Lübenov Manolov, “Totaliter Topluluğun Modeli Olan Stalinizm” ile “Seçkinlere Ait Teorilerin Geçmiş Asırlardaki Anlamı ve Fonksiyonları” başlıklı monografilerin ve gazete ve dergilerde yayımlanan bir kaç etüt ile 50’den fazla makalenin yazarıdır. Son zamandaki çalışmaları “Siyaset Marketingi veya Teori ile Uygulama Arasında Meydana Gelen İhtilaf” geçici başlıklı monografisi ile ilgilidir. Bu makalesi de iş bu monografiden olan bir makaledir. Dr. G. Manolov’un 12 yıllık bir ilim öğretmenlik stajı vardır. Siyasi marketing ile politika ilimleri dersleri vermektedir. Blagoevgrad şehrindeki “Neofit Rilski” Güney-Batı Üniversitesi Plovdiv Bölümü’nün Dekan Muavinidir. On yıldan beri Plovdiv “Paisiy Hilendarski” Üniversitesinde, üç yıldan beri ise Varna “Çernorizetz Hrabır” Serbest Üniversitesinde sözleşmeli öğretmen olarak siyasi ilimler derslerini vermektedir.

Belli ki, burada cevaplandırılması gereken bir çok soru çıkıyor. Bu sorulardan bazıları şunlardır : Siyaset marketingin amacı nedir? Siyaset marketingden söz edebilir miyiz? Siyaset marketing içindeki ekonomi, sosyoloji, siyasi ve diğer teoriler arasındaki bağlantı nasıl oluşmaktadır? Siyasetin içindeki marketing araştırmaları, ne tür bir bilim kategorisi ile karşımıza çıkıyor? Acımasız pazar kanunları siyaset dünyasında da kullanılabilir mi? Siyaset pazarının “karanlık” (ve görünürdekilerle birlikte) tarafları hangilerdir? vb.

Bu temel sorulara açık ve net bilimsel cevap (ve çözüm) aranması gerekiyor. Hiç olmazsa bir tek önemli husus için; siyaset marketingi bir bilim dalı olarak her ne kadar oluşmamışsa da (bazılarına göre), yukarıda belirtilen soruların önemli bir ölçüde açıklanmadığının altını çizmek zorundayız. Çünkü ayrıntılı bir inceleme yapılmadan, bu konu hakkındaki araştırmalar daha çok yüzeysel olarak karşımıza çıkmaktadır. Tüm bu sorular arasında, nedense, siyaset marketingin görünürdeki, dahası, “karanlıktaki” taraflarına çok az yer verilmiştir. Ve bu marketingin görünürdeki kısmı, genelde seçim önceleri ile kıyaslanırsa da (bu da sadece bir kısmına açıklık getirmekte), siyaset marketingin “karanlık” yüzüne gelindiğinde ise, durum çok farklı ve bunların sadece bir kısmını kamuoyu yönünde tenkit etmekten başka hiç mi hiç bilimsel bir incelemeye tabi tutulmamıştır. Siyaset marketingin “karanlık” yüzünü daha detaylı ve net açıklamamız için, onu (dahası spesifik taraflarını) bütün olarak incelememiz gerekmektedir.

1. SIYASET MARKETINGİN (PAZARININ) GENEL KARAKTERİ

Siyaset marketingin genel karakterini incelemeye geçmeden önce, bir iki metodolojik açıklama yapmakta yarar görüyoruz. Birinci açıklama, siyaset marketingi (bilim olarak) teorik kaynağına çevirilidir ve buna hiç tartışmasız, siyaset bilimcileri tarafından biraz unutulmuş olan, Nobel ödülü sahibi J.Bukanin’in sosyal seçim teorisi de ilave edilmelidir. Bu ekonomi teorisi birçok genel değişiklik içermektedir ama, siyaset marketingi için onun önemi çok büyüktür, çünkü o birkaç sosyal bilimin yürüncesinde dolaşmaktadır (ekonomi, sosyoloji ve siyaset) veya sosyal seçim teorisi Profesör T. Trendafilov’a göre, tüm ekonomi problemlerini pazar prensiplerine göre değil de, siyaset oyunlarının kuralları ile birlikte çözümlenmelidir. Bu oyun siyaset marketing kurallarına göre oynanır, ama bir tek farkla ki, firmalar onun klasik yönlerinden kâr sağlamaya çalışmazlarsa, siyasetçiler seçmenlerden daha çok oy almaya çalışıyorlar. Bu da demektir ki, genelde bu teori, siyaset marketingi geniş kapsamlı incelemek için, temel bazı yöntemler oluşturmak gerektirmektedir. Bu doğrultuda, sosyal seçim teorisini siyaset marketingin incelenmesinde kullanmak, her ne kadar yararlı ise de, bir o kadar da gereklidir,

tabi eğer siyaset “sırlarına” daha derin girmek istiyorsak. Diğer açıklama ise, siyaset marketingin içeriği ve onun ekonomi marketing ile kıyaslanması hakkındaki çeşitli yorum ve tartışmalar ele alınmaktadır.

Çoğu zaman açıklama teorileri, marketing tekniklerinin siyasette, (daha doğrusu, seçim aşamasında) kullanıldığı üzerine yoğunlaşmaktadır, tabi ki bu doğru ama, siyaset marketingi ticarettekinden ayrı ve net açıklanması için, son derece yetersiz kalmaktadır. İşte bu yüzden, ikisini ayrı kılacak bir açıklama getirmeliyiz. Bilindiği gibi, ticari marketing, genelde alıcıya yöneliktir ve onu alıcı gerçekleştirir, siyaset marketingi ise, alıcıya yönelik, satıcı tarafından gerçekleştirilmektedir, çünkü amaç, oy satın almaktır. Tam bu noktada, siyaset ve ticari marketingler en belirgin olarak ayrılmaktadır. Çünkü alıcı ve satıcı kişiler yer değiştirmiş ve bu da iki “kardeş marketingi ayrı açılardan incelemimizi mümkün kılmıştır.

Nihayet, son açıklama ise “siyaset marketingi” ve “siyaset pazarı” terimleri arasında eşitlik olup olmadığı ile ilgilidir. Eğer eşit değilse, bu iki terimi ayrı kılacak temel sınırları nerede aramamız gerekmektedir? Tabi ki, böyle bir sorunun açıklanması çoğu zaman oldukça zordur ve bunu başarmak için ayrıntılı bir araştırma yapılması gerekir. Burada sadece belirtmemizde yarar var (ki bize göre), “siyaset marketingi” ve “siyaset pazarı” terimleri arasında gözükmeyen çok ince bir çizgi vardır. Her ne kadar “marketing” kelimesinin İngilizcesi, Bulgarca’da “pazarlama” anlamında olsa da. Çünkü bazen, siyaset marketingin temel ilkelerinde marketing ve pazarlamanın aynı olduğu (iki kelime aynı anlamda kullanıldığından dolayı) ilginç gözüktüğü söylenebilir, bizim açımızdan olay tam da öyle değildir. Yukarıda sunduğumuz bu düşünceleri geçerli kılmak amaçlı, bir kaç önemli delil açıklamamızda yarar var.

Bize göre, “siyaset marketingi” ve “siyaset pazarı”nı ayrı gösterecek belirtiler şu şekilde sıralanmalıdır :

1) İçinde her bilimde olduğu gibi; belirleme, yapı, unsur, kategori, prensipler, yöntemler vb. bulunan “siyaset marketingi” de daha genel, daha kapsamlı ve daha geniş bir bilim dalıdır. “Siyaset pazarı” ise, daha dar kapsamlıdır, çünkü genelde iç yüzü; seçim öncesi, seçim kampanyaları ve seçim zamanı gibi siyasi durumlarda ortaya çıkmaktadır.

2) Diğer bir bakışa göre, siyaset marketingi bilim sisteminin “temelini” temsil etmektedir (prensiplere, ilkelere, kaidelere ve belirli düzenlere bağlıdır) ve böylece bir şekilde “muhafazakar” ve hareketsiz yani, belirli bir gelişme içinde değildir (bilim dalı olarak); siyaset pazarı ise, “pazar-siyaset oyunu”nun hareketliliğini ve genişlik derecesini kendisi belirler, çünkü o siyaset savaşı deposundan “doldurduğu” için, “canlı”, çevik, esnek ve değişimlere kolaylıkla adapte olabilmektedir.

3) Siyaset marketingi kavram olarak, daha kapalı karaktere o kadar sahiptir ki, bu bilim sistemi çerçevesinde bütünlüğü izlemektedir. Oysa siyaset pazarı daha açık bir sistemdir, çünkü parçaları teklifi temsil etmektedir ve bu şekilde de sınırların dışına çıkma ayrıcalığını taşımaktadır.

Bu açıklamalardan yola çıkarak, siyaset marketing sisteminde (prensipl, kavram ve kategori) önemli bir adım olarak, “siyaset pazarı” kategorisinin en belirgin noktalarını incelememize sıra geliyor. Daha belirgin bir şekilde ise, siyaset pazarının karakterlerini şu şekilde sıralayabiliriz :

Birincisi: Pazar bütünlüğünün tüketici hazine ve hizmetinin ayrılmaz bir parçası olarak, siyaset pazarının “siyasi pazar değerleri”(fikirler, değerler, ideolojiler vb.) şeklindedir ve burada alınan mallar ilginçtir, genelde ayrı ayrı, çeşitli zevk ve istekleri olan tüketici gruplarına satılan “müşterek mallar”dır. Grupların istekleri her kişinin seçim esnasındaki ihtiyacından oluşmaktadır. Bu da demektir ki, tüketici (seçmen) ve üretici (devlet) arasındaki iletişim, teknik bir arabulucu tarafından yönetilmektedir –secim rejimi.

İkincisi: Siyaset pazarında, siyaseti ve marketingi bağlayan en önemli unsurlar, seçim esnasında, “kendi” yöntemleri ile, alıcı ve satıcıyı birbirine bağlayan, idare ve onun kollarıdır. Bu doğrultuda diyebiliriz ki, “idare kendine özgü bir maldır” ve bunu ister istemez belli bir maddiyat şekli olmadan “alıp-satmaktır”.

Üçüncüsü: Siyaset pazarı her ne kadar ayrı olsa da, ticari sektörde önemli bir pazar oluşmaktadır ve “siyaset oyunu”nun da kendi kuralları olması gayet doğaldır. Bazılarına göre, siyaset pazarındaki “oyun”, sosyal tercihin teori prensipleri tarafından belirlenmektedir, daha doğrusu kişi veya gruplar tarafından. Bu kişi veya gruplar, önde gelen batı mualifleri tarafından şöyle sıralanmaktadır : a) En az iki tarafın (oyuncunun) karşılıklı tesir içinde yer alması; b) “Siyasi oyuncular” için alternatif seçimi (en az iki); c) Seçim sonuçları ayarlanmış bir oyun üzerine değil, önceden alınmış kararlar (iyi veya kötü) üzerine oluşmaktadır; C) Bu kararlar bazen aynı olmalarına rağmen, bağımsız ve tek başına alınmıştır; d) Bu karşılıklı tesir sonucunda her biri farklı kazanç sağlanır; e) Onların (oyuncuların) her birinin, en iyi sonuca ulaşmak için, davranış ve tutum seçimi, daha baştan belirlenir; f) Kişisel çıkarın takip edilmesi “amaç-araç” maksimizasyonu tarafından belirlenir. Görünüyor ki, siyaset marketingdeki “siyaset oyunu”nun mecburi bir dogma değil, aksine, onlar temelinde bir metodoloji işareti gibidir ve aynı zamanda bu bilim dalının yüzünü belirleyen önemli bir unsurdur.

Dördüncüsü: Siyaset pazarının en baştaki “oyuncuları” hiç tartışmasız organize olmuş siyasi güçler (yani partiler, liderler, siyasetçiler), daha doğrusu, “mallarını” pazara çıkarırlar; bu pazarda alıcılar ise, milyonlarca seçmen

vatandaşlardır ve onları temel alıcı olarak sandık başında verdikleri oy, sunulan “malın” (fikir, platform, program vb.) ödenmiş tutarıdır.

Beşincisi: Çağdaş gelişmiş her bir pazarda olduğu gibi, siyaset pazarında da kaliteli çalışma için, siyasi rekabet temel bir unsurdur ve burada iki yönde ortaya çıkmaktadır -“insanlar ve fikirler arasında rekabet”.

Altıncısı: Siyaset pazarının diğer bir önemli hususiyetini de göstermek gerekmektedir, yani siyasetçiyi yatırımcı yapan unsur. Siyaset marketingdeki bu husus (bunun hakkında ABD’li A.Kuzan tarafından geliştirilen özel bir teori vardır), temel bir prensibe dayanmaktadır; siyaset araç ve gereçleri (siyasetçi tarafından), kişisel çıkar, istek ve arzulara ulaşmak için kullanılmaktadır. Burada belirgin olan ise, siyasetçinin çalışma sonucu, vergi payı şeklinde, kişisel çıkarları için kullanılan kazanç oluşmaktadır. Bununla birlikte, seçmenler vergilerini ödeyerek, siyasetçinin yatırımcı olarak ilerlemesini finanse etmiş olurlar (örneğin bu ilerleme gayrimenkul, konut, taşıt araçları vb. almalarında gözükmektedir). Sonuçta, “yatırımcı -siyasetçi” ister istemez kendi çıkarları doğrultusunda hareket etmektedir.

Yedincisi: Madem ki siyasetçi yatırımcı olarak boy göstermektedir, o zaman, siyaset pazarının diğer bir önemli özelliği de, siyaset kazancı olarak; kâr, kazanç, varidat arayışı göstermemiz yanlış olmaz. Pazar gerçeği ile bağdaşan ve gerçek siyasetten sağlanan bu kazancın, önemli başka bir boyutu daha vardır –yani insani boyutu. İktidarda olanlar, eğer doğru bir çizgi üzerinde giderler ise, bu tür kazançtan gruplar, milletler ve devletler yararlanmaktadır. Çünkü, oy verenin seçimi doğru yapılmışsa, herkes kazançlı çıkacaktır, yani, yaşam standardının yükselmesi ve bununla birlikte kişilerin zenginleşme (maddi ve manevi) damgasını taşıyacaktır. Bu doğrultuda, siyaset kazancı kişisel ve ayrı bir şey değildir, (bazen kendini daha sonra gösteren) çifte etki taşıyan bir şeydir : -kişisel (siyasetçi için) ve sosyal (insanlar için) kazanç.

Siyaset pazarının **sekizinci** önemli unsuru, en belirgin şekilde göze çarpan onun temelindeki belirgin sıfatlarıdır. En basit şekilde şöyle sıralanabilirler :

“Süreli” : Seçim yıllarına göre, 4, 5, 7, vb. geçen “siyasi business”i ve belli bir döneme tabi tutulan (anayasaya göre);

“Değişime elverişli” : Bu pazarın kaçınılmaz sıfatı, maddi mallar ve stoklar değil de, fikir ve ideoloji’dir.

“Dinamik” : Toplumun istek ve arzularına göre hareket eden, biyolojik insan varlığından oluşan, “canlı” ve sahici fikir pazarı;

“Esnek” : Siyaset pazarı son derece esnek ve uyum sağlayan bir tip pazardır, çünkü onun fiyatı (mallarının) siyasi dönemi süresince toplumun karakterinden belirlenmektedir (siyasetteki değişiklikler, siyasi krizler,

kamuoyu değişikliği vb.). Yani, siyaset pazarındaki en küçük bir değişiklik söz konusu iken, onun esnekliği, her zaman toplumun seçim durumunu etkileyen, çok hashas bir reaksiyondur.

Bir değerlendirme yapalım : “siyaset pazarı”nın şu ana kadar incelediğimiz unsurları her zaman iç içe işlemektedirler ve tabii, gerçek “siyaset pazarı”nda belirli ve spesifik işleyiş olduğunu görüyoruz. Bu bize çağdaş dünyadaki, “siyaset pazarı”nın sadece “modern yüzünü” değil, gerçek şeklini de göstermektedir. İçinde acımasız siyasi rekabetin tacını taşıyan, liderler ve partiler arasındaki büyük basın görüşlerine damgasını vuran, siyasi manipülasyonun açıklığını gösteren ve seçmen kazanmak için, çağdaş siyaset show içeren bir pazar; aynı zamanda da öyle bir siyaset pazarı ve o kadar çabuk değişken ki, adaydan gelen en küçük bir kötü açıklama, zaman içerisinde, demokrasi mekanizmaları sonucu hemen reddedilir.

2. SIYASİ FIKIRLER PAZARINDAKİ SPESİFİK ÖZELLİKLER

Siyaset pazarının birinci ve en önemli özelliği ise, onda pazara sunulan fikirlerin (siyasi) milyonlarca seçmen tarafından, adayın önceden “satın alınmasını” sağlayan, özel bir fiyat vardır. Bu fiyatın ortaya çıkma sebebi, burada iki marketing ile başbaşa kalmamızdır: bir –siyaset güçleri (partiler) ve iki –siyasi adaylar (lider ve siyasetçiler). Bildiğimiz ekonomi pazarı alanından farklı olarak, burada siyasi fikirlerin pazar ikilemi spesifik olmaktadır, çünkü; birinci durumda adayların fikirleri birlikte sunulmaktadır, yani bir tarihte gerçekleştirilen genel ve yerel seçimlerde; ikinci durumda ise, aday tektir (kişi), ama genelde onun arkasında siyasi bir güç durmaktadır. Burada tek sıradışı olan ise, “bağımsız” adaylardır ve genelde onların arkasında yine siyasi güçler (finans grupları veya yasa dışı örgütler) durmaktadır ve bu da genel siyasi fikir mekanizmasını pek fazla etkilemez.

Siyasi fikirler pazarındaki diğer önemli özellik ise, burada normal pazarın aksine, maddi olmayan, siyasi “mallar” satılmaktadır. Dahası, N. Raleva ve L. Kaneva'nın belirttiklerine göre de, “maddi olmayan ürünün satışı önceden yapılır ve asıl hizmet ise, alış-verişten sonra gerçekleştirilir. Diğer bir deyişle, alıcının psikolojisini etkileyerek, yakın bir gelecekte onun bir ihtiyacını karşılayacağından dolayı, hizmet güvence ile satılmaktadır. Sonuçta, alıcının aldığı güvence miktarına göre, sunulan hizmetin kalitesi ve kalıcı olup olmadığı anlaşılmaktadır.

Bu (siyasi) fikirler pazarının diğer bir özelliği, siyasi hizmetlerin fiyat sorusudur. Bu konu da çeşitli açıklamalara rağmen, hâlâ tartışılmaktadır ve genelde düşünceler “artı” ve “eksi” arasında gidip gelmektedir.

Bu özelliği incelediğimizde, kendiliğinden anlaşılmaktadır ki, ekonomi pazarında olan kazanç, KDV, indirim vb. gibi fiyatlandırma şekillerinin siyaset pazarında geçerliliği yoktur, ama bu da demek değil ki siyaset pazarında fiyatlandırma yoktur, Tam tersi –bu pazarda fiyatın olmadığı tezi yanlıştır, çünkü burada, adayın vasıfları olarak, çeşitli unsur ve gruplardan (siyasi, profesyonel, liderlik vb.), sunulan fikirlerin gerçekliliği, siyasi otorite oluşturmak (kabul edilir veya edilmez), aday veya partilerin finans durumu (büyük veya küçük) ve daha bir çok elemanın yardımı ile siyasi hizmetin “geçici fiyatı” oluşmaktadır.

Siyaset pazarındaki fiyat konusunun, çok önemli, ikinci bir boyutu daha vardır ve bu da pazarın ilginç karakterinden kaynaklanmaktadır. Çünkü, burada değerleri sonradan ölçülen insan ve fikir “satılmaktadır”. Bu tür siyasi fiyatlandırmanın ilginçliği işte tam buradan geliyor ve bu da bir kaç farklı fiyat oluşmasına neden olmaktadır : “**Sosyal fiyat**”en başta –bu fiyat, toplumu daha iyiye götürmek için alınan kararın gerçekleşmesi sonucu oluşmaktadır. Diğer fiyat “**Siyasal fiyat**”tır –bu fiyat eksilerle bağdaşmaktadır –siyasi krizler, başkanların düşmesi, hükümetlerin “düşüşleri”, partilerin kapatılması ve hatta, tüm bir siyasi sistemin çöküşü; bir sonraki fiyat “**Lobi fiyatı**”dır –bu fiyat, bazı adayların seçimleri kazanması için, eli açık sponsorlar tarafından milyonlarca dolar harcanmasına rağmen, onlardan bekleneni vermediklerinde oluşmaktadır. Son olarak, seçim döneminde bazı siyasetçileri satınalmaları ile “**Kişisel fiyat**”tan söz etmeliyiz. Burada eski bir atasözü geçerlidir, “kurt doymuş ve koyun da sağlam kalmış”. Yani adaylar daha siyasete atılmadan (kanun yolu veya kanun dışı) zenginleşmiş oluyorlar ve onların eli açık sponsorları da, kirli işlerini devam ettirmek için, her şeyi önceden garanti etmiş olurlar (tabi ki insanlar, toplum ve devlet aleyhine).

Siyaset pazarının **dördüncü** belirgin özelliği ise, gerçek ekonomi pazarının işleyiş ve uyumluluğundan yola çıkarak, onun belirgin “tek olmayan karakteridir”. Siyaset pazarı son derece tahmin edilemeyen ve risk taşıyan bir pazardır, çünkü burada ekonomi pazarından ziyade, “üretici”, “tüketici” yöntemleri saf bir şekilde ve gerçek anlamda kullanılmamaktadır. Çünkü onun genel yapısı “canlı elemanlar”dan oluşmaktadır –aday siyasetçi ve seçmenler bu pazarda, birinciler (adaylar) ikincileri (seçmenler), strateji ve marketing mekanizmaları ile etkilemeleri, hiçbir zaman maksimum düzeye ulaşma garantisi verilemez. Bununla birlikte, seçim dönemi içerisinde, seçmenleri etkileyecek ve onların çoğunluk oyunu kazanmak açısından, tüketici istekleri iyi hesaplanmalı ve ona göre en doğru “silah” bulunmalıdır. İşte bu yüzden bu pazarda siyasi risk büyüktür, çünkü toplum çok değişkendir.

Siyaset pazarındaki son özellik, oyunda yer alan tüm adayların zirveye oturma hevesi ile, birbirleri ile yaptıkları asılsız rekabet sonucu doğan “**asılsız siyaset rekabeti**”dir. Bu rekabetin başlangıcı bizlere eski çağlardan o kadar

tanıdık ki, sıralamımıza gerek yoktur. Burada önemli olan şu ki, ekonomi pazarındaki rekabet, belirli bir organizasyon tarafından, kesin bir şekilde izlenmekte ve kontrol edilmektedir. Ancak, siyaset pazarında oyuncuları kamoyu önünde, önceden anlaşmalara ve otorite kurumlar tarafından "kontrol" edilmelerine rağmen, yine de bazı istenmeyen ve utanç verici durumlar yaşanmaktadır (en çok da seçim dönemlerinde). Sonuç olarak; adaylar arasında siyasi yarış yerine, karşı tarafın kirli çamaşırlarını ortaya çıkarmak oluyor. Çağdaş bir iletişim yerine, siyasi arena dedikoducu mafalesine dönüşüyor vb. ve son olarak, yüksek seviyede bir siyasi kültür oluşmasının yerine (seçim döneminde), adaylar arasındaki rekabet daha çok sirklerde izlediğimiz, maskaraya dönüşmektedir. Sanki siyasetteki rekabet için, çağdaş siyasi kanunlar değil de, orman kanunları geçerlidir.

Kendiliğinden anlaşılıyor ki, siyaset pazarının spesifik özellikleri her ülke, devlet ve bölgelerde farklı yönlerde gelişmektedir. Bunun sebebi, onların çoğu yönden siyaset pazarının gelişmesinde, önemli bir çok milli faktörlerden etkilenmesi (popüler veya değil), ekonomi pazarının seviyesi (gelişmiş veya gelişmemiş), tip siyaset sistemi (demokratik veya totaliter), siyasi kültürün karakteri (çağdışı veya çağdaş), vb. şeklindedir. Örneğin gelişmiş ülkelerde ABD, Batı Avrupa ülkeleri, Japonya, Kanada vb., genelde siyaset pazarının tüm spesifik özellikleri yer almaktadır; Latin Amerika'nın bir çok ülkelerinde ise, siyaset pazarının çok yönlü olduğunu görmekteyiz, çünkü burada demokratik gelenekleri, yok denecek kadar azdır; eski Sovyetlere bağlı olan ülkelerde ise, eski totaliter düşüncelerle (siyasi) birlikte, kanun dışı rekabet de söz konusudur.

3. SIYASET PAZARININ KARANLIK YÜZÜ

İlginç gelebilir, ama siyaset pazarının "karanlık" yüzü, uzun yıllardan bu yana siyaset dünyasında kanser hücreleri gibi çoğalmasına rağmen, teorilerde pek fazla boy göstermemektedir. Bu problem, özel edebiyatta açıklanmadığı gibi, sanki özellikle ondan kaçılmakta ve üstü örtülmektedir. Çünkü siyaset güçleri, bir çok örgütlerin ve kişilerin işlerini etkilemektedir. İşte tam bu yüzden, siyaset pazarının "karanlık" tarafına şöyle bir göz atacağız. Bu kavramın tam açıklanması için, bir çok bilim dalında detaylı araştırma yapılması gerekmektedir.

Her şeyden önce, siyaset pazarının "karanlık" taraflarının, günümüzdeki modern siyasi ekonomisinde kendine yer bulduğunu söylemek gerekmektedir. Bu yönde, siyaset pazarının "karanlık" tarafı, üç önemli **sebep**ten dolayı oluşmaktadır : Bunlardan **birincisi**, siyaset pazarındaki "karanlık" tarafın bulunması, günümüzün ekonomi pazarındaki global işleyişi etkilediğinden, çünkü kendisi de "karanlık", "boz" ve "gölgeli" vb. paralel tonlar taşımaktadır. **İkinci sebep** ise, siyaset pazarındaki "karanlık siyasi fikir" dünyasında, her yıl

kendini çoğaltan, kanıtlayan ve böylece siyaset dünyasındaki ozon deliğinin büyümesinde, ahlaki ve sosyal değerlerin yok olmasının sebebi olan bu tümörün korkulan boyutlara ulaşması ile, günümüzün en büyük problemi olmaktadır. **Üçüncü sebep**, siyasi pazarın işleyişinde, “bulanık” suların olmasını sağlayan ise, bu pazarın karakteri (fikir pazarı olduğundan) ve onun kötüye kullanılmak için elverişli olduğudur. Çünkü burada önemli olan, kötü bir mali pazardan (tüketici pazarı) geri almak gibi bir şey söz konusu değil iken, devleti daha iyiye götürecek, bir sürü siyasetçi ve parti liderlerinin kişilik özellikleri ve moralleridir. Demek ki, **siyaset pazarındaki “karanlık” tarafın olması, günümüzün ekonomi pazar gelişmesinde olan vahşilik, kötülük ve acımasızlıktandır ve bunlar birileri için ana, birileri için ise üvey anne olup, şu veya bu şekilde siyaset marketinginin gelişmesindeki kötü yönlerin büyümesini etkilemektedir(açıktan veya gizli).**

Bundan ziyade, siyaset pazarında “karanlık” tarafın ortaya çıkması ve gelişmesi, bu tümörün tekrarlanmasını sağlayan, başka **sebeplerden** de motive olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Onlar (sebepler) genelde siyasetçilerin kişilikleri, toplumun siyasi, ahlaki ve hükümetin yönetim potansiyeli ile bağdaşmaktadır. Diğer bir deyişle, siyasetçiler siyasetteki bu “tatlı” lokmaya karşı durabilirler mi? Çünkü, herkesin bildiği gibi, bugün siyasetin “kirli” ve “karanlık” taraflarını oluşturan ve yaptıkları ile tüm siyasi formülünü değiştiren, yüksek makamlardaki siyasetçilerdir.

Yukarıda saydığımız, siyaset pazarındaki “karanlık” tarafın gelişmesinde büyük bölümünü oluşturan objektif ve şahsi sebeplerin özelliklerini kısaca açıklamakta yarar görüyoruz. Bunun sebebi, yıllardır insanlığın ve siyaset yaşamının hayatını kirletmesidir.

Siyaset pazarındaki “karanlık” tarafın en belirgin kısmı, hiç tartışmasız, çeşitli fikirlerin çarpıştığı ve siyasi pazarına yansıyan, “özel-halka açık” sınırları içerisindedir. Bu durum, özel ve halka açık sektörlerin arasına, kanun dışı örgüt ve kişilerin (karanlıktaki), kendi çıkarlarını kollayarak “girmeleri” sonucu ortaya çıkar. Siyaset pazarındaki bu “karanlık” taraf (her seçimden önce “belirlenen”) en sık, yüksek makamlardaki siyasetçileri, kanunlara aykırı çeşitli işlerde (siyaset, ekonomi) kullanmak amacı ile, kişi veya siyasi güçler tarafından çekmekte gözükmektedir. Bu işler tabii ki, yatay ve dikey düzeyde çalışan ve siyasetçi, lobi ve özel ticari sektörleri ile bağdaşan, özel hazırlanmış mekanizmalarla gerçekleştirilmektedir. Bu yüzden çoğu insan, halka açık ve özel sektörün bir olduğunu (siyaset ve ekonomide) bilmektedir. Çünkü siyaset pazarının “karanlık” tarafı olduğundan dolayı ikisinin sınırları birbirine geçmiş durumdadır.

Siyasetteki “karanlık” pazarın diğer bir önemli tarafı ise, geniş kapsamlı olan ve en çok seçim dönemlerinde gözükken, sosyal yaşamdaki **siyasi ahlâk bozukluğudur**. Siyasetteki ahlâk bozukluğunun uzun süredir siyasetle iç içe

olduğu bilinmekte olup, günümüzde de o tanrının verdiği bir gazaptır. Ancak, bu da onları siyaset pazarına dahil etmemizi gerektirmez. Tam tersine, siyasette ahlâk bozukluğuna yol açan bu “sosyal kanser”, basitçe iki türe ayrılabilir : “Seçim öncesi” ve “seçim sonrası”, siyasetteki hükümlülüğe yatırılan büyük finans dünyasında çığ gibi büyümektedir. Bu doğrultuda, siyasetçilerin ahlâk bozukluğu, seçim öncesi olduğu gibi, seçim sonrası da devam etmektedir.

Burada belirgin sonuç son derece şu şekilde açıktır : Siyasetteki bu siyasi ahlâk bozukluğu türleri tek olmamakta ve zor ispat edilmelerine (gizlenmeleri nedeniyle) rağmen, onların siyasetteki “karanlık” gerçekliliği bir çok şahsın kolayca zenginlediğinden anlaşılmaktadır. Dahası, seçim öncesi siyasi ahlâk bozukluğu, adeta ışık hızı ile gelişmektedir. Çünkü, o sosyal yaşamda korkunç boyutlara ulaşmıştır. Bu doğrultuda, siyaset pazarındaki “karanlık” tarafın yüreği olan o (siyasi ahlâk bozukluğu), idarenin alım ve teslim edilişi arasında (seçim zamanında) “sosyal” aktarıcı olmaktadır. Belli ki, siyasi ahlâk bozukluğunu günümüzdeki faaliyetlerinden koruyan; anayasa, kanunlar vb. mekanizmalar yeterli olmamaktadır.

Siyasi ahlâk bozukluğundan kaynaklanan, siyasetteki “karanlık” pazarın bilinen başka bir tarafı da, **siyasi partileri, örgüt ve güçleri kanun dışı finanse etmektir**. Kanun dışı finanse etmek, siyasi toplulukları ayakta tutmak için çeşitli örgüt ve kesimlerden kanun dışı yolları ile para toplamaktır. Onlar (örgüt ve kesimler), özellikle kârı büyük olan yerlere oturtulup rakipler ise, siyasi baskı ile saf dışı bırakılmaktadır. Ekonomideki bir pazarın üstüne oturulması (yani tekelleşme), iki taraflı alış veriş içinde olduğunu göstermektedir ve bu pazar sadece bir siyasetçi veya partiyi desteklemektedir”. Bu da “...devlet veya özel toplumların kazandıkları, çift yönlü bir siyasi ahlâk bozukluğu versiyonudur...“. Yani, bu siyasi ekonomi topluluklar, çeşitli özel veya devlet pazarlarının “yutulmasında” yardımcı olmaktadır ve bu da onlara tekel olma imkanını vermektedir. Böylece özel firma, holding ve işadamları ister istemez onların emrinde olmaktadır ve aynı zamanda bu durum siyasi partilere hiç kesilmeyen bir finans kaynağı yaratmaktadır. Bu da beraberinde kaynakları, hesapsız harcamayı (veya çalmayı) getirmektedir (bunun içine silah ticareti de dahildir, örneğin - Almanya'nın XCC partisinin idaresinde olduğu gibi).

Seçim döneminde, siyasetçilerin “alımı” ve satımı, siyaset pazarının “karanlık” tarafına eklenmesi gerekiyor. Genelde bu, **iki şekilde** oluyor: **çağdaş (kanunların öngördüğü şekilde)**, bu da anayasanın açıklamadığından dolayı, siyasetçilerin “satılması”, kanunların dışına çıkmayacak şekilde alternatifler kullanılmasıdır ve **kanun dışı**, siyasetçiyi “satın almak” için kullanılan, el altından para verme, siyasetçiye “yardım”etme, meşhur tatil kentleri ziyareti, kör sofrta düzenlemeleri, ve daha bir çok şekiller. Ayrıca, karanlık işlerin değişmez kanunu gizlilik, üç sonuca ulaştırıyor. Finansman, kârlı olan ticari örgütler tarafından gelmekte ve siyasetçi kolay ve çabuk zengin olmaktadır.

Buna karşılık olarak, en iyi şekilde “teşekkür etmektedir”. Batılı ülkelerin gelişmiş demokrasilerinde bu kaçınılmaz bir şeydir.

Siyaset pazarının çeşitli “karanlık“ tarafları arasında sanki “kaybolan” ve insanları çok sinirlendiren bir taraf ise, **iktidara gelme ile birlikte, fazladan para sahibi olmaktır**. Burada her insanın aldığı maaştan söz etmiyoruz. Hatta siyasetçi olsa bile. Sözünü ettiğimiz, siyasetçinin idarede olmasından kaynaklanan kanun dışı kazançlardır. Bunlar, ek para alması, siyasetçiye yakın olan firmalarla yapılan anlaşmalardan alınan pay, vb. Pazarın bu “karanlık” tarafı, çağdaş dünya siyasetinde kalıcı bir düzendir. Çünkü sadece idarenin üst kısımlarında olan bir siyasetçi, milletvekili veya bakan bu ölümlülere mahsus olmayan kaynaklardan faydalanabilmekteler (döviz de buna dahildir).

Nihayet, “karanlık” pazarın en belirgen olan taraflarına değinmeden geçmemiz yanlış olacaktır. Bunların isimleri sadece şöyle olabilir : Oyların seçim süresince “ticareti”, “satın alınması” ve “ayarlanması”. Siyasetteki bu küstahlık yeni bir şey değildir. Günümüzde de lider ve partilerden “yücelikle anılmaktadır”. Tabii ki, her ne kadar Batı ülkelerinde bu kokuşmuş ticaret sadece siyaset dünyasında ani olarak anılmaktaysa da, Latin Amerika, Afrika, Asya ve Balkan ülkelerinde “oy satın alınması” her türü ile karşımıza çıkmaktadır. Toplumlara elden para dağıtmaktan tütün, ayçiçek yağı ve kavanoz kapaklarına kadar. Bu her ne kadar kötü ve çirkin gözükse de, gelişmemiş demokrasi ülkelerinde, bu doğal bir şeydir. Onlar için “satın alma”, sesli bir kelime ve seçim savaşı ise, bir sonraki “siyasi zafer”dir. Bunun sebepleri bir hayli çoktur (ekonomi, kültürel, tarihsel, vb.) ve bu siyaset pazarının bir “sisli” tarafı her zaman birdir. Bu da, sosyal yaşamın ve demokrasi sistemi “kalitesinin” düşük olmasıdır. Başka bir deyişle, siyaset pazarının bu “karanlık” tarafı, sefaletin, parasızlığın ve insanların, demokrasi rejimine rağmen, kültür seviyesinin düşük olduğu yerlerde hakimdir.

SONUÇ

Yukarıdaki açıklamalarımızdan anlaşılacağı üzere, XX yy. siyaset pazarındaki “karanlık” tarafların bir hayli çok olduğunu görebiliyoruz ve bunların doğuş sebebi, geçmiş çağlarla birlikte, günümüzdeki yaşama da bağlıdır. Siyaset pazarındaki bu “karanlık” taraflar bize bir kez daha, siyasette geliştirilen marketing yenilikleri (teknikler ve değişiklikler) yapılsa da, arkasında “ekselansları” fayda duran siyaset, her zaman için insani bir faaliyet olarak kalacaktır.

Bize göre, günümüzün çağdaş siyaset pazarının global karakterini çizen ve içinde izinli veya izinsiz, yasak veya değil, bazı en önemli görünür ve “karanlık” tarafları bunlardır.

KAYNAKLAR

- TRENDAFILOB T., **Biznes iekonomiks**. Bölüm II, Makroekonomiks. Üçüncü Yedek Baskı, Yayın “Galik”, C., 1997,s.89-90.
- CSHONOV N., V., ADAMOV, **Çağdaş Muafazakar Dalgası Üzerindeki Toplumsal Seçim Teorisi**, Çağdaş Sosyal Teoriler, Sayı 1., 1987, s.27.
- RIKER, W. and ORDERHOOK, P., **An Introduction to Positive Political Theory**, Prentice-Hall, Englewood Gripps, NY, 1973, s.12 ve VLADIMIROV, J., **Kültür Demokrasi ve Pazara Karşı**, (Bulgaristan 1989–1998), C., 1999, s.46.
- BOGDAN, M., **Siyaset Marketingi**, Yuniversite “Sv. Kliment Ohridski” Baskısı, C., 1991, s.12.
- CUZAN, A. **Le Politicien-Entrepreneur : Une Applikation de l’Analyse Economique a l’action Politique** – Problemes Economiques, Paris, 1981, No 1753, p.12.
- KOTLER, F.**, Marketingin Temelleri, **1. Sayı, C., 1993, s.243.**
- PALEVA, N., L. KANEVA, **Siyaset Marketingi** : Giriş, Siyasi Araştırmalar, 2. Sayı, 1993, s.76.
- , “Çağdaş Bulgaristan’daki Ahlâk Bozukluğu, Genel Bakış”, C., 1998, s.22-23 ve s.23.

17. YÜZYILDAKİ CELÂLİ İSYANLARININ BURSA KENT DOKUSUNA ETKİLERİ

Araş.Gör. Zeynep DÖRTOK*

Kentler, canlı varlıklar gibi doğup büyüyen ve belirli bir olgunluğa eriştikten sonra genişlemeye başlayan dokulardır. Bu anlamda Bursa kenti ilkçağlardan itibaren önem kazanmaya başlamış ve bu gelişme çizgisi üzerinde Osmanlı döneminde de büyüme devam etmiş hatta bu devletin ilk başkentliğini yapmıştır. Bursa ipek ticareti ve üretimi sayesinde Osmanlı ekonomisi içinde gelir getiren önemli bir merkezdir. Ayrıca İstanbul'un ve özellikle de sarayın ihtiyaçlarının karşılanmasında Bursa ayrıcalıklı bir konumdadır.

Bursa'nın başlangıcından bugüne kadar ki tarihsel gelişiminde, 17.yüzyıl kentin "Klasik Osmanlı Kenti" çizgisinden ayrılmaya daha doğru bir anlatımla kent dokusunun yozlaşmaya başladığı bir dönemdir. 17.yüzyılda Bursa kent dokusunu etkileyen olaylardan biri de Celâli isyanlarıdır. Celâli isyanlarının kente etkisi doğrudan ve yoğun olarak gerçekleşmiştir.

Celâli isyanları genelde tüm Anadolu kentlerini doğrudan veya dolaylı olarak etkilemiştir. Ancak Bursa'nın eski bir başkent olması ve İstanbul'a yakın bir konumda bulunması nedeniyle, kentin isyancılar tarafından işgali devrin Osmanlı yöneticileri ve halk üzerinde büyük bir etki yaratmıştır.

Bursa'nın isyancılar tarafından işgali ve kent dokusundaki değişimleri ortaya koymadan önce Celâli isyanlarının nedenleri ve gelişimi hakkında genel bir çerçeve belirlemek isyanların niteliği ve etkilerini anlamada yararlı olacaktır.

Celâli isyanlarının temelinde, aslında Osmanlı Devleti'nin 16.yüzyılın sonlarında ve 17.yüzyılda yaşadığı siyasi, ekonomik ve askeri sorunlar yatmaktadır. III.Murad döneminde İran ve ardından Avusturya ile yapılan uzun ve ekonomik olarak büyük maliyetler getiren savaşlar ayaklanmaların ortaya çıkması ve genişlemesinde etkili olmuştur. Çünkü devlet uzun süren savaşlarda

---

* Uludağ Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

gelir sağlamak amacıyla reâya üzerine yeni vergiler yüklemiştir. Bu yeni vergilerden biri başlangıçta ordunun sefere gidişi sırasında alınmak üzere konmuş, ancak daha sonra sürekli hale gelmiş olan avâriz-ı divâniye vergisi, diğeri ise taşrada görevli beylerbeyi ve sancakbeyinin eşkiya teftişi görevlerinin masraflarını karşılamak için reâyadan aldıkları tekâlif-i örfiyye vergisidir (Oğuzoğlu, 1995, s.158).

Osmanlı Devleti'nin askeri giderlerini karşılamak amacıyla reâya üzerine yeni vergiler koymasında devletin temel askeri gücünü sağlayan tımar sisteminin bozulması da etkili olmuştur. Tımarlı sipahilerin harp etme yeteneklerinin yetersizliği savaşlar sırasında devlet erkânı tarafından anlaşılmıştı. Bu nedenle tımarlı sipahilerin yerine ücretli askerlerin yani yeniçerilerin sayısı artırılmıştı ki bu da devlet hazinesi için nakit ihtiyacının artması demekti. Devlet ulûfeli askerlerin sayısını artırırken, taşradaki görevliler de yani beylerbeyi ve sancakbeyleri de kapılarında kanuni miktardan çok fazla sekban beslemeye başlamışlardı. Tımar sahiplerinin savaştan kaçmaları veya savaşa gitmemeleri nedeniyle ellerinden alınan ve boş kalan tımarlarını savaşta yararlılık gösterebilecek kimselerin bulunup onlara verilmesi de zorlaşmıştı (Akdağ, 1958, s.54).

Bu dönemde sayıları bir hayli artan ve 1559'dan sonra Anadolu'nun her tarafında yerleşme imkanı bulan yeniçeriler, altıbölük askerleri ve diğeri padişah kulları buralarda evlenip, iş güç sahibi olmuşlardı. Bu nedenle devletin istediği zamanlarda sefere gitmek onlar için pek kolay gelmiyordu. Özellikle, İran ve Avusturya ile yapılan savaşlarda devlet yeniçeri ocağına Türklerden toplu olarak asker aldığı için, bu yeniçeri ve sipahilerin çoğu yerli halktan oluşuyordu. Anadolu'daki sancakbeyleri ve askerleri de sürekli olarak sefere gidip gelmeleri yüzünden ortaya çıkan memnuniyetsizlikleri karşılığında halktan kanuni olmayan ağır vergiler alıyorlardı (Akdağ, 1958, s.58).

1553-1596 yılları arasında yapılan uzun harpler tımarlı sipahilerin askeri ve idari fonksiyonlarını oldukça zayıflattı ve Anadolu'nun güvenliği işini yavaş yavaş fiilen yeniçeriler ve altıbölük askerleri yapmaya başladılar. Sancakbeyleri cürüm ve cinayet resimlerini toplama işini bahsedilen yeniçeri ve altıbölük askerlerinin elinden almak için, kendi kapılarında yeniçeriler barındırmaya başladılar. Genellikle altıbölük askerlerinden olan ve sancakbeylerinin görevlendirdikleri bu gruplar başlarında buldukları sekbanlarla birlikte halktan kanunsuzca ve zorla vergi almaya yine kanunsuz olarak başka sancakların ve vakıfların topraklarına girmeye başladılar. 1596 yılına gelindiğinde idari gelenek ve kanun diye hiçbir şey kalmamıştı. Sancakbeyinin görevini kasaba ve şehirlerdeki kethüdayerileri ve bilhassa yeniçeri serdarları adeta paylaşmışlardı (Akdağ, 1995, s.283).

Anlatıldığı gibi, boş levendlerin “ehl-i örfün” etrafında toplanmaları ve köy halkının üzerine musallat olmaları yüzünden başlayan celâli hareketinde

III.Murad ümerâya karşı reâyayı himaye eden bir politika izlemiştir. Padişahın bu tutumu sonucunda halk ile devlet görevlileri arasındaki gerginlik daha da artmıştır. 1590'da çıkarılan bir fermanla köylülere, köyelerine maiyyet ile gelen kim olursa olsun karşı koyma hakkı verilmiş, hatta birer yiğitbaşı idaresinde teşkilatlanan köy delikanlıları beylerin adamlarına hücum etmeye bile başlamışlardır. Daha sonra hükümdar olan III.Mehmed de III.Murad'ın fermanı niteliğinde bir ferman çıkartmış ve Anadolu'da çıkan bütün karışıklıkların sorumluluğunu ümerâ ve kapıkullarına yani ehl-i örf'e bırakmıştır. Ayrıca asker sefere gittiği zaman eşkiyanın ve suhtelerin başkaldırmaları durumunda halkın kendi arasında korunmak için tedbir almalarına izin verilmiştir (Akdağ, 1995, s.356). Levendlerin sürekli köyleri talan etmelerinden usanan halk kadıların da teşviki ile il erleri denen yerli korunma teşkilatını kurmuşlardır.

1596'ya kadar ki süreçte bazı vilayet ve sancaklarda anlatıldığı üzere, devriye bölüklerine dayanan maiyyet memurlarıyla ve bunların içinden celâli olanlarıyla halk arasında bazen hafif bazen de şiddetli fakat dağınık olarak çatışmalar çıkmıştır. Ancak 1596 Eğri seferinden sonra reaya-memur mücadeleleri genişlemiş ve olaylar büyük bir iç savaş niteliği kazanmaya başlamıştır. Olayların genişlemesinde Eğri seferinin halk üzerine yüklediği ağır vergilerin yanı sıra seferden kaçan firarilerin etkisi olmuş mudur? Bu konuda en detaylı ve geniş araştırmaları yapmış olan Mustafa Akdağ, Eğri seferinden sonra umumi defterler üzerinden yapılan yoklama ile bir çok kişinin elinden tımarlarının alındığını, ancak 1596-1610 yılları arasında gerçekleşen olaylarda Eğri seferi firarileri olan sipahi ve tımar erbabının baş rolü oynamadıklarını ve mücadeleye katılan gruplar arasında çok tâli derecede kaldıklarını belirtir (Akdağ, 1995, s.376). Ayrıca Anadolu'daki gerginliklerin 1596'dan daha önce görülmeye başlanması Celâli olaylarında Eğri seferinden kaçan askerlerin temel isyancı gücü oluşturduğu fikrinden çok olayların genişlemesi sürecini hızlandırdığını düşündürmektedir.

Celâli isyanlarının başlangıcında, levendât devletten memnun olmayan tımarlı sipahilerin etrafında toplanarak ilk küçük isyancı gruplarını kurmuştur. Gittikçe işe mukataaları tutan mültezimler ve özellikle beylerbeyinin ve sancakbeyinin maiyyet memurları olan kaymakamlar, kethüdalar ve subaşılar da katılmış dolayısıyla levendât etraflarında toplanabilecekleri yeni unsurlar bulmuşlardır. Anadolu'nun içinde bulunduğu bu sosyal karmaşa içine bir de kapıkulu olduklarını iddia eden yalancı yeniçeri ve acemi oğlanları eklenmiştir. Ancak Celâli isyanlarında en önemli askeri unsur altıbölük halkından olduğu düşünülen sarı ve kırmızı bayrak götürenlerdir (Akdağ, 1958, s.61). Yukarıda da belirtildiği gibi, sürekli olarak kanunsuz salmalara ve sekbanların yolsuzluklarından şikayet eden köylülere adalet fermanıyla kendi kendilerini korumalarına izni verilmiş ancak bu kez köylüler sıfatları ne olursa olsun maiyyetiyle gelenleri köye sokmamışlardır. Bu duruma karşı ilk tepkiler görülmeye başlanmış ve Malatya taraflarında bir beyin kapısında sekban olarak

bulunan Karayazıcı adlı kişi isyan etmiştir. Doğu Anadolu'da bunun gibi bir kaç tane daha isyan hareketi gerçekleşmiştir (Uzunçarşılı, 1998,s.101).

Bursa'yı en çok etkileyen ve zarar veren Celâli hareketini ise Kalenderoğlu yönetimindeki gruplar gerçekleştirmiştir. Kalenderoğlu özellikle Bursa ve Manisa çevresinde etkili olmuştur.

Kalenderoğlu'nun isyan hareketi Murad Paşa'nın başka bir Celâli şefi olan Canbolad'ı mağlup ettiğini öğrendikten sonra, Canbolad'ın kuvvetleri arasında kaçan Celâlileri de kendi kuvvetlerine katması ile başlamıştır. Kara Said, Meymun Ağaçtan Pirî ismindeki reislerle beraber Bursa üzerine gelen Kalenderoğlu (Aralık 1607) bazı yerleri yakmış ve sonra Pazartepe ve Suçatı Boğazı'ndan geçerek Mihaliç, Ulubad ve Kirmastı (M.Kemal Paşa) taraflarını işgal etmiştir. Kalenderoğlu Bursa kentini işgal ederken çok fazla direnişle karşılaşmamış yerel milis güçleri isyancıların karşısında fazla dayanmamıştır. İsyancılar kentte büyük bir yıkım hareketi gerçekleştirmişlerdir. Kentteki askeri kuvvetler hisara yani kale içine çekilmişler yalnızca bu bölge onların elinde kalmıştır. Bu durum İstanbul'da büyük bir heyecan yaşanmasına neden olmuştur. 1607 kışında İstanbul'da bulunan Fransa büyükelçisi De Salignac ülkesine gönderdiği mektuplarda başkentte yaşanan korkuyu şu şekilde anlatmaktadır;

"İstanbul'da celâlilerle kentlileri birbirinden ayırmak imkansız olduğu için hükümet, kapıcıbaşı ve kadiya teftiş kuvvetleri vermişti. Bu kuvvetler kentte denetimlerini sürdürüyorlar, herkesin kendisini tanıyan birisini kefil olarak göstermelerini istiyorlardı. Herkes Celâlilerin İstanbul'a saldırmasından korkuyordu" (Grisworth, 1983, s.179).

Eski bir başkent ve İstanbul'a çok yakın olması nedeniyle Bursa'nın celâliler tarafından işgal edilmesi devlet erkanını hemen bir şeyler yapmak için harekete geçirmiştir. Aynı sıralarda askeri kuvvetlerin büyük bir kısmının Doğu Anadolu'da Canboladoğlu adlı isyancıyı bastırmak üzere Tiryâki Hasan Paşa emrinde bulunması iktidarın bu konuda yeni uygulamalara başvurmasına neden olmuştur.

Osmanlı Devleti Kalenderoğlu isyanını bastırmada asker ihtiyacını karşılayabilmek için üç kaynaktan faydalanmaya çalışmıştır. Öncelikle Rumeli'de bulunan Avrupa kuvvetlerini Anadolu'ya aktarmayı denemiştir. Ancak Gelibolu'dan Anadolu'ya geçen askerlerin bazıları ilk fırsatta firar etmiştir. Ayrıca askerlerin bu şekilde Anadolu'ya sevki devlet için oldukça masraflı bir iştir. İkinci olarak il erleri adı verilen yerel askeri kuvvetler toplanarak gerekli olan askeri güç sağlanmaya çalışılmış ancak il erlerinin sayısı devletin gereksinimi karşılaması için yeterli olmamıştır. En son olarak da İstanbul'da oturan reâyadan gönüllü olanlar silahlendirilmiş ve asker temin edilmeye çalışılmıştır (Grisworth, 1983, s.107).

Nakkaş Hasan Paşa kuvvetleriyle birlikte Bursa'ya gönderildiyse de kış olduğundan bir sonuç alınamamıştır. Tehlikenin büyüklüğü nedeniyle Edirne ve civarındaki kuvvetlerin Bursa'ya geçmeleri emredilmiştir. Daha sonra Kalenderoğlu'nun üzerine Dalgıç Ahmet Paşa gönderilmiş Balıkesir'in Gönen kazasında meydana gelen mücadeleden Kalenderoğlu galip çıkan taraf olmuştur. Mihaliç taraflarına çekilen Kalenderoğlu Manisa ve Aydın çevresine de zarar vermiştir.

Kuyucu Murad Paşa kışı Halep'te geçirdikten sonra Kalenderoğlu sorununu halletmek üzere hazırlanmaya başlamıştır. Kuyucu Murad Paşa Kalenderoğlu'nu Göksu Boğazı'nda kıştırarak yenilgiye uğratmış, yenilen Kalenderoğlu önce Doğu Anadolu'ya kaçmış oradan da İran'a sığınmıştır.

Bursa'yı etkileyen ikinci Celâli isyanı dalgası 17.Yüzyılın ortalarında meydana gelmiştir. Bu isyanın kökenlerinde sarayda meydana gelen hizipleşme hareketi yatmaktadır. I.Ahmed'in 1617'de ölmesinden sonra kardeşi I.Mustafa, I.Ahmed'in eşi Kösem Sultan ve yandaşlarının desteğiyle tahta çıkmıştı. Ancak bir yıl sonra Darüsaade Ağası Mustafa Efendi'nin liderliğindeki başka bir hizip, padişahın deli olduğu iddiasıyla II.Osman'ı başa geçirdi. Böylece, Kuyucu Murad Paşa ile birlikte Anadolu'daki huzursuzluk ve eşkiyalık ile baş etmeyi başarabilen, II.Osman, I.Ahmed'in üzerinden fazla bir süre geçmeden tahta çıkmış oldu. Kuyucu Murad Paşa, önce yakın gelecekteki savaşlara katılmalarını isteyerek eşkiya reislerini orduyla bütünleştirmiş, daha sonra da onları öldürmüştü. II.Osman celâli olayları konusunda başarılı olacağı benziyordu ancak 1622 yılında yeniçeriler ve sipahiler tarafından tahttan indirilip öldürüldü (Barkey, 1999, s.227).

II.Osman'ın yeniçeriler tarafından öldürülmesi olayı, devlet idaresinde etkili olan grupların ve ordunun içindeki hiziplerin padişahın güttüğü politikardan kaygı duyarak onu planlarından vazgeçirmek için işbirliği yaptığı basit bir darbeydi. Padişaha yönelik bu darbenin ardından yaşanan dönüşüm sırasında Anadolu yeni bir isyan dalgasıyla sarsıldı. İç çekişmeler devletin gücünü zayıflatmıştı. Ayrıca II.Selim ve II.Murad dönemlerinden itibaren köylülerden yeniçeri ordularına katılmalarının istenmesi ile birlikte merkezi ordu ve köylülerin katılımıyla oluşan sekban yani bölgesel ordular arasındaki fark ve uçurum gittikçe büyümüştü.

Anadolu'daki bu yerel kuvvetlerin liderlerinin yavaş yavaş merkezi mevkilere ilerlemeye başlamaları iki taraf arasındaki gerilimi artırıyor (Barkey, 1999, s.229). Bu gerilimin sonucunda iki kez sadrazam olan Halil Paşa'nın himayesinde Osmanlı İmparatorluğu'nun sadık bir görevlisi olan Abaza Mehmed Paşa, yeniçerilerin II.Osman'ın katlini emretmiş olmaları gerekçesiyle devlete isyan etti. Abaza Mehmed Paşa, başlangıçta Canboladoğlu Ali Paşa'nın hazinedarı iken, Halil Paşa'nın himayesine girmiş (intisab etmiş), önce Halil Paşa'nın hazinedarı ardından derya beyi, daha sonra Maraş

Beylerbeyi ve en sonunda Erzurum Beylerbeyi olmuştur. Abaza Mehmed Paşa'nın ünü köyleri yağmalayan, yüksek vergiler alan yeniçerilere karşı yürüttüğü mücadeleden kaynaklanmaktadır. Abaza yeniçerileri Erzurum'dan atınca asi ilan edildi. İsyanın bastırılması için üzerine iki kez ordu gönderilen isyancı sonuçta yenilince Safeviler'e karşı savaşması koşuluyla affedildi. İşte doğuda bu gelişmeler yaşanırken, Cennetoğlu adlı âsi batı Anadolu'da etkili olmuş ve Bursa'ya saldırarak kenti yağmalamıştır (1638).

Kökenleri 1596 yılına kadar inen, 1603 ve 1638 yıllarında kentlerin yakılmasına kadar giden olaylara neden olan, İstanbul'a çok yakın bir kent olan Bursa'nın tahrip edildiği Celâli olayları Celâli şeflerinin kontrol altına alınmasından sonra 17.Yüzyıl ortalarına kadar etkisini devam ettirmiştir. Burada devletin izlediği, politika Celâlileri cezalandırmaktan çok onlara memuriyetler vererek devlet bünyesinde kontrol altında tutmaktır.

Celâli isyanları Bursa kent dokusunu hangi açılardan etkilemiştir? Bu sorunun yanıtını ararken mümkün olduğu ölçüde birebir kaynak olmaları açısından dönemle ilgili Bursa Şer'iyeye Sicilleri'nde yer alan dava kayıtları kullanılacaktır.

17.Yüzyılda Anadolu'daki tüm Osmanlı kentlerini dolayısıyla da Bursa'yı Celâli isyanları nedeniyle ortaya çıkan kırsal kesimden kente göç olgusu etkilemiştir. Köylüler celâli hareketlerinin baskılarına dayanamayarak, bazen hayvanlarını ve mallarını bile bırakarak buldukları yerleri terk etmişlerdir. Ancak kente geldiklerinde bu kez de avâız vergisi ve kıtlık gibi sorunlarla karşılaşmışlardır. Zaten fakir olan bu insanların bir kısmı kentte vergi ödemekten kurtulmak için dağlarda sefilane bir şekilde yaşamaya çalışmıştır. Reâyanın önemli bir kısmı da (tekâlif ve borçtan kaçanlar) ya buldukları sancağı değiştirmiş ya da levend olarak isyancılara katılmıştır (Akdağ, 1995, s.449). Göç eden reâyanın büyük bir kısmı köylerden olmasına karşın bazı kasaba ve kentlerde yaşayan insanlar da Celâli tehlikesi karşısında daha güvenli kale kentlere gitmek zorunda kalmışlardır (Faroqhi, 2000, s.118).

Eskiden beri kentlerde yaşayanlar için ise isyanların etkileri farklı olmuştur. Anadolu'da meydana gelen Celâli olaylarının bir türlü durmaması üzerine, kent ve kasabalarda yaşayan insanlar, levend hücumlarından korunmak için kaleleri tamir etmek ve mahallelerin etrafını yeni surlarla çevirmek zorunda kalmışlardır.

Celâli isyanları nedeniyle kente göçen insanların Bursa'da nasıl yaşadığı ve nerelerde barındığı göz önüne alındığında kentte bulunan evlerin ve vakıflara ait ev ve odaların çoğunluğunun kiralandığı düşünülebilir. Ayrıca inşa edilecek evlerin de konut gereksinimi nedeniyle daha çok kiracıyı barındırabilecek şekilde düzenlendiği söylenebilir. Tabi ki köyden gelen bu insanların kiralari ödemedede zorlanmış olması muhtemeldir.

Celâli isyanlarının kentte neden olduğu nüfus artışını kaynakların el verdiği ölçüde göstermek gerekmektedir. Nüfusun belirlenmesi konusunda kullanılabilir en önemli kaynak tahrir defterleridir (Gerber, 1988, s.5). Tahrirler imparatorlukta vergi verecek nüfusu belirlemek ve devletin vergi-toprak ilişkisini en iyi şekilde kurabilmesi amacıyla yapılan nüfus sayımlarıdır. 1431 tarihinde yapılmaya başlanan bu sayımlar her padişah değişiminde tekrarlanmıştır. 1600 yılına kadar sayımlar bir aileyi ifade eden hane terimi temel alınarak gerçekleştirilmiştir (Barkan, 1941, s.22). 17.yüzyılda da hane esas alınarak tahrir yapılmıştır. Ancak bu dönemde avarız vergisinin sürekli hale gelmesiyle bu verginin sorunsuz toplanabilmesi için tahrirler gerçekleştirilmiştir. 17.yüzyılda artık hane avarız hanesini yani bir vergi matrahını ifade etmektedir ve avarız hanesi vergi toplanacak yerin ekonomik durumuna bağlı olarak farklı sayıda gerçek haneye(aileyi) karşılık gelmektedir (Göyünç, 1979, s.331,332). Dolayısıyla 17.yüzyılda Bursa nüfusunu sağlıklı olarak tesbit etmek ve Celâli isyanları nedeniyle kentteki nüfus artışını göstermek sorunlu bir konudur. Bu konada bazı araştırmacıların yaptığı nüfus hesaplamaları sınırlı da olsa kentteki nüfus artışını göstermektedir. Halil İnalçık, 15.yüzyılda Bursa’da 5000 hane bulunduğundan hareketle kentin nüfusunun 40-50.000 olabileceğini söyler (İnalçık, 1996, s.203). Özer Ergenç, 16.yüzyılda Bursa nüfusunu 1530-31 tarihli Hüdâvendigâr Livası Mufassal Tahrir Defterine dayanarak 35-40.000 olarak ifade eder. 17.yüzyılda 1640 yılında Bursa’ya gelen Evliya Çelebi Bursa’da 25.000 ev saymaktadır her evde 5 kişi bulunduğu düşünülürse kentin nüfusu 125.000 olarak hesaplanır. Şüphesiz bu abartılı bir rakamdır ancak Evliya Çelebi’nin bu abartılı tahmini kentin kalabalık olduğunu göstermek için yaptığı da düşünülebilir (Kurşun ve diğerleri, 1999, s.14). 1670’de Bursa’ya gelen gezgin George Wheler kentin nüfusunun 50.000 olarak belirtmektedir (Wheler, 1682, s.215). Celâli isyanlarının neden olduğu kırsal kesimden kente göç nüfus verilerinde de kendini göstermektedir. Nüfus artışının göstergelerinden biri de, sur dışında eski yerleşim yerlerinde kurulan yeni mescitlerle mahallelerin genişletilmesi ya da yeni mahallelerin kurulmasıdır. Örneğin kentin doğusunda Selimzâde mahallesi XVII.Yüzyıl’da yeni kurulan bir mahalledir.

Artan nüfus, gittikçe kötüleşen ekonomik durum ve kargaşa ortamı sonuçlarını Bursa kent dokusu üzerinde de olumsuz olarak göstermiştir. Kayıtlarda klasik kent dokusunun bozulduğunu ve kentsel dokunun giderek yozlaştığını gösteren bir çok olay bulunmaktadır.

Örneğin, 1671 tarihli Bursa sicil defterinde bulunan Mahmut Paşa Hanı ile ilgili kayıtlar kentsel dokudaki yozlaşmayı göstermesi açısından ilginçtir. İstanbul’daki Mahmud Paşa evkâfının mütevellisi Mustafa Ağa Bursa’ya gelerek Mahmut Paşa Hanı’nın içinde bulunduğu sorunlara müdahale eder. Evkâf mütevellisi birkaç kez Bursa mahkemesine başvurur. Mütevellî “Bursa evkâfından Uzunçarşı’da bulunan Mahmud Paşa Hanı’na varılıp keşif

yapılmasını ister. Çünkü mütevellî hanın kible tarafındaki dükkan sahiplerinin odalarının önüne yaptıkları çıkıntıların hanın yedi odasının pencerelerinin önünü kapandığı ve içeriye ışık girmediğinden bu nedenle müşterilerinin azaldığından” şikayetçidir. Başvuru üzerine aralarında , nâib, Bursa mimarbaşısı Fazlı Çavuş’un da bulunduğu bilirkişi heyeti keşif yapmış ve gerçekten han çevresindeki yapılaşmanın hana zarar verdiği belirlenerek eklentilerden “birer zirâ (75cm) ka’t edilmesine” karar verilmiştir (Oğuzoğlu, 1999, s.52).

Mahmut Paşa Hanı ile ilgili sorunlar bununla bitmemektedir. Bu kez de Karakaş isimli ermeni, hanın ahırının bulunduğu avluya kaçak bir boyacı dükkanı inşa etmiştir. Ayrıca ahıra ait iki kemeri de delerek tahrib etmiştir. Mahmud Paşa Hanı’nın mütevellîsinin şikayeti üzerine mahkemece gerçekleştirilen keşif sonucunda ilgili şahsın iki kemeri yeniden onarması ve sonradan inşa ettiği dükkanı yıkması kararı çıkmıştır (Oğuzoğlu, 1999, s.53).

Kentlerdeki insan sayısının artması, güvenli alanlarda konut yapılabilecek sahayı daraltmış, bu nedenle de insanlar var olan yapıları ihtiyaçları doğrultusunda daha fonksiyonel olarak kullanmaya başlamışlardır. Konut ihtiyacını karşılamak amacıyla yapılan çıkma katlar komşular arasında anlaşmazlıklara neden olmuş ve bu konuda sorunlar yaşanmıştır. Ayrıca sık sık evleri bitişik olan insanlar arasında sınır problemleri ortaya çıkmaktadır. Aynı türden sorunların eskiden beri yaşandığı bir gerçektir. Ancak söz konusu olan dönemde bu türden anlaşmazlıklara sık sık rastlanmaktadır.

Örneğin 25 Temmuz 1647 tarihli belgede; Kanberler Mahallesi’nden Ömer Çelebi bin Mustafa adlı kişi mahkemede komşusu Mehmed bin Yakub isimli kişiyi, “benim hadikama dahil olan yerde boyu dokuz zirâ eni üç zirâ taş duvar inşa etmiştir” diye dava eder ve keşif yapılmasını ister. Mahkemece yapılan keşif sonucunda Mehmed’in Ömer’den önce evin sahibi olan kişiden duvarı yapmak için izin aldığı belirlenir ve şahitlerin de tanıklığı ile duvarın aynen kalmasına karar verilir (BŞS, B-68/12a).

Yine Kasım 1636 tarihli başka bir belgede Umurbey Mahallesi’nde yaşayan Abdullah bin Resul adlı kişi komşusu Mustafa bin Bâli’yi “evinin karşısında üzerinde cam pencereleri olan bir çardak bina ettirip, bu pencerelerin kendi evinin içinin görülebileceği kadar yüksek olduğundan şikayet etmekte ve camların önüne sed çekilmesini istemektedir. Mahkemece yapılan keşif sonucunda camların Abdullah bin Resul’un evine zararı olmadığına karar verilmiştir. Bu belgeden konutların yapımında kişilerin özel mülklerindeki mahremiyete zarar verip vermediğine dikkat edilmesi gerektiği anlaşılmaktadır (BŞS, B-60/14b).

Celâli isyanları Bursa kentine kırsal kesimden göçü artırması yanında doğrudan kent dokusuna yansıyan etkileri de olmuştur. Öyle ki Sultan I.Ahmed

zamanında Celâliler'in Bursa'ya saldırıları sırasında kenti konumla görevlendirilen Hasan Paşa, Uludağ'ın eteğinde Hisar'ın doğusunda kentin genişleme yönü olan bu istikamette, kenti korumak için tek katlı bir kale yaptırmıştır (Yenen, 1987, s.95).

Aşağı Kale olarak da adlandırılan bu yapı hakkında Evliyâ Çelebi önemli bilgiler vermektedir. Evliyâ Çelebi, bu kalenin III.Mehmed zamanında Celâli Karayazıcı, Kalenderoğlu Deli Hasan ve Cennetoğlu isimli isyancılara karşı korunmak amacıyla sultan tarafından verilen fermandan sonra yaptırıldığını belirtir. Aşağı kalenin özelliklerini ise şöyle anlatır: Kale tek katlı çok yüksek olmayan bir yapıdır ve Uludağ'ın eteğinde doğudan batıya doğru uzanmaktadır. Uzunluğu bir fersah (5000m) genişliği ise yarım fersah (2500m)'tır ve kalenin çevresi on beş bin adımdır. Kalenin Tatarlar Kapısı tarafında hendeği vardır diğer taraflarında hendeğe ihtiyaç yoktur. Çünkü zemin o kadar suludur ki düşman siper kazmak istese toprağın alçak yerinden bile su çıkar. Kalede dizdâr, bevâb ve askerlerden başka görevli bulunmaz. Kalenin doğusunda Tatarlar Kapısı, kuzeyinde Filâder Kapısı ve batısında Hasan Paşa Kapısı bulunur. Her kapının üzerinde düşman kapı önüne geldiğinde üzerlerine taş ve yağ bırakılabilecek delikler bulunmaktadır (Kurşun ve diğerleri, 1999, s.19).

İsyanların Bursa'ya başka bir etkisi de kentin Kalenderoğlu adlı Celâli tarafından yakılması olmuştur. Kişilere ve vakıflara ait yapılar Celâli hareketi sırasında ya yakılmış ya da büyük zararlar görmüştür. Bu yapıların tekrar inşa ya da tamir edilmesi beraberinde mali bir külfeti de beraberinde getirmiştir. Örneğin, 1636 (1046) tarihli bir belgede Veli bin Ahmed isimli kişi ölen Mustafa'nın oğlu ve kızının vekili olarak mahkemede davacı olur ve Uzunçarşı'da Bıçakçılar Çarşısı karşısında bulunan Timurtaş vakfına ait bir pazarcı dükkanın Celâli isyanı sırasında yakıldığını ve Mustafa'nın burayı tekrar bina ettiğini şimdi öldüğü için tasarruf hakkının çocuklarına verilmesini ister (BŞS, B-60/22a). Bu belgeden de anlaşılacağı gibi Celâli hareketi Uzunçarşı gibi kentin merkezi ve işlek ticaret alanlarındaki genellikle vakıflara ait yapıların yok olmasına neden olmuştur. Bu olaylar sırasında buralardaki dükkanların içinde bulunan malların da yağmalandığını düşünürsek, kent halkının düştüğü kötü ekonomik ve sosyal durum daha açık ortaya çıkmaktadır. Celâli isyanları ekonomik faaliyetlerin düzenli şekilde yürütülmesini sağlayan lonca teşkilatının işleyişini de olumsuz yönde etkilemiştir. İsyanlardan nedeniyle oluşan istikrarsız ve güvensiz ortam nedeniyle bir çok esnaf grubu ham madde sağlama ve ham maddenin dağılımı konusunda sorunlar yaşamaya başlamıştır.

Celâli isyanlarının kentin ekonomik yapısına etkilerinin gözlenebileceği başka bir alan Mizan-ı harir mukataasının açık arttırma fiyatlarıdır. Yapılan incelemeler göre 1548-1603 yılları arasında Mizan-ı harir mukataasının değerinde görece küçük bir artış, 1603-1618 yılları arasında ciddi bir azalma,

1618-1688 yılları arasında ise sürekli artan bir yükselme vardır. İncelendiğinde değerlerin 1603-1618 dönemi hariç olmak koşulu ile devamlı artma eğiliminde olduğu görülmektedir. Kumaş üretimini gösteren damgai akmişe mukataası da benzer özelliklere sahiptir. (Çizakça, s. 80)

Celâli isyanları dolayısıyla zarar gören yapılar içinde ticari yapıların yanı sıra dini işlevli cami mescit gibi yapıların da bulunduğu kayıtlardan anlaşılmaktadır. Örneğin, Celâli isyanları sırasında yakılan Ertuğrul Mescidi 1613 yılında 17.122 akçe harcanarak, 1607 isyan sırasında tamamen yanan Hoşkadem Makremevî Mescidi 24.000 akçe harcanarak tamir edilmiştir (Kepecioğlu, .s.38,179).

Tüm bu anlatılardan ve diğer bilgilerden faydalanarak geriye doğru baktığımızda, 17. Yüzyıl Bursa'sını, imparatorluğun siyasi, ekonomik, sosyal ve kurumsal alanlarındaki bozulmalarının ve düzensizliğinin etkisini taşıyan, ipek ticaretinin İran ile yapılan savaşlar nedeniyle sekteye uğraması dolayısıyla fakirleşen, göç alması nedeniyle nüfusu artan, isyancılar tarafından yakılan, kısaca klasik kent dokusunun bozulduğu ve yozlaştığı bir kent olarak tanımlamak doğru bir tespit olacaktır.

KAYNAKÇA

- Akdağ, Mustafa (1958), "Celâli Fetreti", *AÜDTCF Dergisi*, c.V, sayı 4, Ankara, s.53-105.
- Akdağ, Mustafa (1995), *Türk Halkının Dirlik Düzenlik Kavgası*, Cem Yay., İstanbul.
- Barkan, Ömer Lütfi (1941), "Türkiye'de İmparatorluk Devirleri'nin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri", *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, c.II, İstanbul, s.20-59.
- Bursa Şer'îye Sicilleri*, B-60 No'lu (H.1045-1046, M.1635-1636) Defter.
- Bursa Şer'îye Sicilleri*, B-68 No'lu (H.1057, M.1647) Defter.
- Çizakça, Murat (1996), "XIV.-XIX. Yüzyıllar Arasında Bursa İpekçiliği", *Bir Masaldı Bursa*, Haz. Engin Yenal, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Faroqhi, Suraiya (2000), *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, çev.Neyyir Kalaycıoğlu, 3.baskı, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul.
- Gerber, Haim (1988), *Economy and Society in Ottoman City, Bursa 1600-1700*, Hebrew University Press, Jerusalem.
- Göyünç, Nejat (1978), "Hane Deyimi Hakkında", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, c. XXXII, İstanbul, 1979, s. 331-348.

- Grisworth, William (1983), *The Great Anatolian Rebellion 100-1020/1591-1611*, Klaus Schwarz Verlag, Berlin.
- İnalcık, Halil (1996), “XV.Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar”, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, Eren Yay., İstanbul.
- Kepecioğlu, Kamil, *Bursa Kütüğü*, c.II, Bursa Yazma ve Basma Eserler Kütüphanesi, Genel Bölümü, No:4522.
- Kurşun, Zekeriya ve diğerleri (1999), *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi II*, Yapı Kredi Yay., İstanbul.
- Oğuzoğlu, Yusuf (1995), “Osmanlı Şehirlerindeki Halkın Vergi Yükü Üzerine Bir Araştırma (1680-1700)”, *Osmanlı Araştırmaları*, c.XV, İstanbul, s.158-163.
- Oğuzoğlu, Yusuf (1999), “Sicillerdeki Kent Dokusu Sene 1670-1683”, *Bursa Defteri*, Haziran 1999, Bursa, s.49-53.
- Wheler, George (1682), *A Journey into Greece*, London.
- Yenen, Zekiye (1987), *Vakıf Kurumu-İmâret Sistemi Bağlamında Osmanlı Dönemi Türk Kentlerinin Kuruluş ve Gelişim İlkeleri*, basılmamış doktora tezi, İstanbul Teknik Üniv.Fen-Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Uludağ Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi
Cilt XX, Sayı 1-2, Yıl: 2001, ss. 399-413.

REEL DÖVİZ KURU, İHRACAT VE İTHALAT ARASINDAKİ İLİŞKİ

Araş. Gör. Uğur SİVRİ*
Öğr.Gör. Can USTA**

ÖZET

Bu çalışmada, reel döviz kuru ile ihracat ve ithalat arasındaki ilişki VAR modeli kullanılarak 1994:1-2000:6 dönemi için incelenmiştir. VAR modelinin tahmini ile elde edilen sonuçlar, Granger Nedensellik, Etki-Tepki Fonksiyonları ve Varyans Ayrıştırmalardan yararlanarak yorumlanmıştır. Sonuçlar, reel döviz kurunun dış ticaret dengesini sağlamada etkin bir şekilde kullanılmayacağını ve ithalatın kısılmasına yönelik tedbirlerin ihracatı da olumsuz etkileyeceğini göstermektedir.

SUMMARY

In this study, the relationship between the real exchange rate and export and import was investigated by using the VAR model for the term of 1994:1-2000:6. The results, which is getting from the VAR model, were explained by using the Granger Causality Test, Impulse-Response Function and Variance Decomposition. The results show that, the real exchange rate can not be effectively using for the trade balance and the politics, which is directed to reduce the import, negatively affect the export, too.

I. GİRİŞ

Reel döviz kuru ile ihracat ve ithalat arasındaki ilişkinin belirlenmesi; dış ticaret dengesini sağlamaya yönelik olarak uygulanacak kur politikasının başarılı olabilmesi için gerekli bir koşuldur. Eğer, reel döviz kurundaki değişimler, dış ticaret kalemleri olan ihracat ve ithalatı etkilemiyorsa, dış ticaret

---

* Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Bölümü

** Öğr. Gör., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Tirebolu Meslek Yüksekokulu,
Bankacılık ve Sigortacılık Bölümü

açıklarını azaltmaya yönelik bir kur politikası problemi çözmeyecek ve hatta daha uygun ve daha acil ihtiyaç gösteren politikalardan dikkatleri uzaklaştıracaktır.

Ulusal paranın yabancı paralar karşısında değer kaybetmesine bağlı olarak kısa dönemde bozulan dış ticaret dengesinin, belirli bir sürenin ardından iyileşmeye başlaması uluslararası iktisat literatüründe J-Eğrisi Etkisi olarak ifade edilir. Devalüasyonun hemen ardından dış ticaret dengesinde görölen bozulmanın sebebi, ulusal para cinsinden ithalat harcamalarındaki artışın; ihracat gelirlerindeki artıştan daha fazla olmasıdır. Bu durum, kısa dönem ithalat talebinin fiyat esnekliğinin düşük olması ile açıklanır. Ancak, zamanla artan ithalat fiyatları ithalat hacmini düşürecek ve ihracatın yurt dışı talep esnekliğindeki artışla birlikte ihracat fiyatları ve ihracat hacmi de artacaktır. Bu nedenle, kısa dönemde bozulan dış ticaret dengesi; esnekliklerdeki uyarlanma ile birlikte düzelmeye başlayacaktır. Bu görüşün arkasındaki mantık, dış ticaret dengesine “*esneklikler yaklaşımı*” olarak bilinir. Özellikle, IMF tarafından da benimsenen esneklikler yaklaşımına göre devalüasyonun dış ticaret dengesini iyileştirici etki doğurabilmesi için ithalatın yurt içi ve ihracatın yurt dışı talep esnekliklerinin mutlak değerleri toplamının birden büyük olması (Marshall-Lerner Koşulu) gerekir.

Uluslararası İktisat literatüründe, reel döviz kuru ile dış ticaret dengesi arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmaların bir kısmı J-Eğrisini araştırırken (Durusoy ve Tokathoğlu (1997)), diğer bir kısım çalışmada, dış ticaret dengesinin geleneksel olarak belirleyicilerinden kabul edilen reel döviz kuru, yurt içi ve yurt dışı gelir arasındaki muhtemel kısa ve uzun dönemli ilişkiler araştırılmış (Rose ve Yellen (1989), Zengin ve Terzi (1995), Bhattacharya (1997), Lin (1997)); diğer bir grup çalışmada da ithalat ve ihracat denklemlerinin tahmin edilmesi yoluna gidilmiştir (Hasan ve Khan (1994), Kumcu ve Kumcu (1991)). Bu çalışmalarda, kur politikasının etkinliğine ilişkin bir görüş birliğine varıldığını söylemek güçtür. Ancak, daha ziyade zaman serisi analizlerinden yararlanılan yakın zamanlardaki çalışmaların, kur politikasının etkinliğine, önceki dönemlerde duyulan güveni azalttığı söylenebilir (Wilson ve Tat, 2001, sy. 48) .

Bu çalışmanın amacı; döviz kuru politikası ile ithalat ve ihracat kalemleri arasındaki ilişkiyi aylık verilerle 1994:1-2000.6 dönemi için uygulamalı olarak araştırmaktır. Çalışma şu şekilde düzenlenmiştir; ikinci bölümde konu ile ilgili literatür taraması yapılmış, üçüncü bölümde ise çalışmada kullanılan ekonometrik yöntem ve veri seti tanıtılmıştır. Dördüncü bölümdeki bulgular kısmını, beşinci bölümde sonuç ve değerlendirme kısmı izlemiştir.

II. LİTERATÜR

Rose ve Yellen (1989), J-Eğrisinin geçerliliğini, ABD ekonomisi için araştırmışlardır. Üçer aylık verilerden yararlanılarak 1960.I-1985.IV döneminin kapsandığı çalışmada, reel döviz kuru, yurt içi gelir, yurt dışı gelir ve dış ticaret bilançosu arasındaki ilişki kısa ve uzun dönem itibarıyla incelenmiştir. Kısa dönemli analizde, dış ticaret bilançosu, diğer değişkenlerin cari ve gecikmeli değerleri üzerine koşulsuz (12'ye kadar gecikme uzunluğu 4'er 4'er artırılarak) ve ayrıca hata terimlerinin MA(4) sürecine sahip olabileceği de gözönüne alınmıştır. G-7 ülkelerinin her biri ile ABD arasındaki dış ticaretin ayrı ayrı incelendiği bu kısımda, araç değişkenler yöntemi kullanılmıştır. Tahmin sonuçları, reel döviz kurunun dış ticaret bilançosu üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahip olmadığını göstermiştir. Çalışmanın uzun dönemli analiz kısmında ise, değişkenlerin ko-entegre olup olmadıkları araştırılmıştır. Engle ve Granger ile Stock ve Watson yöntemlerinin kullanıldığı bu kısımda, her iki yöntemle göre de değişkenlerin ko-entegre olmadıkları sonucuna varılmıştır. Rose ve Yellen, bulgularının bir dizi faktöre karşı sağlıklı olup olmadığını da test etmişler ve bu arada araç değişkenler yerine EKK yöntemini ve serilerin birinci farkı yerine seviyelerini kullanarak yaptıkları analizlerde, J-Eğrisini destekler nitelikte bulgular elde etmişlerdir. Ancak bu sonuçların, durağan olmayan seriler kullanılarak elde edilmiş olması nedeni ile güvenilir olmadığını belirten Rose ve Yellen, mevcut literatürü, değişkenlerin durağanlık özelliğinin araştırılmaması nedeni ile eleştirmişlerdir.

Diğer bir çalışmada Rose (1991), reel döviz kuru, yurt içi gelir, yurt dışı gelir ve dış ticaret bilançosu arasındaki ilişkiyi bu kez OECD üyesi beş ülke² için araştırmıştır. Rose ve Yellen (1989)'da olduğu gibi, bu çalışmada da kısa ve uzun dönemli analize yer verilmiş, ancak bunun yanında parametrik olmayan yöntemlerden de yararlanılmıştır. Ayrıca, daha önceki çalışmadan farklı olarak, ülkeler arasındaki dış ticaret işlemleri ikili değil de bir bütün olarak alınmış ve aylık verilerden yararlanarak 1974.1-1986-12 (Bretton Woods sonrası) dönemi incelenmiştir. Çalışmada elde edilen bulgular, Rose ve Yellen (1989)'da olduğu gibi, reel döviz kurunun dış ticaret bilançosu üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahip olmadığı yönündedir.

Kumcu ve Kumcu (1991), Türkiye'nin 1980'li yılların başında uyguladığı geniş kapsamlı liberalizasyon politikalarının, tarife dışı engellerin kaldırılması, çoklu kur uygulamalarına son verilmesi, ihracatta hedef pazar ve ürün sayısının artırılması yanında döviz kurlarının, yurt içi ve yurt dışı fiyat farklılıklarını yansıtabilecek şekilde belirlenmesini de içerdiğini belirtmişlerdir. Bu amaçla, 24 Ocak 1980 tarihinden itibaren sık aralıklarla yapılan devalüasyonların, Mayıs 1981 tarihinden itibaren, günlük ayarlamalarla yapılmaya başlandığını ifade

---

² Bu ülkeler Birleşik Krallık, Kanada, Almanya, Japonya ve ABD'dir

etmişlerdir. Kumcu ve Kumcu, ihracat arz ve talebinden oluşan eşanlı bir sistemle, söz konusu liberal politikaların Türkiye'nin ihracat fonksiyonunda yapısal bir değişim oluşturup oluşturmadığı sorusuna yanıt aramışlardır. İhracat fonksiyonu, Koyek Modeli içerisinde, ulusal gelirin ve ihraç mallarının nispi fiyatlarının ((İhraç mallarının döviz fiyatı*nominal döviz kuru)/(yurt içi fiyatlar genel düzeyi)) bir fonksiyonu olarak modellenmiştir. Liberalizasyon politikalarının etkisini ölçmek için ise, modele kukla³ ve etkileşim değişkenleri ilave edilmiştir. Çalışmada, üçer aylık veriler kullanılarak, 1975:I-1985:IV dönemi kapsamıştır. Kumcu ve Kumcu, iki dönem itibariyle ihracat arz fonksiyonunun birbirinden farklı olduğunu ve liberalizasyon politikalarının, ihracat arzının gelir ve fiyat esnekliklerini arttırdığını tespit etmişlerdir.

Hasan ve Khan (1994), Pakistan ekonomisi için fiyat ve ithalat talep denklemi ile ihracat arz ve talep denklemlerinden oluşan sistemi 3 aşamalı EKK yöntemi ile tahmin etmişlerdir. İhracat talebi; yabancı gelir, nispi fiyatlar ve nominal döviz kurunun; ihracat arzı ise; nispi fiyatlar ve ihraç ürünlerinin yurt içi üretim düzeyinin bir fonksiyonu olarak alınmıştır. İthalat talebi ise; yurt içi üretim seviyesi, nispi fiyatlar, döviz rezervleri ve nominal döviz kurunun bir fonksiyonu olarak ifade edilmiştir. Ayrıca, fiyat denklemi, potansiyel GSMH'nin bir önceki yıl gerçekleşen değerine oranı, para arzı ve ithalat fiyatlarının bir fonksiyonu olarak modellenmiştir. İhracat denklemleri birincil (ilkel, *primary*) ve sanayi ürünleri, ithalat denklemleri ise endüstriyel hammadde ve sanayi ürünleri olmak üzere iki mal grubu için ayrı ayrı tahmin edilmiştir. Çalışmada, yıllık veriler kullanılarak 1972-1991 dönemi kapsamıştır. Tahmin sonuçları, devalüasyonun ihracat talebini artırıcı, ithalat talebini ise azaltıcı yönde etki yaptığını göstermiştir. Tahmin sonuçlarından yararlanarak, Marshall/Lerner koşulunun geçerliliğini araştıran Hasan ve Khan, ihracat ve ithalat talep esnekliklerinin mutlak değerleri toplamının 1,64 olduğunu hesaplamışlardır.

Demirden ve Pastine (1995), J-Eğrisine ilişkin tartışmaların, sabit döviz kuru sistemlerinde başlamış olması nedeni ile, J-Eğrisini test etmek için kullanılan yöntemlerin de bu sistemlere özgü olduğunu belirtmişlerdir. Esnek döviz kuru sistemlerinde, döviz kurları ve dış ticaret dengesinin karşılıklı olarak birbirlerini etkilediğini, bu nedenle söz konusu sistemlerde EKK'ya alternatif yöntemlerin kullanılması gerektiğini ifade etmişlerdir. Bunun için VAR modelini öneren Demirden ve Pastine, modeli dış ticaret dengesi (GSMH'nin yüzdesi olarak), reel döviz kuru, reel GSMH (yurtiçi gelir) ve reel dünya geliri olmak üzere dört değişken üzerine kurmuşlardır. Çalışmada, ABD ekonomisi için üçer aylık verilerden yararlanılarak 1978.II-1993.II dönemi kapsamıştır. VAR modelinin çözümüne geçmeden önce, EKK yöntemi ile dış ticaret

³ Kukla değişken 1980.I döneminden itibaren 1, diğer durumlarda ise 0 olarak tanımlanmıştır.

dengesi, diğer değişkenlerin ikişer yıllık gecikmesi üzerine koşulmuştur. Tahmin sonuçları J-Eğrisini desteklememiştir. Oysa, VAR modelinin çözümü ile elde edilen Etki-Tepki Fonksiyonlarının J-Eğrisini destekler nitelikte olduğu görülmüştür.

Zengin ve Terzi (1995), nominal döviz kuru, ihracat, ithalat ve dış ticaret dengesi arasındaki ilişkiyi Türkiye örneği için incelemişlerdir. Yıllık veriler kullanılarak 1950-1994 döneminin kapsandığı çalışmada, incelenen dönem 1950-1979 ve 1980-1994 olarak ikiye ayrılmıştır. Engle-Granger Ko-Entegrasyon ve Granger Nedensellik Test sonuçları; değişkenler arasında kısa ya da uzun dönemli bir ilişki olmadığını göstermiştir. Çalışmada ayrıca, Etki-Tepki Fonksiyonları yardımı ile döviz kurunda meydana gelecek bir şokun diğer değişkenler üzerindeki etkileri de incelenmiştir. Etki-Tepki Fonksiyonu analizi de, döviz kuru ile diğer değişkenler arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki olmadığını göstermiştir.

Türkiye ekonomisini inceleyen diğer bir çalışma Oskooee ve Domac (1995)'dan gelmiştir. Oskooee ve Domac, ithalat ve ihracat arasındaki uzun dönemli ilişkiyi incelemişlerdir. Bunun için, yıllık verilerden yararlanarak 1947-1990 dönemini ele alan yazarlar, 1970'li yıllarda Türkiye'de yaşanan iktisadi ve siyasi sorunların, her iki seride de yapısal bir değişime (1973 yılı itibariyle) neden olduğunu tespit etmişlerdir. Yapısal değişimi temsil eden kukla değişkenini daha sonraki tüm analizlerde kullanan Oskooee ve Domac, hem reel hem de nominal olarak kullanılan toplam ihracat ve ithalat değişkenlerinin ko-entegre olduğunu tespit etmişlerdir. İhracatın bağımlı değişken olduğu Ko-Entegrasyon denklemlerindeki pozitif eğim katsayılarını; ithalattaki artışın ihracatı da artıracığı şeklinde yorumlayan Oskooee ve Domac, daha sonra bu görüşü test etmişlerdir. Bunun için toplam ithalattan, hammadde ithalatı çıkarılarak elde edilen kısmi ithalat ile ihracat değişkenlerine Ko-Entegrasyon Testi yeniden uygulanmıştır. Bu durumda, değişkenler arasındaki ko-entegrasyon ilişkisinin kaybolduğu görülmüştür. Oskooee ve Domac, dış ticaret dengesizliğini gidermek amacıyla alınacak ithalatı daraltıcı tedbirlerin ihracatı gerileteceğini ve ayrıca, ithal edilen hammaddelerin yurt içinde üretilmesine imkan yaratacak tedbirlerin, bu maddelere olan bağımlılığı azaltarak ihracatı hızlandıracağını ifade etmişlerdir.

Türkiye ekonomisini ele alan diğer bir çalışmada Durusoy ve Tokatlıoğlu (1997), J-Eğrisini elde etmeye çalışmışlardır. Dış ticaret bilançosunun, yurt içi ve yurt dışı gelir; yurt içi ve yurt dışı para arzı ve devalüasyon oranı⁴ üzerine koşulduğu çalışmada, devalüasyonun dış ticaret bilançosu üzerindeki etkisinin zamana yayıldığı ve söz konusu etkinin 2. ve 3. dereceden polinomlarla ifade

---

⁴ Devalüasyon oranı; nominal döviz kurunun, yurt içi fiyatlar genel seviyesine oranı olarak ölçülmüştür.

edilebileceği (Almon Yaklaşımı) varsayılmıştır. Üçer aylık veriler kullanılarak 1987.I-1995.II dönemi için yapılan analizlerde, J-Eğrisini destekler nitelikte bulgular elde edilmiştir. Ayrıca, devalüasyonun dış ticaret bilançosu üzerindeki iyileştirici etkisinin en erken 1 yıl sonra gerçekleşeceği görülmüştür. Durusoy ve Tokathıoğlu, bu sonuçlardan yola çıkarak, makroekonomik dengelerin çok kısa bir süre içerisinde değişebildiği ülkemiz koşullarında, devalüasyonun bir politika aracı olarak kullanılmasının uygun olmadığını ifade etmişlerdir.

Bhattacharya (1997), Rose (1991)'un kullandığı ve 17 ülkeyi kapsayan reel döviz kuru indeksinin, 1976-1995 döneminde ABD dış ticaretinin ancak %56-62'sini açıklayabildiğini, %44-38'lik kısmın ise, söz konusu indeks tarafından ihmal edildiğini vurgulamıştır. Bunun, reel döviz kuru ile dış ticaret dengesi arasındaki ilişkinin tespit edilmesini zorlaştırdığını belirten Bhattacharya, çalışmasında 101 ülkeden oluşan ve ABD'nin tüm dış ticaret ortaklarını kapsayan bir reel döviz kuru indeksinden yararlanmıştır. Reel döviz kurunun yanında, parasal taban, faiz oranı, bütçe açığı, dış ticaret açığı ve büyüme oranının dünya büyüme oranından farkı olmak üzere 6 değişkenden oluşan bir VAR modelinin tahmin edildiği çalışmada, üçer aylık veriler kullanılarak 1976.I-1995.IV dönemi kapsanmıştır. Varyans Ayrıştırılmalar ve Etki-Tepki Fonksiyonları, reel döviz kuru ile dış ticaret dengesi arasında orta dönemli ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki olduğunu göstermiştir.

ABD ekonomisini inceleyen bir diğer çalışmada LIN (1997), reel döviz kuru ile dış ticaret dengesi ve bileşenleri (ihracat, ithalat, ihracat fiyatları, ithalat fiyatları, ihracat hacmi ve ithalat hacmi) arasındaki ilişkiyi zaman serisi analizi ile araştırmıştır. Dış ticaret dengesi, ihracat ve ithalat hem nominal hem de reel olarak analizlerde kullanılmış, ayrıca hazine bonusu faiz oranı üçüncü bir değişken olarak sisteme ilave edilip, sonuçların hassasiyeti ölçülmeye çalışılmıştır. Çalışmada, aylık veriler kullanılarak 1973.3-1994.9 dönemi kapsanmıştır. Engle-Granger yöntemi, reel döviz kuru ile dış ticaret dengesi ve bileşenleri arasında bir ko-entegrasyon ilişkisi olmadığı sonucunu vermiştir. Bunun ardından uygulanan Geweke Lineer Geri Besleme Ölçümleri (Measures of Linear Feedback) Testi, reel döviz kuru ile dış ticaret dengesi arasında, hem ikili hem de üçlü sistem için, çift yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğunu göstermiştir.

Abeyasinghe ve Yeok (1998), gelişmekte olan ülkelerin ihracat ürünleri içerisindeki, ithal hammadde ve ara malların önemini ön plana çıkarmışlardır. İhracat mallarının üretimindeki, ithal hammadde ve ara malı oranı arttıkça, devalüasyonun ihracat üzerindeki olumsuz etkisinin azalacağını belirten Abeyasinghe ve Yeok, bu görüşü Singapur ekonomisi için test etmişlerdir. Çalışmada, üçer aylık veriler kullanılarak 1980.I-1993.IV dönemi kapsanmıştır. Engle-Granger Ko-Entegrasyon Testi ithalat fiyatları ile ihracat fiyatlarının Ko-entegre olduğunu; Hata Düzeltme Yöntemi de ithalat fiyatları ile ihracat

fiyatları arasında doğrudan bir nedensellik ilişkisi olduğunu göstermiştir. Ko-entegrasyon denklemindeki pozitif eğim katsayıları; ulusal paranın değer kazanmasına bağlı olarak azalacak ithalat maliyetlerinin, ihracatı da olumlu etkileyeceği şeklinde yorumlanmıştır. Bunun ardından ihracat ürünleri; içerdikleri ithal ürünlerinin yoğunluğuna göre gruplandırılarak (büyükten küçüğe doğru) yeniden ihracat; yurt içi petrol ihracatı; yurt dışı petrol-dışı ihracat ve hizmet ihracatı olmak üzere dört sınıfa ayrılmış ve her bir sınıf için ihracat talep denklemleri tahmin edilmiştir. İhracat talebi, yurt dışı gelirin ve reel efektif döviz kurunun bir fonksiyonu olarak ifade edilmiştir. Bu kısımda yıllık veriler kullanılarak 1975-1992 dönemi kapsanmıştır. Yeniden ihracat ve yurt içi petrol ihracatı mal grupları için reel döviz kurunun ihracat talebi üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi bulunamazken; yurt dışı petrol-dışı ihracat ve hizmet ihracatı mal grupları için bu etkinin negatif ve istatistiksel olarak anlamlı olduğu tespit edilmiştir.

Reel döviz kurunun, dış ticaret dengesinin en önemli belirleyicisi olmadığını savunan diğer bir çalışma da Backus (1998)'dan gelmiştir. Backus, 1992-1995 yılları arasında, Japon Yeninin ABD Doları karşısında değer kazanmasına karşın, Japonya'nın dış ticaret bilançosunun fazla vermeye devam ettiğini vurgulamıştır. Backus, Japonya'nın dış ticaret bilançosunun gelecekte izleyeceği seyri belirlemek amacı ile dış ticaret dengesi, dış ticaret hadleri ve reel çıktıdan oluşan üçlü bir VAR modeli kullanmış ve geleceğe yönelik tahminler yapmıştır. Çalışmada, üçer aylık veriler kullanılarak 1975.I-1993.II dönemi kapsanmıştır. Tahmin sonuçları, Japonya'nın dış ticaret dengesindeki fazlada ciddi bir azalma oluşmayacağı yönünde çıkmıştır. Ayrıca Varyans Ayırıştırma, dış ticaret dengesi varyansının %60'dan fazlasının, dış ticaret hadleri ve reel çıktı tarafından açıklanamadığını göstermiştir.

Terzi ve Zengin (1999), döviz kuru, ithalat ve ihracat arasındaki ilişkinin, toplam dış ticaret kalemleri yanında sektörel alt kalemler itibarıyla da incelenmesinin; toplam bazda görülemeyen bazı ilişkilerin ortaya çıkarılabilmesi için gerekli olduğunu vurgulamışlardır. Bu amaçla, hem toplam hem de sektörel kalemleri inceleyen Terzi ve Zengin, kur politikasının dış ticaret dengesini sağlamadaki etkinliğini VAR yöntemiyle analiz etmişlerdir. VAR modeli, toplam bazda, ithalat, ihracat ve reel döviz kurundan oluşan üçlü; sektörel bazda ise tarım ve hayvancılık ihracatı ve ithalatı, maden ve taşocakçılığı ihracatı ve ithalatı, sanayi ihracatı ve ithalatı ve reel döviz kurundan oluşan yedili sistem için tahmin edilmiştir. Çalışmada, aylık veriler kullanılarak 1989:1-1996:12 dönemi kapsanmıştır. Nedensellik, Etki-Tepki fonksiyonları ve Varyans Ayırıştırma ne toplam ne de sektörel bazda döviz kuru ile ithalat arasında bir ilişki olmadığını göstermiştir. Döviz kuru ile ihracat arasında toplam ve sektörel bazda Nedensellik Testlerinin ifade ettiği ilişki ise Varyans Ayırıştırma ve Etki Tepki Fonksiyonları ile desteklenememiştir. Ayrıca Nedensellik, Etki Tepki Fonksiyonları ve Varyans Ayırıştırma, ithalat ve

ihracat arasında çift yönlü bir ilişki olduğunu göstermiştir. Terzi ve Zengin, bu sonuçları, kur politikasının dış ticaret dengesini sağlamada –özellikle döviz kuru ile ithalat arasındaki ilişkinin yokluğu dikkate alınarak- etkin bir şekilde kullanılamayacağı şeklinde yorumlamışlardır.

Singapur ekonomisi için reel döviz kuru ile dış ticaret dengesi arasındaki ilişkiyi araştıran bir başka çalışma Wilson ve Tat (2001)'dan gelmiştir. Wilson ve Tat, Abeysinghe ve Yeok'dan farklı olarak, yalnızca ABD ve Singapur arasındaki dış ticaret işlemlerini incelemişlerdir. Çalışmada üçer aylık veriler kullanılarak 1970.I-1996.IV dönemi kapsamıştır. Engle-Granger ve Johansen ve Juselius Ko-Entegrasyon testleri; reel döviz kuru, reel dış ticaret dengesi, reel Singapur ve reel ABD geliri arasında uzun dönemli bir ilişki olmadığını göstermiştir. Bunun ardından reel dış ticaret dengesi, diğer değişkenlerin cari ve ihtiyari olarak belirlenen gecikmeleri üzerine koşulmuştur. Tahmin edilen regresyon denkleminde hesaplanan F istatistikleri, reel döviz kuru katsayılarının tümünün sıfırdan farksız olduğunu göstermiştir.

III. EKONOMETRİK YÖNTEM VE VERİ SETİ

Çalışmada kullanılan zaman serilerinin durağan olup olmadıklarının test edilmesinde Genişletilmiş Dickey Fuller (ADF) testi kullanılmıştır. Söz konusu test için aşağıdaki denklem uygulanmıştır;

$$\Delta Y = \alpha_0 + \alpha_1 trend + \alpha_2 Y_{t-1} + \sum_{i=1}^k \lambda_i \Delta Y_{t-i} + E_t \quad (1)$$

Yukarıdaki denklemde yer alan Y Durağanlık Testine konu olan değişkeni, Δ fark operatörünü, trend, doğrusal zaman trendini, ve ε_t ise hata terimini ifade etmektedir. (1) numaralı denklemde bağımlı değişkenin kaç dönem gecikmesinin regresyon denkleminin sağında yer alacağına karar vermek için Schwartz (BIC) Bilgi Kriterinden yararlanılmıştır.

İthalat, ihracat ve döviz kuru (Tartılı Efektif Reel Kur, TERK) arasındaki karşılıklı etkileşimi belirlemek amacıyla, Demirden ve Pastine (1995)'in önerisi doğrultusunda Vector Autoregression (VAR) yönteminden yararlanılmıştır. Modeldeki değişkenlerin kaç gecikme ile sistemde yer alacağını belirlemek için ise Olabilirlik Oranı (Likelihood Ratio, LR) testi kullanılmıştır.

Çalışmada aylık verilerden yararlanılmış olup, ülkemizde 1994 Nisan'ında yaşanan iktisadi krizin sonuçları üzerindeki etkisini gidermek için ekonometrik analizler 1995:1-2000:6 dönemi için gerçekleştirilmiştir. Tüm değişkenlerin logaritması alınmış ve reel hale getirilmiştir. Değişkenleri mevsimsel dalgalanmalardan arındırmak için iki ayrı yöntem izlenmiştir;

Birinci yöntemde VAR modeline mevsimsel kukla değişkenler ilave edilmiş, ikinci yöntemde ise seriler mevsimsel olarak uyarlanmıştır. Her iki yöntem ile elde edilen sonuçların benzer olması nedeni ile çalışmada yalnızca birinci yöntem kullanılarak elde edilen sonuçlar verilmiştir. Veriler TCMB'nin değişik bültenlerinden derlenmiştir.

IV. BULGULAR

(1) numaralı denklemin çalıştırılması ile elde edilen sonuçlar aşağıdaki tabloda verilmiştir;

Tablo 1: Durağanlık Test Sonuçları

Değişken	ADF Değeri
TERK	-3,59 (0)
İhracat	-5,28 (0)
İthalat	-3,17 (0)
Δ İthalat	-8,32 (1)

Not: Parantez içindeki değerler gecikme uzunluğunu göstermektedir. Kritik değerler % 1 ve % 5 anlamlılık düzeyinde sırasıyla -4,04 ve -3,45'dir.

Tablo 1'de görüldüğü gibi kur ve ihracat serileri için ADF test değerleri sırasıyla -3,59 ve -5,28 bulunmuştur. Söz konusu değerlere göre; TERK serisi % 5, ihracat serisi ise % 1 anlamlılık düzeyinde durağandır. İthalat serisi için bulunan -3,17 değeri % 5 düzeyinde tablo değerinden büyük olduğundan serinin seviyesinde durağan olmadığına karar verilmiş ve serinin birinci farkı alınarak (1) numaralı denklem yeniden tahmin edilmiştir. Tabloda görüldüğü gibi, ithalat serisinin birinci farkı için ADF test değeri -8,32 olarak bulunmuştur ve bu değere göre söz konusu serinin % 1 düzeyinde birinci farkında durağan olduğu belirlenmiştir.

VAR analizinde, değişkenler durağan oldukları seviyelerde yani ihracat ve terk serileri seviyelerinde, ithalat serisi ise birinci farkında kullanılmıştır. VAR modelinde uygun gecikme uzunluğunu belirlemek amacıyla uygulanan LR test sonuçları Tablo 2'de verilmiştir;

Tablo 2: Var Modelinde Gecikme Uzunluğunun Belirlenmesinde LR Test İstatistięi⁵

LR Testi	LR Test Değeri	Anlamlılık Düzeyi
LR(12:11)	7,49	0,59
LR(11:10)	8,38	0,50
LR(10:9)	8,74	0,46
LR(9:8)	13,53	0,14
LR(8:7)	8,61	0,47
LR(7:6)	14,13	0,12
LR(6:5)	11,64	0,23
LR(5:4)	23,61	0,005
LR(5:1)	69,78	0,0006

Tablo 2'de yer alan LR(12,11) ifadesi dokuz kısıt (her üç denklemdaki, her üç değişken için bir gecikme) altında VAR(12)'den VAR(11)'e geçilip geçilemeyeceğini test eder. Sıfır hipotezinin red edilememesi kısıtın geçerli olduğunu, aksi ise kısıtın uygun olmadığını ifade eder. Tablodaki diğer LR ifadeleri de benzer şekilde yorumlanabilir. Tablo 2'de görüldüğü üzere, LR(5,4) ve LR(5,1) testleri red edilmiş, yani söz konusu kısıtların geçerli olmadığına karar verilmiştir. Bunun ardından modelin çözümüne geçilmiştir. VAR(5) modelinin çözümü ile elde edilen Granger Nedensellik Test sonuçları Tablo 3'de verilmiştir.

Tablo 3: Granger Nedensellik Test Sonuçları

Bağımsız Değişken	Bağımlı Değişken		
	İhracat	İthalat	TERK
İhracat	3,57 ^b	1,50	4,22 ^a
İthalat	1,17	4,09 ^a	5,77 ^a
TERK	0,15	1,02	18,88 ^a

Not: Tabloda yer alan a ve b, ilgili istatistiğin sırasıyla % 1 ve 5 düzeyinde anlamlı olduğunu göstermektedir.

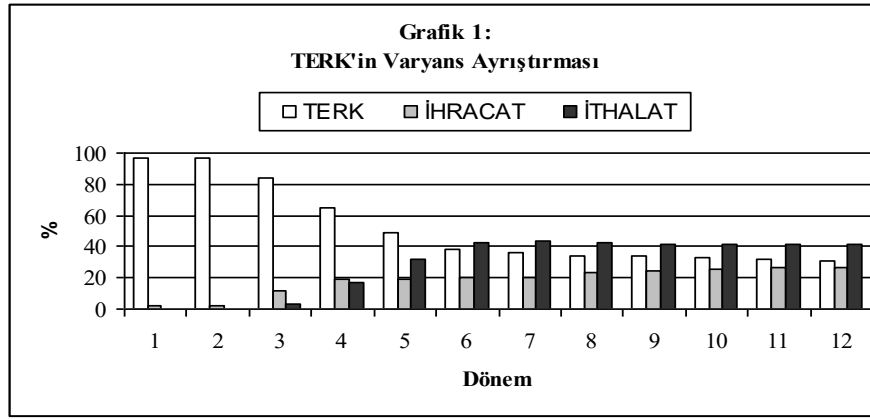
Nedensellik Test sonuçları incelendiğinde, ihracatın kendisine neden olduğu ve ihracata neden olan bir başka değişken olmadığı görülmektedir. Benzer bir durum ithalat için de geçerlidir. Yine ithalat kendisine neden olmakta, ancak başka hiç bir değişken ithalata neden olmamaktadır. Çalışmanın ana konusunu oluşturan TERK ile ihracat ve ithalat arasındaki nedensellik ilişkisi incelendiğinde ise; TERK'den ne ihracat ne de ithalata doğru bir

⁵ Son satırda yer alan LR testi için Ki-kare serbestlik derecesi 36, diğer satırlarda yer alan LR testleri için ise serbestlik derecesi 9'dur

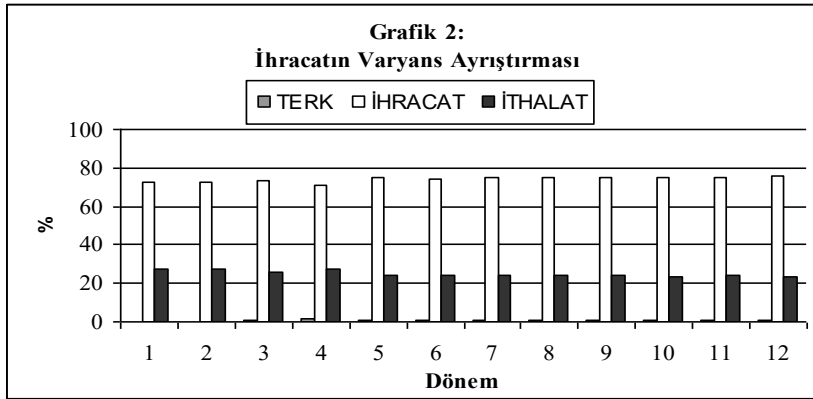

nedensellik ilişkisi olmadığı, buna karşılık hem ihracat hem de ithalatın %1 düzeyinde TERK'e neden olduğu görülmektedir. Granger Nedensellik Test sonuçları, kur politikasının dış ticaret dengesini sağlamada tek başına etkili olamayacağını göstermektedir.

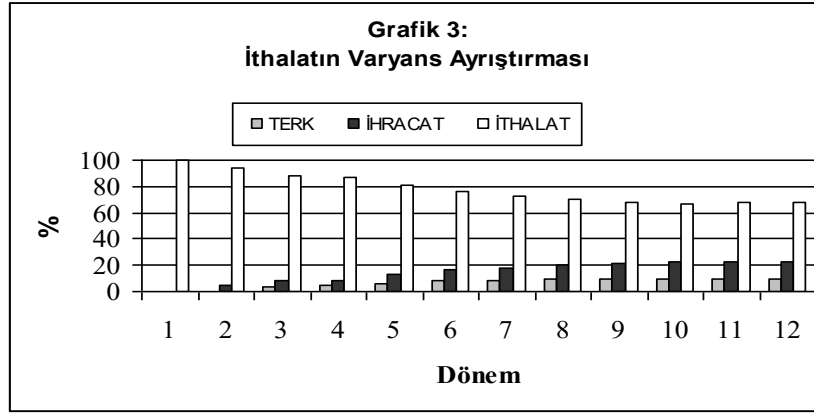
VAR modelinin çözümü ile elde edilen Varyans Ayrıştırmalar, aşağıda grafikler halinde verilmiştir.

Grafik 1'de görüldüğü gibi TERK'in tahmin hata varyansının hemen hemen tamamı ilk üç dönem içerisinde kendisi tarafından açıklanırken, üçüncü dönemden itibaren ihracat ve ithalatın da söz konusu varyansı açıklamaya başladıkları görülmektedir. 12. dönemin sonunda, TERK'in varyansının yaklaşık % 30'u kendisi, % 30'u ihracat ve % 40'ı da ithalat tarafından açıklanmaktadır.

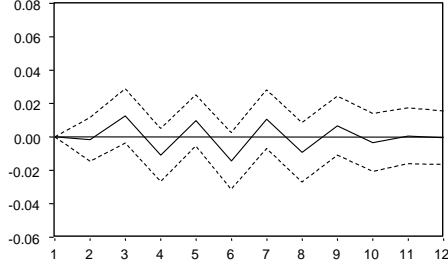
İhracat'ın varyans ayrıştırması Grafik 2'de verilmiştir. Grafik 2'de görüldüğü gibi, 12 aylık dönem boyunca ihracatın tahmin hata varyansının yaklaşık olarak % 70'i kendisi, % 30'u da ithalat tarafından açıklanmaktadır. Grafikde görüldüğü gibi TERK'in, ihracatın varyansı üzerinde hiç bir açıklayıcılık gücü bulunmamaktadır.

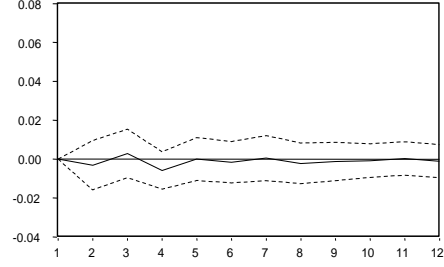
İthalatın varyans ayrıştırmasının yer aldığı Grafik 3 incelendiğinde, 12 dönemlik period içerisinde, ithalatın tahmin hata varyansının yaklaşık olarak % 70'inin kendisi, % 20'sinin ihracat ve % 10'unun da TERK tarafından açıklandığı görülmektedir.

VAR Analizi ile elde edilen etki tepki fonksiyonlarının grafikleri aşağıda verilmiştir. Etki-Tepki Fonksiyonu Analizinde yalnızca şoklar karşısındaki tepkilerin elde edilmesi ile yetinilmemiş, aynı zamanda söz konusu şokların anlamlılığını gösteren alt ve üst limitler de hesaplanmıştır. TERK'de meydana gelecek bir standart hatalık şoka, ithalat ve ihracatın vereceği tepkiyi gösteren Grafik 4 ve 5'de, her iki tepkinin de belirsiz olduğu görülmektedir. Bu sonuçlar, Granger Nedensellik ve Varyans Ayrıştırma Analizi ile elde edilen sonuçlar ile paralellik göstermektedir. İhracat ve ithalatın, birbirlerinde meydana gelecek bir standart sapmalı şoka verecekleri tepkinin yer aldığı Grafik 6 ve 7'de; her iki tepkinin de 2. döneme kadar pozitif olduğu, daha sonra ise tepkinin belirsizleştiği görülmektedir. Bu sonuçlar da Varyans Ayrıştırmalar ile elde edilen bulguları desteklemektedir. Grafik 8 ve 9'da ise TERK'in sırasıyla ithalat ve ihracatta meydana gelecek bir standart sapmalı şoka vereceği tepkiler görülmektedir. Grafik 8'de ilgili tepkinin 3. ve 7. dönemler arası pozitif diğer dönemlerde belirsiz; Grafik 9'da ise söz konusu tepkinin 3 ile 5. dönemler arasında pozitif diğer dönemlerde ise belirsiz olduğu görülmektedir.

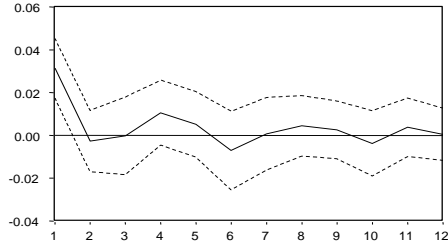
Grafik 4: İthalatın TERK'e Tepkisi

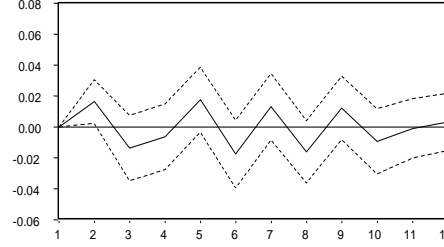
Grafik 5: İhracatın TERK'e Tepkisi

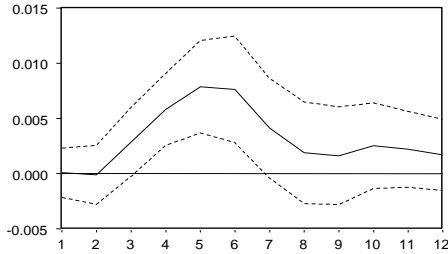
Grafik 6: İhracatın İthalata Tepkisi

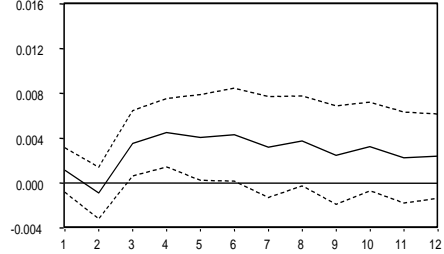
Grafik 7: İthalatın İhracata Tepkisi

Grafik 8: TERK'in İthalata Tepkisi

Grafik 9: TERK'in İhracata Tepkisi

V. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Bu çalışmada, reel döviz kuru ile ihracat ve ithalat arasındaki ilişki VAR modeli kullanılarak 1994:1-2000:6 dönemi için araştırılmıştır. VAR modelinin tahmini ile elde edilen sonuçlar, Granger Nedensellik, Etki-Tepki Fonksiyonları ve Varyans Ayrıştırımlardan yararlanarak yorumlanmıştır. Granger Nedensellik Test sonuçları; reel döviz kurundan ne ithalat ne de ihracata doğru bir nedensellik ilişkisi olmadığını;

Varyans Ayırıştırımlar, ihracat ve ithalatın tahmin hata varyansını açıklamada reel döviz kurunun herhangi bir katkısının olmadığını ve Etki Tepki Fonksiyonları da reel döviz kurunda oluşacak bir standart hatalık şoka ihracat ve ithalatın vereceği tepkinin belirsiz olduğunu göstermiştir. Bu sonuçlar reel döviz kurunun dış ticaret dengesini sağlamada etkin bir şekilde kullanılamayacağını göstermektedir ve daha önceki çalışmalarla elde edilen bulguları (Zengin ve Terzi (1995), Durusoy ve Tokatlıoğlu (1997), Terzi ve Zengin (1999)) destekler niteliktedir.

Ayrıca, ithalatın tahmin hata varyansının açıklanmasında ihracatın % 20'lik; ihracatın tahmin hata varyansının açıklanmasında ise ithalatın % 30'luk bir paya sahip olması ve ithalat ve ihracatın birbirlerindeki bir standart hata kadarlık şoka kısa dönemli de olsa pozitif yanıt vermesi; ithalat ve ihracat arasındaki karşılıklı etkileşimi ifade etmektedir. Bu sonuçlar da daha önce Türkiye Ekonomisi için Oskooee ve Domac (1995); Singapur Ekonomisi için de Abeyasinghe ve Yeok (1998) tarafından vurgulanan gelişmekte olan ülkelerdeki ihracatın ithalata olan bağımlılığını göstermektedir. Bu sonuçlar, çoğunluğu hammadde ve aramalından oluşan ithalatın kısılmasına yönelik tedbirlerin ihracatı da olumsuz etkileyeceğini göstermektedir.

KAYNAKÇA

- ABEYSINGHE, T., ve T.L., YEOK, (1998), "Exchange Rate Appreciation and Export Competitiveness. The Case of Singapore", **Applied Economics**, 30, 51-55.
- BACKUS, D., (1998), "The Japanese Trade Balance: Recent History and Future Perspectives", **Japan and the World Economy**, 10, 409-420.
- BHATTACHARYA, R., (1997), "The Trade Balance and the Real Exchange Rate: Evidence from a VAR for the United States", **The Journal of Economics**, 23, 1, 59-71.
- DEMİRĐEN, T., ve I., PASTİNE, (1995), "Flexible Exchange Rates and the J-Curve: An Alternative Approach", **Economics Letters**, 48, 373-377.
- DURUSOY, T.Ö., ve İ., TOKATLIOğLU, (1997), "Devalüasyon ve J Eğrisi", **Ekonomik Yaklaşım**, 8, 24-25 (İlkbahar-Yaz), 65-79.
- ENDERS, W., (1995), **Applied Econometric Time Series**, John Wiley&Sons, ABD.
- ENDERS, W., (1996), **Rats Handbook for Applied Econometric Time Series**, John Wiley&Sons, ABD.
- HASAN, M.A., ve A.H., KHAN (1994), "Impact of Devaluation on Pakistan's External Trade: An Econometric Approach", **The Pakistan Development Review**, 33, 4 (Winter), 1205-1215.

- KUMCU E.M., ve E. KUMCU, (1991), "Exchange Rate Policy Impact on Export Performance: What We Can Learn From the Turkish Experience?", **Journal of Business Research**, 23, 2 (September), 129-143.
- LIN, C.A., (1997), "The Trade Balance and the Real Exchange Rate: the US Evidence from 1973:3-1994:9", **Applied Economics Letters**, 4, 517-520.
- OSKOOEE B.M., ve İ., DOMAC, (1995), "The Long-run Relation Between Imports and Exports in an LDC: Evidence from Turkey", **METU Studies in Development**, 22, 2, 177-189.
- ROSE A.K, (1991), "The Role of Exchange Rates in a Popular Model of International Trade, Does The 'Marshall-Lerner' Condition Hold?", **Journal of International Economics**, 30, 301-316.
- ROSE A.K., ve J.L. YELLEN, (1989), "Is There a J-Curve?", **Journal of Monetary Economics**, 24, 53-68.
- TERZİ, H., ve A., ZENGİN, (1999), "Kur Politikasının Dış Ticaret Dengesini Sağlamadaki Etkinliği: Türkiye Uygulaması", **Ekonomik Yaklaşım**, 10, 33 (Yaz), 48-65.
- WILSON, P., ve K.C., TAT, (2001), "Exchange Rates and the Trade Balance: The Case of Singapore 1970 to 1996", **Journal of Asian Economics**, 12, 47-63.
- ZENGİN, H., ve H., TERZİ, (1995), "Türkiye'de Kur Politikası, İthalat, İhracat ve Dış Ticaret Dengesi İlişkisinin Ekonometrik Analizi", **Gazi Üniversitesi İİBF Dergisi**, 11, 1-2, 247-266.